

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

На правах рукопису

Орлик Василь Михайлович

УДК 94(470+477) “1795/1861”

**ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
В КІНЦІ ХVІІІ – СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.**

07.00.01 – історія України

07.00.02 – всесвітня історія

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:

Рєєнт Олександр Петрович

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Переяслав-Хмельницький

2008

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерела та методологія проблеми	12
1.1. Стан наукової розробки	12
1.2. Характеристика та специфіка джерел	48
1.3. Методологія, методи та понятійний апарат	61
РОЗДІЛ 2. Становлення та еволюція податкових функцій владних інститутів	74
2.1. Імперські установи: структура та повноваження у сфері оподаткування	74
2.2. Місцеві самоврядні інституції	121
РОЗДІЛ 3. Подушне оподаткування: характеристика та регіональні особливості	144
3.1. Поширення російської подушної системи та поділ на податні стани.....	144
3.2. Оподаткування селян	158
3.3. Міщанство.....	198
РОЗДІЛ 4. Гільдійське й патентне оподаткування	212
4.1. Сутність гільдійської системи наприкінці XVIII – першій чверті XIX ст.....	212
4.2. Реформа Є. Канкріна та зменшення податкового тиску на купецтво.....	220
4.3. Особливості оподаткування гуральництва та шинкування.....	236
РОЗДІЛ 5. Етнічно-колонізаційна та релігійна складова податкової політики	262
5.1. Євреї у податковій політиці царського уряду.....	262
5.2. Поширення на кримських татар російських податей	277
5.3. Преференції іноземних колоністів	283

	3
РОЗДІЛ 6. Проблеми уніфікації місцевих податей і зборів.....	300
6.1 Земське оподаткування	300
6.2 Міські збори.....	325
6.3 Мирські збори.....	352
ВИСНОВКИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	361
ДОДАТКИ	369
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	399
ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА.....	405

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ЦДІА – Центральний державний історичний архів України (м. Київ)
- ДАВАРК – Державний архів в Автономній Республіці Крим (м. Сімферополь)
- ДАЖО – Державний архів Житомирської області
- ДАКиО – Державний архів Київської області
- ДАКиО – Державний архів Кіровоградської області
- ДАОО – Державний архів Одеської області
- ДАПО – Державний архів Полтавської області
- ДАХО – Державний архів Харківської області
- ДАХеО – Державний архів Херсонської області
- ДАЧО – Державний архів Чернігівської області
- РДІА – Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург)

ВСТУП

Актуальність дослідження. В останні роки помітно зріс інтерес науковців до проблем вітчизняної економічної історії, актуалізації таких досліджень сприяє ряд важливих чинників, вагоме місце серед яких посідає гостра проблема у вивченні та осмисленні основних інститутів вітчизняної економіки. Створена в Україні, податкова система увібрала багато рис, притаманних податковим системам провідних сучасних країн. На шляху до Євроінтеграції досить позитивними є спроби законодавців уніфікувати деякі норми вітчизняного податкового законодавства відповідно до норм Євросоюзу. Проте, під час цього складного процесу вітчизняним законодавцям слід не лише вивчати й переймати зарубіжний досвід, але і враховувати особливості еволюціонування вітчизняної податкової системи, звертатися до історичного досвіду. Серед складного комплексу питань, що стосуються дореформеного періоду історії України, більша частина котрої в той час перебувала в складі Російської імперії, особливе місце належить проблемам, пов'язаним із фіскальною політикою двору Романових в українських губерніях, взаємовідносинам у царині державних доходів між різними верствами населення та центральною і місцевою владою. Податкова політика Російської імперії, особливо в період визрівання капіталізму, коли для влади стало зрозумілим, що без кардинального реформування податкової системи не можливо забезпечувати ефективну діяльність державного механізму, має бути об'єктом серйозних наукових пошуків. Адже перші спроби податкових реформ належали ще діячам дореформеного періоду, важливою віхою вітчизняної економічної історії стала гільдійська реформа Є. Канкріна. Запропонована ним система оподаткування підприємницької діяльності унеможлиблювала деякі сьогоdnішні негативні економічні тенденції, зокрема такі, як “мінімізація” та “оптимізація”, котрі реалізують сучасні підприємці з метою зведення

фактичної сплати податків до мінімуму, а часом і до “нуля”, адже тодішні представники торгівельно-промислових кіл мали платити за право на зайняття тим чи іншим видом підприємницької діяльності, купуючи для цього спеціальні патенти, і ніякі маркетингові послуги не могли вплинути на вартість патенту, як сьогодні, коли при великих доходах суб’єкти підприємницької діяльності, декларуючи такі самі витрати, отримують нульове податкове навантаження. Не менш вагомим є досвід реформування П. Кисельовим оподаткування сільськогосподарської діяльності, коли сума податку встановлювалася із врахування дохідності землі. Тому цілком логічним у цьому плані є визнання потреби дослідження цих проблем на державному рівні. Нехтування вченими та політиками вивчення й осмислення фіскальної політики минулого спричиняє суттєві прорахунки вітчизняних законодавців, найбільш кричущим з яких стало невдале введення гербового збору в другій половині 1990-х років та його відмінення через недосконалість механізму адміністрування. Це при тому, що даний податковий платіж успішно використовувався в Російській імперії ще за часів Петра I й слугував одним із надійних і сталих джерел державних доходів. Саме на необхідності збільшення науково-дослідних розробок проблем “соціально-економічної історії України, історії вітчизняної економіки” наголошується у п.3.2. постанови Національної академії наук України №115 від 25.04.2001 “Актуальні методологічні проблеми української історичної науки”. Одним із важливих напрямків таких наукових пошуків є історія фінансової політики в Україні. Ще наприкінці XIX ст. академік імператорської академії наук І.І. Янжул указував, на особливе значення історичних досліджень, для формування науково обґрунтованої податкової політики. “В числе вспомогательных наук, которыми может пользоваться наука о финансах при выводе своих общих положений, мы должны отвести первое место истории вообще и истории финансов в частности. Значение первой понятно само собой: все разнообразные человеческие отношения до такой степени

переплетены между собой, до такой степени зависят друг от друга, что нельзя основательно изучать финансовую деятельность, не зная истории других сторон государственной жизни. Но еще большее значение для того, чтобы вывести то или иное общее положение относительно наилучшего способа добывания государственных доходов, чтобы построить финансовую науку на более прочных базисах, имеет историческое изучение положительных законодательств в различные времена и в различных странах. ... Только одно сравнение и сопоставление исторических фактов, углубление в опыт прошлого дает нам возможность рационально оценивать правильность, целесообразность и применимость того или другого финансового мероприятия, того или другого источника государственных доходов. ... Лишь благодаря сравнительному изучению истории финансов получается возможность оценивать действительные достоинства, слабые и хорошие стороны не только отдельных частей, но и целых финансовых систем, существующих в различных странах. Какие формы налогов лучше всего установить и почему? В каком направлении должна развиваться их совокупность и в каком нет? Отчего известный налог является в одном месте целесообразным, а в другом дурным?" [1054,51].

Складність вивчення історії податкової політики, як однієї з найвагоміших складових фінансової криється, як у методологічних проблемах, з якими стикається дослідник, так і в рівні її наукової розробки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами й темами. Дисертація є складовою частиною наукових планів кафедри загальної історії, методології і методики навчання історичного факультету Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, зокрема тем "Філософсько-методологічні засади сучасного наукового дослідження" (№ державної реєстрації 0106U5253) та "Історико-правові засади соборності й державотворення в Україні", держбюджетної теми відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України "Влада і суспільство

на українських землях в ХІХ – на початку ХХ ст.: тенденції розвитку в контексті історії Центрально-Східної Європи” (№ державної реєстрації 0105U000284).

Об’єктом вивчення стала політика царського уряду щодо національних окраїн. **Предмет** дослідження – заходи царату в сфері внутрішньої політики стосовно “великоросійських” та “окраїнних” губерній.

Метою дослідження стало всебічне й об’єктивне висвітлення та порівняння податкової політики російської влади як у “великоросійських”, так і “малоросійських”, “новоросійських”, “південно-західних”, “білоруських” та інших губерніях Російської імперії наприкінці ХVІІІ – середині ХІХ ст., з’ясування особливостей оподаткування різних верств населення, а також структури, функцій, напрямів, форм і методів діяльності імперських та самоврядних інституцій у сфері забезпечення державних доходів.

Означена мета передбачає такі наукові завдання:

- проаналізувати стан розробки проблеми у вітчизняній і зарубіжній історіографії;
- визначити структуру та повноваження у сфері оподаткування номенклатури імперських владних інституцій, а також службово-посадові функції представників органів міського самоврядування та селянських адміністрацій;
- окреслити спільне та відмінне в податковій політиці уряду щодо “великоросійських” і “окраїнних” губерній, визначити чинники, які впливали на її формування;
- з’ясувати особливості оподаткування різних верств населення у регіонах Російської імперії, особливо в Лівобережній, Правобережній та Південній Україні;
- дослідити сутність російської подушної системи оподаткування, зокрема її взаємозв’язок із оброчною та місцевими податями й зборами;

- визначити причини податкових заборгованостей, які в досліджуваний період у Російській імперії були хронічними;
- виявити основні тенденції в оподаткуванні купецтва;
- розкрити ставлення імперської влади у сфері оподаткування до представників релігійних і етнічних меншин імперії, зокрема євреїв, кримських татар та колоній з іноземних переселенців;
- проаналізувати особливостей оподаткування гуральництва й шинківництва;
- визначити системи місцевих податей і зборів та окреслити заходи держави, щодо уніфікації місцевого оподаткування, зокрема впорядкування земських та міських податей і зборів;
- з'ясувати причини неефективності фіскальної політики уряду Російської імперії.

Географічні межі охоплюють губернії, які перебували в складі Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. Разом з тим, головну увагу приділено Полтавській, Чернігівській, Слобідсько-Українській (Харківській), Волинській, Київській, Подільській, Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніям, а також проведено історико-порівняльний аналіз з регіонами Білорусі та Прибалтики.

Хронологічні рамки визначаються кінцем XVIII – серединою XIX ст. Нижня межа пов'язана із завоюванням Кримського півострова та включенням до складу Російської імперії у результаті трьох поділів Польщі територій Білорусі, Правобережної України та Прибалтики. Верхня межа – середина XIX ст. – із приходом до влади нового імператора Олександра II й скасуванням кріпосного права, початком буржуазних реформ (у тому числі й у сфері податкової політики).

Наукова новизна полягає насамперед у тому, що вперше в історіографії проводиться спеціальне дослідження податкової політики російського царату в

кінці XVIII – середині XIX ст. Вона розглядається в контексті загальноімперської, проводиться порівняння з оподаткуванням у так званих “великоросійських” губерніях і в неросійських регіонах, зокрема в Україні, Білорусі та Прибалтиці.

Наукове та практичне значення одержаних результатів полягає в переосмисленні політики російського царату в сфері оподаткування. Теоретичні положення та висновки дисертації сприятимуть розвитку подальших досліджень історії оподаткування. Вони можуть бути використані для підготовки узагальнюючих праць з історії, економічної історії, історії держави і права, державного управління України, Білорусі, Литви, Латвії, Естонії, Росії, а також бути покладеними в основу написання курсів лекцій, історичних, історико-правових та історико-економічних спецкурсів, підручників, навчальних посібників. Не менш суттєвим є використання теоретичних положень дисертації у розробці податкового законодавства щодо оподаткування торгівельно-промислової діяльності та місцевих податей і зборів.

Апробація роботи. Основні положення та результати дисертації обговорювалися й отримали позитивну оцінку на засіданнях кафедр правознавства, теорії та історії держави і права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кафедрі методики і методології викладання історії Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, під час консультацій з колегами-науковцями з відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України, у доповідях на звітних наукових конференціях професорсько-викладацького складу історичного факультету Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (2002-2005 рр.). Дисертація була апробована також під час її обговорення на засіданні

історичного факультету Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Матеріали дослідження оприлюднювалися здобувачем на 6 наукових міжнародних і вітчизняних форумах протягом 2002-2008 рр.: Міжнародній науковій конференції “Україна: шляхами віків” (Київ, 2002); Регіональній науково-практичній конференції “Роль освіти для економічного, соціального та культурного розвитку Кіровоградщини” (Кіровоград, 2003); Міжнародній науковій конференції “Семья Раевских в истории и культуре России XVIII-XIX веков” (Кіровоград–Розумівка–Кам’янка, 2004); Третій міжнародній науковій конференції “Соборна Україна: історична ретроспектива” (Черкаси, 2005); Всеукраїнському “круглому столі”, присвяченому 150-річчю від дня народження Івана Франка (Київ, 2006); Другому засіданні Всеукраїнського “круглого столу” “Сарбеївські читання” (Київ, 2008), а також на шпальтах журналу “Вісник податкової служби України”.

Публікації. Основні результати та висновки дисертаційного дослідження опубліковані в 1 монографії – Орлик В. *“Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період”* (Відп. ред. член-кореспондент НАН України О. Реєнт. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.), а також у 21 статті у фахових виданнях та 7 в інших виданнях – енциклопедії історії України, збірниках наукових статей, журналах і матеріалах конференцій.

Структура дисертаційного дослідження. Дисертація складається зі вступу, 6 розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел і літератури. Обсяг основного тексту – 368 сторінок. Список джерел і літератури має 1072 позиції. Загальний обсяг – 547 сторінок. Специфіка проблеми, що стала об’єктом вивчення, зумовили необхідність створення автором термінологічного словника, що міститься в додатках.

РОЗДІЛ 1

Історіографія, джерела та методологія проблеми

1.1. Стан наукової розробки

Історія податкової політики Російської імперії періоду кінця XVIII – середини XIX ст. знайшла певне відображення у різноплановій за проблематикою й шириною висвітлювання аспектів, формою і жанром літературі, зокрема, в узагальнюючих працях та спеціальних монографічних дослідженнях, довідковій, науково-популярній і навчальній літературі, критико-бібліографічних виданнях, мемуарах, спогадах, біографіях і джерелах особового походження, публіцистичних та художніх творах. Розглянемо ці праці, застосовуючи традиційний для неспеціальних історіографічних досліджень чотирьохчленний аналіз літератури: вітчизняна дореволюційна, радянська, сучасна українська й російська та зарубіжна історіографія.

Розвиток у Російській імперії товарно-грошових відносин у кінці XVIII на початку XIX ст. сприяв розширенню сфери фінансових відносин. У цей період у 82 рази зростає у готівковому обігу кількість паперових грошей, створюються центральні та місцеві органи фінансового управління, поширюються економічні ідеї А. Сміта, Д. Рікардо та інших західноєвропейських мислителів. Недарма О. Пушкін характеризуючи ерудицію Є. Онегіна писав:

“Зато читал Адама Смита
И был глубокий эконоом,
То есть умел судить о том,
Как государство богатеет...” [1003, 182].

Ці чинники сприяють появі праць, у яких розглядалися різні аспекти фінансової, у тому числі й податкової політики. З іменами М. Сперанського,

С. Хапильова, О. Куніцина, І. Васильєва та К. Дюгамеля пов'язується зародження російського державознавства та розгортання досліджень губернських органів управління, у тому числі й фіскальних [932, с.14-66]. Ці автори розглядаючи центральні й місцеві органи управління, досить детально, як для того часу, висвітлювали фіскальні повноваження казенних палат [931; 852; 892]

Однією з перших спроб у вітчизняній історіографії висвітлити порядок оподаткування сільського населення Російської імперії на початку ХІХ ст., є праця Ф.Х. Майєра *“Опыт сельского благоустройства, или полиции”* [945]. Книга не містить жодних теоретичних положень та узагальнень, конкретного статистичного матеріалу, а скоріше є практичним посібником для управляючих помістями та сільських керівників. Саме в цьому, на нашу думку, полягає її особлива цінність для сучасних дослідників, адже автор був дуже відомим практиком із організації управління помістями й ведення сільського господарства. Проблемам селянських повинностей і механізму їхнього справляння Ф. Майєр присвятив один із розділів твору, указуючи, що на той час існували три види повинностей – казенні, мирські й поміщицькі [945, с.202], фіскальне значення мали лише перші два. На початку розділу автор зазначає, що в книзі йтиметься про те, як полегшити спосіб справляння повинностей сільськими начальниками, указуючи, що *“к величайшему стыду начальника относится, если повинности стоят крестьянину вдвое дороже, нежели сколько приносят они пользы казне, или помещику”*[945, с.202]. І дійсно, дослідник дає досить практичні поради сільським начальникам щодо справляння податкових зобов'язань селян, указуючи, коли найдоцільніше стягувати податки, а коли і яким чином надати відстрочку платежам і водночас виконати податкові зобов'язання. *“Иногда существенную пользу приносит отсрочка платежа. Напр. взнос осенних податей может заставить крестьянина продать остающийся хлеб за бесценок, а в неурожайные годы и тот, который нужен ему на пищу. Нередко*

продают для этого и самый скот. В таком случае начальство благоустроенного имения, может прибегнуть к мирской сумме. Крестьяне, в течении зимы найдут себе заработки, или свезут избытки произведений своих в дальния места за хорошую цену, и возвратят деньги в мирскую кассу; а хлеб и скот останутся целы” [945, с.203]. Франц Майер не порушує питання про несправедливість податкової системи, про неприродність кріпосної залежності селян. Його теорія “правильного” управління розрахована саме на існування кріпосного права й податних станів, адже в них він убачає традиційну й ефективну систему господарювання, а поліпшення злиденного та безправного стану основної маси населення імперії Романових – кріпосного селянства – Ф. Майер бачить у справедливому й раціональному управлінні ними.

Певний вклад вивчення історії податкової політики Російської імперії в українських губерніях внесли праці А. Скальковського [1019-1023], який вивчав Новоросійський край, знаходив, впорядкував і опрацьовував архівні матеріали, у тому числі й Архів коша Нової запорозької січі. Дослідниця його наукової діяльності Л. Новікова, вказує, що він “став автором концепції особливої ролі Російської імперії в історії регіону, його заселенні, господарському освоєнні та духовному розвитку” [968, с.11]. Чи не найпершою із праць, у котрій порушуються проблеми адміністрування податків органами міського самоврядування, є книга А. Скальковського, присвячена тридцятиріччю м. Одеси [1021]. Сучасникам ще потрібно належним чином оцінити дослідницьку роботу А. Скальковського, як історика, етнографа, економіста, статиста та публіциста.

Позитивний вплив на розвиток історіографії фіскальної політики Російської імперії та досліджень у галузі податків мало введення у 30-40-х роках ХІХ ст. до навчальних програм юридичних факультетів Московського, Санкт-Петербурзького й Казанського університетів фінансової та фінансово-правової науки, а також створення в 1839 р. кафедри державних податей у

Московському університеті. У 1840-1850 рр. з'являються праці перших російських професорів фінансового права І. Горлова [870-873], Ф. Мільгаузена [951] та Є. Осокіна [988], переклади робіт провідних європейських учених [1004-1005]. “Теория финансов” І. Горлова була першим підручником із фінансів, підготовленим у Російській імперії і виданим російською мовою двічі (Казань, 1841 і Санкт-Петербург, 1845). У ній досліджувалися державні доходи й видатки, фінансове законодавство, а також податкові системи різних західноєвропейських країн порівнювалися з російською. Курс лекцій професора Московського університету Ф.Б. Мільгаузена, став першим посібником, що мав назву “*Финансовое право*”.

Ці праці заклали традицію активного використання історичного та порівняльного методів, що стає характерною рисою методології дожовтневих фінансово-правових досліджень. Крім таких позитивних рис у галузі фінансових студій, у період 30-50-х років XIX ст. формуються й негативні тенденції в дослідженнях, як наслідок грубого цензурного втручання. Наведемо лише один маленький штрих до цього процесу на прикладі листа міністра народної освіти А.С. Норова до попечителя київського навчального округу від 16 березня 1857 р., в якому міністр указує, що “в разных периодических изданиях и особенно в тех, которые печатаются в Москве, появляются ныне весьма часто статьи политико-экономического содержания... Статс. Секретарь Брок (у той час міністр фінансів – В.О.) просит о сделании распоряжения, чтобы подобные статьи и вообще касающиеся финансовых и торговых вопросов, не были впредь допускаемы к печати без предварительного с министерством финансов соглашением” [1, арк.8-8зв.].

Аналізуючи дожовтневу публіцистику з проблем податкової політики, особливо хотілося б виділити роботи М. Соколова [1026], М. Кабанова [912], М. Кропотова [929], Д. Львова [944] та інших, у яких наводяться красномовні приклади провадження податкової політики царатом. Так, М. Огарьов у статті

“Русские вопросы”, опублікованій 1856 р. у “Полярной звезде”, писав про відкупну систему: “Мужик вырабатывает хлеб и продает четверть ржи за 2 целковых. Из этой четверти сделают семь ведер вина и продадут мужику в розничной продаже каждое ведро по семи целковых, т. е. четверть ржи переделается в вино, 2 рубля переходят в 49 рублей серебром. Налог невероятный” [974, с.113].

Аналізуючи історіографію кінця 50-х – початку 60-х рр. ХІХ ст., не можна залишити поза увагою восьмитомну працю з історії Міністерства внутрішніх справ Російської імперії уродженця Полтавщини М. Варадінова [848]. Автор, висвітлюючи діяльність цієї установи, не оминає й податкові та інші її фінансові функції, вказуючи, що коли протягом 1810-1819 рр. з міністерства внутрішніх справ було виділено міністерство поліції, перше залишалось без податкових функцій у зв’язку з їхньою передачею останньому: “главное наблюдение над губернским полицейским Начальством во взыскании недоимок, государственных податей и доходов принадлежит Министерству Полиции, земские повинности денежные и городские доходы; эти последние во всем их составе, образе раскладки и отчете принадлежат Министерству финансов, но в порядке употребления их и во взыскании недоимок Министерству Полиции; земские повинности, отправляемые натурою, как-то, починка дорог, проведение колодников и т.п., как в образе раскладки, как и в действительном отправлении, состоят в его же ведении” [848, с.53].

Значна інформація щодо етнічних аспектів податкової політики царизму відображена в працях російського вченого німецького походження А. Клауса [917; 918]. Вони сприяли підняттю досліджень проблем іноземної колонізації на якісно новий науковий рівень. Учений не лише детально висвітлював побут переселенців, але й опублікував нормативні акти, котрі склали законодавчу базу колонізаційних процесів і, з-поміж іншого, врегульовували й фінансові взаємовідносини колоністів і російської влади. Так, А. Клаус, наводить

маніфест Катерини II від 22 липня 1763 р., який став наріжним каменем колонізаційних процесів на законодавчому рівні. Його пункт 6.б проголошував, що “не должны таковые прибывшие из иностранных на поселение в Россию, никаких в казну нашу податей платить, и никаких обыкновенных ниже чрезвычайных служб служить, равно постоев содержать, и словом заключить, от всяких налогов и тягостей свободны следующим образом, а именно: поселившиеся многими фамилиями и целыми колониями на праздных местах тридцать лет, а желающие жительствовать в городах, тож в цехи и купечество записываются в резиденции нашей в С.-Петербурге, или близ оной в лежащих местах Лифляндских и Эстлянских, Ингерманландских, Корельских и Финляндских городах, також в столичном г. Москве – пять лет; в прочих губернских, провинциальных и других городах десять лет” [917, с.8].

Буржуазні реформи 60-80-х років XIX ст. дали значний імпульс розвитку наукових досліджень, серед учених переважали послідовники “державної” школи, в центрі уваги яких були проблем історії російського права та державних інститутів. Проблеми самоврядних інституцій та історії земських повинностей, у тому числі й грошових, розглядається в працях О. Васильчикова [853-855]. Дослідженню історії губернських установ присвятив докторську дисертацію відомий російський юрист О. Лохвицький [943]. Багато уваги автор приділив характеристиці губернських і повітових підрозділів міністерств, у тому числі й міністерства фінансів, зокрема, їх повноваженням, штатам чиновників та ін. Одним із перших дослідників органів міського самоврядування в цілому в Російській імперії, був І. Дитятін [882-883]. У працях народників С. Приклонського [1000] та Є. Максимова [946] висловлюється критика цих установ, у тому числі й за нераціональне використання міських фінансів. Останнє, на нашу думку, необхідно розглядати у двох площинах, по-перше, це недосконалість законодавства, яке регулювало цей бік їхньої діяльності, а по-друге – зловживання членів самоврядних органів.

Над вивченням проблеми історії місцевих органів управління, у тому числі й їхніх фіскальних повноважень, активно працював один із основоположників російського державного права професор О. Градовський. Після закінчення Харківського університету, певний час працюючи у апаратах Харківського й Воронежського цивільних губернаторів, він був добре знайомим із системою місцевого управління, що позитивно вплинуло на глибину її дослідження. Капітальна праця О. Градовського “Начала русского государственного права” була у вітчизняній літературі єдиною в своєму роді. Цей твір з складною внутрішньою структурою: складається із трьох частин, що у свою чергу поділені на книги. Останній третій том дослідження присвячений органам місцевого управління [875], де вчений висвітлює не лише структуру й повноваження губернського адміністративного апарату, а й наводить історію його формування [875, с. 124-139]. Не можна не погодитися із тезою О. Градовського про те, що найбільших змін казенні палати зазнали в часи правління імператорів Миколи I й Олександра II унаслідок створення управлінь державними маєтностями (1838 р.), акцизних управлінь (1863 р.) і контрольних палат (1864 р.) [875, с. 278].

Сучасники дослідника високо оцінили цю працю. Так, відомий представник російського державознавства останньої чверті XIX ст. М. Коркунов указував, що О. Градовський майже відійшов від описовості яка була характерною для тогочасної державно-правової літератури, “не ограничиваясь историческими разъяснениями отдельных институтов дал им теоретическое юридическое освещение, осмыслив их как юридические институты, а не только как исторические факты вообще” [924, с. 23].

Проблеми податкової політики в імперії Романових щодо селянства досліджував відомий статист, випускник історико-філологічного факультету університету Св. Володимира Ю. Янсон. У січні 1877 р. виходить його фундаментальна праця “Опыт статистического исследования о крестьянских

наделах и платежах” [1055]. Детально розглянувши питання дохідності селянських господарств, автор переконливо доводить, що селянський земельний наділ не забезпечував їхнього побуту, податки й повинності за землю були значно вищими від прибутків. За його підрахунками, лише для задоволення власних харчових потреб селяни чорноземної смуги повинні були мати земельні ділянки не менш як по п’ять десятин на душу при врожаї сам-5 [1055, с. 70-71]. У дореформеній Україні такій вимозі не відповідав жодний наділ. Вихід із такого негативного становища вчений убачав у реформуванні податкової системи. Одним із перших істориків, які звернулися безпосередньо до вивчення оподаткування селянства імперії, був російський історик В. Ключевський. У 1886 р. він публікує в “*Русской мысли*” фундаментальне дослідження “*Подушная подать и отмена холопства в России*” [919]. Автор показав прогресивність уведення Петром I подушної системи обкладення податками на початку XVIII ст. для поліпшення фінансової системи країни й ліквідації фактично рабського стану холопства в Росії. У той же час, учений жодного разу не зазначив негативних економічних та суспільно-політичних наслідків справляння феодальної за сутністю подушної податі в кінці XVIII – XIX ст., адже породженням подушної системи були податні стани населення імперії Романових, обмежені в правах навіть після скасування кріпацтва.

У 80-х роках XIX ст. в Московському, Казанському та Новоросійському університетах створюються кафедри фінансового права, діяльність яких пов’язана із плеядою талановитих учених В. Лебедева, І. Патлаєвського, І. Янжула, Д. Львова, Г. Сидоренка, С. Іловайського, І. Озерова та ін., котрі золотими літерами вписали свої імена у скрижалі світової й вітчизняної науки. Їхні праці, у тому числі й підручники, котрі увійшли до світової скарбниці фінансової думки, містять чисельні відомості про історію податкової політики російського царату. Фундаментальне дослідження історії земельного податку в Російській імперії було проведене В. Лебедевим під час підготовки

магістерської дисертації й видано окремою монографією [934]. Детально розглянувши питання його правового регулювання в європейських державах і критично проаналізувавши всі докази “за” й “проти” земельного податку, автор зазначав, що саме доходи від використання землі слугували джерелом сплати подушної та оброчної податей, питного доходу, а їх заміна дійсною земельною податтю поширеною на землі усіх станів була найважливішою в справі реформування податкової системи [934, с. 133-134]. У той же час дослідник ухилився від відповіді на найбільш основне питання, яке мало політичне забарвлення: хто і як повинен платити земельний податок в Росії після відміни кріпосного права? Увагу В. Лебедева [936], як і багатьох інших учених у 80-90-х роках ХІХ ст., привертала проблема акцизних зборів з алкогольних напоїв і діяльності органів непрямого оподаткування [862; 878; 881; 969; 970; 987; 1025; 1034 та ін.]. Цікавість дореволюційних науковців до проблем оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем зрозуміла, адже найбільш вагомим у фіскальному відношенні серед непрямих податей і зборів у імперії Романових саме був, так званий, питний дохід, а гуральництво було чи не найрозвинутішою галуззю промисловості. Якщо в російських губерніях існувала відкупна система стягнення податей з алкоголю, то в українських був хоча б частковий вільний продаж спиртних напоїв із специфічною системою його оподаткування, що створювало для владних структур значні труднощі в її адмініструванні. Саме через це українські терени, разом із губерніями Білорусі та Прибалтики, протягом усього дореформеного періоду зберігали назву “привілейовані губернії”. У них оподаткування виробництва й торгівлі алкогольними напоями зберігало свої особливості, відзначаючись широким колом суб’єктів цього виду підприємницької діяльності. Серед цілого корпусу праць, присвяченій цій проблемі, особливо хотілося б зупинитися на книзі М. Терського, адже він не лише теоретично розглядає найбільш прийнятну для фіскальної системи імперії Романових систему оподаткування алкоголю, але й

показує динаміку уніфікації оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем у Російській імперії та в 16 привілейованих губерніях, у тому числі й українських – Київській, Подільській, Волинській, Чернігівській, Полтавській, Харківській, Катеринославській, Таврійській і Херсонській. Автор зазначає, що встановлене на їхніх теренах спеціальне мито за право винокуріння, яке з початку XIX століття називалося акцизом, було доповненням до подушного. Адже цей збір, “хотя и назначался в определенном размере с ведра вина, но на самом деле не имел характера косвенного налога с потребления, а составлял окладной налог, взимавшийся по числу душ населения, считая расход вина по одному ведру на душу” [1034, с. 13].

“Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах”
 І. Янжула [1054] вражає глибиною змісту, адже дослідження стало важливою віхою у розвитку фінансового права, у той же час, ця праця не є монографією, а лише університетський підручник, більшу частину якого присвячено дослідженню податків та податкової політики. Глибокі історичні екскурси та компаративний аналіз російського та зарубіжного податкового законодавства дозволили автору зробити далекосяжні висновки, актуальні й для сьогодення, зокрема, щодо прогресивних податків, єдиного податку, непрямих податків та ін. Значну увагу вчений приділяв адмініструванню податків, правилам обкладення населення, зазначаючи, що при формуванні податкової політики необхідно враховувати регіональну специфіку, зайнятість населення й співвідносити це з потребами держави. Автор, посилаючись на Є. Канкріна, наводить приклад, коли селяни південноукраїнських губерній для сплати податків продавали майже за безцінь сіно торговцям, а останні перепродували його в тричі дорожче кавалерійським полкам, дислокованим у цій місцевості, указуючи що “в данном случае как для плательщиков, так и для казны было бы гораздо более выгодно, если бы правительство взимало там налог прямо сеном” [1054, с. 281].

Розглядаючи дослідження проблем податкової політики Російської імперії, не можна залишити поза увагою праці Харківського вченого М. Алексеєнка, котрий присвятив їм серію досліджень [814-818], серед яких особливо хотілося б виділити монографію *“Действующее законодательство о прямых налогах”*. Дослідник проводить глибокий аналіз історії законодавства, що регулювало форми прямого обкладання населення, зокрема подушної податі, оброку, він виділяє 4 характерні риси подушної системи оподаткування: загальна сума надходжень подушного рахується з окремих товариств; ця сума відома наперед і не змінюється до наступної ревізії; уряд має справу з товариством, а не з окремими платниками; для збільшення податкових надходжень, подушна система дозволяє використовувати природній приріст населення та збільшення окладів [817, с. 32-34]. Дослідивши всі складові подушного оподаткування, М. Алексеєнко зазначає: *“Мы пришли к неутешительным выводам, разобрал поддушную подать с тех сторон, с каких приходится критиковать всякую прямую форму налога: насколько удачно и равномерно привлекается платежная способность или ее внешние, частичное проявление и насколько вредно действует на платежную способность принятый механизм установления и взимания налога”* [817, с. 41]. Аналіз матеріалів, присвячених землеробству, дозволив ученому встановити особливості справляння оброку, як своєрідної плати державних селян за землю.

Певні аспекти фіскальних повноважень міських самоврядних структур розглядаються у книгах, які приурочувалися ювілеям міст, особливо новоросійських [861; 866; 962; 986 та ін.]. Так, наприклад, автори ювілейного видання присвяченого сторіччю м. Одеси, вказували, що статський радник Брилевич, який служив у апараті Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора, 1855 р. в записках про заходи для забезпечення в майбутньому окладів та частини недоїмок та боргів із одеських обивателів, звертав увагу й на те, що *“долги, числящиеся по Думе и Строительному комитету, происходят по*

большой части от нарушения коренных законов на счет расходования общественных денег”, что “Дума и Комитет не виновны в неправильности выдач, ибо они подчинены лицам (градоначальникам – В.О.), которые предписывали им производить будто бы заимообразно ссуды”, что “Министр внутренних дел, в предписании Военному губернатору от 3 марта 1855 года, называет эти выдачи не дозволенными законом”; но, однако, “закон не определяет, как должна поступить Дума, получив предписание местного городского начальника о производстве расхода, не внесенного в роспись, заимообразно или без возврата. Дума не вправе не выполнить этого приказания, а выполнив его, становится участницею в противозаконном действии”. Таким образом, и в деле доходов и расходов для инициативы Городской думы не оставалось ни малейшего простора. Даже не все доходы ею собирались; например сбор четверти процента с объявленных купцами капиталов на первых порах (вплоть до 1815 года) вносился в Магистрат, который передавал его Городской думе” [976, с.82]. Дійсно, органи міського самоврядування не могли самостійно використовувати міські фінанси, адже, як підкреслює О.М. Марченко, дореформене “міське господарство обслуговувало не стільки місцеві потреби, скільки загальнодержавні: утримання різних адміністративних установ та осіб, поліції, військових, різноманітних комітетів тощо” [949, с. 103-104]. Проте, досить часто різні фінансові негаразди органів міського самоврядування виникали саме через системні зловживання їхніх представників, що було характерним для цих структур. Тому в деяких дожовтневих виданнях, автори котрих часто й самі були представниками самоврядних органів, намагалися “сором’язливо” обійти ці проблеми. Ну не міг же, приміром, міський голова Олександр Пашутін [993], писати про те, що після смерті міського голови Якова Пашутіна, було виявлено 18743 руб. 7 ½ коп. розтрат [77, арк.253зв.]. Тому об’єктивність такого виду праць досить сумнівна. Сучасна дослідниця Л. Левченко цілком слушно вказує, що, “потрапивши в

гласні чи бургомістри, “отці міста” поспішали вирішити питання про власні пільги, а міські справи залишали “на потім”. Так, у 1851 р. члени Миколаївської думи і магістрату вимагали звільнити їх будинки від військового постою і сплати “постійних грошей”, а також скасувати податок, який вони сплачували для формування пенсійного капіталу вдів та сиріт” [939, с. 119-120]. Зазначимо, що подібна ситуація була характерною для переважної більшості міст Російської імперії.

Певні відомості щодо історії місцевих органів та їхніх фіскальних повноважень містяться у другому томі праці М. Коркунова [924, с. 89-100], публікації І. Білоконського [828], дослідженні історії фінансових органів Російської імперії І. Блеха [833] та ін. У 1894 р. з’являється брошура М. Дружиніна, присвячена історії фінансового права, яка включає певні відомості щодо історії оподаткування [888].

Проблемі податкової політики на селі в ХІХ ст. присвятив серію досліджень віце-директор департаменту окладних зборів Міністерства фінансів М. Бржеський [841-844]. Його монографію “*Недоимочность и круговая порука сельских обществ...*” сучасний український дослідник В. Жвалюк цілком справедливо назвав “справжнім феноменом у російській історико-юридичній літературі дореволюційного періоду” [896, с. 11]. У ній М. Бржеський глибоко проаналізував формування общинного землеволодіння в державі, показав тотожність даного процесу на Півночі імперії в Архангельській губернії та на Слобідській Україні. Приватна власність на землю сприяла майновій диференціації селянства, що призводило до нагромадження податкових заборгованостей останніх, адже податки сплачувалися з ревізьких душ без урахування розмірів земельних наділів. У 1831 р. найбільші в імперії податкові недоїмки з державних селян мали Курська – 9,1 млн. руб. та Харківська – 6,8 млн. руб. [841, с. 135] губернії. Намагаючись зменшити недоїмки, влада всілякими засобами не тільки обмежувала історично сформовану приватну

власність на землю, а й проводила переділи землі, створюючи общинне землеволодіння [841, с. 106-109]. Висвітлюючи проблему податкових заборгованостей державних селян, учений довів, що основним фактором, що визначав її існування, була архаїчна подушна система стягування податків. Дослідник указує, що в сільських общинах спостерігалось бажання “розкласти подать у повній відповідності до кількості надільної землі, що знаходилася у розпорядженні платника... Приурочивши податні розкладки до розміру земельного володіння домогосподарства, община знайшла для платників ту гарантію, яка, на жаль, цілком відсутня у законі” [841, с. 170]. Автор зазначає, що в малоросійських губерніях невідомі випадки надання общиною податкових пільг бідним господарям, а в південних – лише в окремих випадках, у південно-західних досить рідко податкові пільги надавалися тільки з мирського збору [841, с. 171]. М. Бржеський детально розкриває механізм визискування податків із селянства, аналізує правозастосовчу діяльність сільської общини та поліції, зазначаючи, що в малоросійських та південних губерніях “поліція піддає волосних старшин, сільських старост і збірників податків арешту й штрафу й притому не лише при допущенні недоїмки, але й взагалі при повільному надходженні зборів” [841, с. 280]. Дослідник указує на нерівномірний поділ на общини та волості, що призводило до нерівномірності обкладення мирськими зборами селян. Так, найбільші в державі мирські платежі були в південних (0,59 руб.) та південно-західних губерніях (0,58 руб.) з десятини землі [841, с. 223]. Не залишилися поза увагою М. Бржеського зловживання посадових осіб, які ще більш посилювали податковий тягар селянства, зокрема в Херсонській губернії [841, с. 253]. Значне місце в дослідженні відводиться статистичному матеріалу, який не тільки посилює висновки, зроблені автором, а й уможливорює сучасним дослідникам значно їх поглибити. Перу цього автора також належить історичний нарис про прямі податки у ювілейному виданні міністерства фінансів “*Міністерство Фінансів 1802-1902*” [953-954].

Значний внесок у розвиток досліджень проблем податкової політики Російської імперії внесли праці завідувача кафедри фінансового права Московського університету в 1898-1917 рр. професора І. Озерова [977-981]. Податкову систему вчений розглядав як рефлекс економічного життя, засуджував використання державою винної монополії, непрямих податків, пропонуючи стягувати податок з доходів за поміркованою прогресивною шкалою. На думку І. Озерова реформаторський вплив на фінансову систему мали війни. На підтвердження цієї тези автор указував, що після після Кримської війни в країні реформується система обкладення спирту, ліквідовуються відкупи й вводиться акцизна система, зазнає змін система оподаткування торгівлі й промисловості, замість подушної податі з міщан вводиться податок на міську нерухомість. Після Турецької війни реформування податкової системи значно поглиблюється: ліквідовуються соляний податок і подушна подать, вводиться податок на капітал, принцип дохідності вводиться для оподаткування торгівлі й промисловості, встановлюється податок із спадщини [981, с. 254-255]. Війни також вимагали реформування місцевих фінансів, адже земства й міста потребували значних коштів на забезпечення членів сімей призовників. І. Озеров зазначав, що “война облегчает реформу в смысле реформирования наследственных налогов и введения подоходного, – не даром этот последний и носит название “дитя войны”. Он и в Англии в конце XVIII века был установлен под влиянием войны с Францией, в Соед. Штатах был введен во время междуусобной войны, даже в России введен во время войны с Наполеоном, по окончании которой и был отменен” [981, с. 256]. Сучасний російський учений, професор К. Бельський називає І. Озерова останнім із могікан російської дореволюційної науки фінансового права, указуючи, що дослідник у роботі “Розгром нашего экономического життя”, написаний 1917 р., “показал гибель старой экономической и финансовой

культури, виросшей на православной религиозно-этической почве, свидетельствовал движение новой России в экономическое Никуда” [830, с. 50].

Своєрідним різновидом дослідницької літератури з проблем історії центральних і місцевих органів управління, у тому числі й фінансових, є ювілейні відомчі видання, частина з яких належить перу чиновників цих відомств, а частина – написана спільно з науковцями [907-908]. Значна увага історії податкової політики приділена у ювілейній колективній монографії, що вийшла на честь 100-річчя Міністерства фінансів [953-954]. Не зважаючи на парадний, офіційний характер видання, книга, за справедливим визначенням сучасного українського дослідника В. Жвалюка, цінна “систематизованим викладенням матеріалу, хронологічною “прив’язкою” висвітлення розвитку всіх місцевих і центральних структур міністерства на тлі динаміки податкового, митного та ін. законодавства” [896, с. 12].

Безумовною заслугою представників державної школи в російській історіографії була вже сама постановка питання про відносини держави й суспільства, значення держави у історичному процесі. “Вся русская история, – писав К. Кавелін, – как древняя, так и новая, есть по преимуществу государственная, политическая в особенном, нам свойственном значении этого слова” [913, с.272].

Серед досліджень, присвячених казенним палатам, якісно позиціонується праця начальника відділення Ліфляндської казенної палати Я. Козловського [922]. Позитивним є те, що автор висвітлює історичні передумови виникнення цієї адміністративно-фінансової установи, вказуючи, що до введення казенних палат, у галузі фінансового управління не було ні стабільності, ні системності. Я. Козловський зазначає, що однією з основних функцій новоутвореної установи була реалізація податкової політики держави [922, с. 115]. Аналізована монографія є унікальною у своєму роді, це єдина в історіографії фундаментальна праця, присвячена історії казенних палат. На

основі значного фактичного матеріалу, переважно правового, автор досліджує їх історію з останньої чверті XVIII ст. й до початку XX ст.

Аналізуючи дожовтневу монографічну літературу, не можна залишити поза увагою дослідження державного діяча кінця XIX – початку XX ст. фінансиста-практика П. Шванебаха [1049]. Автор на основі узагальненого значного економіко-статистичного й нормативного матеріалу проводить глибокий аналіз тогочасної податкової системи Російської імперії, робить далекосяжні висновки.

Протягом 1914 й 1915 рр. виходить монографія професора Санкт-Петербурзького політехнічного інституту М. Фрідмана “Винна монополія”, другий параграф першого розділу котрої присвячується дослідженню оподаткування виробництва й торгівлі алкогольними напоями в привілейованих губерніях, у тому числі й українських. Розглядаючи переваги й недоліки вільного винокуріння, автор указував, що найбільш негативним його наслідком було значне поширення в цих регіонах питних закладів і зростання вживання алкоголю населенням [1040, с. 44].

Якщо вітчизняна дожовтнева монографічна й навчальна література розглядала переважно проблеми податкової і фінансової політики в цілому в Російській імперії, то на сторінках українських журналів “Київська старовина” й “Україна”, висвітлювалися безпосередньо певні проблеми історії оподаткування в українських губерніях. Різні питання історії оподаткування в українських губерніях досліджуються І. Павловським [989-991]. На основі земського бюджету Полтавщини, за триріччя, 1839-1842 рр., автор не лише висвітлює статті котрі фінансувалися земським коштом, але й аналізує земські повинності різних категорій населення Полтавської губернії [989, с. 276-277].

Лютнева буржуазна революція у Росії стала каталізатором процесів національного відродження у різних регіонах колишньої імперії Романових. Відома дослідниця української історії Н.Д. Полонська-Василенко писала, що

“серед величезних досягнень української культури першої половини ХХ століття одно з перших місць належить заснуванню Української Академії Наук, що здійснене було в 1918 році” [997, с. 9]. Дійсно, створення власної наукової інституції такого масштабу, підняло на новий, більш високий рівень дослідження різних галузей знань, у тому числі й проблем вітчизняної історії. Більшовики, після поширення на українські терени своєї влади 1919 р., спочатку мало звертали уваги на діяльність цієї установи, що давало змогу науковцям розробляти різні дослідницькі проекти. Не залишилися поза їхньою увагою й проблеми економічної історії, в тому числі й ті, що стосувалися фіскальної політики в Україні. Проте тодішніх науковців цікавили переважно проблеми більш далекого минулого [975, с.28-47], а період кінця ХVІІІ – середини ХІХ ст. так і залишався малодослідженим.

Усе ж, певні спроби відтворити синтетичну картину економічної історії України ХІХ ст., належать випускнику Новоросійського університету та Санкт-Петербурзької військово-юридичної академії, професору Михайлу Слабченку (академіку ВУАН з 1929 р.). У 1925 р. в Одесі, виходить том перший його “Матеріалів до економічно-соціальної історії України ХІХ ст.”. У передмові до цього видання автор указував: “Книга, що оце її пускається в світ, має хоч до певної міри заповнити прогалину, що живо відчувається в нашій економічно-історичній науці. В той час, коли російські дослідники можуть пишатися великою кількістю наукових видань, присвячених новому й новішому життю свого краю й цілої держави, опублікованими багатьма й самостійними працями та матеріалами, – ХІХ століття для України лишається майже зовсім незнаним” [1024, с. ІІІ]. Висвітлюючи різні аспекти економічної історії України, М. Слабченко не залишив поза увагою й проблем історії оподаткування, присвятивши їм розділ ХVІІІ, аналізованої книги. Автор у загальних рисах намагався показати основні тенденції взаємовідносин у фіскальній галузі держави Романових і різних верств населення українських губерній, навіть

поміщиків, котрі, хоча й були звільнені від сплати податків, проте обов'язково мали брати участь у добровільних пожертвуваннях під час воєн [1024, с.147-148]. Автор указує на недоліки подушного оподаткування, накопичення недоїмок пов'язує із завеликим податковим тиском на податні стани, особливо на селянство, у тому числі й державне. Певні застороги викликають наведені дослідником податкові ставки колоністів, поміщицьких селян і міщан [1024, с.148], адже з кінця XVIII – до середині XIX ст. вони неодноразово збільшували, причому досить суттєво, а в 1839 р. були переведені на срібло. Існує також і ряд інших спірних тез автора. Проте, не зважаючи на методологічні й фактологічні недоліки, “Матеріали” М. Слабченка, все ж, як указував О. Оглобин, “були першою спробою дати наукову характеристику історії України дев'ятнадцятого століття та однією з перших спроб відтворити схему українського історичного процесу дев'ятнадцятого століття” [975, с. 53-54].

Політичні процеси в радянській Україні, як і в Союзі в цілому, розпочаті наприкінці 20-х років XX ст. мали негативні наслідки для розвитку багатьох галузей наукових знань, особливо це стосувалося суспільних наук. Після встановлення більшовицької диктатури, у другій чверті XX ст., питання історії оподаткування майже не висвітлювалися, за винятком поодиноких публікацій [973; 1049].

Виняток складає монографія Є. Сташевського [1028], написана в 30-х роках XX ст., але через ряд обставин вийшла в світ лише в 1968 р. Автор головним чином зосереджує увагу на розвитку сільського господарства й становища державних і поміщицьких селян Правобережної України. Однією із причин проведення інвентарів у правобережних губерніях були значні недоїмки податкових платежів. Учений наводить різні приклади зловживань посесорів та адміністраторів, які підривали економічний стан селянства й породжували податкові заборгованості. Так, зокрема, адміністратор Краузе в с. Овсяники

протягом 1811-1815 рр. “наложил на крестьян сверх люстрационного инвентаря ряд новых повинностей..., разрешил арендарям продавать напитки неклеяемыми мерами и по более, чем в соседних имениях, дорогой цене..., сам раскладывал и собирал казенные подати, но часть собранных денег присвоил себе, в результате на крестьянах накопилась значительная недоимка” [1028, с. 439]. І дійсно податкові недоїмки мали збільшувану тенденцію до зростання. Волинський цивільний губернатор І. Римський-Корсаков у жовтні 1835 р. констатував, що він “при постоянном наблюдении за ходом взыскания податей и недоимок и предпринимаемых по сему предмету мерах, я не вижу желаемого успеха в взыскании оных; напротив того, подати и недоимки поступают в самом ничтожном количестве, так что казначейства в затруднении или даже не в состоянии выполнять предназначенных расходов” [20, арк.248]. Урядові заходи щодо впорядкування повинностей селянства були майже безрезультатними, особливо це стосувалося поміщицьких селян. Є. Сташевський указує, що “целью ревизии 1837 г. было выяснение действительного положения государственных крестьян «во всех отношениях» и главным образом хозяйства непосредственных производителей, размера их дохода, рент, государственных податей, земских и общественных сборов, системы и стоимости сельского управления” [1028, с. 461].

Визнання вищим партійним керівництвом під час Великої вітчизняної війни необхідності використання героїчного минулого для підняття патріотизму в СРСР, шляхом популяризації подвигів видатних полководців, навіть великих князів, царів і царських генералів, введення військових знаків розрізнення (погонів) на зразок російських дореволюційних, заснування орденів О. Суворова, М. Кутузова, О. Невського, Ф. Ушакова, П. Нахімова, Б. Хмельницького, та ордену Слави 3-х ступенів [787, с.53-56, 75-78] на кшталт Георгієвських хрестів та ін., спровокували історичні дослідження з питань, які раніше ігнорувалися радянською історіографією, у тому числі й історії митних і

прикордонних органів імперії Романових. У 1944 р. з'являється розвідка С. Дмитрієва, присвячена проблемам історії організації в Російській імперії прикордонної служби, котра як відомо безпосередньо підпорядковувалася міністру фінансів, і, окрім завдань по захисту державного кордону, виконувала функції митних органів [885]. Того ж року виходить брошура Д. Буткова присвячена фінансам Російської імперії XVIII – першої половини XIX ст. [845]. А в 1946 р. друкується стаття М. Ровінського з проблем історії місцевих фінансів [1008].

Значним внеском у дослідження історії податкової політики царату в державних селах українських губерній є монографія академіка М.М. Дружиніна *“Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева”* [886; 887]. Аналізуючи динаміку посилення податкового тиску держави на селянство протягом XVIII – першої половини XIX ст., він стверджує, що сума ставок подушної податі та оброчних зборів наприкінці 30-х років XIX ст. в 9–11 раз перевищувала ті, що вводилися протягом 1719–1724 рр. [886, с.50]. Проте автор указує лише номінальне зростання податкових зобов'язань, залишаючи поза увагою їхню фактичну вартість, адже через інфляційні процеси петровський срібний рубль був значно дорожчим за свій паперовий аналог кінця XVIII – першої третини XIX ст. Не можна не погодитися з тезою вченого про те, що проблема забезпечення земельними наділами й питання розмірів селянських повинностей були найважливішими для життєдіяльності державного села, тому що від *“размеров и от способов взимания повинностей не в меньшей степени зависело хозяйственное положение крестьянской массы”* [886, с. 328]. Особливу увагу дослідник звернув на земські повинності державних селян, указуючи, що коли державні податі чітко регламентувалися законодавством, *“то совершенно иную картину представляли мирские сборы, формально назначавшиеся мирскими сходами и утверждавшиеся Казенными палатами... При взимании мирских сборов, открывалось широчайшее поле для обогащения*

губернских и уездных чиновников, волостных голов и старшин, волостных и сельских писарей, сельских старост” [886, с. 329]. Аналізуючи реформування управління державними селянами 1838 р., академік М. Дружинін детально описує фіскальні повноваження новоутворених Палат державних маєтностей та їхніх місцевих органів, зазначаючи, що ці функції були детально внормовані законом від 30 квітня 1838 р., в якому особливу увагу законодавець звернув на проблеми впорядкування мирських видатків [886, с. 532].

На початку 1950-х – 1960-х рр. з’являються праці відомого радянського історика-економіста О. Погребінського, котрий, до речі, в 1920-х роках працював у очолюваному М. Слабченком Одеському центрі історичної науки [975, с. 55]. Дослідження О. Погребінського присвячені проблемам фінансової політики Російської імперії в XIX – на початку XX ст. [995-996]. Так, у першому розділі “Очерка истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.)”, розглядаються фінанси імперії Романових у період 1800-1860 рр. Учений дещо бездоказово стверджує, що головним джерелом державних доходів були “налоги с нищего, обездоленного *крепостного* крестьянства” [996], в той час, як податкові платежі державних селян значно перевищували податі із поміщицьких селян. Не можна погодитися із тезою цього дослідника, про те, що подушна подать “взималась в одинаковом размере с каждой крестьянской “души” [996, с.32], адже, як указував, С. Іловайський, “ревізка душа” була “понятием мало распространенным среди крестьян, которые при раскладке следующих с них сборов считают на свои мирские, окладные души” [904, с.248]. Це підтверджують свідчення сучасників тих подій [795, с.55; 813, с.342] а також дослідження інших вчених [886, с.332].

Над вивченням проблеми розкладу феодално-кріпосницької системи й формування капіталістичних відносин у сільському господарстві українських губерній активно працював відомий український історик І. Гуржій [879-880], приділяючи значну увагу податковій політиці російського царату в

українському селі. Автор наводить ряд характерних прикладів поміщицької сваволі при стягненні податкових зобов'язань залежних селян, коли “податі та інші побори стягуються з селян просто за сваволею і визначенням поміщика надмірно великою сумою. Таке визначення та стягування податей і поборів буває кілька разів на рік; квитанцій або розписок про сплату грошей не дають; до сплати примушують жорстокою ексекуцією, а іноді й покаранням” [879, с.84]. Аналізуючи податкову систему імперії Романових, дослідник указує, що “над поміщицькими селянами майже завжди тяжіла недоїмка... Але, незважаючи на всі жорстокості під час стягнення, недоїмка державних податків постійно залишалася і переносилася з року в рік, що в свою чергу надзвичайно збільшувало податковий тягар” [879, с. 94-95], подібні проблеми мали й державні селяни. “Ведучи в основному натуральне господарство, селяни були неспроможні сплачувати постійно зростаючий подушний податок та різноманітні земські збори. Кожного року за ними рахувались величезні суми недоїмки” [879, с.102]. Не залишилися поза увагою вченого й зловживання губернських і повітових урядовців, виборних сільських начальників, писарів, збірників податків та ін. [879, с.111]. Наведені тези із праці І. Гуржія повністю відповідають історичним реаліям, і їх неможливо приписати тенденційності автора щодо перебільшення соціальних протиріч, враховуючи час виходу книги – 1954 р. Дійсно, податкова система Російської імперії до останньої чверті XIX ст. була архаїчною й феодальною за своєю сутністю і дбала лише про фіскальні інтереси держави.

Проблеми участі самоврядних селянських органів у визискуванні селянства в пореформений період в Україні розглядаються А. Бондаревським у монографії “Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р.” [838].

У цей період з'являються праці О. Дружиніної, присвячені проблемам регіональної історії, які несуть певну інформацію про податкову політику російських урядів на Півдні України [889-891].

Дослідження історії податкової політики Російської імперії активізуються у другій половині 1970-х років. Так, у праці В. Полякова розглядається взаємозв'язок митних тарифів з розвитком промисловості Російської імперії [998]. Проблемі податкових реформ присвячена кандидатська дисертація Н. Ананьїч [821], автор здійснила небезуспішну спробу розкрити витоки цих реформ у процесах, які відбувалися в першій половині XIX ст. Якщо В. Ключевський показав прогресивність введення подушної податі Петром I, то Н. Ананьїч переконливо довела її архаїчність для Російської імперії в середині й третій чверті XIX ст.

Проблеми фіскальних взаємовідносин держави та іноземних переселенців розглядаються в монографії В. Наулко [964]. Аналізуючи виникнення колоній західноєвропейських переселенців на півдні України, автор вказує, що найбільш привілейоване становище серед них займали німці, адже вони “получали большие земельные наделы, значительные денежные средства для хозяйственных работ и строительства, на 50 лет освобождались от податей и повинностей и навсегда – от рекрутчины и пр.” [964, с. 45].

Проблеми історії адміністративних установ Російської імперії, в тому числі й фіскальних органів, зокрема казенних палат, знайшли відображення в працях М. Єрошкіна [893-895] та П. Зайончковського [898]. У довідкових за характером книгах М. Єрошкіна висвітлюється структура центральних і місцевих державних установ, їх особовий склад, значну увагу автор приділяє матеріальному стану службовців. Ми не можемо погодитися із тезою М. Єрошкіна, що “служба чиновників першої половини XIX ст. оплачувалась досить щедро” [894, с.77]. Наприкінці XVIII – початку XIX ст., чиновники казенної палати були переважно незаможними людьми, незначна зарплатня

дозволяла хоч на мінімальному рівні утримувати себе й свої сім'ї. Нерідко при тимчасовому звільненні за станом здоров'я вони зверталися до імператора з клопотання про залишення за ними зарплатні [160, арк.9-14].

Монографія П. Зайончковського присвячена дослідженню російського урядового апарату в XIX ст. На основі значного архівного матеріалу автор аналізує різні групи російської бюрократії, зокрема підрозділів міністерства фінансів, наводить бюджети чиновників середини XIX ст., відповідно до яких середній сімейний чиновник, що отримував на руки 1078 руб. зарплатні і вів досить скромний спосіб життя, не міг “звести кінці з кінцями” [898, с.83]. Неодружений чиновник, маючи 715 руб. заробітної платні, для задоволення своїх потреб змушений був давати приватні уроки, здійснювати переклади художніх та наукових творів [898, с.81].

Аналізуючи історіографічну спадщину цього періоду, не можна хоча б побіжно не згадати оглядово-інформативне дослідження М. Бутич [846], присвячене інститутам генерал-губернаторств і військових губернаторств в Україні в кінці XVIII – на початку XIX ст.

У другій половині 80-х років XX ст. активізується дослідження проблем історії митної справи. Так, у монографії Л. Маркова розглядається в цілому історія російської митної служби, пов'язується її реформування із змінами митних тарифів Російської імперії та зовнішньополітичної ситуації навколо неї, зокрема, французької буржуазної революції, континентальної блокади Англії, війни з Наполеоном і наслідків Віденського конгресу, європейських революцій 1848 р. [948, с.45-49].

У цей же період виходить монографія російського історика В. Неупокоева [966], присвячена державним повинності селян європейської частини імперії Романових. Вчений намагався комплексно дослідити розвиток фіскальних зобов'язань найчисельнішої верстви населення імперії, проте припустив ряд серйозних помилок. Так, щодо встановлення подушного

оподаткування в Україні, зокрема, на Лівобережжі, автор без посилань на будь-які джерела, помилково стверджує, що там “для крестьян казенных, владельческих и монастырских в 1765 г. был введен повышенный подушный оклад” [966, с.23], в той час як “рублёвый” оклад встановлювався на основі подвірного обкладення [984, с.60-62]. Характеризуючи переведення малоросійського (лівобережного) козацтва з подвірного на подушне обкладення, проф. В. Неупокоев використовує височайше затверджену доповідь сенаторів князя Шаховського, генерал-аншефа Паніна й таємного радника Олсуф’єва “Об учреждении из всех Слободских полков особой Губернии и о сборе податей на содержание и учреждение Слободских легких полков” від 16 грудня 1764 р. [966, с.23], згідно якої на Слобожанщині запроваджувався загальноросійський державний податок – подушне [758, с.1005-1006], і його збір було розпочато 1766 р. [6, арк.6]. Є в цій монографії й ряд інших недоречностей.

Глибиною аналізу економічних, у тому числі й фінансових, процесів, вирізняється монографія відомого українського історика О. Путро [1001], концептуальні положення котрої враховані нами під час написання дисертації. Певні аспекти податкової політики Російської імперії щодо державних селян України висвітлені в монографії київської дослідниці Т. Лазанської [933]. Щоправда, дослідниця під час аналізу збільшення податкового навантаження державних селян у наслідок переведення 1823 р. губерній у вищі класи з відповідно вищими ставками оподаткування помилково наводить ставки 1810 р. “в группу губерний первого класса с установлением 8-рублевого оклада была переведена Харьковская губерния, ко второму классу отнесены Киевская, Екатеринославская, Херсонская и Таврическая губернии, где государственные крестьяне платили по 7 руб. оброка” [933, с.66], проте, зазначені ставки діяли до підвищення 1812 р., а в 1823 р. вони склали 10 руб. для першого класу й 9 руб. для другого.

Розпад СРСР і руйнування основ командно-адміністративної економіки сприяли актуалізації досліджень історико-економічних проблем, у тому числі й фінансових. Піонерами в цій галузі стали викладачі вищої школи та академічної науки, котрі для потреб навчально процесу вузів продукували ряд ґрунтовних підручників та навчальних посібників. У 1994 р. в Москві виходить підручник К. Бельського [830], в якому чинне місце посідає аналіз історії російської фінансової й фінансово-правової науки. Навчальний посібник В. Пушкарьової [1002] присвячений історії світової та російської фінансової думки й податкової політики, у ньому чи не вперше в сучасній російській історіографії розглядаються проблеми історії податкової системи Російської імперії. Навчальний посібник *“Історія фінансового законодавства Росії”* містить історичні нариси з проблем розвитку законодавчої бази фінансової політики, бюджетних та податкових правовідносин. Не викликає заперечення теза авторів посібника про те, що відміна кріпосного права призвела не лише до появи “неподаткових” викупних платежів, а й до змін у податковій системі [909, с.29]. Позитивною стороною видання є досить детальна бібліографія досліджуваної проблеми, що значно полегшує пошукову роботу дослідників.

В останній час вивчення історії органів управління активізувалося з’явилися праці О. Морякової [957-958], Є. Сапілова [1016]. Монографія сучасного російського історика О. Морякової присвячена дослідженню системи місцевого управління імперії Романових за часів правління Миколи I. Автор висвітлює діяльність установ підпорядкованих головним на той час трьом міністерствам: внутрішніх справ, юстиції і фінансів, розкриває їх взаємовідносини, показує побут і вдачі провінційного чиновництва. Дослідниця чи не вперше в історіографії значну увагу приділяє діяльності казенних палат, їх особовому складу. О. Морякова справедливо зазначає, що казенні палати були одним із найзакорупційованих місцевих органів влади [958, с.137], а щодо “получения различных незаконных доходов казенные палаты стояли на первом месте среди

местных государственных учреждений, так как в их ведении находились фактически все виды налогового обложения, в первую очередь винные откупа и акцизные сборы” [958, с.140].

Серед сучасних досліджень російських істориків, то особливо хотілося б виділити монографії О. Толкушкіна [1035] та В. Захарова, Ю. Петрова, М. Шацілло [900]. О. Толкушкін висвітлює заходи російської влади в галузі оподаткування у взаємозв'язку із змінами в імперії Романових та системою натуральних повинностей і добровільних пожертвувань. В. Захаров, Ю. Петров і М. Шацілло розглядають еволюцію оподаткування від Київської Русі до 1917 р. Книга містить багато відомостей і про податкову політику Російської імперії в Україні, щоправда, деякі тези її авторів, викликають певні заперечення. Так, вони повторюють помилку В. Неупокоева, щодо хронології встановлення в Україні російського подушного оподаткування, коли стверджують про те, що з “1765 г. с малороссийских крестьян и мещан взимается уже подушный сбор” [900, с.119]. Адже подушне та подушна система оподаткування поширюються на Лівобережну Україну (Малоросію) у 1783 р., згідно указу Катерини II [438], а в 1765 р., двори селян, міщан, підсусідків і козаків-підпомагачів, замість попередніх “консистенських” зборів, що не мали визначеної законодавцем ставки, і стягувалися як у грошовій, так і в натуральній формі, обкладалися новим, чітко визначеним, так званим “рубльовим окладом”. Об'єктом оподаткування “рубльовим окладом” були двори, а не ревізькі душі. Але в цілому аналізована праця московських учених, вирізняється глибоким аналізом історії податкової політики, встановленням її зв'язку із соціально-економічним станом імперії, а певні огріхи, скоріш за все, зумовлені занадто значними хронологічними рамками дослідження, що із методологічної точки зору є не завжди виправданим.

Не можна також залишити поза увагою історіографічного аналізу дисертаційне дослідження Я. Соловйова, присвячене діяльності Міністерства

фінансів Російської імперії [1027]. Не зважаючи на встановлені хронологічні межі 1858-1903 рр., праця містить аналіз історії створення цього відомства з 1802 р. та етапів його подальшого розвитку в дореформений період [1027, с. 26-53]. Автор цілком переконливо вказує, що головною проблемою в роботі місцевих структур Міністерства фінансів, особливо в першій чверті XIX ст., були їхні неврегульовані відносини із губернською владою, яка підпорядковувалася Міністерству внутрішніх справ [1027, с. 38], і вказує, що, незважаючи на виділення казенних палат із найближчого підпорядкування губернському начальству, все ж “податное дело оставалось полностью в руках губернских властей” [1027, с. 39]. Дисбаланс у відносинах міністерської і губернської влади, особливо в фінансовій галузі, Я. Соловйов справедливо вбачає у тому, що губернські установи створені ще за часів Катерини II, майже не зазнали змін після введення нової міністерської системи державного управління в Російській імперії на початку XIX ст., що неминуче породжувало колізії між ними, а центральним установам “приходилось практически «завоевывать» местное управление, подчинять его себе в условиях отсутствия единой административной системы. Это порождало неразбериху в вопросах подчиненности, раздела компетенции, вело с одной стороны к слабости фактического надзора со стороны центрального руководства, а, с другой стороны, обостренному недоверию к местным чиновникам” [1027, с. 39].

Розглядаючи сучасну російську історіографію, зокрема дослідження різних регіонів імперії Романових, не можна залишити поза увагою колективну монографію “Западные окраины Российской империи” [899], яка вийшла в серії “Окраины Российской империи”. Книга цікава не лише інформаційною насиченістю, а й оригінальними методологічними підходами, зокрема відсутністю фокусування імперського нарративу на центрі, на державі й на владі, який є характерним для сучасної російської історіографії. Редколегія цієї серії в передмові до цієї праці цілком слушно вказуючи на необхідності зміни

підходів до дослідження проблем нової історії імперії Романових, наголошує, про те, що “это именно та сложная ткань взаимодействия имперских властей и местных сообществ, которую нужно воссоздать во всей ее полноте. Когда мы говорим об имперском измерении российской истории, речь идет прежде всего о многообразии населения империи, о сложных системах отношений между центром и разнообразными окраинами, имперской властью и локальными обществами, об асимметричности административно-политических и правовых структур, о ресурсах устойчивости империи, о ее способности стабилизировать гетерогенное в этноконфессиональном и социокультурном отношении общество” [899, с. 5-6].

Певної уваги заслуговує монографія молодой Санкт-Петербурзької дослідниці О. Правілової “Финансы империи: Деньги и власть в политике России на национальных окраинах, 1801-1917” [999]. Автор аналізує основні моделі фінансових взаємовідносини метрополій і колоній різних імперій, а також фіскальну політику російського царату в Царстві Польському, Фінляндії, Закавказзі та Туркестанському генерал-губернаторстві.

Щодо сучасної української історіографії, то певні відомості з історії фінансів Російської імперії містяться у монографії Г. Казьмирчука й Т. Соловйової [915]. Проблеми історії митної політики в Південній Україні, зокрема історії Одеської митниці відображені в праці одеських архівістів Л.Г. Білоусової та Г.Л. Малінової [829]. Автори наводять відомості щодо вартості утримання цієї установи в м. Одесі. На основі порівняння розмірів винагород митників за виявлену 1830 р. контрабанду в Одеському та інших митних округах імперії, у тому числі й сусідніх, дослідники цілком слушно припускають, що низькі показники на Одещині були не через “низкую активность “контрабандиров” в Одесском округе, а скорее низкую активность таможенников” [829, с. 23]. Стосовно історіографії проблем, які безпосередньо стосуються організації митного контролю в українських губерніях у дореформений період, то не

можна залишити поза увагою загальне дослідження В.Б. Чорного [1046, с. 39]. Автор висвітлює повноваження міністра фінансів у галузі митної політики, динаміку змін митних округів та класів і розрядів митних органів, функціональні обов'язки їхніх працівників [1046, с. 84-118].

У 3-му розділі дисертаційного дослідження В.К Ковальського, на прикладі Миколаївської митниці, розглядаються питання історії митних установ Південної України в кінці XVIII – середині XIX ст. [920].

Проблема надання євреям фіскальних пільг російської владою, після прийняття ними християнства розглядається Н. Щербак. Вона вказує, що внаслідок цього їм “надавалися пільги щодо придбання на вигідних умовах земель у південних та північних районах (земля надавалася на все товариство, а не окремому єврею), пільги щодо відбування військової повинності, звільнення на двадцять років від податків” [1052, с. 21]. Проте дослідниця зазначає, що “євреї, не зважаючи на оголошені пільги не поспішали міняти віру, і тому затія уряду Олександра I не вдалася” [1052, с. 21].

Вагомий внесок у дослідження адміністративних установ українських губерній, в тому числі й їх фіскальних функцій, зробили праці М. Бармака [826], С. Борисевича [839], Т. Ігнат'євої [902], В. Шандри [1047-1048] та ін.

Серйозні зміни в економіці країни за останні роки й активні пошуки законодавцями та економістами шляхів розвитку України стали значним імпульсом для науковців, котрий вплинув і на історіографію проблем історії податкової політики. Серед спеціальних монографічних досліджень якісно позицінується книга В. Жвалюка *“Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно–правові засади діяльності”* [896], написана на основі його кандидатської дисертації. При позитивній характеристиці даної роботи, котра частково охоплює й проблеми дореформеного періоду, не можна не звернути увагу на певні її огріхи, зокрема, недостатній історіографічний аналіз досліджуваної проблеми,

невикористання українських та російських праць, що вийшли в кінці 90-х років ХХ ст. [1002; 957; 958; 884, 1047; 1048], зокрема В. Шандри, О. Морякової та ін. Досить тенденційним є твердження автора про те, що проживання на теренах українських губерній близько третини державних селян імперії, створило сприятливі умови уряду використовувати їх як “своєрідний “полігон” для законодавчих новел у сфері оподаткування” [896, с.26], у той час коли податкові експерименти з цією категорією підданих влада проводила якраз у російських губерніях, зокрема Петербурзькій і Воронежській.

Проблеми оподаткування виробництва й продажу алкогольних напоїв у пореформений період в українських губерніях Російської імперії, розглядаються у кандидатській дисертації В. Гончарука [868], а в наступній за нею монографії автор значно розширив хронологічні межі дослідження [869]. В. Гончарук указує, що “чарочні відкупи” в українських губерніях, були відповідниками російської відкупної системи, а їхнє існування “супроводжувалося постійними скаргами населення на зловживання відкупників” [869, с. 72].

Певні аспекти історії виникнення казенних палат на українських теренах у кінці ХVІІІ ст. відображені в кандидатській дисертації Б. Галя [865]. Щоправда, автор їх чомусь іменує “скарбничими”. Проте, термін “скарб” був притаманний фінансовій системі Гетьманщини, а в Росії це “казна” і, на нашу думку, саме його необхідно застосовувати для висвітлення історії фінансової політики та фінансових органів Російської імперії, навіть якщо вони розташовувалися в Україні.

Аналізуючи історіографію податкової політики, не можна не згадати науково-популярне видання сучасної української дослідниці В. Нечай [967], в основу якого лягла серія її статей у Віснику податкової служби.

Щодо зарубіжної історіографії, то одним із перших вагомих досліджень однієї із складових фіскальної політики Російської імперії, належить перу

відомого німецького економіста XIX ст. Адольфу-Генріху-Готгільфу Вагнеру, котре вийшло в російському перекладі М. Бунге 1871 р. [847]

Проблеми історії державного механізму Російської імперії, вищого чиновництва, знайшли відображення у спеціальних дослідженнях зарубіжних вчених. Так, зокрема, певні аспекти історії податкових органів висвітлюються у монографії доктора Г. Торке *“Російське чиновництво в першій половині XIX століття”* [1068], працях професора Іллінойського університету Г. Ванева *“Закон, суспільство й місцевий режим у Росії в історичній перспективі”* та *“Систематизація російського уряду: соціальна еволюція місцевої адміністрації Російської імперії, 1711-1905”* [1071; 1072], Е. Амбургера *“Історія організації державних установ Росії від Петра Великого до 1917 р.”* [1058], статті американського історика В. Пінтнера *“Соціальна характеристика російської бюрократії в першій половині XIX століття”* [1063] та інших публікаціях представників переважно американської та німецької історіографії [1057; 1064]. Питання правового становища прикордонних губерній та специфіки адміністративного управління ними стали предметом книги Е. Задена [1069].

Щодо міського самоврядного апарату, то в зарубіжній історіографії традиційною є досить справедлива теза про повну залежність міст і міського управління від держави та інтересів фіску [1061]. Дійсно, адже вони саме для цього й створювалися. Тим більше, що фіскальне призначення міського управління не приховувалося й у *“Грамоті на права й привілеї міст Російської імперії”* Катерини II 1785 р., на основі якої воно функціонувало в дореформений період: *“Города от предков наших и нас самих не только для живущих в них, но и для общественного блага основаны суть; умножая доходы Государственные, устройством подают подданным способы к приобретению имущества посредством торговли, промыслов рукоделия и ремесла; и для того, городских обывателей среднего рода людей, или мещан отличное состояние да будет наследственно, как следует”* [178, с.136]. Тому досить сумнівним є

твердження деяких сучасних вітчизняних дослідників про те, що головним завданням органів міського самоврядування “було створення умов для покращення добробуту життя городян” [949, с. 103].

Серед праць зарубіжних учених з проблем історії органів міського самоврядування, особливо хотілося б виділити книгу американського історика Патриції Херліхі, присвяченій історії м. Одеси в період 1794-1914 рр. [1060]. Автор не лише розглядає структуру й діяльність міських структур, але й наводить дані міських кошторисів.

Найбільш детально проблеми історії російської податкової системи, особливо введення подушного оподаткування розкриті американським істориком Річардом Пайпсом у монографії “*Россия при старом режиме*”, яке початково вийшло 1981 р. в Кембриджі, а 1993 р. було перевидано в російському перекладі в Москві. Розуміння автором проблем історії податкової політики імперії Романових у соціальному зрізі, відображено в його тезі, що “главным следствием введения подушного налога и рекрутской повинности было объединение традиционно аморфной и разношерстой массы простолюдинов, включавшей кого угодно – от разорившихся дворян до простых холопов в однородное податное сословие. Выплата подушного налога и (после освобождения дворян от государственной службы) обязательная военная служба сделались отличительными приметами низшего класса, контраст между ним и элитой обозначился еще резче” [992, с. 167]. Проте в більшості загальних робіт, як представників вітчизняної, так і зарубіжної історіографії, проблеми політики Російської імперії в галузі оподаткування не розглядаються навіть опосередковано. Значно інформаційнішими в цьому плані є регіональні дослідження. Проблема історії реакції і реформ, у Російській імперії часів правління Олександра I, Миколи I й Олександра II, у тому числі й у галузі державних фінансів і оподаткування, присвячене дослідження Д. Сандерса [1065]. Аналізуючи наукові праці зарубіжних учених, не можна

залишити поза увагою монографію американського дослідника українського походження З. Когута, написану у результаті його десятирічної праці, котра побачила світ англійською мовою у США 1988 року, як видання Українського наукового інституту Гарвардського університету. Українською мовою її перевидали в 1996 року в Києві [921]. У цьому розділі цієї книги автор розглядає проблеми інтеграції малоросійського козацтва до імперського соціального організму. Дослідник справедливо вказує, що після скасування української автономії центральна влада не мала чітко визначеної програми дій, щодо козацтва, але після початку війни 1812 р. “та поновленням 15 козацьких полків позиції козаків значно покращилися..., їх звільнили від військового призову та різних податків. Але з серпня 1818 р. козаків знову почали призивати до регулярної армії, а з грудня 1819 р. – скасували звільнення від податків” [921, с. 244]. Розглядаючи проблеми наступу російського міністерства фінансів на козацтво в другій половині другого – на початку третього десятиріччя XIX ст., автор, на жаль, не пов’язує зміну податкової політики центральної влади щодо лівобережного козацтва із іншими фіскальними заходами міністра фінансів Д. Гур’єва, за часів котрого значно посилювався податковий тиск на різні верстви населення, перш за все, на купецтво й державних селян, у тому числі й в Україні, а висвітлення цієї проблеми лише під кутом інкорпораційних заходів самодержавства, є, на наше переконання, однобоким і методологічно невиправданим.

Певний фактичний матеріал з проблем історії податкової політики міститься у монографії Президента Французької асоціації розвитку україністичних студій Даніеля Бовуа [837]. Дослідник аналізує податковий тиск на селянство українських губерній, наводить певні відомості щодо адміністрування податків, приклади посадових зловживань та ін. Багато уваги Д. Бовуа приділяє проблемі інвентарів. Учений справедливо зазначає, що “Закон про інвентарі” “маловідомий західним історикам, які загалом вважають, що реформа 1861 р.

була єдиним конституційним заходом уряду, спрямованим на зміну становища селян імперії” [837, с. 105].

Значний внесок у дослідження податкової політики щодо селянства зробив американський учений С. Хок. На особливу увагу заслуговує його стаття, присвячена рівню життя населення Російської імперії [1043]. На основі архівних та інших джерел, аналізуючи викупні платежі селян, учений переконливо спростовує тезу, що побутує в історіографії про зменшення урядом викупних платежів, встановлених у 1861 р., внаслідок зубожіння селянства. Аналізуючи цю працю, О. Рєєнт указує, що “насправді це було продиктовано реформою фінансової політики, яка змістила акцент з подушних на опосередковані податки” [1007, с.26]. Серед праць інших дослідників, які присвячуються історії різних верств населення імперії Романових, не можна не згадати монографії Д. Бравера й Е. Лаззеріні [1059], Г. Хоскінга [1062] та ін.

Методологічним аналізом дослідження проблем історії українських губерній Російської імперії вирізняються розробки наукового співробітника Центру європейських, російських, євразійських досліджень та кафедри українознавчих студій Університету м. Торонто (Канада) С. Величенка [856;1070]. Учений підкреслював, що “повне пізнання української історії XIX ст. потребує дослідження того, чим була царська влада на практиці” [856].

Великим позитивом праць зарубіжних учених є використання державно-правового підходу до вивчення проблем історії, традиції якого були закладені ще у XIX ст. Вплив представників російської державної школи позначився і на джерельній основі досліджень багатьох західних науковців, зумовивши явну перевагу в них нормативно-правових актів. Тому під час дослідження системи державного апарату акцент робиться на аналізі їхньої структури, правового становища й функцій. Надбання зарубіжної історіографії важливі для сучасної української історичної науки не стільки наявним у них фактичним матеріалом,

а своїми методологічними підходами та неординарними поглядами на розвиток тієї чи іншої проблеми.

Як бачимо, історія податкової політики Російської імперії періоду кінця XVIII – середини XIX ст. знайшла певне відображення у різноплановій за проблематикою й шириною висвітлювання аспектів, формою і жанром літературі. Проте аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії історії податкової політики Російської імперії в цілому, і в Україні зокрема, свідчить про фрагментарність її вивчення, адже вона не була предметом спеціального дослідження. Мусимо констатувати, що на сьогодні майже відсутні спеціальні праці, за винятком декількох публікацій, які б комплексно й ґрунтовно висвітлювали податкову політику імперії Романових у дореформений період, у губерніях, території яких входять до сучасної України.

1.2. Характеристика та специфіка джерел

Окрім численної літератури, для реалізації поставленої мети та дослідницьких завдань автором використано широку джерельну базу, яку доцільно розділити на п'ять груп: 1) архівні документи та матеріали; 2) опубліковані законодавчі матеріали; 3) довідкові, статистичні матеріали та інші опубліковані документи; 4) періодичні видання; 5) епістолярна спадщина.

Перша група джерел охоплює документи й матеріали 37 фондів 11 архівів України й Росії [1-174], значна частина яких маловідома або вперше введена автором до наукового обігу.

Основний корпус архівних документів із проблеми податкової політики російського царату в кінці XVIII – середині XIX ст., опрацьований і використаний під час написання дисертації, зосереджений у Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі (РДІА), Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДІА), Державному архіві

в Автономній республіці Крим (ДАВАРК), в державних архівах Житомирської (ДАЖО), Київської (ДАКиО), Кіровоградської (ДАКиО), Одеської (ДАОО), Полтавської (ДАПО), Харківської (ДАХО), Херсонської (ДАХеО) та Чернігівської (ДАЧО) областей.

Особливе місце для дослідження механізму взаємовідносин у фіскальній, зокрема податковій, сфері місцевих та центральних владних структур посідають матеріали РДІА. Автором дисертації детально опрацьовано й використано в дисертації матеріали фондів Міністерства фінансів, зокрема “Департаменту міністра” (Ф.559) та “Загальної канцелярії міністра” (Ф.560), де зосереджені чи не найважливіші документи, що репрезентують податкову політику урядів Російської імперії. Це, насамперед, звіти міністра імператору, листування міністрів фінансів із імператорами, а також з колегами – керівниками інших міністерств і відомств, із предводителями та депутатами дворянств, губернаторами, звіти останніх, справи про ревізування чиновниками міністерства різних губерній імперії, особливо під час передачі державних маєтностей до нового відомства.

Оскільки фіскальна політика уряду реалізовувалася через діяльність місцевих владних інституцій, то досить вагомими є документи й матеріали, зосереджені у фондах “Канцелярія Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора” (Ф.442), “Київський військовий губернатор” (Ф.533) ЦДІА. Окрім них, дисертантом опрацьовані й інші фонди цього архіву, зокрема “Київський цензурний комітет” (Ф.293), “Золотоніське окружне управління державних селян” (Ф.1247), “Малоросійське губернське правління” (Ф.1336), “Слобідсько-українська губернська канцелярія” (Ф.1710), “Слобідсько-український губернатор” (Ф.1958), “Михайловські, поміщики Київської губернії” (Ф.2219).

В обласних архівах досліджені фонди канцелярій цивільних губернаторів, губернського правління, казенних палат, губернських і повітових казначейств,

палат державних маєтностей, митниць, волосних правлінь, міських дум і магістратів. Указані фонди архівосховищ Росії та України представлені переважно чисельною звітною документацією місцевих органів влади, котрі мали повноваження у сфері оподаткування, а також розпорядчою, установчою і законодавчою документацією місцевих та центральних органів влади.

Деякі із трьох останніх видів архівних документів увійшли до Повного зібрання законів Російської імперії, тому, на переконання автора, велику цінність для дослідницької роботи має друга, найбільш чисельна група джерел – опубліковані законодавчі акти (маніфести, укази імператорів, положення, думки (мнения) Державної ради, доповіді міністрів, укладення, рескрипти, установлення (учреждения) й статuti, циркуляри, інструкції, правила та ін.). Вони відображають еволюцію податкового законодавства й фіскальних органів, їх повноважень, детально регламентують службову діяльність чиновників фінансового відомства, від порядку прийняття на службу, умов її проходження, штатні розписи цих установ, чітко визначають посадові обов'язки від міністра фінансів до канцеляристів повітових присутствінних місць. Важко не погодитися із тезою українського історика В. Шандри, що законодавчі акти “не є тільки простим інформаційним банком даних, хоча і значних розмірів. Закони створюються як механізм для проведення певної урядової політики. Саме тому текст закону виступає, до певної міри, як умовна система координат, яка вказує, з однієї сторони, що хотіли б мати урядові структури, як створювачі законів, а з іншої уряд відштовхується від реального становища, яке перестає задовольняти найвищі органи державної влади і управління” [1047, с.6]. Окрім, цього законодавство є багатоплановим джерелом у котрому відображені основні моменти внутрішньої, в тому числі й фіскальної політики. Ще в 30-х роках ХХ ст. радянський історик Б. Кочаков відзначав, що “изучать историю правительственной политики без привлечения законодательного материала – дело совершенно немыслимое” [928, с.320]. Саме тому провідне місце серед

джерел цілком об'єктивно посідають правові, насамперед *Повне зібрання законів Російської імперії (ПЗЗ, Звід законів Російської імперії (ЗЗ)* та ін.

Підготовка ПЗЗ видання була розпочата ще 1804 р., проте лише з 1826 р., після взяття під прямий контроль Миколою I кодифікаційної комісії й реформування її у Друге відділення царської канцелярії, була успішно завершена кодифікаційна робота, й результатом її і став вихід з друку в квітні 1830 р. цього видання. Як відомо, до ПЗЗ увійшли законодавчі акти за період з 1649 р. до 12 грудня 1825 р, котрі охопили 40 томів першого зібрання, 41–42 томи – покажчики, 43–44 томи – книги штатів і 45 том – тарифи. У дисертації використані матеріали 16–40-о й 44-о томів цього зібрання. Друге Повне зібрання законів Російської імперії (2-е ПЗЗ) публікувалося протягом 1830–1884 рр., воно складалося із 55-и томів. Щоправда, його структура дещо відрізнялася від першого видання: через значне зростання законотворчої діяльності вищих інститутів державної влади, викликане різними об'єктивними й суб'єктивними чинниками, томи виходили в декількох книгах – відділеннях (отделениях). Ми використали нормативно-правові акти, що увійшли до перших 36-и томів цього видання.

Якщо ПЗЗ досить активно використовується істориками, то ЗЗ значно рідше, тому цілком слушним нам видається зауваження Ю.О. Рибаківа про те, що “исследователи, анализируя в своих работах законодательные акты, нередко ограничиваются Полным собранием законов, не задумываясь о том, как эти акты нашли отражение в систематической законодательной сводке” [1010, с.56]. Окрім цього, використання Зводу законів, є важливою методологічною парадигмою успішного дослідження тієї чи іншої проблеми, адже в примітках, якими забезпечені всі його статті, містяться відомості про походження тієї чи іншої їхньої норми з посиланням на дату прийняття відповідного закону та його порядкового номеру в Повному зібранні законів. Для прикладу візьмемо

проблему відповідальності за податкові заборгованості поміщицьких селян відображену в Ст.671 п'ятого тому Зводу законів 1857 року видання:

“За податную недоимку, на помещичьем имени состоящую, не удерживаются капиталы, следующие помещику в выдачу из казны по какому-либо случаю (а). Недоимка сия выбирается прежде всего продажею наличного помещичьего хлеба и прочих припасов, буде селение состоит на пашни; но продажа движимого имущества крестьянского не должна иметь места (б).

(а) 1834 Март. 3 (6877). – (б) 1769 Мая 19 (13300) п.б.; 1811 Мая 16 (24633) §29; 1818 Ноябр. 7 (27572) п.1; 1821 Окт. 11 (28778) п.5; 1833 Ноябр. 28 (6592) §45” [789, ч.1, с. 144].

Як бачимо, досліднику цього питання необхідно підняти 6 законодавчих актів, які, не факт, що він виявить навіть при евристичному пошуку в Повному зібранні законів, а наведений у даній статті Зводу законів довідковий апарат, якраз і дозволить вивчити динаміку розвитку цієї проблеми. Зазначимо, що саме в процесі евристичного пошуку законодавчих актів із проблем фіскальної політики кінця XVIII – середини XIX ст., опублікованих у першому й другому ПСЗ, нами було виявлено близько 600 документів [182-204; 206; 226-773; 780-781; 801-809], проте вивчення матеріалів Зводу законів виявило певні прогалини, яких, начебто й не мало бути.

Не менш вагома інформація почерпнута з тематичних збірки правових документів [218; 777; 794] та публікацій окремих нормативних актів [210; 778].

Якщо пряме оподаткування різних верств представників податних станів ґрунтувалося на архаїчній для XIX ст. подушній податі, котра як найпростіша система визискування населення була досить поширеною у абсолютистських і окупаційних режимах, як наприклад, під час нацистської окупації України [774], то більш прогресивним було оподаткування торгівельно-промислового населення міст – купців, об'єднаних у гільдії. Однією із перших публікацій документів на цю тематику, був збірник законодавчих актів про купецтво та інших міських і посадських обивателів підготовлений П. Хавським, в якому

певне місце займали документи, котрі стосувалися проблем оподаткування міських мешканців, у тому числі й торгівельно-промислового населення [795].

Таким чином, податкове законодавства досліджуваного періоду, постає багатоплановим та універсальним джерельним комплексом при дослідженні різноманітних проблем податкової політики Російської імперії в дореформений період. Однак при всьому розмаїтті законодавчих актів, які регулювали податкову політику, ці джерела, перш за все, повинні розглядатися як пам'ятники політичної історії, котрі відображають не лише комплекс державних заходів у сфері оподаткування, але й складні процеси в середовищі різних станів імперії Романових у період розкладу й кризи феодално-кріпосницьких відносин.

До довідкових і статистичних матеріалів можна віднести *“План фінансів”* державного секретаря М. Сперанського (1810 р.) [796]. У ньому безпосередньо не розглядаються питання пов'язані з Україною, однак ряд статей роботи опосередковано стосувалися українських губерній та їхніх податних станів, зокрема ст.116, 120, 123, 126 [796, с.54-56]. Важливим джерелом у дослідженні податкової політики Російської імперії стали праці Є. Канкріна, керівника російського міністерства фінансів у 1823-1844 рр. Після закінчення війни з Наполеоном, він публікує дві книги *“Світове багатство, національне багатство і державне господарство”* та *“Воєнна економіка у мирний та воєнний час”*, у яких піддав критиці діяльність міністра фінансів Д. Гур'єва (1810-1823 рр.) [819, с.63]. Обійнявши посаду міністра 22 квітня 1823 р. Є. Канкрін спрямував свої зусилля на оздоровлення фінансів країни, формування кредитної системи [214], поєднуючи адміністративну, публіцистичну та наукову діяльність. Значним внеском у вивчення проблеми податкової політики в українських губерніях у 30-х роках XIX ст. є його праця *“Короткий огляд російських фінансів 1838 року”* [213]. Вона містить значний

фактичний та статистичний матеріал, дозволяє порівняти економічне становище різних регіонів держави, платоспроможність податних станів. З фіскальних міркувань, особливу увагу дослідник приділяє проблемі винних відкупів, котра мала регіональні особливості. Так, у малоросійських, західних та литовських губерніях, замість мита з продажу алкоголю стягувалося винне мито з кожної ревізської душі, право вільної торгівлі вином надавалося не лише поміщикам, а й малоросійським козакам та військовим обивателям Харківської губернії [213, с.29]. Автор зазначає, що фінансовий стан губерній з існуючим казенним продажем вина був значно кращим ніж тих, де цей продаж був вільним, наводячи приклад з Харківської губернії, у якій співіснували ці системи. У повітах із казенним продажем недоїмки були значно меншими, ніж там, де був вільний продаж вина [213, с.31]. Наведений дослідником “Табель про народонаселення”, дозволяє не лише визначити процент осіб податних станів в українських губерніях, а й порівняти його із загальним по імперії чи окремим губерніям [213, с.145-148]. У той же час, Є. Канкрін у своїй практичній та науковій діяльності недостатньо приділяв уваги фінансовим органам на місцях, залишав поза увагою проблеми реформування податкової системи, зокрема ліквідації середньовічної за своєю природою подушної податі та поділу населення на податні стани.

Важливе місце у вивченні піднятої проблематики займає публікація матеріалів, зібраних протягом 17-и років – з 1837 р. до 1854 р. – штаб- і обер-офіцерами Російського Генерального Штабу, в вигляді оглядів 69-и губерній і областей імперії Романових (лише матеріали з 6 губерній та 7 областей Кавказу й Сибіру були залишені в рукописному вигляді), котрі ми відносимо саме до документальних, а не довідкових джерел. Серед опублікованих є всі губернії Російської імперії, території яких знаходяться в межах сучасної України, вони ввійшли до 10-12-о томів цього видання [179]. Серед різнопланових відомостей автори описів наводять і відомості про структуру доходів цих губерній.

На особливу увагу заслуговує статистичний та аналітичний матеріал з проблем податкової політики російського царизму на Півдні України, наведений у двотомній праці О. Шмідта про Херсонську губернію, написаний у іншій серії *“Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба”* [812-813]. Інші праці, видані в цій серії, очевидно поступаються дослідженню О. Шмідта [776], котрий детально розписує грошові й натуральні повинності мешканців губернії, зокрема, військових поселенців, державних і поміщицьких селян, способи розкладки цих повинностей, аналізує доходи держави від уведення військових поселень, указуючи, що *“вся доходность военного поселения со дня учреждения его, не превышала 2670715 руб., так что в этом отношении сравнительная выгода от него была более, чем сомнительна”* [813, с.331]. Автор виступає прихильником розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві й критиком подушної системи оподаткування, аргументовано вказуючи на її вади, й пропонує власне бачення її реформування, стверджуючи що *“лучше бы было разделить все подати по числу тягловых, полутягловых и пеших хозяев, причем даже захватное пользование землею, представляет более справедливости, чем душевой надел, в котором у иного хозяина, с малолетнею семьею, пропадает в пусте много земли, или отдаются им пай кому-либо другому за безценок, в то время как у зажиточного нет простора, простора, чтобы развернуться ему с своим хозяйством и он нанимает землю на стороне за высокую цену”* [813, с.343].

Інше багатотомне видання, присвячене різним регіонам Російської імперії *“Россия. Полное географическое описание нашего отечества”*, також містить певні відомості про історію фіскальної політики й не лише в галузі оподаткування, а й про фіскальні монополії, наприклад соляну [785, с.174-175]. Аналізуючи документальні джерела не можна залишити поза увагою й інші збірники документів [181; 224; 792; 810], публікації окремих документів [774;

792; 810] тощо. У дисертації широко використано публікації окремих документів з проблем податкової політики опубліковані в “Київській старовині”. І. Франко опублікував у березневому номері 1896 р. “Киевской старины” віднайдену ним у одного з львівських антикварів копію записки подільського губернатора до Миколи I за 1843 р., у якій з-поміж інших проблем піднімаються питання подимного оподаткування однодворців [223], накопичення податкових заборгованостей різних категорій населення губернії, особливо поміщицьких селян. Для ліквідації недоїмок останніх, автор записки пропонує “вместо опеки отдавать в арендное содержание с публичных торгов, смотря по количеству недоимок на три года и более” [223, с.94]. На жаль, український учений-енциклопедист не надав коментарів до цього документу, а вони, враховуючи значний доробок І. Франка в галузі економічної теорії, могли бути досить цікавими.

На шпальтах “Київської старовини” також публікувалися документи з проблем історії фіскальних функцій місцевих управлінських структур. Заслуговує на увагу публікація подання малоросійського генерал-губернатора до Миколи I, щодо розстрочення податкових заборгованостей поміщицьких селян, з котрого постають не лише проблеми оподаткування, а й взаємовідносин у сфері адміністрування податкової політики держави між різними державними інституціями: імператором, комітетом міністрів, міністрами внутрішніх справ і фінансів та генерал-губернатором. Даний документ був двічі опублікований у “Київській старовині”: у №12 за 1882 р. Степаном Носом [799] та в №1 за 1889 р. Іваном Листовським [220]. Історія встановлення зборів із візників у м. Києві стала предметом дослідження О. Андрієвського [177]. М. Стороженко у березневому номері за 1895 р. “Київської старовини” опублікував два документи, які, доповнюючи один одного, відображають різні аспекти податкової політики Російської імперії в Лівобережній Україні. Перший з цих документів – ордер генерал-губернатора

Я. Лобанова-Ростовського роменському земському комісару від 24 червня 1811 р. – про порушення козаками містечка Смілого Роменського повіту, котрі користувалися правом вільного винокуріння, умов казенного винного відкupu, а другий – податкові відомості надані Полтавською Казенною палатою, щодо кількості податного населення губернії 1835 р., із указанням навіть чисельності платників двохрублевого мита (козаків, вільних хліборобів, міщан, які жили в селах і поміщицьких селян) за вільне винокуріння у Чернігівській губернії [225]. Проблема історії свободи виробництва й торгівлі алкоголем на Лівобережній Україні розглядається у статті О. Левицького, автор не лише наводить віднайденим ним документ про значні зловживання цим видом господарської діяльності представників козацької старшини за гетьманства К. Розумовського, але й вказує на наслідки цих негативних явищ, коли “помещики, продавая по домам вино и отдавая его на продажу козакам и посполитым, этим способом систематически разоряли и закабалляли их” [972, с.60]. На сторінках “Киевской старины” міститься певна інформація щодо взаємовідносин у фіскальній царині євреїв із оточуючим населенням та владою, зокрема, у публікаціях документів професором В. Іконниковим [209] та чиновником з особливих доручень при Київському, Подільському та Волинському генерал-губернаторові О. Мердером [221].

Буржуазні реформи 1860–1880-х років у Російській імперії сприяли розвитку досліджень, присвячених проблемам державних фінансів і публікації цілого ряду статистичних матеріалів. Розуміючи, що неможливо реформувати країну без проведення податкової реформи, Олександр II у кінці 1850-х років створює спеціальну Комісію для перегляду системи податків і зборів, результатом діяльності якої стали 23 томи “Трудов”, що вийшли протягом 17-и років [800], у яких зібрано значний аналітично-узагальнюючий матеріал з проблем податкової політики Російської імперії в XIX столітті [779].

Вагоме місце серед цієї групи джерел, також посідає виданий відомим дожовтневим російським статистиком, академіком П. Кеппеном у “Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России” [216], котрий складається з витягів із різнопланових джерел, переважно правового характеру, що дозволяє користуватися ним як своєрідним довідником.

Протягом 80-90-х років XIX ст. значного розмаху набуває публікація різноманітних статистичних матеріалів, вийшли у світ праці І. Бліюха [834-836].

Четверту групу джерел використаних у дисертації, згідно запропонованої нами класифікації складають матеріали періодики, яка є досить цінними джерелом, адже містить багатий і різноманітний матеріал. Особливе місце серед джерел цієї групи належить газетам “Губернские ведомости”, які видавалися у кожному губернському місті з 1838 р. декілька разів на тиждень, невеликим накладом. Газета складалася із двох частин: у першій, офіційній, публікувалися урядові маніфести, розпорядження місцевої адміністрації, відомості про переміщення чиновників, офіційні оголошення, ціни, друга частина складалася із неофіційної інформації – статистично-економічних, етнографічних статей, історичних документів та ін. У другій чверті XIX ст. на сторінках періодичних видань з’являються публікації, присвячені митним тарифам, так, у пресі південноукраїнських губерній, зокрема в “Одесском вестнике”, друкуються статті, об’єктом аналізу яких стало порто-франко в м. Одесі [176, 30 июня 1830, 20 июня 1831, 10 мая, 24 мая 1833, 7 февраля 1834, 20 января 1845, 30 апреля 1857, 5 января, 20 февраля, 12, 17 мая 1860], автори деяких з них, навіть вступали в полеміку із публікаціями в столичній “Коммерческой газете” [175, №44].

Серед джерел, які ми залучили для вивчення податкової політики Російської імперії в українських губерніях у кінці XVIII – середині XIX ст.,

важливе місце посідають джерела п'ятої групи: мемуари, щоденники, спогади, листи, автобіографічні записки чиновників і службовців із помісного дворянства. Про значення цього виду джерел для об'єктивності й всебічності історичних досліджень влучно сказав І. Еренбург: “Коли очевидці мовчать, народжуються легенди” [1053, с.47]. Досить цікаві погляди щодо податкової політики Російської імперії висловив соратник М. Сперанського, член фінансового комітету й комітету міністрів, граф М. Мордвінов у одній із доповідних записок – “*Мнений*”, – які десятками й сотнями копій розходилися по руках не лише у Петербурзі, а й навіть у провінції. Доповідна записка, направлена до Таганрогу імператору Олександрю I [956], охоплювала різні спектри фінансової політики держави, у тому числі й податки. Як послідовник Адама Смита й Іремія Бентама, граф Мордвінов указує, що власне несправедлива податкова політика стала головною причиною революції у Франції, й пропонує реформувати податкову систему імперії шляхом звільнення від оподаткування торгового й промислового капіталу, зменшення гербового збору, зміни об'єкта оподаткування для державних селян із особи (подушна подать) на землю та обмеження різноманітних оброків із державних селян [956, с.239-240].

Російський мислитель В. Жуковський якимось у листі до матері порушував проблему сплати податей дворовими людьми, котрих купували нові власники, яких зобов'язували під час здійснення таких операцій для сплати податей приписувати куплені сім'ї виключно до власних населених пунктів [789, с.59]. Адже поміщики чи їхні діти, перебуваючи поза межами свої маєтків (мешкали у містах чи подорожували), для не накопичення недоїмок, мали сплачувати податі й збори за своїх дворових людей із точним вказанням села до якого ті були прикріплені, а саме з останнім часто виникали труднощі. Жуковський розпачливо зазначав, про те, що “Григорий приготував деньги за себя, только

дело остановилось за тем, что он не знает, куда он приписан по подушному окладу, и каким образом нам укреплен” [897, с.57].

У мемуарній літературі ще в першій половині XIX ст. склалася ситуація значного переважання мемуарів провінційних чиновників і дворян середнього рангу над мемуарами придворної аристократії. Мемуари чиновників губернського й повітового рівня дають досліднику яскраві картини їх норівів і побуту, відношення до служби й колег. Автори мемуарів бачили своє завдання у тому, щоб донести до нащадків саме такі подробиці їх життя, один із мемуаристів указував: “Мне кажется, что я должен писать свои воспоминания, потому что, я не великий человек. Великие люди стоят обычно очень высоко, кругозор их слишком широк и невольно занимают их общее интересы человечества, и они невольно останавливаются только на крупных чертах, отпуская вовсе или касаясь только вскользь подробностей. Между тем эти подробности, эти мелочи жизни составляют иногда целую цепь мелких страданий, которыми подламываются самые твердые характеры и которым уступают иногда им и железная воля” [1032, с. 186].

Із усього джерельного комплексу цієї групи особливо хотілося б виділити записки Київського губернського предводителя дворянства П. Селецького опублікованих у “*Київській старовині*” за 1884 р. [791]. П. Селецький із захопленням описує процвітаючу в часи порто-франко м. Одесу, “эту маленькую, хорошенькую Одессу, которая так удобно и живописно расположена на берегу Черного моря, этот богатый порто-франко с его бесчисленными магазинами, блистающими лучшими произведениями запада и востока, с его красивыми зданиями, с его прелестными окрестностями” [791, №3, 443]. Не менш цікавими для дослідників є його спогади про канцелярію Київського генерал-губернатора Д. Бібікова, про малоросійського генерал-губернатора М. Репніна. П. Селецький указував, що його мати платила за селян податі, “ничего с них не взыскивая, частью процентами с капитала,

оставленного на этот предмет дедушкой, частью из доходов имения” [791, №9, с. 99].

Значну частину мемуарної літератури складають спогади не лише про свою службу, а й про службу батьків у тому числі й у казенних палатах і казначействах [204; 905-906]. Серед останніх особливо хотілося б зупинитися на мемуарах В. Інсарського, котрий не лише описує службу батька в якості пензенського повітового скарбника, а й побут чиновників пензенської казенної палати й навіть наводить розміри їхніх хабарів і приношень натурою.

Значний джерельний пласт складають мемуари вищих посадовців Російської імперії, зокрема “*Автобіографічні записки*” засновника й першого попечителя Київського університету, директора 3-го департаменту міністерства державних маєтностей Є. Брадке [840], спогади відомого фінансиста й державного діяча Є. Ламанського [219] та ін.

Таким чином, проаналізований і використаний у дисертації комплекс джерел у цілому є репрезентативним і дозволяє розглянути комплексно всі інститути податкової політики та виокремити її регіональні особливості.

1.3 Методологія, методи та понятійний апарат

Наукове пізнання історії податкової політики не зводиться до опису фактів і подій історичного минулого, воно передбачає концептуальне й теоретичне їх осмислення, що вимагає використання багатьох наукових методів пізнання. Тому однією з найважливіших проблем дослідження історії податкової політики є її методологія. В останній час, як указує член-кореспондент НАН України О. Реєнт, “методологічна криза, яка виявляється спочатку в різкій відмові від жорстких шаблонів істмату, розгубленості й тимчасовій втраті орієнтирів, а потім переходить у стадію методологічної поліфонічності, означає вихід на принципово новий рівень наукової технології” [1006, с.15]. На нашу

думку, методологія сучасних досліджень повинна ґрунтуватися на сукупності принципів і методів, що застосовуються в конкретному науковому дослідженні для вирішення поставлених завдань. Під час дослідження історії фінансової політики необхідно відмовитися від визнання імперативною тільки матеріальну частину людського буття, адже вона формувалася під впливом декількох домінуючих факторів. У податковій політиці Російської імперії яскравим прикладом цього є відношення до євреїв, котрі з одного боку були реально переобтяжені різноманітними податями й зборами, проте при прийнятті ними християнства отримували значні фінансові преференції від влади, котра в цьому випадку відкидала будь-які фіскальні міркування.

Під час написання дисертації були використані наступні методи: діахронний (періодизації), порівняльно-історичний, ретроспективний, структурно-системний, статистичний. Зазначені методи дослідження дали змогу зрозуміти динаміку еволюції економіки та суспільно-політичних подій в Російській імперії в кінці XVIII – середині XIX ст., але й одержати різнобічні дані про конкретні історичні події, факти, особистості. Так, діахронний метод, дав змогу розкрити якісні зміни в ході еволюції податкової політики російського царизму в цілому і в Україні зокрема. Це стосується як прямого оподаткування (подушне, оброчна подать, гільдійські збори), так і не прямого (митні збори, оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем). Порівняльно-історичний метод, наприклад, порівняння політики держави щодо оподаткування різних категорій державних селян у різних регіонах Російської імперії, дав можливість виявити особливе й загальне в цьому процесі, зокрема, його регіональні особливості та пріоритет фіскальних інтересів держави. Ретроспективний метод застосовувався тоді, коли для кращого розуміння піднятих проблем необхідно було звертатися до більш віддаленого минулого, а ніж нижня хронологічна межа, вказана в дисертації, наприклад, висвітлення коробкових зборів із євреїв та ін. Активно застосовувався статистичний метод, адже використання аналізу

цифрового матеріалу дало можливість більш глибоко проаналізувати порушені в дисертації проблеми й зробити відповідні висновки.

Історія податкової політики, як і всієї фінансової, лежить у площині перетину інтересів трьох наук: власне історії, права й економіки. Такий міждисциплінарний підхід вимагає використання їхнього науково-методичного інструментарію, зокрема, крім традиційних історичних методів, як мінімум необхідне застосування формально-юридичного методу й методу економічного аналізу. Це передбачає вироблення вміння користуватися юридичними термінами й конструкціями, дозволяє використовувати законодавчу базу як умовну систему координат дослідження. Адже правові норми, відображені в тогочасному законодавстві, були, зрештою, “або наказом робити щось, чи не робити чогось, чи й зовсім нічого не робити, або частиною такого наказу (як, наприклад, правове визначення), або описом обставин, за яких дозволяється певна індивідуальна чи загальна поведінка, і, зрештою, описом самої цієї поведінки” [1044, с.10]. Застосування економічних методів дає можливість зрозуміти природу, механізми й наслідки економічних процесів у державі.

Аналізуючи різні напрямки внутрішньої політики держави, в тому числі й податкову необхідно враховувати й цілий ряд аспектів. Перш за все, необхідно пам'ятати, що акторами податкової політики дореформеної Російської імперії були не лише держава й платники податей, а й місцеві самоврядні структури, центральне місце в яких посідала община. Окрім цього, держава не виступає монолітним інститутом, адже податкову політику в досліджуваний період формували ряд суб'єктів – імператор, Сенат, Державна Рада, Комітет Міністрів, окремі міністерства та ряд спеціальних комітетів. Так, наприклад, одним із вирішальних чинників, котрий вплинув на відставку державного секретаря М. Сперанського – автора відомого “Плана фінансов”, стала незгода багатьох державних діячів із його жорстким курсом у сфері податкової політики,

зокрема, посиленням податкового тиску. Примітно, що його опонентами виступили як консервативні кола придворної аристократії, так і ліберально налаштовані сановники. Маніфестом перших стала “Записка о древней и новой России” М. Карамзіна, котрий указував, що збільшувати “государственные доходы новыми налогами есть способ весьма ненадежный и только временный. Земледелец, заводчик, фабрикант, обложенные новыми податями, всегда возвышают цены на свои произведения, необходимые для казны, и через несколько месяцев открываются в ней новые недостатки” [916, с.75]. Не менш жорсткою була позиція й прибічників поміркованих реформ, проти фіскальних заходів державного секретаря. Так, у записці В. Кочубея до Олександра І, зазначалося, що “нельзя отнюдь ожидать, чтоб одни налоги могли вывести нас из затруднительного положения, в коем мы находимся. В настоящем распорядке вещей всякий год надобно будет их добавлять и правительство, обращаясь в круге порочном, никогда из одного не выйдет” [834, с.102].

Російський учений Олексій Міллер, розглядаючи мовну політику в імперії Романових, наголошує на необхідності визначення, “что же, собственно, было сделано центральной властью. Этот постулат на первый взгляд кажется слишком очевидным” [950, с.81]. Не менш ваговою постановка такої проблеми є для дослідження податкової політики, адже нерідко грошові зобов’язання (податі) встановлені на користь держави розглядаються в кращому випадку паралельно із панщиною та іншими повинностями, а то й зводяться воедино. Адже подушне, як основна пряма подать дореформеної Російської імперії, за справедливим твердженням професора Новоросійського університету С. Іловайського, “в глазах ее плательщиков – крестьян вполне сливалась с прочими, взимающимися с них сборами: поземельным, земскими и мирскими” [904, с.248]. Досить примітною в цьому плані є знайома багатьом сучасна ситуація, коли підприємці скаржаться на надмірний податковий тиск держави, котрий подекуди “з’їдає” 80-90% зароблених коштів, при цьому включаючи до

податків різноманітні хабарі представникам контролюючих органів й навіть “відкати” керівникам підприємств і установ різних форм власності за оплату наданих їм товарів чи послуг. Зловживання представників міських, а особливо через масову неписьменність населення, сільських виборних адміністрацій у зборі податей і повинностей у дореформеній імперії Романових давно вже стала “притчею во язице”, тому для об’єктивного висвітлення проблем оподаткування необхідно, перш за все, вивчити законодавчі акти, котрі регулювали цю проблему й порівняти з податковими зошитами, відомостями та іншими документами, що фіксували податкові зобов’язання та платежі населення. Проте, не завжди місцеві актори податкової політики займалися збільшенням фіскального тиску на населення. Так, малоросійський генерал-губернатор князь Я. Лобанов-Ростовський, враховуючи значні затрати козацьких товариств Полтавської і Чернігівської губерній на формування полків для війни з Наполеоном, самовільно оголосив козацтву, хоча й від імені Імператора, що вони звільнялися від сплати оброчної податі, покладеної на них іменним указом від 20 лютого 1812 р., у наслідок чого малоросійське козацтво не платило оброчної податі до 1820 р. [984, с.276-280].

Досить складною проблемою методологічного характеру в дослідженні різних аспектів фінансової політики дореформеної Російської імперії є використання різноманітних статистичних даних, як опублікованих, так і архівних, адже до реформи В. Татаринова 1862 р. держава не мала єдності кас: до державного розпису (бюджету) не входили всі дохідні й видаткові статті, а відомства “не включали в сметы различные поступавшие к ним сборы и доходы..., рядом с общими государственными финансами существовали отдельные финансы учреждений, которые собирались и расходовались без ведомства Министерства финансов” [923, с.67]. Діяльність Державного Контролю в цей період обмежувалася, як зазначав І. Блех, лише “ревизией общих отчетов Министерских Департаментов и Главных Управлений, не

касясь поверки всех частных счетов и подлинных приходных и расходных книг. Ревизии в действительном смысле слова Государственный Контроль не приводил” [833, с.205-206]. Окрім цього, населення виконувало значну кількість натуральних повинностей, які досить часто супроводжувалися грошовими витратами. А кошти, котрі збиралися під виглядом податей, інколи не були такими насправді, а лише наслідком зловживань місцевих чиновників. За свідченням, одного з чиновників Казанської кримінальної палати, “какой-нибудь ничтожный писарь мог облагать целую волость им самим выдуманным налогом для небывалой турецкой войны и взыскивать его безнаказанно годы” [Цит. за 887, с.138]. На проблемах достовірності дослідження географічного розподілу фінансів дореформеної Російської імперії, як дохідної, так і видаткової їхньої частин, наголошував ще в кінці XIX ст. й відомий учений, професор Київського університету Святого Володимира М. Яснопольський, вказуючи, що “до 1868 года у нас совершенно не имеется опубликованных данных” [1056, с.25]. Тому через неможливість визначення абсолютно точних цифр доходів і видатків імперії Романових у цей період, адже дані наведені навіть у “всеподданнейших” доповідних записках міністра фінансів [160-174] далекі від реальності, дослідники не повинні багато уваги приділяти таким з’ясуванням, важливо інше – виявити тенденції і особливості формування дохідної та видаткової частини державних розписів.

Іншою важливою методологічною проблемою дослідження історії податкової політики є вивчення її регіональних особливостей, адже цілком слушно вказує українська регіоналістка Я. Верменич, що “такий підхід дає ключ до пояснення специфіки економічного і соціокультурного розвитку регіонів України та вироблення відповідної геостратегії. Україна є типовою рубіжною державою, в сучасних межах якої зійшлися “краї” трьох геополітичних, соціокультурних і гео економічних просторів: західноєвропейського, східноєвропейського і середземноморського... З

рубіжністю України пов'язані три соціокультурні “плити”, що нині ототожнюють із Західною, Східною та Південною Україною” [857, с.51]. У досліджуваний період значні регіональні особливості мали Лівобережжя й Слобожанщина, що першими потрапили в орбіту інкорпораційних процесів імперії Романових, Південна Україна, яка традиційно належала до середземноморського соціокультурного й гео економічного простору, хоча й раніше Правобережжя увійшла до складу Російської імперії, проте була чи не єдиним регіоном, який за кількістю фінансових пільг не мав аналогів у державі, і на кінець, так звані, Південно-Західні губернії – Київська, Волинська й Подільська, які у першій чверті XIX ст. зберігали деякі фіскальні й адміністративні інститути часів Речі Посполитої, “тут зіткнулися кілька протилежних за своїм напрямком процесів. Колонізаційні устремління російського уряду наштовхнулися на опір польських етнічних прошарків, які, зберігши за собою економічний вплив, не полишали надії на політичний реванш” [857, с.93]. Українські губернії в досліджуваний період входили до трьох генерал-губернаторств – Київського, Малоросійського та Новоросійського й Бессарабського, – які в очах російських урядовців різнилися не лише ступенем інтеграції з імперським центром, а й мали досить різні перспективи соціально-економічного й політичного розвитку, що, як справедливо зазначає О. Міллер, породжує для дослідників “серьезные методологические трудности как в плане сравнительного анализа, так и в определении роли отдельных территорий в структуре империи” [950, с.25]. А “синхронічність аналізу, порівнянність результатів в регіональному розрізі” [857, с.63], окрім чіткого визначення меж територій, є неодмінним атрибутом науковості дослідження.

Важливою методологічною парадигмою проведення дослідження історії фінансової, в тому числі й податкової політики в Україні є чітке визначення її понятійно-категоріального апарату, адже цілком слушно указує В. Берковський,

що “окремі складні історичні факти не можуть дістати свого відображення в історичній термінології, оскільки таким чином вони спотворюють історичну реальність” [831, с.347], аналогічна проблема і з економічною та юридичною термінологією. Зупинимось на ключових дефініціях піднятої нами проблеми: “фінанси”, “фінансове господарство”, “фінансова політика”, “фінансова система”, “фіск”, “фіскальна політика”, “податкова політика”, “податкова система”, “податкові органи”, “податі”, “акциз”. Перш за все, необхідно провести розмежування між державними й приватними фінансами, між політикою держави в цій галузі й заходами суб’єктів господарської діяльності, адже об’єктом нашого дослідження є політика Російської імперії в сфері оподаткування, котра була складовою фінансової політики цієї держави. У кінці ХІХ ст., російський учений В. Лебедев, давав наступне визначення фінансів, які ми сьогодні розуміємо як державні: “Все вообще средства, которые государство может иметь для выполнения своих целей, - и будут ли эти средства заключаться в личных услугах граждан, или в разных вещественных материалах, капиталах, денежных сборах и пр., - все они могут быть названы финансами” [937, с.36]. Під “фінансовим господарством”, він розумів господарську діяльність держави, яка спрямовувалася на набуття матеріальних засобів [937, с.36]. Сучасні ж фінансисти під “фінансовою політикою” розуміють систему “державних заходів, спрямованих на мобілізацію фінансових ресурсів, їх розподіл і використання державою для виконання її функцій” [1038, с.26], а “фінансові ресурси” в сучасному розумінні це лише “фонди грошових засобів, що формуються суб’єктами господарювання, державою та населенням і використовуються для розширеного виробництва, матеріального стимулювання працівників, задоволення соціальних потреб, як витрати на оборону й державне управління тощо” [850, с.596]. Як бачимо, існує суттєва різниця в розумінні сутності державних фінансів та політики держави в ХІХ ст. та сучасності. Це насамперед пов’язано зі еволюціонуванням

історичних типів держави, суспільства та соціально-економічних відносин, адже досліджуючи фінансову діяльність тогочасних держав, як цілком слушно зауважує В. Саксонов, “потрібно враховувати не тільки грошові, але й відносини, пов’язані із здійсненням натуральних зборів та феодалних повинностей, а також їх використання державою” [1014, с.31].

Термін “фіск”, як і в XIX ст., так і в сучасності ототожнюється із державною скарбницею [1015, с.285], а щодо “фіскальної політики” й “фіскальних заходів” держави, то певна відмінність у їхньому трактуванні все ж існує. Так, за визначенням представника російської фінансової науки другої половини XIX ст. І. Тарасова, під ними розумілися “такие мероприятия финансовой администрации, которые имеют целью исключительно только умножение средств казны или вообще интерес последней” [1033, с.51]. Більш вузьку позицію ми знаходимо й у працях сучасних зарубіжних економістів, коли “фіск” (fiscalite) ототожнюється лише із оподаткуванням, і розуміється як сукупність “законов, правил и практических приемов, относящихся к сбору налогов” [832, с.741]. Проте дехто із сучасних дослідників, особливо правознавців, трактує ці поняття значно ширше, включаючи в орбіту впливів фіскальної політики й видатки держави, розглядаючи фіскальну політику, як основну й стрижневу частину фінансової політики [825, с.675; 1014, с.29]. На нашу думку, для розуміння процесів, які відбувалися в сфері державних фінансів кінця XVIII ст. – середини XIX ст., найбільш прийнятним є трактування І. Тарасова та його сучасників, адже до фіскальних заходів російської влади належали не лише податкові складові, існував інститут фіскальних монополій імперії, коли вона виступала як суб’єкт підприємницької діяльності. Так, зокрема, не можна забувати про монетарну складову фіскальної політики, адже вона також, перш за все, спрямовувалася на забезпечення інтересів державної скарбниці. Таким чином, податкова політика Російської імперії, виступає як складова загальної фінансової та фіскальної спрямованої на

забезпечення інтересів казни. Досліджуючи проблеми історії російської податкової політики в дореформений період, необхідно зважати на те, що всі її складові, як в українських губерніях, так і в цілому в імперії, діяли не скоординовано, не синхронно, тобто не було єдиної системи державних заходів у фіскальній сфері. Адже податкова політика в сучасному розумінні є досить відмінною від тогочасної, адже остання полягала не лише в зборі різноманітних податків і зборів, а також у справлянні значної частини феодальних повинностей, які інколи мали навіть характер прямого податку, окрім цього, як справедливо підкреслює С. Троїцький, “мы в большинстве случаев имеем дело не с налогами в их современном понимании, а с податями” [1036, с.4]. А щодо податкових органів, то в прямому розумінні цього терміну, вони були взагалі відсутні, а функції по збору різноманітних податей, зборів та інших повинностей покладалися на цілий ряд, інколи навіть не пов’язаних між собою структур, при цьому ці функції часто були не основними в їхній діяльності. Тому говорити про податкові органи Російської імперії до появи інституту податних інспекторів 1885 р. є як мінімум некоректним, доцільніше вживати дефініції “органи реалізації податкової політики” або “податкові повноваження” тих чи інших урядових і самоврядних структур. Лише з певними застереженнями можна вживати термін податкові органи стосовно митних органів.

Не менш складним є застосування терміну “акциз”, під яким українські вчені сьогодні розуміють лише непрямі податки на “деякі групи високорентабельних та монопольних товарів або продукції” [864, с.89], подібне визначення акцизу є й в російській науці: “Акциз, будучи косвенным налогом, имеет определенное сходство с налогом на добавленную стоимость, но отличается от него своей индивидуальностью, привязкой к конкретным товарам” [1037, с.238]. Зарубіжні вчені також вважають акцизом лише податок “на производство или продажу определенных товаров” [832, с.15]. Проте в

досліджуваний нами період ця дефініція мала більш широке визначення, *по-перше*, це дійсно був податок на шість груп високорентабельних і монопольних товарів, зокрема акцизи на сіль, цукрове виробництво, продаж алкоголю, тютюну, освітлювальних нафтових масел і запалювальних сірників, *по-друге*, різноманітні збори не лише за торгівлю, але й за надання певних послуг чи отримання права на зайняття тим чи іншим видом підприємницької діяльності. Так, наприклад, встановлений в українських губерніях відкуп на мита з алкоголю був своєрідним акцизом, хоча й не мав характеру непрямого податку, адже незважаючи на те, що він визначався з 1 відра виробленого й спожитого “хлібного вина”, все ж обраховувався, виходячи із кількості населення. Стягувався із “ревізських душ” із розрахунку, що одна “душа” споживає за рік відро горілки [1034, с.13], подібним був збір із лівобережного козацтва за право вільного винокуріння. Акциз як особливий збір, який стягувався із власників і утримувачів місць роздрібної торгівлі алкоголем шляхом видачі їх щорічного патенту, ціна якого коливалася від 0,6 руб. до 10 руб., встановлювався на теренах України 1842 р. відповідно до “Положення про акциз в привілейованих губерніях”, у місцевостях із вільним продажем спиртних напоїв, щоправда, цей непрямий податок важко назвати акцизом, адже це був звичайний патентний збір за торгове свідоцтво на право роздрібного продажу спиртного. Про акциз із алкоголю в українських губерніях Російської імперії, в розумінні близькому до сучасного, можна говорити лише з початку 50-х років XIX ст., коли вводилося в дію з 1 січня 1851 р. розроблене міністерством фінансів і височайше затверджене 23 листопада 1849 р., нове положення про акциз у привілейованих губерніях [778]. Тоді, замість винокурної податі й митного збору, встановлювався акциз у залежності від міцності напоїв, так, наприклад, із відра хлібного вина міцністю 25°-30° стягувалося 75 коп., а з відра спирту 90°-100° – 1 руб. 20 коп.

Щодо інших зборів, котрі іменувалися акцизами, то необхідно зазначити, що, наприклад, згідно серпневого 1805 р. “Положення про впорядкування міських доходів і видатків у Києві”, під акцизами розуміли збори з казенних і інших селян, які торгували їстівними припасами й фруктами; із утримувачів торгівельних бань, з перевозу на р. Дніпро, за місця надані під забудову та ін. [35, арк.18-19]. У затвердженому Олександром I у серпні 1806 р. “Розпису Київських міських доходів і видатків, утримання київської поліції, київського магістрату й словесного суду різних закладів” річний кошторис м. Києва встановлювався в обсязі 74584 руб. [734, с.266], з яких надходження від місцевих акцизів складали 3845 руб., зокрема, 1020 руб. за перевіз на р. Дніпро, 1000 руб. за розведення мосту для судноплавства, 500 руб. за вивантаження на міський берег товарів і лісу, 250 руб. за викурювання смоли, 200 руб. за віддані на відкуп герберги, 100 руб. за записи в міську обивательську книгу, 250 руб. за право міщанського промислу з іногородніх, 525 руб. з квитків, які видавалися візникам, по 2 руб. кожен [734, с.266]. Існування саме такої групи акцизів, нехарактерної для сьогодення, необхідно враховувати під час дослідження історії податкової політики, адже вони були реаліями дореформених місцевих фінансів тієї частини Російської імперії, котра була приєднана в наслідок трьох поділів Польщі й де зберігалися пережитки середньовічного міського права, в якому під акцизом розумівся в тому числі й “міський податок від обороту у вигляді відсотка вартості товарів, проданих на ринку” [874, с.204].

Отже, питання історії податкової політики Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст., незважаючи на значний комплекс наукових праць залишаються недостатньо дослідженими. Складність вивчення історії податкової політики як однієї з найвагоміших складових фінансової – криється як у методологічних проблемах, з якими стикається дослідник, так і в рівні її наукової розробки. Як правило, домінують фрагментарні висвітлення тієї чи іншої проблеми. Особливо це стосується так званих “привілейованих губерній”.

Території 9 із 16 таких губерній входять до сучасної української держави, а 7 інших – до Білорусі та країн Балтії. У вітчизняній та зарубіжній історіографії відсутні праці, у котрих комплексно, на основі компаративного аналізу здійснювалося б дослідження податкової політики в цих регіонах та імперії Романових у цілому. Питання адміністрування податкової політики, також вивчені недостатньо, особливо на рівні губерній, повітів, міст, волостей і сільських товариств. А регіональні особливості цієї проблеми взагалі майже не досліджені. Не вивченими залишаються й заходи центральної влади, щодо уніфікації місцевих податей і зборів, особливо міських.

Для поставлених у дисертаційному дослідженні завдань автор залучив комплекс джерел, який є репрезентативним, і дозволяє розглянути комплексно всі інститути податкової політики та виокремити її регіональні особливості. Серед усього корпусу джерел, використаних для написання дисертації, домінують архівні матеріали та законодавчі документи, які ввійшли до перших двох видань Повного зібрання законів Російської імперії, а також до Зводу законів Російської імперії. Останні передбачають вироблення вміння користуватися юридичними термінами й конструкціями та уможлиблює використовувати законодавчу базу як чітко окреслену площину дослідження. Тому, окрім традиційних історичних методів дослідження, дисертант активно використовував формально-юридичний метод. Іншими методологічними особливостями проведеного дослідження стало чітке визначення понятійно-категоріального апарату податкової політики в дореформений період, встановлення її акторів та регіональних особливостей.

РОЗДІЛ 2

Становлення та еволюція податкових функцій владних інститутів

2.1 Імперські установи: структура та повноваження у сфері оподаткування

У кінці XVIII – середині XIX ст. у Російській імперії не існувало спеціальних податкових органів, а систему органів реалізації податкової політики формували декілька досить розгалужених структур, які контролювали й забезпечували податкові надходження до державної скарбниці та місцевих кошторисів. Усі ці інституції за своїм функціональним призначенням та підпорядкуванням поділялися на дві великі групи – урядові й самоврядні. До центральних податкових органів Російської імперії на період до введення міністерської системи управління належали декілька колегій, а після 1802 р. міністерства фінансів, внутрішніх справ, поліції (1810–1819 рр.) та державних маєтностей (з грудня 1837 р.). На місцевому рівні податковими платежами займалися генерал-губернатори, губернатори, губернські правління, митні органи, казенні палати, палати й управління державних маєтностей, земські й міські поліції та представницькі органи. Враховуючи, що повноваження генерал-губернаторів в Україні, у тому числі й фіскальні, детально досліджені й описані В. Шандрою [1048], ми не будемо окремо зупинятися на цій проблемі.

Після уніфікації адміністративно-територіального устрою українських земель відповідно до російських у 70–80-х роках XVIII ст. ключовою фігурою на місцях стає губернатор. Вони несли особисту відповідальність за своєчасне надходження податей і ліквідацію недоїмок – від успіхів чи невдач на цьому поприщі залежало службове благополуччя цих чиновників. Так, зокрема, коли до Слобідсько-Української губернії було приєднано 4 повіти Новоросійської

губернії і 6 повітів Воронежської, котрі мали значні податкові заборгованості, слобідсько-український губернатор у рапорті до Сенату (1797 р.) детально вказував на недоїмки приєднаних територій, а, отже, прорахунки їх попереднього керівництва, хвилюючись, щоб кількість нестягнутих коштів “не причтено было на счёт моего нерадения, долгом посему правительствующему сенату донес о числе сей недоимки о скорейшем взыскании оной и под с моей стороны прилагаемые ныне старания” [7, арк.3].

Травневим 1811 р. маніфестом Олександра I губернатори зобов'язувалися надавати міністру фінансів щомісячні відомості про вжиті заходи для стягнення недоїмок. Особиста відповідальність губернаторів за реалізацію податкової політики держави стосувалася й місцевих податей, зборів і повинностей, адже саме на цих чиновників покладався обов'язок подавати на затвердження до вищестоящих структур кошториси й розкладки земських повинностей. Щоправда, не всі губернатори сумлінно направляли міністру фінансів кошториси земських повинностей. Тоді останній звертався з відношенням до міністра внутрішніх справ (поліції), а він, у свою чергу, зобов'язував несумлінного чиновника виконати свій обов'язок. Так, наприклад, міністр поліції О. Балашов у липні 1816 р. указував полтавському губернатору П. Тутолміну, що міністр фінансів О. Гур'єв у відношенні до нього вказував, що він не мав “действующей ныне сметы и раскладки земским денежным повинностям по некоторым губерниям, в том числе и по Полтавской, просить предписания моего кому следует, дабы по принятому правилу помянутая смета и раскладка чрез министерство полиции немедленно были к нему доставлены. В следствие сего я поручаю вашему превосходительству требуемую г. министром финансов смету и раскладку великим повинностям по Полтавской губернии доставить ко мне двойным числом без замедления. В положении о раскладке должно объяснить, на какое время она сделана и при том обозначить по именам депутатов таковую раскладку чинивших” [116, арк.400-400 зв.].

У місцевостях, де існував інститут військових губернаторів, контроль за вчасною сплатою податей покладался й на останніх, а вони, в свою чергу, звітували про це генерал-губернаторам, міністру фінансів та імператору [156, арк.1-2]. У серпні 1824 р. Сенат, за поданням міністра фінансів, приймає указ згідно з яким губернатори зобов'язувалися подавати ці документи за вісім місяців до настання нового фінансового року губерній, а за порушення цього строку з наступного 1825 р. на них будуть накладатися грошові штрафи [299, с.479]. А в травні 1827 р. Сенат наголошує губернаторам, “дабы за действиями градских дум, относительно сбора и употребления городских доходов и за исправностию в производстве вообще по сей части дел, имели неослабный по обязанности их надзор” [315, с.439]. У звітах цивільних губернаторів були обов'язковим пункти про стягнення податей та недоїмок і детальні відомості до них. Так, наприклад, київський губернатор О.О. Корнілов указував у п.36–37 свого звіту про те, що губернське “начальство употребило все меры к скорейшему производству дел в губернии и о том равно и о взыскании податей и прочих повинностей непреставало чинить побуждения, в следствии коих весьма малая часть осталась оных к 1834 году в недоимке, причём прилагается ведомость под литерой Е о податях и недоимках... Ко взысканию всех почитающихся по Киевской губернии недоимок употребляемы были законные меры, в следствие коих значительная часть оных поступила как видно из прилагаемой при сём ведомости под литерою Е” [9, арк. 163 зв.–164]. А волинський губернатор М.М. Жуковський у рапорті до Миколи I за 1835 р. зазначав, що в губернії застосовуються усі заходи, передбачені законом, “к погашению недоимок постепенно возрастающих с давнего времени. Ныне по предложению моему губернское правление командировало в некоторые уезды на счёт виновных особых чиновников для взыскания недоимок и я надеюсь, что мера сия принесёт пользу, как очищением недоимок, так и тем, что прочие градские и земские полиции видя пример сей усилят свои действия по сему

предмету. Не зависимо от сего взято в опёку в настоящем году за неплатёж податей помещичьих 18 имений, но осмеливаюсь доложить вашему императорскому величеству, что все сии средства недостаточны к совершенному очищению недоимок, ибо в столь большом количестве суммы, какое числится в недоборе, не в состоянии губерния внести в одно время” [11, арк. 26–26 зв.]. Окрім цього, про успіхи й невдачі збору податей і ліквідацію недоїмок губернатори регулярно доповідали генерал-губернаторам. Подільський губернатор П.П. Турчанинов у рапорті до київського генерал-губернатора О.Д. Гур’єва наголошував, що “подольское губернское начальство имея в особенном и главнейшем предмете взыскание податей и недоимок, нимало не ослабевает во всех преподанных оному законом мерах побуждения и настояния над подчинёнными местами и лицами к достижению желаемого успеха” [20, арк.223].

У загальному наказі губернаторам, височайше затверженому 3 червня 1837 р., їх повноваження в галузі податкової політики закріплюються у V відділенні (ст.130–158). Так, законодавець указував, що цивільні губернатори, “наблюдая за своевременным, бездоимочным взносом государственных податей, имеют также главный общий надзор как за точным исправлением всех прочих повинностей, так и за правильным, соразмерным с настоящими потребностями, распределением земских денежных сборов, и сборов с городов, а равно и повинностей натуральных, исправляемых городскими и сельскими обывателями” [200, с. 393]. Наказ закріплював у 10–11-у пунктах “всепідданійших” рапортів губернаторів звітність про стан оподаткування в губернії та податкові заборгованості населення [200, с. 431], а у звітах і рапортах міністерству внутрішніх справ на обов’язковій восьмій позиції була звітність губернаторів про земські й міські повинності [200, с. 432].

Окрім губернаторів, певні податкові повноваження мали губернські правління. Вони, зокрема, згідно з затвердженим Миколою І положенням про

порядок провадження справ у губернських правліннях, мали сприяти справному збору податей і зменшенню недоїмок, стягненню пені й грошей за гербовий папір, стягненню усіх казенних нарахувань, накладати заборони на мастки через казенні заборгованості, здійснювати продаж рухомого й нерухомого майна для погашення казенних боргів, наглядати за продажем алкоголю й припиненням корчемства.

Окрім міністерств внутрішніх справ та фінансів проблеми реалізації податкової політики губернаторами, координувалися й міністерством державних маєтностей, котре після його створення направляло їм свої приписи, як наприклад, у грудні 1838 р. Чернігівському губернатору генерал-майору Жукову з проханням “употребить зависящие со стороны вашей меры ко взысканию с мещан местечка Понорницы следующих с них за минувшие годы сборов” [140, арк.1].

У січні 1845 р. деталізуються повноваження губернських правлінь. Так, згідно з нововведеннями, вони отримують наступні повноваження в галузі податкової політики: збирати відомості про стан податкових заборгованостей в губернії, розглядати донесення поліції про успіхи “во взыскании оных; наложение за недоимку в помещичьих имениях опеки; попечение о взыскании всех вообще казённых начёттов, по требованиям и представлениям мест высших, равных или подчиненных... Составление, по сношению с надлежащею палатою, кратких правил для сельских управлений, указующих все обязанности поселян в отношении к сборам, податям и повинностям; печатание сих правил и рассылка оных по принадлежности” [204, с. 18].

Таким чином, на губернаторів та на губернські правління покладалися функції контролю за стягненням податей і ліквідацією податкових заборгованостей на ввіреній їм території, вони мали координувати діяльність спеціальних фінансових установ і місцевих владних структур, зокрема органів

міського самоврядування та поліції для забезпечення бездоїмочного надходження податкових платежів державного й місцевого значення.

Окрім інститутів губернаторства та губернського правління, унаслідок реформування системи управління 1775 р., з'являється губернська адміністративна установа на чолі з віце-губернатором – казенна палата, котра посідала важливе місце в системі губернських установ. За визначенням “Учреждения о губерниях”, казенна палата була не чим іншим, як об'єднаним департаментом камер- та ревізій-колегій, якому доручався нагляд за домобудівними й казенними справами губерній. До складу казенної палати входили віце-губернатор, директор економії, радник, асесори й губернський скарбник. Палати відали обліком податного населення, доходів і витрат у губернії, рекрутськими справами, здійснювали контроль за надходженням податків [984, с.156].

У результаті наступу російського царизму на автономію України та введення губернського адміністративно-територіального поділу замість полково-сотенного, відповідно до “Учреждения о губерниях” 1775 р., казенні палати в 1782–1783 рр. стають реальністю життя Лівобережної, Південної та Слобідської України, а після третього поділу Речі Посполитої (1795 р.) і Правобережної. На території останньої створювалися Волинська, Брацлавська та Подільська губернії.

Коло справ, що перебували у провадженні казенних палат значно звузилось за Павла I унаслідок відновлення колегій та передачі їм управління податками і зборами. Експедиції ліквідовувалися, замість них створювалися 5 камерних частин: для управління питними зборами, продажем солі; казначейська; ревізька – займалась переважно обліком населення; рахункова – бухгалтерія і стройова частина [984, с.157-158]. Після ліквідації камер-колегії, відповідно до грудневого 1801 р. іменного указу Олександра I, її справи передавалися казенним палатам [125, арк.37].

Після створення міністерства фінансів у 1802 р. казенна палата переходить у його підпорядкування. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. чиновники казенної палати були переважно незаможними людьми, незначна зарплата дозволяла хоч на мінімальному рівні утримувати себе і свої сім'ї. Нерідко при тимчасовому звільненні за станом здоров'я вони зверталися до імператора із клопотання про залишення за ними зарплати, зокрема, херсонський віце-губернатор статський радник Повало-Швийновський, клопочучи про залишення за ними окладу, вказував на свою злиденність. Це підтверджував і міністр фінансів, зазначаючи, що він – людина вкрай бідна і обтяжена великою сім'єю, унаслідок чого не може себе утримувати без зарплатні [160, арк.9]. Міністр фінансів, доповідаючи імператору за листом Київського цивільного губернатора таємного радника Панкратьєва щодо звільнення за станом здоров'я радника Київської казенної палати надвірного радника Гудими, вказував на його злиденність і неможливість себе утримувати без окладу [160, арк.13-13зв.] (він отримував зарплату 600 руб.).

Розглянемо більш детально структуру та повноваження казенних палат на прикладі Київської казенної палати в 1830 р. Її, як зазначалося, очолював віце-губернатор, який мав оклад 4000 руб. та 2000 руб. квартирних; до складу цієї установи також входили 2 радники з окладами в 1500 руб., аналогічною була платня губернському скарбнику та губернському контролеру; старший лісничий, окрім окладу 1200 руб., отримував 800 руб. фуражних; оклад асесора палати складав 1000 руб.; два бухгалтери й чотири контролери заробляли по 900 руб.; секретар палати та один столоначальник – по 800 руб.; землемір – 700 руб.; протоколіст, журналіст і п'ять столоначальників – по 600 руб., два помічники бухгалтера та чотири помічники контролера мали оклад по 500 руб.; сім помічників столоначальників отримували по 400 руб.; два писарі вищого розряду – по 350 руб.; із двадцяти восьми писарів середнього розряду двадцять

мали оклад – 300 руб, а 8 – 280 руб.; писар нижчого розряду – 260 руб.; найнижчими були оклади двох присяжних – 150 руб. [89, арк. 316 зв.–349 зв.]

Згадана казенна палата складалася із 5 відділів: господарчого, винного й соляного, казначейств, контрольного, лісового [89, арк. 249–316]. Віце-губернатор, радники, губернський скарбник, губернський контролер та один або декілька асесорів у відповідності до штатного розпису складали загальне присутствіє казенної палати.

Радник керував господарчим відділом, до складу якого входило 5 столів, обов'язки яких полягали у веденні окладних книг про доходи з оброчних статей та з оренди маєтків, збиранні відомостей про посіви та врожаї, складанні розкладок для казенних і старостинських селян під час рекрутських наборів, кошторисів для стягнення коштів на утримання волосних правлінь, що надходили разом із сумою на загальні земські повинності, укладанні контрактів при наділенні різних осіб орендними маєтками, передачею з торгів до оренди старостинських маєтків [879, с.25], розгляді скарг старостинських селян на власників і управляючих, проведенні торгів на поставку провіанту для армії, припасів і посуду для військових шпиталів і казенних аптек та побудову провіантських магазинів [89, арк. 249 зв.–252 зв.]. Економічний відділ займався розглядом позовів різних присутственних місць стосовно державного та церковного майна, видачею хлібних позик державним і старостинським селянам, проведенням торгів на відкуп казенних оброчних статей і укладенням з відкупниками контрактів [89, арк. 252 зв.–254 зв.], вирішенням справ про зарахування до податних станів, переведенням міщан у купецтво і навпаки [89, арк. 255 зв.–256 зв.]. Чиновники відділу складали річні відомості про рух населення у губернії, розглядали справи про виключення з податних станів бажаючих прийняти чернечий сан, про підтвердження шляхетського стану і відповідно звільнення від сплати податків, окрім зборів на земські повинності з чиншової шляхти [89, арк. 259 зв.–262 зв.].

Винний і соляний відділ був значно меншим, складався з 7 чиновників, видавав розпорядження за указами сенату про допуск відкупників питного відкупу до його утримання, контролював ці відкупи, складав звіти для департаменту різних податків і зборів про надходження та недоїмки від відкупів [89, арк. 269 зв.–274].

Повноваження контрольного відділу, який охоплював 13 чиновників, полягали у ревізуванні річних звітів та книг повітових казначейств, присутственних місць, київської поліції, городничих, звітів київської губернської контори, складанні щорічних відомостей із загальних державних доходів, генерального губернського звіту з питань доходів, видатків і грошових залишків [89, арк. 295 зв.]. Лісовий відділ був найменшим, у ньому працювало 4 чиновники, котрі займалися питаннями лісового господарства [89, арк. 295 зв.–315 зв.].

Відділ казначейств за чисельним складом був аналогічним контрольному й займався обліком та перевіркою доходів та видатків губернії, складанням звітних відомостей для губернатора і департаментів міністерства фінансів, тут давали розпорядження стосовно видачі повітовим казначействам необхідних коштів [89, арк. 278 зв., 289 зв.].

Особливий комітет із розробки проекту нових штатів губернського управління на чолі із сенатором Васильчиковим у 30-х роках XIX ст. сформулював три основні принципи їх ефективної діяльності: 1) призначення такої кількості чиновників, яка дійсно необхідна для виконання передбачених завдань; 2) призначення їм належного утримання; 3) забезпечення канцелярських витрат [89, арк. 2]. На важливість для держави значення другого із зазначених принципів указував в 1831 р. міністр внутрішніх справ Закревський, вважаючи, що лише при покращенні матеріального забезпечення службовців можливі позитивні результати в галузі управління, адже не можна очікувати старанності від людини, яка наважується служити за мізерну платню

і не спроможна не лише забезпечити сім'ю, а й прогодувати її [858, с.69–70]. Подальше реформування системи місцевого управління намагалися здійснювати, виходячи з наведених принципів, але це не завжди вдавалося.

Таким чином, у досліджуваній період усе фінансове управління губерній зосереджувалося в казенній палаті, повноваження якої з часом були дещо звужені. Після створення міністерства державних маєтностей та його місцевих підрозділів, протягом 1837–1838 рр., і введенням віце-губернатора до складу губернського правління як помічника губернатора з питань загального управління губернією [200, с. 361], казенні палати не лише отримали власного голову, а й зменшилися на один відділ. Голова призначався й звільнявся “височайшою владою” за поданням міністра фінансів. За впливом він був третьою особою в губернії. Крім загального керівництва казенною палатою, голова брав участь у засіданні різних губернських комітетів, комісій [788, ч.1, кн.2, с. 247]. Цілком справедливо зазначає радянський дослідник П. Зайончковський, що в певному розумінні голова казенної палати був не третьою, а другою особою в губернії, адже він, на відміну від віце-губернатора, належав іншому відомству, користувався певною самостійністю, очолюючи окрему галузь губернського управління і, як правило, мав вищий чин, ніж віце-губернатор [898, с. 163]. Із 53 голів казенних палат на початку 1853 р. 29 осіб (54,7%) мали чин дійсних статських радників, 22 (41,5%) – статських радників і 1 (1,9%) мав чин колезького радника, у той час, як серед віце-губернаторів було лише 5 дійсних статських радників, а 21% складала колезькі радники [898, с. 163]. Офіційні доходи голів казенних палат були більшими, ніж віце-губернаторів, на 25–40% [898, с. 77]. 1859 р. в казенних палатах акумулюється допоміжний капітал для чиновників її відомства. Кошти були незначними. Так, наприклад, у Київській палаті 1863 р. вони склали 1224 руб. 24 коп. [13, арк. 14]. Чиновники казенних палат отримували процентні надбавки до зарплатні, зокрема, у зазначеній вище палаті й підлеглих їй казначействах таких було 10

осіб. Надбавки складали 160 руб. для губернського секретаря і почесного громадянина, 143 руб. – для столоначальника, 86 руб. – для помічників бухгалтера і столоначальника, а деякі службовці повітових казначейств отримували по 75 руб. [31, арк. 12–12 зв.].

До складу оновленої казенної палати, окрім голови, входили радник, губернський скарбник, губернський контролер і асесори. Разом вони складали загальне “присутствіє” казенної палати. Окрім цього, казенна палата мала канцелярію, чиновників з особливих доручень, різноманітних наглядачів та ревізорів з акцизної частини, архітектора і присяжних [788, ч.1, кн.2, с. 236–237]. Загальне “присутствіє” розглядало справи з торгів на підряди і відкупи, давало загальні розпорядження різним відділам палати, займалося особовими справами чиновників казенної палати та ін. [788, ч.1, кн.2, с. 239, 259]. Під керівництвом губернського контролера складалися генеральні звіти казенної палати із подальшим затвердженням їх загальним “присутствієм” казенної палати [90, арк. 7–8].

Щодо збору податей законодавець указував, що казенна палата “сама не собирает никаких податей, и не заводит для хранения оных ни кладовых, ни других помещений, предоставляя приём всех поступающих сумм уездным казначеям, и имея только над ними установленный надзор и ревизию” [789, ч.1, с. 12]. Загалом, щодо 60-х рр. ХІХ ст., як цілком слушно зазначає український дослідник В. Жвалюк, для казенних палат були характерними розмитість і всеосяжність повноважень [896, с. 95].

На повітовому рівні міністерство фінансів представляли повітові казначейства, котрі були виключно касовими установами, повноваження яких здебільшого не виходили за межі прийому, збереження й видачі грошових коштів. Очоловав казначейство повітовий скарбник. Ця посада вводилася одночасно із створенням казенних палат. Він призначався Державним

скарбником на три роки. Щоб уявити склад повітових казначейств наприкінці XVIII ст., наведемо штатний розпис казначейств Київської губернії:

Таблиця 2.1

**Штатний розпис повітових казначейств
Київської губернії, 1795 р. [Складено на основі: 91, арк. 7]**

Посада	Кількість штатних одиниць	Оклад у рублях
Канцеляристів	1	80
Підканцеляристів	1	50
Батистів	2	40
Обліковців	2	24

Обов'язки повітового скарбника полягали у прийомі та збереженні усіх казенних доходів повіту. Для їх збереження існували певні правила. Так, гроші зберігалися у кам'яних комірчинах, у них же знаходилися відомості, в яких зазначалися не лише прийом і видача готівки, а навіть хто і чому заходив до комірчини. Ревізія каси проводилася щомісяця. Крім казенної палати, повітовий скарбник підпорядковувався державному скарбнику, губернському скарбнику, губернатору і губернському правлінню. Після створення департаменту державного казначейства міністерства фінансів 1821 р., йому підпорядковувалися головне і місцеві казначейства.

Досить поширеною є думка про зловживання повітових скарбників державними коштами, зокрема внесеними до казначейства державними податями, проте такі випадки були поодинокими. Перевірки наявних у казначействах сум, як правило, засвідчували, що “денежные книги оказались в совершенном порядке, суммы, гербовая и другая бумага на лице в целостности” [11, арк. 213 зв.; 18, арк. 3–4 та ін.]. Коли, наприклад, до міністра фінансів Є. Канкріна приватним чином дійшли чутки про зловживання Київського

повітового скарбника, котрий буцімто використовував у місті для комерційних оборудок казенні кошти, які надходили до казначейства, міністр фінансів звернувся до київського губернатора генерал-лейтенанта П. Желтухіна із проханням розслідувати цю ситуацію й ужити необхідних заходів [41, арк. 1]. Виконуючи це прохання, була проведена несподівана ревізія Київського повітового казначейства, у результаті котрої була встановлена “целостность казённых сумм, равномерно исправное ведение книг и вообще порядок в счетоводстве, что доказывает особенную попечительность г-на киевского вице-губернатора Катеринича, который с знанием и опытностью в делах соединяет неусыпное наблюдение за подчинёнными, из числа которых киевский поветовый казначей титулярный советник Виноградов, по отзыву ближайшего его начальства, отличается усердием и тщательностью, и самого определения его к сей должности не было замечено противозаконных со стороны его действий или непозволенных оборотов из сумм казённых поступающих во вверенное ему казначейство” [41, арк. 5].

Для упорядкування й покращення діяльності повітових казначейств 1837 р. затверджується спеціальна інструкція, яка чітко визначала межі їх компетенції і влади, порядок прийому платежів, видачі й збереження коштів, ведення книг, звітності та ін. [182, с. 1002-1006]. Згідно з даною інструкцією, повітові казначейства, крім зазначених вище функцій, приймали і зберігали доходи присутственных місць, які не мали своїх комірчин ні в губернії, ні в повіті, а також видавали торгові посвідчення. Уся повнота виконавчої влади зосереджувалась у скарбника, а всі інші чини казначейства підпорядковувались йому і не мали права голосу при обговоренні й вирішенні підвідомчих казначейству справ [788, ч.1, кн.3, с. 591]. У той же час, влада скарбника була мізерною, він не мав права без дозволу казенної палати списувати недоїмки, зупиняти їх стягнення чи надавати відстрочку в їх сплаті [788, ч.1, кн.3, с. 576], а всі витрати проводив лише за дозволом казенної палати [788, ч.1, кн.3, с. 584].

Штатний розпис повітових казначейств

Київської губернії у 30-х роках ХІХ ст. [Складено на основі: 89, арк. 338, 342 зв.]

Посада	Штатних одиниць	Оклад у м. Києві (руб.)	Оклад в 11-ти інших повітових казначействах (руб.)
Повітовий скарбник	1	1000	800
Журналіст	1	600	400
Бухгалтер	1	800	500
Писар	2	300	250
Присяжний	4	150	120

Такі ж оклади були і в інших губерніях, фінансування аналогічне губернським містам отримували повітові казначейства, які знаходилися у великих містах, як наприклад, в Одеському повітовому казначействі [98, арк. 31].

Матеріальну базу повітових казначейств проілюструємо на прикладі згаданого Одеського казначейства. Воно мало власне приміщення та меблі: великий стіл з дубовими ніжками – для обліку мідних монет, декілька звичайних, стільці, 4 лотки, 5 шаф із внутрішніми замками – 2 у комірчині для збереження різноманітного гербового паперу й паспортів, 2 – у канцелярській кімнаті, в одній зберігалися письмові справи, а в іншій – книги ревізьких казок, 2 сундуки, п'ятий використовувався для зберігання поточної документації та необхідних речей [98, арк. 98–98 зв.]. Повітові скарбники приймали різноманітні податі й збори, але не мали права, як і представники казенних палат або міських і земських поліцій, збирати їх самостійно. До казначейств податі вносилися “по приговору обществ определёнными сборщиками, или самими теми, кому сбор платитъ следует, или их поверенными” [789, ч.1, с.12].

Окрім прийому податей від населення, повітові казначейства забезпечували підзвітні їм міські й сільські товариства окладними листами, щоправда інколи через недбалість скарбників над цими товариствами нависала загроза невиконання податкових зобов'язань, як наприклад, коли Добрянська посадська ратуша вимагала від Городницького повітового казначейства надання їй окладних листів із зазначенням точної суми податкових заборгованостей мешканців. Із вказаного казначейства їй спочатку помилково надіслали податні таблиці, а згодом взагалі відмовилися надсилати окладні листи, мотивуючи це відсутністю відповідного указу Чернігівської казенної палати [144, арк. 4 зв., 10 зв.]. Протягом 1845 р. посадський староста був змушений збирати податі й земські збори з міщан Добрянки й слободи Радулі не маючи чітко визначених їх податкових зобов'язань. Лише після втручання чернігівського губернатора П. Гессе, ця проблема була вирішена й 28 лютого 1846 р. повітове казначейство видало окладні листи про грошові збори з міщан посадській ратуші, котрою “тотчас было учинено распоряжение к учинению общественных распологов и по оным взыскания государственных податей и других повинностей” [144, арк. 22].

Іншою імперською інституцією, котра забезпечувала реалізацію податкової політики імперії Романових і також входила до складу міністерства фінансів була митниця. Митні платежі протягом XIX ст. складали від 6% до 18% бюджетних надходжень Російської імперії [836, с. 111]. Після третього поділу Речі Посполитої й створення на території Правобережної України губерній за російським зразком, на їх теренах, відповідно до іменного указу Катерини II сенату від 8 серпня 1795 р., ліквідовувалися колишні прикордонні з Російською імперією митниці. Вони переносилися на нові межі імперії, зокрема, в міста Ямпіль на Брацлавщині, Жванець, Волочиськ і Радзивилів на Поділлі та Володимир на Волині [93, арк. 1; 765]. Створювалися карантини при Ямпільській та Жванецькій митниці. На будівництво згаданих установ

виділялося 192 582,5 руб., які вираховувалися з доходів відповідних їм губерній протягом трьох років [93, арк.2]. Їхній штат комплектувався чинами ліквідованих прикордонних митниць і митних застав. У 90-х рр. XVIII ст. у 8 прикордонних західних губерніях, у тому числі й у 3 українських (Подільській, Волинській та Новоросійській) вводиться інститут митних інспекторів [937, с. 405], а загалом у названих регіонах уже існувала відносно сформована номенклатура посад у митних органах, для прикладу наведемо штатний розпис митниць та застав Новоросійської та Азовської губерній станом на 1795 р. (див. додаток А-Б). Окрім зазначених категорій чиновників та службовців, на кожному із 8 карантинів при вказаних митницях Півдня України було по 1 одиниці лікаря із окладом у 180 рублів, підлікаря із окладом у 80 рублів, цирульника із окладом у 30 рублів і копіїста із окладом у 60 рублів [648, с.239]. Загалом же на утримання усіх митниць, застав і карантинів в Новоросійській та Азовській губерніях та їх особового складу виділялося 42 120 руб. Окрім цієї суми, одноразово на будівництво митних установ виділялося 16 000 руб. Новоросійській і 20 000 руб. – Азовській губерніям [648, с.239]. У кінці XVIII ст. на Півдні та Заході України формується система органів митного контролю, серед яких особливо виділяється Одеська (Хаджибейська) портова та Радзивилівська сухопутна митниці, які відігравали особливу роль у зовнішній торгівлі Російської імперії. Штати українських митниць станом на 1795 р. (див. додаток В).

Для забезпечення процесу огляду суден у новостворених Хаджибейській та Овідіопольській митницях їм безкоштовно передавалося зі складу Чорноморського гребного флоту по дві десятивеслові й по одній шестивесловій шлюпках [984, с.175]. Намагаючись побудувати ефективну систему прикордонних митних органів в імперії, влада вдається до формування прикордонного ланцюга й сторожі. Не стають винятком і нові територіальні надбання 90-х рр. XVIII ст., у тому числі й етнічні українські землі. Так, у січні

1795 р. приймається “Положення про заснування прикордонного ланцюга на кордоні з Молдавією від Ягорлика до кордону Брацлавської губернії, на додачу до того, що нині тримається від Очакова по березі ріки Дністер до Ягорлика”. Указане положення передбачало створення 168-верстового ланцюга із трьох 50-верстових дистанцій, решта 18 верст пропонувалося поділити на частини між дистанціями. На кожну з дистанцій призначався 1 митний прикордонний наглядач із платнею у 250 руб., функції об’їзників покладалися на загін Бузького козацького полку. По периметру ланцюга будувалися 3 будинки для наглядачів вартістю 250 руб. кожен і 16 будинків для козаків, вартістю 100 руб. кожен, через кожні 10 верст 1 будинок на 4 особи [984, с.175]. У серпні 1795 р. створюється прикордонний ланцюг та прикордонна сторожа у Брацлавській, Подільській та Волинській губерніях. Прикордонний ланцюг по межі Брацлавської губернії з Молдавією по лівому березі ріки Дністер складав 56 верст, для забезпечення його діяльності виділялися 12 митних об’їзників, по 2 особи на кожні 10 верст, ще 3 особи виділялися для відряджень із митниць і для заміщення інших, всього 15 осіб із платнею у 80 рублів кожному [767]. Із 8 дистанцій складався 394,5-верстовий прикордонний ланцюг на межі Подільської губернії, ефективність якого забезпечували 8 митних прикордонних наглядачів і 80 осіб митних об’їзників із відповідним державним утриманням [767]. У Волинській губернії прикордонний ланцюг сягав 219 верст, складався із 4 дистанцій, обслуговувався 4 митними прикордонними наглядачами та 53 митними об’їзниками. Загалом створений у серпні 1795 р. прикордонний ланцюг на південно-західному кордоні українських губерній сягав 670,5 верст і коштував державі 16 120 руб. у рік [767].

Відповідно до митного тарифу 1797 р., допускалося увезення незабороненого товару лише через Петербурзький, Ризький та Одеський порти, через митниці на західному кордоні дозволявся пропуск із стягненням мита за

вартість товарів, а через Південні – пропускалися тільки турецькі товари. Через інші митниці пропуск іноземної продукції заборонявся, за винятком 3–4 предметів [937, с.363].

У грудні 1799 р. президент комерц-колегії звертається до Павла I із обґрунтуванням необхідності реорганізації митного контролю на Кримському півострові шляхом відновлення колишніх Козловської, Ахтіярської, Кафійської митниць і Керченської та Енікальської митних застав та ліквідації Перекопської митниці й Арабатської застави [269], указуючи, що “по соображении мною тамошней торговли, выгод, проистекающих от неё, для жителей сего полуострова и самого положения берегов оною, нахожу я сколько число сие весьма достаточным и назначаемое прежнее их местопребывание необходимым” [269]. Відновлення зазначених митниць ускладнювало виконання посадових обов’язків митного інспектора Новоросійської губернії, у віданні якого вони перебували, адже він повинен був контролювати кордон протяжністю близько 3000 верст, від межі з Подільською губернією до Кубані. Ураховуючи це, президент комерц-колегії звертається до імператора з пропозицією збільшити кількість митних інспекторів у регіоні: “По тому и почитаю я за нужное быть в губернии Новороссийской двум таможенным инспекторам, из которых к инспекции одного по месту положению принадлежали бы таможни Дубосарская и Одесская, таможенная застава Овидиопольская, таможня Очаковская и таможенные заставы Херсонская и Николаевская с таможенным тамо присмотром, а второй инспектор ведал бы все таможни и таможенные заставы на Таврическом полуострове и по берегам Азовского моря с таможенным тамо присмотром” [269]. Павло I підтримав ці пропозиції, затвердивши нові штати митниць Новоросійської губернії та Кримського півострова. Відтепер митний нагляд на Півдні України покладався на митного інспектора губернії та митного інспектора Кримського півострова, їм призначалося по 800 руб. платні й по 750 руб. на прогони, у своєму

безпосередньому підпорядкуванні вони мали по 1 писарю та наглядачів (19 у губернії та 3 – на півострові). Щодо інших чинів, то на митницях і заставах Новоросійської губернії було 4 директори (Дубосарська, Одеська, Очаківська й Таганрозька митниці) й 3 директори на півострові (Козловська, Ахтіарська й Кафійська митниці); 8 і відповідно 6 цолнерів; 5 і відповідно 3 контролери, стільки ж касирів; 7 і відповідно 5 канцеляристів; 2 і відповідно 1 наглядач; стільки ж підканцеляристів; 4 і відповідно 5 перекладачів; 18 і відповідно 17 копіїстів; по 7 пакгаузних інспекторів та вагенмейстерів; 3 і відповідно 4 екери; лише у губернії по 1 вагенмейстеру у привізних товарів, вагенмейстеру у вивізних товарів; 1 стемпельмейстер на півострові; 3 ваг- і стемпельмейстери у губернії та 4 – на півострові; по 12 доглядачів; 40 і відповідно 52 пакгаузних доглядачів, 21 корабельний доглядач у губернії; 35 доглядачів з інвалідів у губернії та 54 – на півострові; 11 і відповідно 8 сторожів. Периметр митного кордону обслуговувався 281 об'їзником у губернії та 65 – на півострові. [984, с.177]. Загалом же 1800 р., фінансування митного контролю на Півдні України збільшилося на 12 315 руб., а в цілому у Новоросійській губернії коштувало державі 61 116 руб., а на Кримському півострові – 26 593 руб. [984, с.177].

На Заході підросійської України у кінці XVIII – початку XIX ст. митний контроль забезпечувався митницями Волинської та Подільської губерній із штатом і фінансуванням наведеним у додатку Д.

У цілому на фінансування митної системи витрачалося 16 262 руб. у Волинській і 26 964 руб. – у Подільській губерніях [984, с.179]. Таким чином, у кінці XVIII – на початку XIX ст. на Заході й Півдні України сформувалися чіткі системи митних органів Російської імперії, на утримання яких держава щорічно витрачала 130 935 руб.

Для покращення митного контролю уряд затверджує “Положення про влаштування військової сторожі на кордонах західних губерній” (1811 р.), відповідно до якого по усьому периметру сухопутного кордону від містечка

Поланген Курляндської губернії до містечка Ягорлик Подільської губернії створювалися 150-верстові ділянки, для охорони яких командувалися полки донських козаків [885, с.44]. Тричі на рік вони переводилися на інші ділянки кордону, згодом цей термін збільшується до 6 місяців [937, с.406]. У 1811 р. затверджується митний статут, згідно з яким на митниці покладалися функції пропуску через кордон товарів та осіб і стягнення з них відповідних митних зборів.

Наприкінці 1811 року начальник Одеського митного округу Є. Зальфельт для успішного виконання вимог нового митного статуту здійснив об'їзд кордону, митний контроль якого покладался на ввірений йому округ, від Маяка на Дністрі, через Овідіополь до Очаківського гирла і морським берегом до м. Одеси, а звідти до Херсону [101, арк. 2]. Проаналізувавши ситуацію, у січні 1812 р. він звернувся до департаменту зовнішньої торгівлі зі своїми пропозиціями щодо покращення митного контролю та боротьби з контрабандою. Доповідаючи про необхідну, на його думку, ліквідацію Херсонської та Миколаївської митних застав і передачу їх функцій Очаківській та про доцільність влаштування по периметру кордону митних наглядачів і об'їзних постів, оснащених катерами і шлюпками [101, арк. 28–29], Є. Зальфельт пропонував збільшити кількість об'їзників в окрузі до 100 [101, арк. 5, 26–26 зв.], вважаючи, що такі заходи сприятимуть “общему преграждению злоупотреблений на Чёрном море” [101, арк. 29]. Департамент зовнішньої торгівлі міністерства фінансів пропозиції Є. Зальфельта направляє на розгляд до нового начальника Одеського митного округу І. Бларамберга й узгодження з херсонським військовим губернатором Дюком де Рішельє. Новий шеф Одеських митниць, заручившись підтримкою губернатора не погоджується із запропонованим шляхом реформування округу, а митний контроль на цій ділянці так і залишатиме бажати кращого [101, арк. 18–24а]. Розуміючи усю складність забезпечення надійного митного і прикордонного контролю,

департамент зовнішньої торгівлі міністерства фінансів у розпорядженні №2112 від 19 березня 1814 р. вказує керівникам митниць на квітневий 1807 р. указ колишньої комерц-колегії щодо звільнення із посад об'їждчиків та доглядачів “в должности и поведении непорядочных” [105, арк. 11]. Об'їждчиками та доглядачами рекомендувалося брати осіб з вільного стану, представників купецтва чи міщанства, які знаходилися у подушному окладі [105, арк. 11].

Ефективність митного контролю була досить незначною. Військовий міністр М. Барклай-де-Толлі у 1814 р. після перевірки стану охорони кордону у західних губерніях зазначав, що, знаючи про діяльність уряду у напрямку “открытия и пресечения злоупотреблений по таможенной части, я не полагал возможным, чтобы за всем тем злоупотребления та таможняк и таможенных заставах по нашей границе чинимы были столь смело, и, можно сказать, дерзновенно, как о сем беспрерывно доходимыя до меня частыя сведения” [154, арк. 6]. М. Барклай-де-Толлі вказував, що зловживання митників є настільки відкритими, що не потрібно проводити ніяких оперативно-пошукових дій. Вони полягали у тому, що будь-який предмет заборонений до ввозу чи вивозу, можливо вільно перевезти у будь-якому напрямку, заплативши митникам. А діяльність пов'язана, із запобіганням зловживань, “состоит в том, что ежели требуется пропустить чего-либо формальным образом, то тут возникают не только множественные затруднения, но даже делаются задержки и притеснения” [154, арк. 6 зв.]. Для прикладу військовий міністр наводить випадок, коли ад'ютант його Величності цесаревича і Великого князя Костянтина Павловича від польських військ полковник Каменецький мав свідоцтво на перевезення з Росії до Герцогства Варшавського шести коней для дивізійного генерала Красинського. Коли полковник Каменецький оголосив про височайший дозвіл на митниці в Тарнопільській області, то був затриманий на декілька днів на кордоні. Надане ним свідоцтво спочатку оскаржувалося з різноманітних приводів, а потім узагалі було визнане недійсним. Каменецький

зумів перетнути кордон із кіньми лише після того як заплатив митникам хабара – по кілька талерів за кожного коня [154, арк. 6 зв.]. У цьому регіоні іноземні купці при сприянні митників і за відповідну платню, ввозили до країни без сплати мита великі партії товарів, у тому числі й заборонених [154, арк. 7].

Міністр фінансів Д. Гур'єв у листі до генерал-фельдмаршала М. Баркляя-де-Толлі стосовно виявлених ним зловживань на митницях вказував на недостатність повноважень митного керівництва щодо їх викорінення, відсутність дієвої допомоги місцевого керівництва, земської поліції та цивільних судів, обов'язки яких полягали також й у викритті порушень при перетині кордону та переслідуванні винних силою закону. Розслідування таких справ провадились повільно й розтягувалося на роки, а порушники звільнялися з-під варти або їх взагалі не знаходили, лише заохочували зловживання [154, арк. 8 зв.]. Д. Гур'єв зазначав, що вище митне керівництво вважає за можливе значно зменшити зловживання на митницях шляхом створення військової сторожі на кордоні – про це свідчили цифри митних надходжень. Так, після уведення в дію митного статуту 1811 р. вони не перевищували 15 млн руб., а 1813 р. склали 32 млн руб. Таке зростання, на думку міністра фінансів, було не чим іншим, “как последствие строгого надзора за действиями таможен, верного учета и неослабного над ними наблюдения” [154, арк. 9–9 зв.]. У той же час він вказував, що цілком викоринити зловживання на митницях навряд чи можливо [154, арк. 9].

Для зручного збуту товарів Херсонський військовий губернатор герцог Рішельє виступає за введення у м. Одесі режиму порто-франко, котрий, на його думку, стане ефективним знаряддям у боротьбі із контрабандою [829, с. 12]. Влаштування порто-франко відповідно до квітневого 1817 р. указу імператора Олександра I тривало в Одесі протягом лютого 1818 – липня 1819 рр. і коштувало місту 300 тис. руб. [829, с. 15]. Ця особлива митна система починає діяти в Одесі з серпня 1819 р. Місто із прилеглою територією виділялося із

загальної митної території Російської імперії, межі цієї території огорожувалися і охоронялися. Останнє було досить проблематичним, оскільки ця зона була огорожена ровами, валами і не освітлювалася у нічний час, що сприяло розвитку контрабанди [948, с. 47]. У цій зоні дозволялося не лише вивантажувати та зберігати товари а й переробляти без усіляких мит та обмежень, поки вони не вивозились на митну територію імперії. Такий крок царської влади, спрямований на залучення іноземних купців, зумовлювався обмеженими капіталами вітчизняного купецтва і майже повною відсутністю торгівельного флоту [889, с. 194–195].

Існування порто-франко мало як позитивні, так і негативні наслідки для регіону. Поблизу порто-франко організовуються ярмарки, що, як указували сучасники, сприяло “торговли и благосостоянию Южного края” [102, арк. 1]. Південь України був районом розвитку товарного хліборобства, залучення іноземних купців до його експорту сприяло притоку капіталів до регіону та розвитку там підприємництва. В Одесі організовувалися “банкірські доми, обіг яких охопив усе побережжя Чорного і Азовського морів” [911, с. 297]. Російський дослідник В. Золотов зазначає, що на цій торгівлі економічно зросла і розбагатіла значна частина купецтва, яка отримувала прибутки, перепродуючи зерно іноземним компаніям і купцям для експорту його за кордон [901, с. 161]. Одеса перетворюється на один із найважливіших портів імперії, через який постійно зростає імпорту товарів. Якщо у 1802 р. він складав 719 тис. руб., то у 1860 р. – 14 766 тис. руб. [911, с. 297]. У той же час порто-франко мав негативні наслідки для розвитку в регіоні мануфактурної промисловості, яка не витримувала конкуренції з іноземною.

Сприйняття одеського порто-франко не було однозначним як серед торгівельно-промислових кіл імперії, так власне й серед самих одеситів. Особливо гостро постали ці проблеми після ліквідації цієї спеціальної митної зони, що навіть деякі місцеві її критики, змушені були погодитися, що

зменшення митних зборів на південних кордонах імперії Романових була вкрай необхідною для розвитку регіону, наголошуючи, що “мера эта действительно может быть полезна. Без нея материальный быт Юга будет принесен в жертву Северу. Мы будем вечно платить за товары другим в ущерб самим себе, потому что конкуренция Запада, с одной стороны, и Севера, с другой – никогда не позволят нам завестись собственными фабриками” [176, 19 марта 1859]. А в статті надрукованій газеті за 27 червня 1862 р., автор взагалі порівняв інтереси південних і північних губерній Російської імперії із США, указуючи, що “промышленные интересы Юга и Севера там и здесь диаметрально противоположны между собой; как в Америке, так и у нас, совершенно различны требования и по отношению к тарифу” [176, 27 июня 1862]. Ця публікація викликала негативну реакцію міністра внутрішніх справ, котрий, як свідчить дослідниця південноукраїнської періодики І. Гребцова, “счел, что такое сопоставление не следовало допускать к печати” [877, с. 173].

Після прийняття митного статуту 1819 р. охорона державного кордону покладалась на митну, згодом прикордонну, сторожу міністерства фінансів [948, с. 47], козачі частини переводилися на другу лінію, за дві-три версти від лінії митних об’їждчиків. Митна політика першої чверті ХІХ ст. провадилася під гаслом фритредерства, тобто вільної торгівлі і невтручання держави у приватну підприємницьку діяльність, особливо після розгрому Наполеона та проведення Віденського конгресу, проекти якого передбачали створення в Європі території, вільної від митних платежів.

Учасниками Віденського конгресу особлива увагу приділялася Польщі, яка фактично зазнала четвертого поділу і значну частину котрої – Царство Польське – Росія отримала саме відповідно до його рішень. Ідучи на зустріч вимогам Австрії, російський уряд дозволяє пропуск товарів із значно зменшеним митом через Гусятинську митницю [941, с. 181]. Загалом же для торгівлі у прикордонних регіонах митні пільги надавались Австрії та Пруссії, а

українське Поділля та його митниці перетворювалися “на центр комунікацій, якими йшли товарні потоки з України до Данцига (Гданська) та Кенігсберга” [961, с. 24]. Усе це знайшло закріплення у митному тарифі 1819 р., який завдав значної шкоди вітчизняним виробникам, продукція яких була неконкурентоспроможною у порівнянні із західноєвропейською. Статут вводився у дію з 1820 р. Саме на 1820 р. припадає пік імпорту європейських товарів у Росію [941, с. 189]. Ліберальна митна політика негативно впливала й на розвиток купецтва, котре не витримувало конкуренції із зарубіжними торговцями дешевими й якісними товарами.

Усвідомлюючи згубність для економіки країни провадження ліберальної митної політики, міністр фінансів Д. Гур'єв 12 серпня 1821 р. звертається до Олександра I із таємною запискою, в якій аналізуються її негативні наслідки для фабричної промисловості держави. Він зазначає, що за останні два роки річний імпорт західноєвропейських товарів зріс майже на 100 тис. руб. і негативно вплинув на реалізацію продукції вітчизняних фабрик [984, с. 185]. У листопаді того ж року Д. Гур'єв звертається за дорученням імператора до керівників міністерств внутрішніх та закордонних справ В. Кочубея і К. Нессельроде та статс-секретаря І. Каподістрії і М. Сперанського, яким належало вивчити заходи, необхідні для запобігання негативним тенденціям у вітчизняній фабричній промисловості [984, с. 185]. Міністр фінансів зазначав, що відкривши сухопутний кордон, уряд сподівався якщо не викоринити контрабанду, то хоча б значно зменшити її обсяги, а діяльність митних органів Царства Польського і Великого князівства Фінляндського сприяла її зростанню [984, с. 185]. Особливу увагу Д. Гур'єв звертає на митний контроль, який знаходився у неналежному стані, про що свідчили численні доповідні записки від чиновників різного рівня. Так, зокрема, подільський губернатор вказував міністру на транспорти товарів, що проходили Гусятинську та Бердичівську митниці без ярликів і мали підробні пломби [112, арк. 75]. Розуміючи усю

складність ситуації, Д.Гур'єв пропонував покращити комплектування корпусу прикордонної охорони, адже самі митники були не в силах охопити значні за довжиною ділянки кордону, вказуючи, що яким би досконалим не був новий тариф, він дасть позитивні результати й дозволить досягнути поставленої мети лише за умови, що адміністрація митниць буде беззастережно виконувати усі його установлення [984, с. 185].

Митниці в цей період мають недостатнє фінансування. Так, наприклад, 1821 р. Одеський митний округ для зарплатні працівникам та на необхідні поточні витрати отримав лише 116 700 руб. [112, арк. 111 зв.]. Належне утримання було лише у керівництва митного округу: якщо Одеська митниця отримала на вказані потреби 26 900 руб., то на зарплату начальника округу, оплату його квартири, на проїзд і на утримання його чиновника для доручень, секретаря і писарів виділялось 8200 руб. [112, арк. 111 зв.]. Для порівняння, віце-губернатор отримував 4000 руб. зарплатні та 2000 руб. на утримання квартири [89, арк. 349 зв.]. Крім встановлених ставок, митники отримували додатково 1% митного доходу [112, арк. 19].

У першій половині XIX ст. у торгівлі Півдня України зростає роль Приазовського регіону, де у 1820–1830-х рр. створюються Таганрозька, Маріупольська та Керченська митниці. Для прикладу розглянемо структуру та функції останньої. Вона засновується відповідно до указу Олександра I у жовтні 1821 р. і складалася з наступних підрозділів: “портова карантинна контора, Бугазький обмінний дім, Таманська карантинна застава, Енікальська карантинна застава, Керченська портова митниця, Бугатська митниця” [961, с. 25]. Її “особовий склад налічував 76 службовців, а річний бюджет – 34 450 руб.” [961, с. 25]. Функції згаданої митниці полягали у митному контролі, підтримці карантинного режиму та контролі за обміном валют.

Уряд Російської імперії приступає до розробки нового митного тарифу, який вводиться в дію у 1822 р. й митна політика набуває відверто

протекційного курсу. З цього часу зменшується обсяг імпорту, так, якщо 1820 р. він складав 227 349 564 руб., 1821 р. – 196 162 343 руб. то 1822 р. 141 656 669 руб., 1823 р. – 142 370 601 руб., 1824 р. – 159 238 737 руб., 1825 р. – 166 394 548 руб. [834, с. 146]

Новий митний тариф 1826 р. не лише закріплює протекціоністську політику у зовнішній торгівлі, збільшивши на 12,5% всі митні платежі, а й встановлює досить велике мито на ввізний цукор*, що мало важливе значення для розвитку цукрової промисловості в Україні. Паралельно із введенням нових тарифів посилюється охорона кордону та митна варта. На допомогу митним об'їждчикам в 1823 р. залучаються піші стражники. Так, для влаштування митної сторожі на сухопутному кордоні Одеського митного округу міністерство фінансів виділило в якості митних об'їждчиків 78 гусар із полкових нижчих військових чинів [104, арк. 2]. Зважаючи на неефективність боротьби з контрабандою злидених митників, уряд виділяв на утримання митних об'їждчиків по 400 руб. на кожного [104, арк. 2 зв.]. У 1835 р. митна варта перейменовується на прикордонну, яка на території українських губерній мала одну лінію, окрім Радзивилівського митного округу, в якому їх було дві – “передова лінія була розташована на самій смузі кордону, а друга – за 5 верст від неї” [960, с. 19]. Загалом же теренах українських губерній, Радзивилівський округ посідав особливе місце у боротьбі із контрабандою західноєвропейських товарів. Так, наприклад, протягом лише грудня 1830 р. за піймання й викриття контрабандних товарів у цьому окрузі різні особи отримали грошової винагороди на суму близько 13 580 руб., в той час, як в Одеському – 189 руб. 29 коп., а загалом по імперії – 50 178 руб. 66 коп. [99, арк. 4 зв.–5 зв.]. Крім матеріальних заохочень, департамент митних зборів міністерства фінансів намагався за допомогою адміністративних заходів посилити митний контроль.

* 1812 р. було встановлене ввізне мито на імпортний цукор у розмірі 0,75 руб. з пуду, відповідно до тарифу 1826 р. воно складало 2,5 руб.

Так, зокрема в одному із циркулярів 1838 р. керівникам митниць рекомендувалося застосовувати до митників, у котрих будуть помічені нездорові нахили, виховні заходи, зокрема, повчання та легкі стягнення, а не звільнення зі служби (останнє допускалося лише у виключних випадках) [100, арк. 26]. Так, наприклад, було не лише звільнено з посади, а й засуджено доглядача Одеської портової митниці Читакуло-Унгула за пропуск контрабандних товарів міщанина Попандопуло [829, с. 24].

У 20–30-х рр. XIX ст. в Україні було 3 із 12 митних округів європейської частини імперії, зокрема Радзивилівський, Скулянський та Одеський [213, с. 39]. Щодо надходжень до бюджету, то в середньому найбільші митниці держави давали, наприклад, С.-Петербурзька митниця до 50 млн руб., Ризька – 7 млн руб., Одеська – 3 млн руб., Таганрозька – 2,25 млн руб., Полангенська – 1,25 млн руб., Юрбурзька – 1 млн руб., Радзивілівська – 1,5 млн руб. [213, с. 40] Із доходів від провадження митної діяльності виділялися суми на утримання митниць і окремих міст, як наприклад 1,5 млн руб. у рік для м. Одеси [213, с. 41].

Цікавий випадок в історії митної справи стався 1834 р., коли купець Ціціані цілком легально, через Одеський порт, ввозить декілька ящиків опіуму й переправляє їх до Москви, проте, не зумівши там продати цей товар, він відправляє його до Марселю та міст Англії, де успішно реалізовує [103, арк. 2].

У середині XIX ст. в Російській імперії існувала сформована система митниць. Так, відповідно до статуту 1857 р. в українських губерніях існувало 6 митних округів та 20 митниць. Із 10 митниць першого класу в Україні діяло 3 – Одеська, Феодосійська та Керченська.

Таким чином, протягом першої половини XIX ст. у прикордонних українських губерніях сформувалась чітка система митних органів, які не лише реалізовували свої функції збирання податей і мит, але й відігравали значну

роль у регулюванні зовнішньоекономічної діяльності держави та впливали на економічний і культурний розвиток регіонів.

Окрім указаних підрозділів міністерства фінансів, значними податковими повноваженнями володіли місцеві структури міністерства державних маєтностей. Як відомо, після реформування центрального управління державним майном і виникнення міністерства державних маєтностей постало питання створення його місцевих підрозділів. У квітні 1838 р. затверджується “Встановлення про управління державними маєтностями у губерніях” [202], відповідно до якого передбачалося створення палат державних маєтностей у 35 губерніях європейської частини імперії, у тому числі й у 6 українських, зокрема з 1 січня у Катеринославській, Полтавській, Харківській, Чернігівській, а з 1 травня 1839 р. у Херсонській та Таврійській [62, арк. 39–42, 103]. Після виходу зазначеного закону створюються губернські комісії підготовчі комісії для передачі справ із казенних палат до палат державних маєтностей. У ряді випадків спостерігалися певні ускладнення в їх діяльності. Так, наприклад, Катеринославська казенна палата намагалася передати до нового відомства невіршені справи, непов’язані з управлінням державними маєтностями, зокрема справи про торги на поштові станції, утримання мосту через р. Дніпро, зловживання сільських урядників та ін. [150, арк. 72]. Комісії виявляли порушення чиновників казенних палат в управлінні державними маєтностями. У Херсонській губернії із державних селян стягувалися незаконні збори на будівництво й утримання церков, не завжди дотримувалися правил про продаж алкоголю, порушувався порядок передачі на утримання мирських оброчних статей [151, арк. 5–9 зв.]. У ряді випадків порушувалося положення про стягнення податків, невчасно і з порушеннями провадилася розкладка податків на поселян, в деяких поселеннях вся сума податкових платежів розподілялася порівну за кількістю ревізьких душ, в інших на селян і худобу, на господарів у залежності від їхнього майнового стану. Комісія свідчила, що загалом

розкладка податків проводилась не рівномірно, а при обкладенні худоби чи іншого майна не бралась до уваги їх доходність [151, арк. 12], а зібрані податкові платежі інколи витрачалися не за призначенням [151, арк. 16 зв.].

Закон від 30 квітня 1838 р. встановлював чотириступеневу систему управління на місцях: палати державних маєтностей – окружне управління – волосне управління – сільське управління. Реформування управління державними маєтностями викликало зміни в організації управління козацькими товариствами Полтавської та Чернігівської губерній, адже через нововведення з 1 березня 1839 р. ліквідовувалась головна господарча контора над малоросійськими козаками з підвідомчими їй попечительними конторами [696, с.326].

Палату державних маєтностей очолював керівник, лісовий відділ – губернський лісник, а інші відділи – радники. Крім них, до штату палати входили асесори, чиновники для особливих доручень, діловоди, столоначальники, бухгалтери, контролери, помічники, писарі, землеміри, лікарі, ветеринари, інженери та ін. У кожному відділенні із числа канцелярських чиновників призначався журналіст для ведення журналів вхідних паперів [788, ч.1, кн.2, с.274].

Палати державних маєтностей, як губернський орган, мали своє “присутствіє”. Загальне “присутствіє” палати створювалося для розгляду і вирішення справ особливої вагомості, які перебували в її провадженні, зокрема у галузі фінансової політики, наприклад про побудову нових хлібних магазинів, про вирішення позик і про способи закупівлі хліба для нужденних державних селян; про виділення податних земель під різноманітні господарські і мануфактурні заклади, про віддачу мирських оброчних статей на утримання і дозвіл на введення нових; про видачу позик із громадських і господарських капіталів; про затвердження громадських вироків стосовно зборів на мирські витрати; про складення окладних листів грошових зборів з державних селян,

про внесення до них додаткових і про виключення відмінених зборів; про продаж кріпосного нерухомого майна державних селян для поповнення недоїмок; про переведення недоїмочних казенних поселень на господарче становище до стягнення недоїмок; про розстрочення державним селянам платежу податей та недоїмок; про наслідки ревізій податкових зошитів сільських товариств, шнурових книг, рахунків і звітів волосних правлінь, окружних начальств та інших підвідомчих палаті структур; про заміну натуральних повинностей державних селян на грошові та ін. [788, ч.1, кн.2, с.289–292].

Щодо чиновників цих органів, то на чолі Катеринославської палати поставлено колезького асесора Градського, через три місяці він отримав чин надвірного радника [62, арк.104–104 зв.]. До складу цієї установи також призначили: радником господарчого відділення – майора Слепушкіна, губернським лісником – колезького асесора Яковлева, асесором – колезького секретаря Шibaєва, начальником Катеринославського округу – капітана Гладкого, Новомосковського – поручника Миргородського, Павлоградського – титулярного радника Яніскольського, Олександрійського – підполковника Модзалевського, Бахмутського – титулярного радника князя Чермантьєва, Ростовського – колезького асесора Колесникова [62, арк.39 зв.–40]. По Полтавській палаті мали місце наступні кадрові рішення: радником господарчого відділення – колезького асесора Фененка, губернським лісником – колезького асесора Слєпньова, асесором – губернського секретаря Руцького. Начальниками округів: Полтавського – штабс-капітана Ельяшевича, Кобиляцького – піонер-капітана Сологуба, Кременчуцького – майора Сльозкина, Переяславського – колезького секретаря Іваненка, Золотоніського – капітана Лацинникова, Костянтиноградського – колезького секретаря Малахова, Лубенського – надвірного радника Лосєва, Лохвицького – капітан-лейтенанта Ольшевського, Прилуцького – майора Вауліна, Хорольського –

колезького асесора Гребенщикова, Гадяцького – підполковника Панченка [62, арк.40 зв.–41]. До Харківської палати та окружних управлінь призначались: радником господарчого відділення – колезький радник Іванський, губернським лісником – надвірний радник Ласкавець, асесором – колезький асесор Жилінський, начальником Сумського округу – штабс-ротмістр Кочуков, Лебединського – майор Хільчевський, Охтирського – підполковник Рудзевич, Богодухівського – титулярний радник Грачов, Валківського – титулярний радник Соколов, Харківського – колезький асесор Журавльов, Вовчанського – ротмістр Бородаєвський, Зміївського – колезький секретар Топчієв, Ізюмського – майор Миньченко, Куп'янського – штабс-ротмістр Штерич, Старобільського – полковник Молчанов [62, арк.41 зв.–42]. До підрозділів міністерства державних маєтностей у Чернігівській губернії призначалися: радником господарчого відділення – надвірний радник Карачинський, губернським лісником – титулярний радник Валтер, асесором – штабс-капітан Силич, начальниками округів: Остерського – майор Язучевський, Чернігівського – майор Єфремов, Городницького – титулярний радник Енько-Доровський, Козелецького – надвірний радник Ушинський, Ніжинського – штабс-капітан Поздюнін, Новгород-Сіверського – майор Домбра, Стародубського – титулярний радник Король, Новозибківського – майор Ромашевський, Кролевецького – підполковник Підвисоцький, Конотопського – штабс-ротмістр Оболонський, Борзенського – капітан-лейтенант Сахновський [62, арк.42].

Херсонську палату після її відкриття очолив надвірний радник Гудим-Левкович, а Таврійську – надвірний радник барон Розен [62, арк.104].

Кадрову політику російських властей при призначенні керівників підрозділів міністерства державних маєтностей відображає наступна таблиця:

**Чини керівників підрозділів міністерства державних маєтностей
призначених в українських губерніях [Складено й підраховано на основі: 62,
арк. 39-42, 104–104 зв.]**

Клас чинів	Кількість (%)	Військові		Цивільні	
		осіб	%	осіб	%
VI (колезький радник, полковник)	2 (3,70)	1	1,85	1	1,85
VII (надвірний радник, підполковник)	10 (18,52)	4	7,41	6	11,11
VIII (колезький асесор, майор)	17 (31,48)	9	16,67	8	14,81
IX (титулярний радник, капітан, ротмістр, осавул, капітан-лейтенант флоту)	13 (24,08)	6	11,11	7	12,97
X (колезький секретар, штабс-капітан, штабс-ротмістр, підосавул)	10 (18,52)	5	9,26	5	9,26
XII (губернський секретар, поручик, сотник, мічман)	2 (3,70)	1	1,85	1	1,85
Разом:	54 (100%)	26	48,15	28	51,85

Як бачимо, серед призначених 54 чиновників 26 осіб (48,15%) становили військові, 28 осіб (51,85%) – цивільні службовці. Найбільше, майже третина призначених – 17 осіб (31,48%) – були чиновниками VIII класу, 13 осіб (24,08%) – IX класу, 10 осіб (18,52%) – X класу, 10 осіб (18,52%) – VII класу, 2 особи (3,70%) – VI класу та 2 особи (3,70%) XII класу. Аналіз класів керівників новоутворених підрозділів міністерства державних маєтностей в українських губерніях свідчить про прагнення якісного відбору претендентів П.Кисельовим, адже переважна їх більшість мала чини VI–IX класів – 42 особи (77,78%), а для отримання IX класу, до 1834 р. необхідною була університетська освіта або складання іспиту, окрім цього, в даний період IX клас давав право на спадкове дворянство.

Структурно палати державних маєтностей поділялись на 3 відділення: господарче, лісове та контрольне. У провадженні господарчого відділення перебували справи, пов'язані з управлінням державними селянами різних категорій, іноземними поселенцями, казенними запасними незаселеними і пустопорожніми землями та оброчними статтями. Щодо фінансових повноважень, господарче відділення керувало справлянням податків і натуральних повинностей із державних селян, зокрема затверджувало громадські приговори селян про збори на мирські витрати їхніх поселень, складало разом із казенною палатою окладних листів грошових зборів і розсилало їх по волостям, постачало сільські товариства податними зошитами і платіжними книжками установленної форми, волосні правління шнуровими книгами для реєстрації грошових зборів. Відділення спостерігало за своєчасністю та правильністю розкладки у сільських товариствах грошових зборів, за їх своєчасним надходженням до повітових казначейств і волосних правлень, про що звітувало міністерству. Воно також вживало заходів для стягнення недоїмок, розглядало справи про розстрочку платежів податків та недоїмок, видавало розпорядження про передачу недоїмочних сільських товариств у безпосереднє господарче управління до погашення недоїмок. Господарче відділення, крім цього, оберігало селян від усіляких заборонених і довільних зборів [788, ч.1, кн.2, с.282]. Щодо натуральних повинностей, то відділення контролювало правильність їх розкладки та справляння, не допускаючи довільних повинностей, вирішувало справи щодо заміни натуральних повинностей грошовими та ін. [788, ч.1, кн.2, с.282]. Господарче відділення займалось також справлянням рекрутської повинності з державних селян. Лісове відділення мало у своєму підпорядкуванні губернські лісові угіддя, а контрольне займалось перевіркою рахунків, звітів про обіг коштів у підрозділах палати, складанням генеральних звітів до міністерства державних маєтностей [788, ч.1, кн.2, с.272–273].

Загалом палати державних маєтностей мали у своєму провадженні чотири категорії справ, зокрема щодо організації місцевого управління в округах, волостях і селянських общинах, підтримки у селянському середовищі поліцейського порядку, опікування про права, господарство і культурно-побутові потреби селян, нагляду за справлянням селянських повинностей [886, с.528].

На повітовому рівні міністерство державних маєтностей представляли окружні управління, які структурно нагадували губернську палату, лише у зменшеному вигляді. Цілком слушно зауважував російський дослідник державного права О. Градовський, що для державних селян повітова влада мала більше значення від інших, адже саме в її руках зосереджувалось безпосереднє управління волостями і селами, і саме тому вони стояли ближче до селян [875, с.283]. Окружний начальник керував господарською частиною, а управління лісами, якщо вони були у наявності, покладалося на одного або декількох лісників. Обов'язки окружного начальника були досить значними й відповідали обов'язкам господарчого відділення палати державних маєтностей, у здійсненні податкової політики він відповідав, щоб усі грошові збори вносилися своєчасно й без заборгованостей, контролював, щоб не було утисків і незаконних зборів із селян з боку збирачів податей, а селянські адміністрації вживали усіх передбачених законом заходів для стягнення податкових недоїмок. На окружних начальника та їхніх помічників покладалося щомісячне й несподіване ревізування наявних сум та шнурових книг волосних і сільських управлінь. П.Д. Кисельов у травневому 1841 р. циркулярі до палат державних маєтностей указував на невиконання цих обов'язків деякими посадовцями, підкреслюючи, що, якщо “и за сим будет обнаружено неисполнение того, то ответственность за то будет обращена непосредственно на окружных начальников и их помощников” [60, арк. 2].

Округи державних маєтностей, як правило, відповідали повітовому поділу губерній, хоча законодавче передбачалося створення округів із двох повітів у випадку, коли в одному із них була незначна кількість державних селян [788, ч.1, кн.3, с.616]. Важко не погодитися із тезою видатного російського фінансиста І.Х. Озерова, що завдяки такій організації підрозділів міністерства державних маєтностей, особливо щодо “надзора за взиманием податей, поступления в казну увеличались, недоимки уменьшились. Таким образом, в 30-х годах полиция была совершенно устранена от взимания податей с казённых крестьян” [980, с.67]. Отже, на повітовому рівні податкові повноваження підрозділів міністерства державних маєтностей були значно ефективнішими, ніж у міністерства фінансів, де повітові казначейства мали лише роль статистів.

На території Київської, Волинської, Подільської губерній кількість державних селян не була значною, але, з іншого боку, у власності держави там була маса конфіскованих маєтків в учасників польського повстання 1830 р., які перебували в економічному управлінні тимчасових власників. Загалом у західних губерніях Російської імперії було 1666 казенних маєтків (593 964 особи державних селян), в тому числі старостинських – 842 (307 063 особи), перших поєзуїтських – 164 (35 889 осіб), других поєзуїтських – 31 (9902 особи), конфіскованих 354 (181 850 осіб), помонастирських 204 (17 950 осіб), тих, які перейшли від греко-російського духовенства у Київській губернії 7 волостей (22 027 осіб на оброку), у Вітебській і Могилівській губерніях 3107 осіб, ленних 71 (16 035 осіб), погалиційських 2 (141 особа) [1028, с.87]. Переважна маса державних селян даного регіону перебувала на так званому “господарському становищі”. Такі маєтки зазвичай здавалися казною в оренду з торгів, на термін якої тимчасові власники отримували всю повноту влади над селянами, а оскільки цей термін був досить коротким, то орендарі намагалися отримувати

максимальні прибутки, надзвичайно експлуатуючи й визискуючи селян – відповідно життя останніх стало гіршим, ніж у поміщицьких маєтках.

Погляди російських урядовців на конфісковані маєтки були неоднозначними: Комітет у справах західних губерній пропонував роздати конфісковані маєтки у вотчинне володіння, але дарувати їх цілими фільварками (від 300 до 600 душ.); міністр фінансів граф Є. Канкрін не погоджувався із такою позицією, вважаючи, що для “правительства важнее “привязать” крестьян западных губерний к России, “нежели некоторое умножение русских владельцев” [965, с.62]. Для вирішення цього питання 1835 р. створюється Таємний комітет під головуванням І. Васильчикова, згодом цей комітет перейменовується у Таємний комітет про конфісковані маєтки у повернених від Польщі губерніях. І Васильчиков і П. Кисельов, який був членом зазначеного комітету, виступали за створення майоратів із конфіскованих маєтків. Але після створення міністерства державних маєтностей погляди П. Кисельова змінюються. Якщо у травні 1839 р. він підтримує ідею майоратів і навіть розробляє нові пропозиції щодо їх створення, то вже у грудні того ж року подає Миколі I обґрунтовану доповідь “Про ускладнення у створенні майоратів з конфіскованих маєтків”, в якій пропонував залишити конфісковані маєтки у загальній масі казенних [965, с.65]. П. Кисельов вказував, що “крестьяне конфискованных имений, испытав выгоды свободного быта под казенным управлением, страшатся вновь подпасть частному владению” [Цит. за: 965, с.66]. Залишення зазначених категорій селян у державній власності, на думку міністра державних маєтностей, повинне було сприяти русифікації південно-західних губерній, де були сильні антиросійські настрої шляхти, саме тому необхідно було “обратить в пользу правительства массу народа, ибо дворян колонизировать вдруг невозможно” [Цит. за: 965, с.70].

У губерніях Правобережної України на час утворення міністерства державних маєтностей було 64 645 осіб чоловічої статі усіх категорій

державних селян у Київській, 38 755 – у Подільській і 28 668 – у Волинській [879, с.98]. Управління державним майном у зазначеному регіоні реформувалося відповідно до “Встановлення про управління державним майном у Західних губерніях і Білостоцькій області” від 28 грудня 1839 р. [196] шляхом утворення губернських палат державних маєтностей і передачі їм в управління від казенних палат державних маєтностей. Для прикладу про обсяги таких передач наведемо наступні дані:

Таблиця 2.4

Табель державних маєтностей київської губернії, що перебували у віданні казенної палати й запропонованих до передання у нове управління

[Складено на основі: 152, арк.72–72]

<i>Помістя:</i>	маєтків маєтків та сіл інших казенних поселень	31 213 64 539
<i>Населення:</i>	відставних солдатів солдатів у безстроковій відпустці міщан і купців однодворців	461 особа 212 осіб 2096 осіб 2201 особа
<i>Податі й повинності (щорічний збір):</i>	подушне, оброк земські повинності мирські збори	423 359 руб. 79 162 руб. 41 коп. 10 380 руб.
<i>Недоїмки:</i>	подушне, оброк земські повинності мирські збори	34 123 руб. 09 коп. 1983 руб. 60 коп. 3395 руб. 93 коп.
<i>За інвентарем і люстрацією щорічний прибуток маєтків:</i>	сріблом асигнаціями	758 999 руб. 77 коп. 10 771 руб. 50 коп.

При передачі в новостворені спеціальні органи управління державними селянами, казенні палати інколи навіть не володіли реальною картиною щодо їх

кількості. Так, зокрема, при перевірці державних маєтностей у Волинській губернії генерал-майором Еммі і колезьким асесором Кременецьким виявилось 99 не облікованих державних селян [153, арк.34].

Палатам державних маєтностей на Правобережжі, відповідно до закону від 28 грудня 1839 р., підпорядковувалися тимчасові власники державних маєтків. Передбачалося припинення здачі з торгів державних маєтків і для подальшого переведення селян на оброк вказувалася необхідність проведення нової люстрації. Але таке переведення державних селян здійснювалося досить повільно. Закон не передбачав знищення фільваркової системи. Видане тоді ж положення про люстрації західних губерній [190] також розвивало ідею збереження фільваркової системи із впорядкуванням устрою маєтків і лише згодом передбачало поступове переведення окремих селянських господарств на оброк. Відповідно до даного положення маєтки з фільварковою системою отримали назву тих, що знаходилися на господарчому становищі, на противагу маєткам, що перебували на оброку.

Відповідно до закону від 28 грудня 1839 р. на Правобережжі вводилася триступенева система управління державними маєтностями: губернські палати – окружні начальники – сільські товариства. Особливості управління даним регіоном змусили уряд внести певні корективи у структуру палат державних маєтностей. До них поряд із зазначеними вище чиновниками вводився губернський люстратор зі штатом спеціально підготовлених чиновників. Крім того, для правової охорони державних маєтностей і державних селян, створювалося спеціальне судове відділення.

Селянська реформа 1861 р. внесла свої корективи у справи управління державними селянами – вони переходять під владу загальних селянських установ і місцевої поліції, отримують волосний і сільський устрій на рівні із селянами, що вийшли із кріпосної залежності.

Враховуючи, що підрозділи міністерства фінансів, а згодом і міністерства державних маєтностей, не мали власних органів примусу для впливу на недоїмників, значну роль у реалізації податкової політики Російської імперії відігравали органи поліції та суду, на котрих покладался обов'язок примусового стягнення податкових заборгованостей з населення. Аналізуючи діяльність органів поліції, В. Жвалюк цілком слушно зазначає, що вони мусили “займатися фактично всім”, а їх компетенція була безмежною [896, с.125]. Саме до міських і земських поліцій часто зверталися казенні палати для виконання того чи іншого розпорядження центральної влади. Як, наприклад, у травні 1808 р. для уточнення кількості податного населення, “о всех прописанных или пропущенных излишне, или в двойне написанных в 5-ю ревизию, и после оной” [82, арк.13]. Проте поліцейські органи не особливо переймалися приписами й указами структури, котрій не підпорядковувалися, і Херсонська казенна палата на початку 1809 р. указувала, що міські й земські поліції “уповательного успеха никакого в сём деле не произвели, ибо чрез немалое прошедшее время ни отколь в палату о таковых пропущенных и вдвойне написанных людях сведений по ныне не доставлено” [82, арк.13]. У цю ситуацію змушене було втрутитися Херсонське губернське правління й “начальникам особого полицейского управления писать по надлежащему, а нижним земским судам, городовым магистратам, ратушам, городничим, полицмейстерам и бугской войсковой канцелярии подтвердить строжайше указами, и от первых требовать дабы благоволи отнесённые к ним требования, а последним велеть сделанные им от сего правления по означенному предмету предписания, равно и нынешнее требование казённой палаты выполнили во всей точности не упустительно” [82, арк.15].

Одна з перших спроб упорядкування податкових повноважень органів поліції та суду була зроблена в маніфесті від 16 травня 1811 р., згідно з яким безпосередній нагляд за сплатою податей покладался на земських справників і

городничих [331, с.650], а для стягнення недоїмок земський суд направляв “одного или двух заседателей, смотря по расстоянию мест и по числу неплательщиков” [331, с.650]. За бездіяльність засідателів встановлювалася відповідальність: “Если заседатель, отправленный для взыскания недоимок, в нарушение правил, для сего установленных, попустил какое-либо послабление, и таковой поступок откроется; то он удаляется от своего места и предаётся суду для поступления с ним по всей строгости законов” [331, с.650]. Проте, згідно з маніфестом, поліцейські чини усувалися від особистого збору податкових заборгованостей, вони мали лише спонукати сільське товариство та його виборну адміністрацію до збору недоїмок.

Окрім нагляду за своєчасною сплатою податей і спонуканням до стягнення податкових заборгованостей, органи поліції мали контролювати законність торгівлі алкогольними напоями, на чому наголошувалося губернаторам і губерньським правлінням у сенатському указі від 11 січня 1812 р., котрі на основі попередніх указів 1794 р., а особливо листопадового 1809 р., “обратили деятельное попечение земской полиции к пресечению корчемства” [520, с.10].

У листопадовому сенатському указі 1818 р., присвяченому заходам боротьби зі зростанням податкових заборгованостей, котрі сягали в імперії 96 млн руб., а в деяких губерніях навіть перевищували річні оклади, знову наголошувалося на забороні особисто приймати недоїмки земським засідателям чи справникам, проте вказувалося, що за не стягнення навіть незначних недоїмок у 1–20 руб. “члены земских судов и градских полиций немедленно должны быть отрешаемы и отдаваемы под суд за упущение их должности” [342, с.609]. Проте систематичне вказування на відповідальність поліцейських чинів за накопичування податкових заборгованостей населення не сприяли зменшенню недоїмок. Адже чинники, які лежали в їх основі, були значно глибшими й вимагали кардинальних змін подушної податкової системи та елементів її управління. Дамоклів меч особистої відповідальності, котрий висів

над головами представників земських і міських поліцій, провокував їх на протиправні дії. Міністр фінансів граф Гур'єв, повідомляв Сенат у квітні 1820 р., що “из переписки, произведенной им с губернскими начальствами о своевременном сборе в казну доходов и взыскания недоимок, допущенных по некоторым губерниям до чрезвычайности, открывается, что по иным местам градския и земския полиции занимаются не токмо понуждением ко взносу в казну податей и недоимок, но и самым сбором оных” [Цит. за: 841, с.126]. Замість реформування податної системи держава й надалі посилювала відповідальність місцевих чиновників за накопичення недоїмок, особливо це стосувалося колишніх підвладних Польщі територій. Так, згідно з затвердженими у жовтні 1821 р. “Правилами про стягнення недоїмок у губерніях: білоруських, дитовських, Мінській, Київській, Волинській, Подільській і Білостоцькій області”, губернатори у випадку виявлення ними повільності чи послаблень у процесі стягнення недоїмок, отримували право накладати “запрещения на имена виновных в сей медлительности, как то: членов нижних земских судов, городничих, поветовых маршалов и дворянских опеков и запрещения сии не снимать до совершенного очищения недоимок” [251, с.881]. Нижні земські суди доповідали губернаторам про вжиття тих чи інших заходів, спрямованих на ліквідацію податкових заборгованостей. Проте через неефективність боротьби з недоїмками державних селян земськими судами, які не підпорядковувалися казенним палатам, у Санкт-Петербурзькій і Псковській губернії, як експеримент вводилася нова система управління державними селянами, за прикладом удільних, а земські суди усувалися взагалі від ліквідації податкових заборгованостей. В українських губерніях, до поширення на них цієї практики, правоохоронні органи відповідали за ліквідацію таких боргів усіма категоріями податних станів, поміщиками, орендарями та їхніми нащадками. Залишені в Подільській губернії по смерті князя Йосипа Любомирського недоїмки, за розпорядженням губернатора, стягувалися з його

спадкоємців Ямпільським нижнім земським судом [88, арк.343]. Земський справник Звенигородського нижнього земського суду Зуєвич в рапорті до київського губернатора П. Желтухіна від 20 березня 1828 р. зазначав, що його суд неодноразово приписував місцевим економам на необхідності погашення недоїмок. Окрім цього, члени суду особисто передавали їм відповідні укази й спонукали до цього, проте за поміщицькими маєтками рахувалася значна кількість податкових заборгованостей, тому було вирішено про взяття в опіку маєтків таких поміщиків – “назначении опекунов для собрания с них доходов, о продаже с публичного торгу экономических наличностей, на удалении сих владельцев от жительства и распоряжения теми именьями” [40, арк. 30 зв.]. Окрім недоїмок поміщицьких селян, суд брав дієву участь у погашенні податкових заборгованостей звенигородських міщан, найбільше яких було на євреях, котрі мешкали в повіті. У грудні того ж року губернатору доповідали, що податі з євреїв “взыскиваются членами суда неослабно” [40, арк. 70 зв.].

Станом на 1831 р. найбільші недоїмки державних селян були в Курській губернії – 9,1 млн руб., Харківській – 6,8 млн руб., Орловській – 3,7 млн руб., Казанській – 3,3 млн руб., Херсонській – 2,4 млн руб., Тверській – 2 млн руб., Псковській – 1,8 млн руб., Оренбурзькій – 1,7 млн руб., Чернігівській – 1,7 млн руб., Воронежській – 1,6 млн руб., Тамбовській – 1,6 млн руб., Катеринославській – 1,5 млн руб., Калузькій – 1,4 млн руб., Тульській – 1,4 млн руб., Симбірській – 1,3 млн руб. і Полтавській – 0,9 млн руб. [840, с. 135]. А щодо поміщицьких селян, то “лідирували” Чернігівська губернія – 2,417 млн руб., Херсонська – 1,811 млн руб., Полтавська – 1,506 млн руб., Харківська – 1,419 млн руб., Курська – 1,278 млн руб., Смоленська – 0,870 млн руб. [841, с. 135]. Як бачимо, накопичення податкових недоїмок було невід’ємною рисою російської дореформеної податкової системи, а органи поліції були безсилими протидіяти цьому процесу, цікаво, що в іменному указі від 15 червня 1832 р. “Про заходи для стягнення податкових недоїмок” зовсім не згадуються органи

поліції й судів як суб'єкти його реалізації, за винятком віддання “изобличённого следствием в злоупотреблениях или неправильных распоряжениях опекуна, суду, для определения взыскания по мере вины” [343, с. 385], що було звичайною судовою практикою стосовно зловживань посадових осіб. Проте, згідно з липневим 1832 р. циркуляром міністерства фінансів, даному казенним палатам щодо механізму виконання цього указу, наголошувалося на необхідності останніх повідомляти про боржників через повітові казначейства міську й земську поліцію, “на тот конец, чтобы взыскание тех недоимок нигде нимало останавливаемо не было” [63, арк. 250 зв.].

Окрім цього існувала й інша практика використання представників правоохоронних органів владними інституціями відповідальними за збір податей і погашення недоїмок. Так, зокрема, Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор В. Левашов, за погодженням із міністром фінансів Є. Канкріним, вимагав від підвідомчих йому губернаторів використання повітових стряпчих під час проведення розкладок податей і повинностей товариствами державних селян [15, арк. 20]. За серпневою 1832 р. пропозицією Комітету міністрів, підтриманою Миколою I, у південних губерніях, потерпілих від значних неврожаїв початку 30-х рр. XIX ст., припиняється посилене стягнення податей, наслідком чого стало “уменьшение высылки из губерний в государственное казначейство доходов, поставляет последнее в крайнее затруднение удовлетворять возложенным на него расходам” [97, арк. 1 зв.]. Міністр фінансів за дорученням імператора звертається із таємним дорученням до новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, щоб він, не відміняючи положення Комітету міністрів, “приличным образом” вплинув на тих, хто був платоспроможним, щоб “они вносили подати по мере возможности” [97, арк. 1 зв.]. Виконання цього доручення М.С. Воронцов покладає на губернаторів і градоначальників, котрі у

свою чергу передоручали його представникам місцевих поліцій. Наприклад, одеський градоначальник – поліції і пристава міської землі Волянському, “дабы они тем из обывателей, кои имеют возможность уплачивать бездоимочно, ни под каким видом не дозволяли уклоняться от платежа, а напротив старались внушить им обязанность их о своевременном взносе установленного законом налога” [97, арк. 4]. Аналогічне розпорядження давали й інші місцеві начальники, зокрема, таврійський губернатор, “по секрету всем городничим, полицмейстерам, ... исправникам и исправляющим их должности” [97, арк. 5], а Таганрозький градоначальник, враховуючи структуру підпорядкованих йому правоохоронних органів, – бурмістрам, старшим членам магістратів і Маріупольського грецького суду та полицмейстерам [97, арк. 12].

Проте ефективність діяльності земських судів, земських і міських поліцій у сфері забезпечення податкових надходжень була, як правило, мінімальною в усіх регіонах імперії. В аналізі за 1835 р. проблем забезпечення збору податей і недоїмок у Волинській губернії нижніми земськими судами домінують негативні відгуки, зокрема про повільність і незадовільність дій земських засідателів Дубенського суду, слабкість розпоряджень Володимир-Волинського, повільність Луцького, Рівненського й Заславського, слабкість дій засідателів Кременецького, недбалість Старокостянтинівського нижнього земського суду [11, арк. 54–56]. Загалом було зроблено висновок, що стягнення податей, а особливо недоїмок “требует настоятельных побуждений, дабы примером строгости возбудить деятельность, ослабившуюся снисхождением начальства, ибо хотя действительно в некоторых случаях сопряжено взыскание недоимок с затруднениям по бедности жителей, но за всем тем при усердии чиновников можно бы было ожидать большего успеха, если бы они занимались сим важным предметом не мимоходом, а так точно, как в законе предписано” [11, арк. 65–65 зв.]. Міським же поліціям цієї губернії в черговий раз нагадувалося, що погашення недоїмок і стягнення податей складало

“первейшую обязанность полиции” [11, арк. 85]. Але незважаючи навіть на погрози з боку губернських правлінь про те, що з “чиновниками градских и земских полиций, неминуемо поступлено будет по 417 статье продолжения Свода законов о недоимках, а в особенности падёт ответственность на полицмейстеров, городничих и земских исправников, обязанных по председательствованию своему в полициях, кроме личного действия по взысканию недоимок, побуждать к сему неослабно частных приставов, квартальных и заседателей” [14, арк. 193 зв.], недоїмки продовжували зростати. Враховуючи зростання податкових заборгованостей населення й нездатність місцевих поліцій протидіяти цьому негативному для державних фінансів процесу, міністерство фінансів навіть ініціювало застосування військових екзекуцій при стягненні податей і недоїмок з державних селян [775]. Чиновник особливих доручень міністра внутрішніх справ Є. Анучин у історичному огляді розвитку поліцейських установ указує, що в першій половині XIX ст. “жалкое состояние сельской полиции сделалось одним из главнейших недостатков уездного управления, парализовавшим все распоряжения высшей власти” [822, с. 176]. Усі ці та ряд інших негараздів у діяльності земських поліцій спричинили її реформування, викладене в червневому 1837 р. височайше затверженому наказі чинам і службовцям земської поліції. Податкові повноваження органів земської поліції регламентувалися ст. 40–44, згідно з якими Земський суд, отримавши вимоги про стягнення податкових та інших недоїмок чи відомості про їх наявність у повіті, мав направляти виписки з них становим приставам для впливу на боржників, котрі надавали суду щотижневі стислі й щомісячні детальні відомості про стягнення недоїмок із поясненням причин, через які ще залишалися податкові заборгованості [199, с. 495]. Становим приставам, як і іншим чиновникам земської поліції, підтверджувалася заборона “принимать, а тем более требовать от поселян деньги, следующие с них на подати и другие повинности; сии деньги должны

поступать прямо от помещичьих крестьян, чрез вотчинные управления, в уездное казначейство, а от казённых к участковому сборщику или старосте” [199, с. 495]. Якщо органи поліції виявлялися безсилими в погашенні недоїмок, то земський суд мав звертатися з поданням до губернського правління, котре мало вживати передбачені законом заходи. Таким чином, після реформування земської поліції, безпосередня відповідальність за вчасну сплату податей і погашення недоїмок населення покладалася на станових приставів. Засоби впливу цих чиновників на боржників, особливо на поміщицькі маєтки варіювалися від погроз передачі в опіку чи продажу їх власності (частково або цілком) до вмовлянь. Для прикладу наведемо лист від пристава 3-го стану Сквирського повіту Київської губернії до поміщика Е. Михайловського від 26 серпня 1844 р.: “Милостивый государь Еразм Михайлович. Настоящий год оканчивается и следуемые в казну за 2-ю половину Государственные подати неуплочены, меня считают слабым чиновником и я же получаю от начальства неприятные выговоры, и даже грозят задержать моё жалование. Если желаете мне добра и чтобы я смог успеть отличить свой стан противу других и тем отвратить выгодное мнение до сего продолжившиися покорнейше прошу Вас милостивый государь ускорить з оплатою податей прислать мне для отметки по регистру квитанцию, за что буду Вам благодарен. Надеюсь, что Вы сем общем деле примите своё участие почтить меня удовлетворительным на сем уведомлением и до того с истинным высокопочтением и совершенною преданностию имею честь быть милостивого государя покорным слугою” [8, арк. 144–144 зв.]. Е. Михайловський надіслав йому розписку про сплату податей, незважаючи на вмовляння, лише через три місяці – 30 листопада 1844 р.

Діяльність земських поліцій у справі стягнення податей та недоїмок і надалі була малоефективною – вони здебільшого виконували роль статистів, повідомляючи губернське правління про непогашені недоїмки [120, арк. 1], а

губернські установи й надалі відмічали відсутність успіхів підрозділів поліції в цій справі [147, арк. 2] та нагадували їм про особисту відповідальність за невчасну сплату податей населенням [44, арк. 98–98 зв.]. Незважаючи на неефективність застосування правоохоронних органів до ліквідації податкових заборгованостей, центральна влада не йшла шляхом створення спеціалізованого податкового апарату й реформування додаткової системи, а продовжувала використовувати недієві складові державного механізму. Російське законодавство у кінці 50-х рр. XIX ст. містило норми особистої відповідальності станових приставів, закладені на початку другого десятиліття того ж століття для чинів земських поліцій: “Если становый пристав во взыскании недоимок, в нарушение правил, для сего установленных, попустил какое-либо послабление, и таковой поступок откроется, то он удаляется от своего места и предается суду для поступления с ним по всей строгости законов” [789, с. 122].

2.2 Місцеві самоврядні інституції

Досліджуючи податкові функції самоврядних інституції українських губерній Російської імперії необхідно зазначити, що вони були становими й поділялися на міські, селянські й дворянські.

Щодо фіскальних функцій органів міського громадського управління, то, як відомо, на чолі міських товариств стояли міські думи, до складу яких входили міський голова й гласні від кожного стану міських обивателів: міщан, гільдій, цехів, іногородніх та іноземних гостей, іменитих громадян і посадських [178, с. 158]. Дума затверджувала розкладки податей, які збиралися старшинами, старостами й виборними збирачами, котрі були зобов’язані не допускати податкових заборгованостей, надавати обивателям розписку про сплату податей і зборів, а зібрані кошти вносити до міської думи [789, с. 51], яка, наступним чином, на своєму загальному засіданні заслуховувала їхній звіт і приймала

податкові платежі під розписку: “Елисаветградская общая городская дума по рапорту сборщика Семена Усача, при котором представляя собранные им с елисаветградских купцов с объявленного ими капитала за прошлый 791 год общественных податей всего триста шестьдесят рублей денег для записи в общественную городскую сумму просит, в приеме тех денег снабдить его Усача квитанцией” [66, арк. 1]. Таким чином, думи керували громадським и господарським життям міст Лівобережної [991] та Південної України. Окрім дум у містах були магістрати й ратуші, котрі мали спостерігати, щоб представники міських дум не переобтяжували населення незаконними податями й зборами. До старшин, старост і збирачів податей, міськими магістратами часом застосовувалися досить жорсткі заходи впливу для покращення їх роботи зі збору державних податей і зборів аж до утримання у в’язниці, як наприклад, до Ю. Абрамовича, котрий очолював євреїв Переяславського повіту й не міг стягнути податкові платежі із 10 ревільських душ, які знаходилися поза межами повіту [3, арк. 1].

Посади збірників податей і земських повинностей були виборними за обивательськими станами. Під час таких виборів на загальному зібранні, згідно з указом від 9 травня 1805 р., мали бути присутніми не менше двох третин господарів, а кандидатури на ці посади повинні бути підтримані двома третинами від присутніх [76, арк. 143]. Збирачів податей окремо вибирали від християнської та єврейської частин міста. Наприклад, елисаветградське міське товариство вибрало спочатку для збору з міщан-християн земських повинностей на 1827 р. О. Чистоганова й П. Підвячого, а згодом і збирачів державних податей “признаваемых оным в благонадёжности и добропорядочном поведении, для взыскания казённых подушных, на устройство больших государственных дорог и водяные коммуникации податей мещан Якова Синельникова и Федота Сасюка” [74, арк. 1]. Міська дума в березні 1827 р. затвердила ці кандидатури на посадах і направила їм

відповідний указ про їх призначення “с приложением по принадлежности каждому, сочинённых в сей думе окладных книг, предписать дабы вы следуемые с мещан за нынешний 1827 год подати взыскивали самым рачительным и неусыпным образом, дабы к будущему 1828 году недобора оных последовать не могло и те подати не накопляя у себя в большом количестве отдавались еженедельно гражданскому старосте Сорокину под квитанции для отсылки оных в уездное казначество” [74, арк. 1–1 зв.]. Староста мав наглядати за старанністю збирачів і допомагати їм при потребі, “в противном случае за слабое по сему предмету действие неизбежного над ним Сорокиным от градской полиции настаивания” [74, арк. 1 зв.]. Єлисаветгадські міщани-євреї вибрали на 1827 р. своїх збирачів державних податей і земських повинностей Г. Бергнштейна, Б. Озеринского, К. Тиртакова, З. Міценшахора, Ш. Соколовського й І. Ігляковського [84, арк. 4], а євреї-купці Я. Бронштейна, Х. Верховського та І. Ходоровського [84, арк. 3]. Щоправда, мали місце випадки, коли міщани, не погоджуючися із рішенням міського товариства, зверталися зі скаргою до губернаторів. Як, наприклад, чернігівський міщанин Євграф Соколов, обраний збирачем податей, стверджував, що він не може виконувати покладений на нього обов’язок через ряд особистих причин, зокрема “по малолетству семейства” [139, арк. 1].

Враховуючи, що проблеми історії органів міського самоврядування не є спеціальним предметом нашого дослідження, ми не будемо детально розглядати їх повноваження та регіональні особливості, лише зауважимо, що певні відмінності в організації міського управління були в м. Києві та частині міст Правобережної України, приєднаних від Польщі, де ключову роль відігравали міські магістрати, відновлені разом із магдебурзьким правом Павлом І. Для прикладу структури міських органів влади в цьому регіоні, в додатку Ж. наведемо склад чотирьох магістратів та міських дум, які були в Київській губернії в 1798 р.

Магістрати міст Правобережної України поряд з іншими своїми функціями реалізовували й податкову політику держави, і відповідали за вчасний і бездоїмочний збір податкових платежів. Проте часом магістрати зловживали своїми повноваженнями в цій галузі, стягуючи з міських обивателів незаконні збори. Так, київський міщанин В. Кравченко звинувачував членів магістрату в тому, “что они взыскивают самовольно при сборе подушных в значительном количестве излишние деньги, разоряя этим мещан и приводя их к нищете; собранных таким образом денег в расход не показывают и вообще не дают обществу отчётов в городском суммам со времени “последней ревизии” (1816 г.)” [914, с. 144]. Створена з цього приводу слідча комісія виявила, що протягом 1813–1821 рр. київським магістратом було стягнуто з населення 444 032 руб. 86 коп., а здано до казначейства лише 402 209 руб. 30 ½ коп., тобто 40 823 руб. 55 ½ коп. були зібрані незаконно, проте члени магістрату стверджували, що використали ці кошти на громадські потреби [914, с. 148]. Розслідування цих зловживань затягнулося на роки, його контролював міністр внутрішніх справ, генерал-губернатор, київський губернатор та губернське правління. Останнє навіть винесло рішення, згідно з яким члени Київського магістрату за незаконне стягнення подушного з міських обивателів мали понести стягнення на користь міщан [92]. Щоправда, згідно з міськими привілеями підтвердженими сенатським указом від 31 травня 1827 р., губернське правління не мало права накладати на Київський магістрат ніяких фінансових санкцій, а мало направляти з цього приводу подання до Сенату [516, с. 489].

Загалом Київським магістратом, як встановила слідча комісія, було незаконно зібрано з міщан 119 145 руб. 99 ¼ коп., значні зловживання виявилися у зборах податей у цехах, де окрім встановлених законом податей і зборів, додатково збирався “ралець” [914, с. 162]. Про те, з якого часу він практикувався у місті й звідки взявся – ніхто не знав, але в другому десятилітті XIX ст. збори від нього сягали 150 руб., близько 10 руб. з кожного цеху. На

зібрані таким чином кошти “к Рождеству и Пасхе от каждого цеха покупался “ралец” (хлеб, соль, водка и сахар), и представители его цехмистры возили свои приношения войту и членам магистрата при поздравлении их с праздником” [914, с. 162]. 1824 р. за скаргою 20 рудників порушується справа за обвинуваченням у розтраті зібраних на податі 1350 руб. “рочных цехмистров кузнецкого цеха Григория Ценьковского, Ивана Щербины, Пантелеймона Козыря, Григория Шеня, Антона Перепилицы, Григория Пильника и Давида Ценьковского” [914, с. 166].

Міські магістрати, як органи міського самоврядування, припиняють своє існування після скасування магдебурзького (німецького міського) права в Російській імперії (окрім м. Києва). Проте, не відразу 1831 р., як указують О. Підопригора й П. Музиченко [994, с. 546], а продовжують існувати в м. Києві та містах Волинської і Подільської губерній. У м. Києві лише після грудневого указу 1835 р. створюється міська дума, на основі Міського положення 1785 р., а Київський магістрат за своїми функціями прирівнюється до інших магістратів, які існували в імперії. Дещо довше управлінські, в тому числі й податкові функції, зберегли магістрати у Волинській та Подільській губерніях, вони контролювали податні товариства міщан (християнські та єврейські), розглядали й затверджували кошториси цих товариств. Волинський губернатор у рапорті до Миколи I про стан губернії 1835 р. указував, що міські магістрати “должны усилить свои меры к успешнейшему взысканию недоимок, особенно податей, кои к сожалению поступают весьма медленно с евреев, составляющих немалочисленное население Волынской губернии” [11, арк. 2 зв.].

Реформування міського самоврядування у Волинській та Подільській губерніях за загальноросійським зразком проводиться 1838 р. Так, зокрема, згідно з затвердженою з цього приводу Миколою I у січні 1838 р. думкою Державної ради, наказувалося у містах Вінниці й Могилеві Подільської губернії

та Новоград-Волинському Волинської, у котрих були всі передумови для створення дум, словесних судів “и учреждению старост и пользующихся средствами к надлежащему их содержанию, немедленно открыть думы, словесные суды и учредить старост на точном основании законов, передав из магистратов в думы все дела, до городского хозяйства относящиеся” [738, с. 9]. У містах Проскурові, Литині, Брацлаві, Хмільнику та Барі Подільської губернії, а також Луцьку, Кременцю та Володимирі Волинської губернії було вирішено створити спочатку словесні суди та ввести посади міських старост, для можливого у дворічний термін відкриття дум. Проте в містах Летичеві, Гайсині, Ольгополі й Новій Ушиці Подільської губернії та Овручі, Ковелі, Рівному й острові Волинської губернії було вирішено “оставить магистраты и ратуши в настоящем их положении, впредь до принятого правительством взыскания новых источников к умножению городских доходов” [738, с. 29–30]. Разом з тим у цих містах належало негайно створити словесні суди й обрати старост, губернським властям при віднайдені в містах, які належали державі додаткових джерел фінансування, порушити питання відкриття дум. Через обмеженість місцевих коштів, управління в містах Ямполі Подільської губернії, Старокостянтинові, Заславлі й Дубні Волинської – залишалося в старому вигляді, згідно з магдебурзьким правом, на невизначений термін. Загальне реформування магистратів і ратуш у цих губерніях мало відбутися лише тоді, коли будуть затверджені положення про доходи й видатки тих міст, у котрих “необходимо таковое преобразование, и получатся отзывы обществ на счёт соединения магистратов с уездными судами” [738, с. 30].

Центральна влада розробляє Положення про стягнення з міських обивателів грошових зборів, яке отримало схвалення Миколи I й було ним затверджене в червні 1838 р. Згідно з цим документом, з міщан могли стягуватися 4 види грошових зборів: 1) державні податі; 2) земські повинності; 3) на громадські потреби й 4) на поповнення різних казенних стягнень (погашення позик,

штрафи та ін.). Норми Положення впорядковували процес збору податей з міського населення. Так, для зручного стягнення грошових зборів, кожне міщанське й цехове товариство вибирало з благонадійних людей на три роки старосту, котрого на посаді затверджувала дума або ратуша. Великі міські товариства, де кількість ревізьких душ сягала двох тисяч і більше, вибиралися помічники старост, із розрахунку один на кожну тисячу платників [447, с. 1020]. У єврейських товариствах право збору податей могло надаватися кагалам, які зловживали в цьому питанні не менше, ніж інші представницькі органи. Так, наприклад, чиновник з особливих доручень Київського генерал-губернатора майор Гільдербрант, ревізуючи містечка на кордоні з Галичиною, указував, що мешканці єврейських містечок жалілися на те, що з них під приводом збору податей збирали гроші на інші повинності, а недоїмка державних податей прогресувала; вони свідчили, що не можуть добитися не лише “расчёту по взносу податей, но даже правильности квитанции или расписок в уплате денег или же им выдают в том свидетельства без году и числа” [32, арк. 23].

Після ліквідації єврейських кагалів у грудні 1844 р. єврейські громади підпорядковувалися думам і ратушам, а в тих містах, де “вместо думы и ратуши, хозяйственная часть находится в ведении магистратов, оные заведывают евреями на правах дум” [192, с. 887]. Євреї, котрі мешкали в міській місцевості, мали вибирати з благонадійних людей свого стану збирачів податей та їхніх помічників. На збирачів покладалося виконання обов’язків міщанських і цехових старост, окрім нагляду щоб особи, які платили податі за малолітніх, злиденних та ін., “не несли сей тягости по достижению первыми узаконенного возраста, и в случае поправления состояния последних; всё сие в еврейских обществах определяется при самом составлении раскладок и рассматривается подлежащими думами или ратушами” [192, с. 890].

За виконання обов'язків старост та їхніх помічників законодавець не лише не встановлював оплату, а й наголошував на тому, що їм, “как отправляющим общественную службу, никакой платы за исправление сей должности не полагается” [447, с. 1021]. Щоправда, інколи міщани намагалися встановити оплату таким особам, користуючися дозволом збирати кошти для наймання писарів та купівлю канцелярських матеріалів у межах 50–100 руб. з кожної тисячі ревізьких душ. Так, зокрема, Стародубська міська дума, у рапорті до губернатора з проханням затвердити вирок міського товариства щодо розподілу земських і міських зборів, вказувала 10-копійчаний збір на письмові матеріали, оплату писарю та особам, “назначенным высочайше утвержденным в 28 день июня 1838 года положением при старостах изборщиках для взыскания податей” [141, арк. 1 зв.]. Губернське правління, котре розглядало цей рапорт, указало думі на неоплатності діяльності старост та їхніх помічників, проте дозволило стягувати цей збір у повному обсязі для оплати писарю та купівлю канцелярського приладдя. Такий підхід влади до діяльності міських старост та їх помічників, провокувало те, що частина мешканців міст намагалася уникнути виконання громадських обов'язків, висуваючи кандидатами на ці посади навіть неписьменних міщан, для котрих збір податей, а, особливо, оформлення необхідної документації, були справою майже нереальною. Тому подекуди траплялися випадки, коли такі збирачі податей наймали замість себе виконувати ці обов'язки інших. Як, наприклад, обраний від християнського товариства м. Єлизаветграда 1841 р. збирачем податей міщанин Ілля Прокопович Карнаухов через власну неписьменність і самотність, найняв Артамона Самойловича Кушнірева, підписавши з ним відповідний, контракт завірній у міській думі [80, арк. 30–31 зв.].

Враховуючи значні обсяги роботи міщанських і цехових старост по збору податей, змінюються, за поданням міністра внутрішніх справ, деякі норми Положення 1838 р. Так, дозволялося обирати помічників старост – одного на

кожну неповну 1000 ревізьких душ, починаючи з 300 душ; якщо в товаристві було більше 1300 душ, могли обирати двох помічників; якщо 2300 душ – то трьох і т.д. [451, с. 684–685]. Відтепер староста був зобов'язаний не пізніше, як через два тижні по завершенні строку, встановленого для сплати податей за кожне півріччя, а також кожного разу, коли буде вимагати товариство, давати йому або довіреним від нього особам, “отчёт в поступивших с мещан денежных сборах, с объяснением о неисправных плательщиках и о взносе денег в уездное казначейство и с представлением податной тетради и подлинных квитанций, которые сверяются с самыми окладными таблицами домохозяев; после чего выдаётся в оказавшемся по сей поверке от общества особая старосте квитанция” [451, с. 685]. А по завершенні року податний зошит з квитанціями й обліковим вироком міщанського й цехового товариства, чи призначених ним осіб, подавався до міської думи або ратуші, котра після їх перевірки видавала старості відповідну квитанцію. Окрім змін до Положення 1838 р. Державною радою ухвалюється подана міністром внутрішніх справ “Інструкція для помічників старост”, яка детально регламентувала порядок їх обрання й затвердження, їх посадові права й обов'язки, встановлюючи особисту відповідальність за накопичення недоїмок на їх ділянках, а у випадку підтвердження незастосування передбачених законом заходів для її ліквідації, “а тем более за умышленное в том послабление, помощники старост ответственуют... собственным именем, которое подвергается описи и продаже и вырученные за оное деньги обращаются в пополнение недоимок” [451, с. 688].

Норми червневого Положення 1838 р. з урахуванням наступних змін, викликаних ліквідацією єврейських кагалів 1844 р. та зменшенням кількості необхідного населення для введення посад помічників податних старост і регламентацію їхніх повноважень 1846 р., діяли до реформування оподаткування міщан 1863 р. і ввійшли до Зводу законів Російської імперії видання 1857 р. [789, с. 51–52].

Якщо в поміщицьких селах в дореформений період селянські громадські адміністрації цілком залежали від сваволі власників, то перші спроби організації управління державними селянами шляхом утворення спеціальних селянських адміністрацій належать до кінця XVIII ст., коли в 1797 р. був здійснений поділ казенних сіл на волості і визначений порядок їх внутрішнього управління. Волость мала охоплювати не більше 3000 ревізьких душ, на чолі котрих стояло волосне управління, “до складу якого входили: волосний голова, сільський староста або виборний того села, де перебувало волосне правління, і писар” [838, с. 15]. Того ж року, враховуючи специфіку регіонів – “по різноманітності губерній Російську імперію складають і нерівності казенних селень в числі душ і обширності земель” [2, арк. 1], організація волосного й сільського управління державних селян поширюється на українські губернії. Так, зокрема, у Малоросійській губернії 96 585 ревізьких душ чоловічої статі було охоплено 42 волостями [2, арк. 177 зв.], населення яких було в межах від 1 тис. ревізьких душ (Межимоська волость Кременчуцького повіту) [2, арк. 176 зв.] до 3 тис. душ (Густинотроїцька волость Прилуцького повіту [2, арк. 176], Смілянська – Конотопського [2, арк. 177] й Мирчихинобудиська – Глухівського [2, арк. 177 зв.]). Велику кількість державних селян у цьому регіоні склали малоросійські козаки, чиї товариства мали “в присутствии суда по желаніям избрать добрых трезвых и неподозрительных людей и ежели можно грамотных” [2, арк. 99 зв.] до волосних правлінь. До реформи Павла I управління державними селянами, в українських губерніях вийти були сільськими виборними чиновниками в селянських товариствах, а в козацьких – отамани. Зміна усталеної системи організації місцевої селянської влади була зустрінута українським селянством і козацтвом без особливого ентузіазму, так, наприклад, у Гадяцькому повіті Малоросійської губернії без проблем були відкриті краснолуцьке й сарське волосні правління, проте призначені на 31 березня 1798 р. вибори волосного

правління в с. Комишах були зірвані через запізнення на збори значної кількості представників сусідніх сіл, а коли на повторних виборах 2 квітня того ж року присутнім на зборах зачитали пропозицію малоросійської казенної палати про відкриття в с. Комишах волосного правління, все товариство запротестувало проти цього вказуючи, що “зависит от их воли чтоб было волостное правление не в селе Комышах, но в Веприке и продолжали шум, крик, упрямство, таковым образом что не от суда деланные увещания головы и приход оного села Комышов священника не могли возыметь ни какого действия” [2, арк. 100]. Таким чином, були зірвані й нові збори. Лише після залучення солдат і драгунів та арешту веприцьких козаків 4 квітня, 6 квітня гадяцький комісар Ковалевський зумів провести вибори волосного правління [2, арк. 101–102]. Створені волосні правління не лише порушили традиційну для козацтва систему самоврядування, а й зловживали наданими їм владними повноваженнями, особливо це стосувалося незаконних зборів з козаків, про що доповідали губернському правлінню нижні земські суди [5, арк. 1–6].

Проте волосна організація управління поширювалася не на всі категорії державних селян. Так, зокрема, у приєднаних від Польщі губерніях, де вони, як правило, перебували в оренді, обов’язки правлінь, особливо фіскальні, покладалися на орендарів, оскільки й “самое попечение за исправным взносом старостинскими крестьянами государственных податей возложено уже на арендаторов” [769, с. 183], а функції сільської адміністрації традиційно виконували вйти.

Податкові функції волосних правлінь полягали в розкладці податей на мирських зборах шляхом винесення мирських вироків, зборі відповідно до них податей і внесенні їх до повітових казначейств та в складанні ревізьких казок. Враховуючи особливий статус волосних писарів як писемних людей, у волосному правлінні й у виконанні його фіскальних функцій, “для приведения волостных писарей в приличное уважение от крестьян, сколько и для

поощрения их самих к добропорядочному поведению и ревности в исполнении их обязанностей” [675, с. 675], грудневим указом 1824 р. їм призначається річна платня 400 руб. із коштів, які збиралися на утримання волосних правлінь, а на цю посаду рекомендувалося призначати кандидатів із писемних селян своєї волості. Окрім цього, законодавець указував на недопустимість довільних поборів із державних селян представниками волосних правлінь: “Кроме государственных податей и земских повинностей, достаточных для содержания всего, законами определённого, не было допускаемо по волостям никаких сборов под видом добровольных складок, кроме установленных расходов по рекрутским наборам” [675, с. 675]. Відповідальність за це покладалася саме на волосних писарів, адже у випадку виявлення будь-яких зловживань, а особливо незаконних поборів і розтрат мирських коштів, вони мали віддаватися під суд [675, с. 676].

У справі управління державними селянами багато інновацій влада запозичувала з досвіду удільних маєтностей. Так, наприклад, у червні 1826 р. приймається рішення про поширення правил управління удільними селянами як експеримент на державних селян Санкт-Петербурзької і Псковської губерній [578]. А восени 1833 р., враховуючи позитивні результати проведеного експерименту, приймається “Положение о порядке взимания с казённых поселян денежных сборов на государственные подати, земские повинности и мирские расходы, также и по казённым взысканиям” [448], згідно з яким кругова порука серед державних селян, як справедливо зазначав І. Озеров, досягає своєї кульмінації [980, с. 67]. Для найзручнішого стягнення грошових зборів, казенні поселення, котрі складали волость, поділялися казенними палатами на ділянки або сільські мирські товариства, котрі мали нараховувати від 300 до 500 душ. На кожній ділянці товариство вибирало на три роки сільського старосту – саме на нього покладалася обов’язки збору податей, встановлених сільським мирським сходом, “соответственно количеству земли,

отведённой каждому семейству и сообразно другим принятым между поселянами местным правилам, наблюдая, чтобы сборы за числящихся по ревизии умерших и выбылых по разным случаям, но из оклада неисключённых, а также за несостоятельных, разложены были согласно тем правилам и обычаям на наличных плательщиков, к сельскому мирскому обществу принадлежащих” [448, с. 701]. Сільське мирське товариство відповідало за невчасну сплату податей, податкові заборгованості своїх членів, а у випадку досягнення останньою розміру річного окладу, вона стягувалася із усієї волості. Перекладаючи відповідальність за своєчасну сплату податей на сільські й волосні товариства, держава наділяла їх значними повноваженнями – вони могли продати майно несумлінного платника, окрім предметів необхідних для його сім’ї, зокрема, щоденного одягу, домашнього посуду, землеробського знаряддя, робочої худоби, посівних матеріалів та продуктів, необхідних для харчування боржника і його сім’ї; призначити боржника або членів його сім’ї на роботи, плату за яку спрямовували на погашення недоїмки [448, с. 705]. Якщо й таким чином податкова заборгованість не ліквідувалася, то товариство з дозволу цивільного губернатора приступало до продажу з публічного торгу нерухомого майна боржника, за винятком житлових і господарчих приміщень, необхідних його сім’ї. Товариство могло віддати такого селянина в рекрути чи навіть заслати на поселення. Функції сільських старост у козацьких поселеннях Полтавської і Чернігівської губерній виконували стани, на утримання котрих додатково стягувалося по 5 коп. у першій [471, с. 839] і 3 коп. у другій [352, с. 216].

Незважаючи на детальну регламентацію повноважень сільських мирських товариств, це положення, як справедливо указує М. Бржеський, мало вагомий недолік, котрий полягав у тому, що “ближайший надзор как за действиями полиции и волостных правлений по наблюдению за поступлением с казённых крестьян сборов и по взысканию недоимок, так равно за ведением податного

счетоводства и отчётности возложен был на казенную палату, – учреждение, слишком далеко стоявшее от крестьянской жизни и, по своему бюрократическому строю, неспособное руководить крестьянским податным делом иначе, как путём бумажной переписки, т.е. формально, с преобладанием узко-фискальной точки зрения” [841, с. 367].

Після створення 1837 р. міністерства державних маєтностей, волосні й сільські органи переходять у підпорядкування палат і управлінь державних маєтностей. Реформа управління державними селянами П. Кисельова не просто перепідпорядкувала селянські адміністрації губернським і окружним підрозділам новоутвореного міністерства, а й збільшила їхні територіальні межі та кількість підвідомчого населення до 6000 душ [202, с. 551]. Податкові функції реформованих волосних правлінь містилися лише на 14-му місці із указаних законодавцем 16-ти, що мало засвідчити про нефіскальні мотиви нововведень. Усі повноваження волосних правлінь детально регламентувалися. Так, зокрема, в галузі податків і повинностей державних селян вони повинні були розглядати вирокі сільських сходів про грошові збори на покриття мирських видатків; приймати від збирачів, зберігати, витратити й рахувати суми, визначені на мирські потреби; розсилати до сільських товариств отримані від окружного начальства податні зошити й бланки платіжних таблиць; відмічати в окладних листах недоїмки сільських товариств по мирським видаткам; наглядати за своєчасною і правильною розкладкою в сільських товариствах грошових зборів, за внесенням їх до податних зошитів і в платіжні таблиці та за роздачею їх платникам; наглядати за своєчасним і без заборгованостей внесенням сум подушного, оброчного, земського й громадського зборів та для забезпечення продовольства, до повітового казначейства, а сум на мирські потреби – до волосного правління; надавати окружному начальству піврічні відомості про успіхи в справі грошових зборів; вживати належних заходів для стягнення податкових заборгованостей;

проводити торги з продажу нерухомого майна боржників для ліквідації недоїмок; готувати подання про розстрочку сплати недоїмок з поважних причин сільським товариствам; перевіряти грошові суми в збирачів податей; наглядати за правильним веденням рахівництва в сільських товариствах; надавати на ревізію податні зошити сільських товариств і шнурові книги, рахунки й звіти волосного правління; оберігати державних селян від усіяких заборонених зборів і невстановлених повинностей; здійснювати розкладку на сільські товариства натуральних повинностей, покладених на волость і спостерігати за правильністю цієї розкладки у самих товариствах на селян і за належним виконанням цих повинностей; подавати подання про переведення натуральних повинностей державних селян у грошові [202, с. 558–559].

Оскільки волосне правління складалося із голови й двох засідателів, одного – по поліційній частині, а другого – по господарчій, то останній, зрозуміло, опікувався податями, зборами й повинностями. Волосні сходки не мали якихось управлінських функцій, на них проводилися лише волосні вибори, а от на сільських сходках, поряд із виборами правління, вирішували й громадські справи, в тому числі й призначали грошовий збір на мирські потреби, проводили розкладку податей, повинностей і зборів, покладених на сільське товариство, визначали засоби для стягнення недоїмок, заслуховували звіти збирача податей. До складу сільського сходу входили сільський старшина, староста, збирач податей, доглядач магазину й виборні, останні призначалися із державних селян, з розрахунку по дві особи від кожних десяти дворів [202, с. 604]. Сільський сход збирався три рази на рік: в січні для розкладки податей, повинностей і зборів та для складання вироків про заходи для стягнення недоїмок за минулий рік; другий раз сход збирався у кінці квітня – на початку травня для розподілу за потреби полів і “для составления приговоров о мерах взыскания недоимок с неплательщиков, за первую половину; в сентябре или начале октября для составления приговоров о потребности мирских расходов,

равно о мерах к побуждению недоимщиков” [202, с. 605]. Так, наприклад, жовтнева 1840 р. сходка Іскутського сільського товариства Алуштинської волості Таврійської губернії була зібрана через зроблений Алуштинським волосним правлінням розрахунок недоїмок, які були на селянах цієї волості. Указане сільське товариство складалося із п’яти сіл, розкладку суми заборгованостей пропонувалося провести по 15 коп. сріблом на всі 894 ревізські душі, котрі рахувалися за цим товариством. Учасники сходу визнали такі розрахунки вірними і мирським вироком “єдиногласно приговорили взыскать эту недоимку с нас согласно таковому расчёту, и отправить с сборщиком в Симферопольское уездное казначейство” [46, арк. 4].

Безпосереднє стягнення встановлених для селян податей і зборів покладалося на збирача податей, котрий у великих поселеннях міг мати помічника, але вся відповідальність з фінансової звітності покладалася лише на першого. Цих сільських посадовців обирали на триріччя, й палата державних маєтностей затверджувала на посаді чи звільняла з неї за поданням сільського старшини, волосного правління й окружного начальника. Збирач податей і його помічник звільнялися від усіх громадських робіт і нарядів, щоправда, перший із усією сім’єю, а другий – лише особисто; окрім того, збирач отримував платню із громадського збору в межах 50 – 100 руб. на рік. Їхні функції полягали в стягненні з державних селян податей та інших грошових зборів, внесених до податного зошиту й платіжних таблиць, а також недоїмок по цих зборах; нагляд за внесенням визначених на господарів платежів у повному обсязі; спонукання до того особистими нагадуваннями й через сільського старосту; “хранение поступивших с государственных крестьян денежных сборов, на основании правил, постановленных сельским сходом; внесение собранных сумм на подати, повинности и на взыскание в уездное казначейство, а сбора на мирские расходы в волостное правление, под установленные квитанции” [202, с. 609]; вони мали також надавати сільському сходу звіт про суми податкових

надходжень із державних селян, подання через старшину про боржників для вжиття заходів із стягнення податкових недоїмок; збирачі податей за сприяння сільського писаря вели податкові зошити й платіжні таблиці.

Покладання на сільські адміністрації спонукання до своєчасного й у повному обсязі внесення державними селянами податей сприймалося місцевими начальниками по-різному, що створювало значне підґрунтя для свавілля. Наприклад, козацький старшина села Краснопілля Кролевецького повіту Чернігівської губернії І. Олещенко, котрий прибув з двома краснопольцями до підвідомчого йому села Добротова 12 травня 1845 р. для стягнення податей та недоїмок, “ходя по селу Добротову в п'яном виде взыскивая податные деньги били людей” [143, арк. 1 зв.]. А коли не застали в дома козака Г. Клименка, то за несплату чоловіком податей І. Олещенко побив палицею його дружину Катерину, котра була на 8-у місяці вагітності й через побої передчасно народила двох дітей, які майже відразу померли [143, арк. 8 зв.].

Підполковник генерального штабу О. Шмідт, перу котрого належить детальний опис Херсонської губернії середини ХІХ ст., указував, що “безграмотность крестьян и незнание законов отдают их не только в руки сельских старшин, но и эти последние бывают часто в руках писарей. Жалобы крестьян на произвольные налоги и сборы, взимаемые с них сборщиками податей, можно встретить почти в каждом селении” [813, с. 346]. Непоодинокими були випадки звільнення збирачів податей із займаних посад. Так, зокрема, Липецьке, Точилівське й Байтальське сільські товариства Пасицельської волості Ананьївського повіту Херсонської губернії на мирських сходках визнали неблагонадійними збирачів податей Г. Шоріса, К. Урсатія та Т. Куриленка й вирішили звільнити їх за виявлені товариством розтрата [132, арк. 1]. Проте навіть в останній чверті ХІХ ст. питання перевірки сільським товариством фінансової звітності були досить проблематичними.

М.М. Астиреєв, котрий мав досвід роботи на посаді волосного писаря, у кінці 1870–1880-х рр., писав, що в той період звіти волосних старшин, які після реформи 1861 р. змінили сільських, сприймалися селянами переважно на віру, “где же выискаться из числа совершенно безграмотных крестьян охотнику проверить шесть денежных книг с тысячными приходами и расходами? Это совершенно невозможно, и это отлично известно, как самому сходу, так и волостным, предлагающим сходу – “для формы” – учесть их” [823, с. 40]. Отже, якщо такі перевірки в більшості випадків були нереальними навіть в останній чверті ХІХ ст., то що можна говорити за дореформене село!

Зрозуміло, що не всі представники сільських адміністрацій були пройдисвітами й шахраями – частина з них добросовісно виконувала покладені на них обов’язки, а міністерство державних маєтностей їх до цього заохочувало спеціальними нагородами, встановленими січневим іменним указом 1841 р.: срібними медалями трьох ступенів, золотими медалями та форменими жупанами [651, с.79]. Останніми, зокрема, у Херсонській губернії було нагороджено голову Пасицельського волосного правління З. Унтилова [131, арк. 2], засідателя Гвоздавського волосного правління М. Макаренка, писаря Кам’янського волосного правління Ф. Клоченка, Лунговського – В. Занделова [131, арк. 1], Явкінського – Ф. Попелишка [131, арк. 73] та ін.

У губерніях Правобережної України не було ні волостей, ні волосних правлінь – там, як указувалося вище, була триступенева система: губернські палати – окружні начальники – сільські товариства. Така ситуація в цьому регіоні проіснувала до 1866 р., “коли державних селян передали у відання загальногубернських і повітових установ і на них було поширене Положення від 19 лютого 1861 р. Сільські правління були перейменовані у волості, а селяни приєднані до розряду селян-власників” [838, с. 18].

Вагоме місце в процесі реалізації податкової політики держави посідали дворянські представницькі органи, особливо це стосувалося земського

оподаткування. В іменному указі Олександра I від 3 березня 1805 р. “О порядке дворянских выборов в губерниях, от Польши присоединенных” наголошувалося, що “должность маршалов, как губернских, так и поветовых, во всем, что до порядка дворянских выборов и состава дворянских собраний, до хранения употребления сумм, до распорядка земских повинностей и вообще до всех отношений их губернскому начальству принадлежит, поставляется на тех же самых правилах, каковыя для дворянских предводителей и Дворянской грамоте и последующих узаконениях предписаны” [450, с. 884]. Однак посади маршалів були не лише на Правобережній Україні, але й на Лівобережній, яка, як відомо, значно раніше була інтегрована до Російського імперського державно-правового механізму.

Губернатори через дворянські представницькі органи, особливо повітові намагалися вирішувати, чи принаймні контролювати вирішення, різноманітних проблем управління регіоном, у тому числі й фіскальних. З цього приводу цивільні начальники губерній давали спеціальні приписи очільникам повітового дворянства. Так, наприклад, згідно припису Малоросійського полтавського губернатора О.Б. Сонцова за №912 від 17 квітня 1802 р., хорунжий Гадяцького повіту Ковалевський, який також обіймав посаду повітового маршала, наказав декільком молодим дворянам повіту, не лише контролювати за допомогою нижнього земського суду вчасне зібрання державних податей, але й взяти дієву участь у знищенні сарани [113, арк. 33].

Губернські предводителі дворянства мали право звертатися до імператора або вищих посадовців імперії. Так, наприклад, Київський губернський маршал звернувся до царя із клопотанням дворянства губернії про розстрочення суми земських зборів, встановлених на 1806 р. для утримання різних військових будівель і будівництва будинків в обсязі 453 262 руб. на наступні 1807–1809 рр. [568, с. 151] У квітні 1806 р. Олександр I задовольнив це прохання, наказуючи, щоб інші кошти, визначені на земські повинності, в сумі

119 801 руб. були стягнуті вчасно, згідно з положенням. Але трирічна розстрочка не вирішувала проблеми й Київський губернський маршал таємний радник Козловський знову звертається із клопотанням до імператора, котрий визнав причини, викладені маршалом, досить вагомими й відстрочив цей трирічний платіж до того часу, коли буде чітко визначена потреба губернії у військових будівлях та поштових будинках, на основі якої мали бути проведені нові розрахунки необхідних коштів й затверджені нові розкладки [708, с. 1228].

Депутати від дворянських зібрань і купецтва, в присутності губернатора й віце-губернатора, на основі кошторису щорічних земських потреб проводили його “раскладку сколько можно уравнительную по каждому состоянию” [781, с. 1012], а в тих губерніях, де не було дворянських виборів, цю процедуру здійснювали за участі начальника губернії, віце-губернатора й депутатів від міст. При здійсненні розкладки мала враховуватися кількість населення в повіті й місті, місцеві вигоди повіту й міста, їхня промисловість, відстань від місця виконання головних земських повинностей, постій, які мешканці деяких повітів несли натурою та ін. Остаточну укладену таким чином розкладку затверджував військовий губернатор чи генерал-губернатор і передавав у губернське правління для її виконання через земські й міські поліції. Кошториси одноразових земських зборів та їх розкладка проводилися аналогічно із щорічними зборами.

Попереднє положення врегульовувало й добровільні дворянські складки, щоправда, із зауваженням, що вони не відносилися до земських повинностей, а вводилися дворянством на його зібраннях “по собственному подвигу его и по раскладке, им самим устанавливаемой на предметы общепользные” [781, с. 1015], проте цей “подвиг” лягав на плечі селянства додатковими податковими зборами, адже “раскладка сумм, дворянством определяемых, должна чиниться по соразмерности душ, каждым владеемых” [781, с. 1016]. Досить поширеною була практика “всеподданнейших” звернень не лише губернських маршалів чи

предводителів дворянства до імператора, але й навіть депутатів від дворянства тої чи іншої губернії. Що ж до фіскальних проблем, які порушувалися в подібних зверненнях, особливо дворянством “привілейованих” губерній, були питання гуральництва, шинкування, винних відкупів та сплати податей за селян у неврожайні роки [159, арк. 1–15].

Не всі дворяни сумлінно вносили визначені для них кошти до дворянського збору, через що повітові предводители були змушені не лише нагадувати їм про це, але й присилати від себе представників для збору цього роду недоїмок. Так, наприклад, Сквирський повітовий предводитель дворянства в листопаді 1858 р. лише після направлення до поміщиці с. Турбівки Ізабели Чечель свого канцеляриста М. Черняковського забезпечив сплату нею коштів дворянського збору в сумі 86 руб. 7 коп. сріблом [8, арк. 189].

Таким чином, була сформована й діяла протягом кінця XVIII – середини XIX ст. система місцевих фінансових органів Російської імперії. Державному ладу Російської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст. характерною була відсутність чітко визначеної компетенції більшості установ – як правило, вони одночасно відали різними питаннями управління, інколи навіть непов’язаними між собою. Для виконання завдань фінансового управління в українських губерніях створювався цілий ряд спеціальних установ, які за своїм функціональним призначенням та підпорядкуванням поділялися на дві великі групи: урядові та самоврядні. Необхідно зазначити, що, окрім міністерств фінансів, внутрішніх справ і державних маєтностей та їхніх підрозділів на місцях, податкова політика імперії Романових розроблялася й реалізовувалася у різноманітних міжвідомчих комітетах, комісіях та інших структурах. Великим недоліком фінансового управління була відсутність єдиного міністерства, що особливо негативно відбивалося на формуванні державного бюджету. Але найважливішою вадою міністерства фінансів Російської імперії у процесі адміністрування податкової політики держави була відсутність функцій

примусу майже в усіх його структурах, за винятком митних органів, щодо порушників податкового законодавства. Дореформена практика залучення до вирішення цих питань місцевих поліцій, а інколи навіть і військових підрозділів, майже не давала позитивного результату, а лише породжувала бюрократичну тяганину.

Отже, прослідкувавши еволюцію податкового апарату Російської імперії у кінці XVIII – середині XIX ст., можна стверджувати, що спроби влади зробити його максимально ефективним для виконання завдань із забезпечення бюджету, чи як його тоді називали – державного розпису, були досить часто не дієвими, адже головне, на що звертали увагу урядовці, була максимальна простота податкового адміністрування та його дешевизна, переважно безоплатність. У губерніях ключове становище займали казенні палати, які з колегіального присутственного місця перетворилися на бюрократичні установи, функції яких протягом досліджуваного періоду значно звузилися. Досліджуючи органи фінансового управління у зазначений період, необхідно відзначити, що адміністрування фінансової політики здійснювалося не лише спеціальними фінансовими органами, але й іншими управлінськими структурами.

Інститути управління мали ряд хронічних вад, яких керівництво так і не змогло остаточно позбутись. Існував ряд недоліків у діяльності фіскальних органів губерньського, а особливо міського й сільського рівня. Це, насамперед, зловживання владою представників сільських громадських адміністрацій та членів органів міського самоврядування при зборі податей, переважно в першій половині XIX ст. Негативним явищем був формалізм фінансових установ стосовно волосних і сільських збирачів податків, котрим казначейства безпідставно відмовляли в прийомі платежів після 13 години й вони змушені були, ризикуючи власним життям та значними сумами державних і земських зборів, залишалися на ніч у повітових містах. Казначейства не завжди чітко

дотримувалися інструктивних матеріалів вищестоящих установ, не забезпечували міські й сільські товариства податковою документацією.

Проведене дослідження свідчить, що держава намагалася забезпечувати своєчасне й у повному обсязі надходження державних податей і земських повинностей, не обтяжуючи себе створенням спеціальних податкових органів, перекладаючи всю роботу на самоврядні сільські й міські структури, а у власницьких маєтках податковим агентом виступав сам поміщик, на якого законодавець покладав розкладку та стягнення податей. Простота адміністрування архаїчної подушної системи та постійні фінансові негаразди імперії Романових, пов'язані з дефіцитом бюджету, його переобтяженням військовими видатками, провокували владу на підтримання існування “дешевого” податкового апарату. Лише хронічні податкові недоїмки населення, зарадити яким не змогли навіть військові екзекуції, примусили самодержавство провести певні реформи управління державними селянами та міщанами. Якщо для перших виділялося певне фінансування за рахунок громад, то через кадровий дефіцит і неписьменність значної маси селянства такі збори були ареною значних зловживань. А особи, котрі мали відповідати за збір податей і земських повинностей із міських обивателів, як і раніше, мали виконувати це на безоплатній основі, що провокувало зловживання.

Існував ряд схем, за якими нечисті на руку службовці намагалися привласнити державні, земські, мирські або міські кошти. Губернатори як начальники губерній в кінці XVIII – у першій половині XIX ст. відчували себе своєрідними “удільними князьками”, сприймали підвладні губернії як феодалні тримання. Теза про те, що у Російській імперії існувало нечуване за своїми розмірами й поширенням казнокрадство, при чому на всіх рівнях державного управління, давно відома в історіографії. Без системних змін державний апарат самодержавної Російської імперії був приреченим, і органи адміністрування податкової політики не були винятком.

РОЗДІЛ 3

Подушне оподаткування: характеристика та регіональні особливості

3.1 Поширення російської подушної системи та поділ на податні стани

Основи податкової системи Російської імперії у XIX ст. були закладені реформами Петра I в галузі прямого оподаткування, адже саме прямі податки посідали провідне місце в тогочасному бюджеті. Проте ця система була далекою від петровської тези, що “никакого государства в свете нет, которое б наложенную тягость снести не могло, ежели правда и равенство в податях и расходах осмотрено будет” [940, с. 47]. Після подушного перепису 1718 р. податі від сохи, як й інші окладні збори, з 1724 р., замінюється подушною податтю, новою податною одиницею стає “ревізька душа”, а всі піддані поділяються на служилих і податних; до останніх належали особи, що обкладалися подушним, вони й становили податні стани. “Понеже указали мы все армейские и гарнизонные полки, как от квалерии, так и инфантерии разположить на число душ мужеского пола, и содержать оные зборными с тех душ денгами... С каждой мужеского пола души, которые по нынешней переписке и по свидетельству штап офицеров явились земскому комисару велено собирать на год, по семидесяти по четыре копейки, а на треть года на первую и вторую по двадцати по пяти, а на третью по двадцати по четыре копейки: а больше того ни каких денежных и хлебных податей и подвод неимать, и платить неповинны...” [777, с. 202–203].

На українські терени подушне поширюється за часів Катерини II, при ній уперше підвищуються і ставки оподаткування. Так, відповідно до указу від 23 червня 1794 р., вони залежно від категорій губерній становили 85 коп. і 1 руб. [984, с. 245]. Для губерній, у яких ставки оподаткування були меншими 1

руб., зокрема в “Киевской, Черниговской, Новгородско-Северской, Харьковской, Воронежской, частию Саратовской и Тамбовской и в станицах Войска Донского” [702, с. 226], встановлювалися хлібні збори на основі тієї ж подушної системи [94, арк. 302], які з 1797 р. замінялися грошовими “по той самой цене, какая при учреждении сей подати положена в платежу на поселян оной неподверженных” [702, с. 226; 58, арк. 1]. Однак у правобережних губерніях, у котрих до цього часу існувало традиційне подимне, повністю справляння нового для населення податку розпочалося з 1 січня 1797 р. Маніфест Катерини II “О невзыскании окладных податей с жителей вновь присоединённых областей в частях бывшего Волынского, Хельмского, Бельского и Ружского воеводств” від 13 липня 1795 р. проголошував: “Ныне же во изъявление первого знака истинного материнского нашего о них попечения, и паче во всемилостивейшем уважении, что обитатели новоприсоединённых ныне земель во время последних в Польше буйств и мятежей не покорялись злонамеренных зачинщиков внушениям и пребывали в мире, высочайше соизволяем: со всякого состояния людей тамо живущих, казённых окладных доходов в течение настоящего и будущего до 1-го генваря 1797 года не собирать и не взыскивать, исключая из сего единственно те неокладные и другие доходы, кои платежём их Короне зависят от собственной воли каждого, яко произвольные и ни кому в тягость быть не могущие” [357, с. 730].

За 34 роки правління Катерини II видатки на внутрішнє управління збільшилися у 5,8 рази (у 2,6 рази на армію й 5,3 рази на утримання двору) [996, с. 18]. Іван Бліох, автор фундаментального дослідження “Финансы России XIX столетия. История – статистика” зазначав, що головними чинниками хронічної дефіцитності російських бюджетів були “почти непрерывные внешние войны на юго-западных и южных окраинах, содержание больших армий, умножение членов государственного состава, значительное число всякого рода фаворитов и, наконец, непомерные выпуски ассигнаций” [834, с. 49]. Для покриття

бюджетного дефіциту 1769 р. уряд змушений був вдатися до позик у зарубіжних кредиторів, зокрема в нідерландських і італійських банкірів [909, с. 24], а також до випуску асигнацій на суму 17 млн 841 тис. руб., усього за час правління Катерини II було випущено асигнацій на суму 157 млн руб., а їхній курс не сягав навіть 70 коп. У той же час, ці негативні тенденції супроводжувалися зростанням державних видатків майже у п'ять разів – із 16,5 млн руб. до 78 млн руб. [925, с. 78–79]. Ще більш підривали фінансовий стан країни корупція та казнокрадство серед вищих чиновників. Майбутній імператор Олександр I зазначав: “Непостижимо, что происходит; все грабят, почти не встретишь честного человека” [Цит. за: 925, с. 79]. Важко не погодитися із тезою І. Бліоха про те, що “наследство, которое досталось императору Павлу I, восшедшему на престол 6 ноября 1796 года, в финансовом отношении было бы отчаянное, даже для монарха, более подготовленного к искусству управлять государством” [834, с. 53]. У грудні 1797 р. Павло I ще більш посилює фіскальний тягар для населення: “Повелеваем собирать со всех поселян казённого ведомства и с помещичьих крестьян сверх установленного по указу 1794 года июня 23 подушного оклада, еще по 26 копеек с каждой души мужеского пола, включая тут и те 15 копеек, кои указом нашим от 19 сентября сего 1797 года определены, и разумея в том же числе накладные из 2 копеек на рубль, которые по расчислению на сию накладку приходили бы” [596, с. 848].

Наприкінці XVIII ст. майже вся територія України (Лівобережжя, Правобережжя й Південь), попри збереження за ними певних особливостей оподаткування, були включені до фінансової системи Російської імперії. Фінансові надходження з українських губерній стають складовою загальнодержавних доходів, а населення поділене на податні й неподатні стани. Аналіз державних розписів (бюджетів) цього періоду свідчить, що більше половини державних надходжень складала прями (окладні) податки з населення. Так, наприклад, згідно опублікованого відомим російським ученим

кінця XIX – початку XX ст. Т. Локтем державного розпису на 1797 р., річний дохід імперії складав 63673194 руб. 64 $\frac{1}{2}$ коп., з яких прямі податі становили 33 150 580 руб. 82 $\frac{1}{4}$ коп. (52,07%). До них, зокрема, належали податі з купецького капіталу 1 075 526 руб. 24 коп. (1,70%); подушне з міщан 1 314 529 руб. (2,06%); подушне з козаків і військових обивателів, що мали право винокуріння 1 049 068 руб. 30 коп. (1,65%); подушне з інших категорій селян 14 390 053 руб. 43 $\frac{3}{4}$ коп. (22,60%); оброчних зборів з різних груп державних селян 14 707 921 руб. 95 $\frac{1}{2}$ коп. (23,10%); накладних по 2 коп. з рубля (з подушної податі й оброчного зборів) 613 481 руб. 89 коп. (0,96%). Державна скарбниця також отримувала 18 089 393 руб. 58 $\frac{1}{2}$ коп. (28,41%) від питних відкупів, 753 806 руб. 59 $\frac{1}{4}$ коп. (1,18%) з оброчних статей, 5 978 289 руб. 81 $\frac{1}{4}$ коп. (9,39%) митних зборів, 841 947 руб. 81 коп. (1,32%) соляного доходу, 1 426 484 руб. 52 $\frac{1}{2}$ коп. (2,24%) з гірничих заводів і 3 432 691 руб. 47 $\frac{3}{4}$ коп. (5,39%) від інших неокладних зборів [942, с. 106–107]. Як бачимо, більше половини державних надходжень – 52,06% – складали прямі (окладні) податки з населення. Окрім цього, було ще близько 2 502 132 руб. 26 коп. місцевих зборів, що залишалися на місцях і використовувалися в тому числі й для фінансування загальнодержавних потреб: утримання апарату управління, поліції, розквартирування військових частин, опалення військових об'єктів та ін. Бюджетні надходження розподілялися між різними відомствами. Так, із запланованих 63 673 194 руб. 64 $\frac{1}{2}$ коп. на військове відомство виділялося 20 млн руб., на морське – 5 млн руб., на цивільне – 6 млн руб., по 1 млн руб. – імператриці, уділам, імператорській сім'ї, іноземному департаменту, духовному штату, 3 млн 650 тис. руб. на кабінет її імператорської величності, 3 млн 600 тис. руб. на її двір і 1 221 762 руб. на училища, виховні будинки, лікарні й штатні пенсії, 1 млн 673 тис. руб. на тимчасові пенсії, 1 млн 200 тис. руб. на будівлі й водні комунікації, 6 млн руб. на сплату зовнішніх боргів, по 3 млн на сплату внутрішніх боргів і на знищення

асигнацій і 4 328 432 руб. залишку на інші нагальні потреби [942, с. 107–108]. Тобто навіть у досить приблизному розписі державних видатків близько 39,26% йшло на військові потреби, і це без урахування коштів, що витрачалися з місцевих бюджетів і натуральних повинностей населення губерній, у яких дислокувалися військові частини й флоти; а близько 21% сумарно – на утримання імператорського двору. Аналізований нами розпис 1797 р. свідчить про відсутність точних розрахунків видаткової частини, особливо це стосувалося військового відомства й імператорського двору. Єдиною статтею, що була обрахована з точністю до рублів, були видатки на училища, виховні будинки, лікарні й штатні пенсії. Усі інші цифри, як правило, округлялися до мільйонів рублів, що свідчить про досить приблизні підрахунки й підгонку їх під дохідну частину. Так, навіть близько 14,13% державних доходів планувалося витратити на погашення внутрішніх і зовнішніх запозичень влади. Проте історія свідчить, що насправді відбувалося зростання державного боргу, адже протягом 1797–1800 рр. було взято в борг 18 126 000 руб. [942, с. 109] Заплановані фіскальні надходження, зазвичай, не виконувалися, адже існували значні податкові заборгованості населення. Так, зокрема, лише по Малоросійській губернії недоїмка за 1800 і попередні роки складала 224 988 руб. 91 $\frac{1}{4}$ коп., а за першу половину 1801 р. вчасно не було внесено 1 102 371 руб. 17 $\frac{3}{4}$ коп. [146, арк. 12].

Початок XIX ст. не покращив стан фінансової системи, продовжувалися негативні тенденції XVIII ст. Державний розпис, як і в попередній період, мав значний дефіцит, котрий у першому десятиріччі XIX ст. складав 390 млн руб. Державні видатки й надалі не відповідали доходам. Це було характерним як для держави в цілому, так і для окремих її регіонів зокрема. Дохідна частина державного розпису, як і раніше, складалася переважно з подушного, оброчних зборів, питного й соляного доходу. Наприклад, 1804 р., перші три перераховані статті становили 63% державних доходів, а митні – не перевищували й 10%.

Проте така ситуація не була характерною для всіх регіонів імперії. Зокрема, в Таврійській губернії найбільші надходження до бюджету давали доходи від продажу солі з соляних озер – 48,35%, оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем – 15,57%, митні платежі – 8,41% і подушна подать разом з оброчними зборами – 8,39 % усіх платежів [55, арк. 3–13].

Структуру бюджетних надходжень початку XIX ст. відображає підготовлений М. Сперанським “План фінансів” 1810 р., згідно якого, в Російській імперії вони поділялися на три складові: 1) податі й податки, 2) доходи із казенних капіталів і 3) доходи з державної власності [796, с. 49–50]. Проте головним методом мобілізації фінансів до державної казни наприкінці першого десятиріччя XIX ст., як і раніше в XVIII ст., було стягнення з населення прямих податей і різноманітних зборів.

На початку XIX ст. на рівні країни дохідна частина державного розпису (бюджету), як і в кінці XVIII ст., складалася переважно з подушного, оброчних зборів, питного й соляного доходу. Перші три перераховані статті, наприклад 1804 р., становили 63% державних доходів, а митні не перевищували й 10% [996, с. 21]. Проте така ситуація не була характерною для всіх регіонів імперії. Зокрема, в тій же Таврійській губернії надходження від подушного, оброчних зборів і оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем складали лише 21,38%, а митні – 7,36% [52, арк. 238 зв.–242 зв.].

Під час правління Олександра I податковий тиск ще більш посилюється: відповідно до маніфесту від 2 лютого 1810 р. подушне складало 2 руб. [340, с. 57], а згідно з іменним указом від 26 лютого того ж року, даним Сенату в розвиток цього маніфесту, подушне отримувало нову чітко визначену дефініцію: “Под общим именованием подушной подати разумелись разные дополнительные сборы, как то: сбор на содержание присутственных мест по указу 27 ноября 1806 года, сбор на продовольствие подъёмных при войсках лошадей по указу 18 декабря 1797 года, и сбор накладных по две копейки на

рубль по указу 15 декабря 1763 года. Все сии сборы и при настоящем возвышении подушной подати заключаются в числе двух рублей, на каждую ревизскую душу положенных; а по сему считать оные сборы вообще в количестве двух рублей и более их не взимать” [515, с. 70]. Але через два роки подушне стягують уже за новими ставками – 11 лютого 1812 р. воно “тимчасово” підвищується ще на 1 руб. [512, с. 184], а 1816 р. подушне знову зростає, до нього вводиться додатковий 25-копійчаний збір на облаштування великих державних доріг, який 1818 р. підвищується ще на 5 коп. для розвитку водних шляхів сполучення. Таким чином, протягом 1794–1818 рр. ставка подушного із 0,85 руб. (1 руб.) номінально зростає до 3,3 руб., тобто майже в чотири рази. У листопаді 1839 р. після переведення усіх податків і зборів, що раніше стягувалися асигнаціями на срібло, подушне становило 95 коп. сріблом [421, с. 839] із ревізької душі – 86 коп. власне сама подать і 9 коп. накладних на облаштування шляхів сполучення. За цією ставкою подушне сплачували державні селяни, малоросійські козаки й військові обивателі інших губерній, удільні, поміщицькі й приписані до різних відомств селяни. Інші ставки оподаткування були для безземельних панцирних бояр західних губерній, котрі проживали на поміщицьких землях – 2 руб. 09 коп., козаків Чернігівської і Полтавської губерній – 1 руб. 45 коп. (плюс 55 коп. за право вільного винокуріння), магістратських селян Київської губернії 1 руб. 91 коп., євреїв-землеробів* – 2 руб. 9 коп., селян Волинської губернії, які входили до складу Острозької ординації – 70 коп. подушних і 9 коп. накладних. Міщани й цехові сплачували 2 руб. 29 коп. подушних і 9 коп. накладних, а вільні та робочі люди в містах – 2 руб. подушних і 9 коп. накладних; аналогічною була ставка для вільних людей західних губерній, що мешкали в містах і поселеннях [789, с. 199–200]. Наступне підвищення ставок цієї податі відбулося 1862 р. й для

* У Вітебській, Київській і Подільській губерніях вони перебували в міщанському окладі, а в Херсонській сплачували земельну подать 4 ½ коп. з десятини і 14 коп. накладних, у Чернігівській губернії – подушних 95 коп. і 2 руб. 29 коп. оброчних.

різних категорій податних станів в українських губерніях становило: 1 руб. з державних селян та іноземних поселенців; 15 коп. з менонітів та інших колоністів, які мали 14 коп. подушних; 90 коп. із кримських татар; 1 руб. 52 коп. із козаків і 2 руб. 20 коп. із вільних людей і євреїв-землеробів [127, арк. 34]. Подушне, як й інші загальнодержавні податки та збори, сплачувалося в грошовій формі, щоправда інколи траплялися й винятки із правил. Під час воєн, зокрема російсько-турецьких 1806–1812 рр. і 1828–1829 рр. в частині губерній України податі збиралися продовольством, а не грішми. Однак це було винятком із загальних правил.

Порівняємо структуру податкових надходжень до державного бюджету на початку й у середині 30-х років XIX ст. в різних регіонах Російської імперії. Для прикладу візьмемо одну південну губернію, зокрема Катеринославську, та одну південно-західну – Київську.

Таблиця 3.1

Структура податкових надходжень Катеринославської та Київської губерній 1831–1835 рр. [Складено на основі: 95, арк.29-36; 37, арк.18; 10, арк.206–207]

Види податкових надходжень	Катеринославська губернія (в руб.)		Київська губернія (в руб.)	
	1831 р.	1835 р.	1831 р.	1835 р.
Прямі податки	1 461 236,83	1 409 124,20	3 435 800,44	3 845 686,89
Питні казенні відкупи	1 530 600	2 124 400	461 800	немає даних

Неокладні збори (оброчні статті, гербовий папір, паспорти, мита та ін.)	2 325 172,81*	3 078 141,83**	982 733,95	немає даних
Разом	5 317 009,64	6 611 666,03	4 880 374,39	немає даних

Як бачимо, в 1831 р. доходи Катеринославської губернії були більшими на 436 635,25 руб. (8,21%). Це при тому, що значна частина її населення мала податкові пільги й не сплачувала податків узагалі чи частково, що відобразилося на структурі надходжень. Так, прямі податки складали 24,48% фіскальних платежів Катеринославщини, у той час, як на Київщині ця цифра сягала 70,40%, а середній показник у державі 1832 р. був на рівні 36,6% [1009]. У Катеринославській губернії переважав так званий “питний дохід” – 28,78% усіх її доходів; а в Київській губернії лише – 9,46%. У 1835 р. спостерігається збільшення надходжень до державної скарбниці, проте на Київщині зростає сума прямих податків, що пояснюється збільшенням кількості ревізьких душ у губернії за результатами перепису 1833 р., а на Катеринославщині значно зростають надходження від питних і неокладних, зокрема митних зборів. На жаль, немає даних, що до інших доходів Київської губернії за 1835 р., проте є відомості по іншій губернії генерал-губернаторства, зокрема Подільській, яка в економічному відношенні була подібною до Київської. Усі види прямих загальнодержавних податей складали 3 645 105 руб. асигнаціями і 26 087 руб. сріблом, надходження від оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем давали 1 245 950 руб., 1 753 987 руб. 48 ¼ коп. асигнаціями і 75 803 руб. 55 1/3

* У тому числі 1 741 807, 24 руб. митних зборів.

** У тому числі 2 220 774,58 митних зборів

коп. сріблом становили різні неокладні збори, з яких до 151 374 руб. 47 $\frac{1}{4}$ асигнаціями були доходи від конфіскованих і секвестрованих маєтків, а загальний дохід Подільської губернії 1835 р. становив 101 890 руб. 55 коп. сріблом і 6 645 042 р. 58 $\frac{1}{4}$ коп. асигнаціями [12, арк. 236, 287–289 зв.]. У зв'язку з відсутністю реформування бази оподаткування у 1840-х рр. зберігалось процентне співвідношення державних доходів. Якщо в середині 30-х років XIX ст. у Подільській губернії прямі податі складали 53,36%, то в другій половині 1840-х рр., зокрема 1848 р., доходи по цій губернії були наступними: 1 744 371 руб. 18 коп. – надходження від орендних, старостинських, казенних і поєзуїтських маєтків, поєзуїтських і погаліційських капіталів та інших статей державних маєтностей, 1 082 540 руб. 7 коп. – прямих податей, 348 125 руб. – від винних відкупів і мит, 25 тис. руб. митних зборів, 2420 руб. від Острозької ординації, 160 руб. за пробу золота й срібла і 379 794 руб. 77 $\frac{3}{4}$ коп. інших зборів, у тому числі й процентів від наданих кредитів, тобто відсоток надходження від прямих податей майже не змінився й становив 54,05%.

Як бачимо, подушне в кінці XVIII – середині XIX ст. було одним із основних джерел наповнення державної скарбниці Російської імперії, при цьому воно було становим феодальним податком, який справлявся із сільських обивателів: державних, приписних, удільних, кріпосних селян, поміщицьких дворових людей, різного найменування вільних поселенців, а також міщан*, цехових і робочих людей у містах [789, с. 4] (більш детально характеристики кожної із зазначених груп населення тогочасної України та їх фінансові взаємовідносини з державою розглянемо далі). За даними, наведеними міністром фінансів Є. Канкріним у “Короткому огляді російських фінансів за 1838 р.”, усе населення імперії на той час становило 52 133 872 особи, з якого 23 013 556 осіб податних станів було чоловічої статі [213, с. 148], тобто 44,14% підданих були платниками окладних (прямих) податей. У дев'яти українських губерніях

* 1775 р. від нього звільняється купецтво, для якого встановлюються гільдійські мита.

цей показник у середньому становив 43,64%, зокрема, 45,76 % у Волинській, 46,25 % – Катеринославській, 46,95% – Київській, 46,75% – Подільській, 47,15% – Полтавській, 44,09% – Таврійській, 36,91% – Харківській, 27,06% – Херсонській і 47,47% – Чернігівській.

Подушне стягувалося у визначених законодавцем розмірах із ревізьких душ, що числилися у сільських чи міських товариствах під час останнього перепису населення – ревізії, коли усі особи чоловічої статі податних станів вносилися до так званих “ревизских сказок”. Ревізії проводилися відповідно до височайших маніфестів та указів, в яких містилися правила проведення переписів. Перша ревізія розпочата при Петрі I, закінчилася, ймовірно, не раніше 1727 р., друга проводилася у 1742 р., третя – у 1761–1767 рр., четверта – у 1781–1787 рр., п’ята – у 1794 р., шоста – у 1811 р., сьома – у 1815 р., восьма – у 1833 р., дев’ята – у 1850 р. й десята – у 1856 р. Отже, у досліджуваний період пряме оподаткування в імперії проводилося відповідно до результатів останніх шести ревізій. Як бачимо, між ревізіями були значні й нерівномірні часові розриви*, що, безумовно, супроводжувалися рухом кількості населення, який, зазвичай, не брався до уваги в бік зменшення при визначенні сум податкових зобов’язань громад**. Хоча бували й винятки. Так, зокрема, відповідно до п.2. іменних указів Павла I від 8 й 23 лютого 1799 р., вилучали із подушного окладу померлих від епідемії, що лютувала в Подільській і Волинській губерніях [542, с. 554; 573, с. 573]. У березні 1804 р. Сенат розглядав подання державного казначея Ф. Голубцова, яке було підготоване на основі відношення від волинського віце-губернатора П. Грохольського, в якому йшлося про те, що під час останньої ревізії частина поміщицьких селян записалася в міщанський оклад, окрім того, в оклад як вільні особи були записані іноземні піддані, котрі

* Через війну 1812 р. шоста ревізія залишилася незавершеною, а враховуючи, що війна мала негативні наслідки для людських ресурсів імперії, влада змушена була достроково провести сьому ревізію 1815 р.; за її наслідками податі стягувалися починаючи з II півріччя 1816 р. [235, с. 973].

** Не враховувалися померлі, втікачі, а також особи, переведені в неподатні стани.

на момент ревізії перебували в наймах за контрактом у поміщиків та селян, по закінченні яких невідомо куди зникли й, зрозуміло, що не збиралися сплачувати покладене на них подушне. Таким чином, по губернії накопичувалася значна недоїмка, яка розверстувалася на наявних членів громад або числилася на міських магістратах. Пропонувалося повторити прецедент, що мав місце в грудні 1802 р. в Курляндській губернії, коли було проведено нову ревізію вільних людей. Сенат підтримав цю пропозицію, і п.2 указу “Про перепис вільних людей по Волинській губернії” наказав: “...отлучившихся и другими случаями выбывшими, чтобы они в тягость наличным не были, из оклада исключить” [425, с. 286]. В останньому випадку урядовці зробили виняток із загального правила, вмотивовуючи це й тим, що на цих теренах ревізія проводилася уперше й була незвичною для багатьох.

Після повернення в російське підданство задунайських козаків на чолі з Йосипом Гладким (1828 р.), влада знову була змушена на законодавчому рівні застосувати механізм виключення з ревізії. Цього разу це стосувалося втіклих поміщицьких селян, котрі були в складі колишніх запорожців, які повернулися до імперії. У березні 1829 р. видається указ з прописаним “височайшим повелінням” про те, що поміщикам чи іншим відомствам, “кои бы нашли, или впредь найти могли между возвратившимися в подданство России запорожцами людей, прежде от них бежавших” заборонялося “требование о возвращении сих людей в первобытное состояние”; окрім цього, Микола I наказав таких осіб виключити з ревізії й відповідно звільнити від оподаткування [360, с. 161].

Щодо правил для проведення чергових ревізій, то найбільш вдалим були ті, котрі містилися в маніфесті від 16 червня 1833 р., саме в них був найбільш детальний перелік категорій населення, що підлягали й не підлягали перепису. Так, відповідно до них, існувала 21 категорія підданих, яких належало внести до ревізійських казок, зокрема: 1) купці всіх гільдій, що переходили в міщанство, за винятком почесних громадян, міщани, приписані до міст, робочі й вільні

люди, громадяни західних губерній із шляхти; 2) поселяни всіх найменувань; 3) фурмани; 4) однодвірці; 5) вільні хлібороби остзейських губерній; 6) вільні люди; 7) орні солдати, за винятком тих, що перейшли в цей стан з військових поселян і підлягали перепису власним начальством; 8) малоросійські козаки й військові обивателі; 9) поселяни й майстри, що були приписані до казенних заводів, фабрик чи інших відомств; 10) поселені на основі височайшого указу від 10 лютого 1822 р. вихованці імператорських виховних будинків; 11) іноземні поселенці (колоністи); 12) кріпосні дворові люди; 13) вільновідпущеники; 14) члени сімей обох статей осіб, які вступили на державну службу й на період якої, відповідно до Положення Комітету міністрів від 4 жовтня 1832 р., особисто звільнялися від запису в ревізію й від усіх податків і повинностей; 15) магометанське духовенство, за винятком Таврійської губернії; 16) вихідці з податних станів, які навчалися у вищих навчальних закладах; 17) діти відставних нижніх військових чинів, які не належали військовому відомству; 18) діти від шлюбів дочок російських підданих з азійцями, які тимчасово перебували в імперії; 19) поселенці в Сибіру та їхні діти; 20) звільнені від робіт засланці-каторжани та їхні діти; 21) усі іногородці, за винятком сибірських, для яких була проведена спеціальна ревізія. Усі зазначені категорії населення сплачували подушне чи інші особисті податі [554, с. 345–346]. До перепису не вносилося вісім категорій осіб, які належали військовому відомству, й чотири категорії осіб з різних станів, із останніх українських губерній стосувалися лише дві, зокрема особи, що перебували на службі в казенних місцях і представники магометанського духовенства в Таврійській губернії [554, с. 345–346].

Відомий харківський учений М. Алексеєнко виділяв чотири, на його переконання, найбільш характерні риси подушної системи: 1) загальна сума податкових надходжень нараховується із окремих товариств; 2) ця сума відома наперед; 3) уряд має справу не з окремими платниками, а з товариствами, які

несуть колективну відповідальність за своїх членів – кругову поруку; 4) для збільшення податкових надходжень наявна система давала змогу владі використовувати природний приріст населення та збільшення окладів [817, с. 32–34]. На нашу думку, подушну систему оподаткування також характеризує дешевизна адміністрування, адже розкладку податків та їх стягнення проводила сама громада.

Щодо поміщицьких селян, то їхніми податковими агентами були поміщики, котрі сплачували державні податі за неплатоспроможних селян. Останні таким чином “делая долги у своих помещиков, принимали на себя новую обязанность работать сверх барщины; по этим причинам составлялось два рода барщины: по инвентарю и на пополнение долга по займам хлеба и прочаго и по казённым податям” [938, с. 40]. Плата за день роботи кріпака для відробітку боргу за сплачені податі встановлювалася поміщиком довільно й була значно меншою від оплати найманих працівників, наприклад у Подільській губернії в 40-х рр. XIX ст. поміщицьким селянам платили близько 5 коп. сріблом, у той час як вільний робітник коштував 15–20 коп. сріблом у день [938, с. 41]. Таким чином, фактична сплата подушного поміщицькими селянами перевищувала ставки оподаткування у декілька разів.

Уряд не раз офіційно (1727 р., 1810 р., 1832 р.) визнавав недоліки подушної системи оподаткування, намагаючися знайти більш дієві способи стягнення бюджетних зобов'язань. У 1848 р. подушне було повністю зібране тільки в п'ятій частині губерній країни, а в інших – недоїмка становила близько 40% окладу [996, с. 31]. Загалом же недоїмка в стягуванні зазначеної податі протягом 1826–1858 рр. становила близько 18 млн руб. [817, с. 42]. У 1859 р. створюється комісія для перегляду системи податків і зборів, яка дійшла до висновку, що без скасування подушного оподаткування не можливо досягнути істотного покращення системи прямих податків [800, т.3, ч.1, с. 24]. Цілком слушно зазначає В.Р. Жвалюк, що “українські селяни в умовах істотної

диференціації земельних наділів були... більше зацікавлені у скасуванні подушної податі й заміні її, скажімо, поземельним податком” [896, с. 34].

Загалом у імперії 1859 р. до державної скарбниці було стягнуто 53 945 497 руб. прямих податей, з яких 26 646 292 руб. подушного, 26 441 408 руб. оброчної податі та 8 577 977 руб. інших зборів, зокрема з іноземних ремісників, ямщиків, колоністів, іногородців та ін. [849].

Уведене 1724 р. подушне проіснувало більше, ніж півтора століття, й на початку 1860-х рр. усе ще залишалося основним податком: навіть після звільнення від нього міщан 1863 р. воно складало близько 70% загальної суми податкових надходжень, його платниками були більше ніж 26 млн осіб чоловічої статі, із 70-мільйонного населення держави [820, с. 184]. Подушне в очах селянства зливалося з іншими податковими платежами, адже, як правило, воно не розподілялося окремо, а розкладалося разом із усією сумою належних з них зборів. Тим більше, що й уряд своїми розпорядженнями кінця XVIII – початку XIX ст. включив до нього платежі на розвиток шляхів сполучення, на утримання “присутственных” місць, а для українських, прибалтійських та білоруських губерній і області Війська Донського – збір за право винокуріння та ін.

Зупинимося детальніше на характеристиці подушного оподаткування тих категорій населення українських губерній, що належали до податних станів – селян і міщан.

3.2 Оподаткування селян

Певні особливості в подушній податковій системі мали різні категорії державних селян. Достовірних даних щодо їх кількості в Україні, як і в цілому в Російській імперії на початку XIX ст. практично не існує, найбільш точними є ті, що містяться в матеріалах ревізії 1836–1840 рр., проведеної під час передачі державних маєтностей новоутвореному профільному міністерству. Тоді,

зокрема, в українських губерніях мешкало близько 1 604 107 державних селян, що становило 21,15% від загальної кількості в імперії [Підраховано на основі: 207, с. 8–9]. За регіонами такий розподіл був наступним: 2,19% на Правобережжі, 13,31% – на Лівобережжі і 5,65% – на Півдні. Як бачимо, на території Київської, Волинської, Подільської губерній кількість державних селян була незначною, але у власності держави там було багато конфіскованих маєтків в учасників Польського повстання 1830 р., котрі перебували в економічному управлінні тимчасових власників. Загалом у західних губерніях Російської імперії було 1666 казенних маєтків (593 964 особи державних селян), у тому числі старостинських – 842 (307 063 особи), перших поєзуїтських – 164 (35 889 осіб), других поєзуїтських – 31 (9902 особи), конфіскованих – 354 (181 850 осіб), по монастирських – 204 (17 950 осіб), які перейшли від греко-російського духовенства – в Київській губернії 7 волостей (22 027 осіб на оброку), у Вітебській і Могилівській губерніях 3107 осіб, ленних 71 (16 035 осіб), погалиційських 2 (141 особа) [1028, с. 87]. У губерніях Правобережної України на час утворення міністерства державних маєтностей було 64645 осіб чоловічої статі усіх категорій державних селян у Київській, 38 755 – у Подільській і 28 668 – у Волинській губернії [879, с. 98]. Щодо податкових зобов'язань, то, наприклад, державні селяни Київської губернії щорічно сплачували до казни 423 359 руб. подушної податі та оброку [152, арк. 72–75], державні маєтності цієї губернії мали 75 899 руб. 77 ½ коп. сріблом і 10 771 руб. 50 коп. асигнаціями прибутку [152, арк. 72–75]. У той же час надходження до бюджету з різних видів державних маєтків на Правобережжі були нерівномірними.

Окрім загальнодержавного подушного різні категорії державних селян сплачували й інший, подушний за характером, податок – оброк (з 1812 р. – оброчну подать), що займав друге місце за значущістю доходів до бюджету. Його витoki також сягають петровських реформ, коли 1723 р. для формування

гусарських полків із українських однодвірців уводився додатковий збір з однодворців Азовської та Київської губерній у розмірі чотирьох гривень із душі. В іменному указі, оголошеному президентом військової колегії князем О. Меншиковим, зазначалося, що однодворці, окрім покладеного на них із загального подушного окладу, нікому нічого не сплачують, а палацеві селяни платили до палацу, вотчинні своїм власникам, тому для однодворців встановлювався особливий збір, відповідний зборам із палацевих та вотчинних селян, а надходження від нього мали спрямовуватися на утримання гусарських полків [982, с. 96]. У 1724 р. для зрівняння в повинностях поміщицьких і державних селян, адже перші, крім подушного податку, платили також оброк пану, а державні селяни – лише подушне, цей додатковий чотиригривневий збір поширюється на всіх державних селян як оброк. “Понеже на однодворцев, на чернососных крестьян, на татар и ясашных, и на пашенных, и на других им подобных государственных крестьян, котрые не за помещики, на тех положено сверх настоящего подушного збору вместо помещичья дохода, еще по четыре гривны с души” [777, с. 210].

За часів правління Катерини II підвищувалися не лише ставки подушного, але й оброчного збору: спочатку до двох рублів, а потім враховуючи інфляційні процеси, унаслідок якого “умножилось денежное обращение, и возвысились вообще цены на всякие вещи” [121, арк. 1], цариця, вважаючи, що “собственные помещичьи с крестьян их поборы в двое или более превосходят те, кои настояли при наложении на государственных, дворцовых и экономических крестьян нынешнего дву рублевого оклада” [121, арк. 1], повеліла для збільшення державних доходів і встановлення таким чином “рівності” селян, збирати з другої половини 1783 р. з усіх категорій державних, палацових і економічних селян “вместо прежнего дву рублевого оклада по три рубли с каждой души мужского пола” [121, арк. 1].

Оброк розглядався російським урядом як плата державних селян “с состоящих в их владениях казенных земель” [789, с. 9], тобто за користування казенною землею, але нараховувався він за ревізькими душами, за якими селян наділяли землею, і мав такі ж недоліки, як і подушне. З суми оброку, як і з подушного також стягувалися накладні. Після введення на Лівобережжі російської подушної системи, Переяславське повітове казначейство нараховувало по 2 коп. накладних лише із кожного рубля подушного, але в указі Київської казенної палати від 31 грудня 1784 р. цьому казначейству, з посиленням на сенатський указ від 4 березня 1784 р., зазначалося, що “велено собирать накладные по две копейки с рубля не с одного подушного и поголовного оклада, но и с оброчного сбора” [148, арк. 2 зв.–3].

У 1797 р. для ліквідації недоліків, які об’єктивно існували при нарахуванні оброку, губернії поділялися на чотири класи за якістю землі та способами її обробітку. Усі українські губернії – Слобідсько-Українська, Новоросійська, Київська, Подільська, Малоросійська й Волинська – були віднесені до III класу [4, арк. 27]. Податкові зобов’язання державних та економічних селян і однодвірців українських губерній 1800 р. складали 5 руб. 57 коп., козаків Полтавщини й Чернігівщини та військових обивателів Слобожанщини – 2 руб. 81 коп., військових поселенців – 2 руб. 51 коп., татар й ногайців – 5 руб. 26 коп., колоністи сплачували не з розрахунку кількості ревізьких душ, а від двору по 2 руб. або з десятини землі – по 5 коп. [933, с.65]

Ставки оброку неодноразово збільшувалися протягом XVIII і XIX ст. У кінці XVIII – в середині XIX ст. вони були наступними:

Ставки оброчної податі (оброку) в кінці XVIII – в середині XIX ст.

[Складено на основі: 596, с.848; 340, с. 57; 439, с. 195; 421, с.839]

Роки	Ставки оброку в рублях з ревізької душі			
	<i>Губернії I класу</i>	<i>Губернії II класу</i>	<i>Губернії III класу</i>	<i>Губернії IV класу</i>
1797	5	4,50	4	3,50
1810	8	7	6	5,5
1812	10	9	8	7,5
1839	2,86 сріблом	2,56 сріблом	2,29 сріблом	2,12 сріблом

Окрім указаних ставок, також стягувалося по 2 коп. накладних із кожного рубля оброку. У межах однієї губернії і далі існували різні за площею та якістю земельні наділи, а оброк нараховувався за душами й для всієї губернії був єдиним. У маніфесті від 11 лютого 1812 р. “О преобразовании комиссии погашения долгов” оброк уперше названо податтю [512, с.184]. Ураховуючи незадовільний стан державних фінансів і відшуковуючи нові джерела наповнення скарбниці, царат іменним указом від 20 лютого 1812 р. поширює оброчну подать на різні категорії селянства Воронежської, Курської, Кавказької, Слобідсько-Української, Київської, Полтавської, Чернігівської, Катеринославської, Таврійської і Херсонської губерній [114, арк.10]. Зокрема на “войсковых обывателей, казаков, казачьих подсосудков, коронных, ранговых стрелков, бобровников и пташников, короннопосполитых, бывших за монастырями и прочих казенного ведомства слободских крестьян, черкас экономических и отписных, выморочных и воинских поселян” [439, с.195]. Усі вони обкладалися оброком нарівні з казенними селянами їх губерній. Отже, козацтво підлягало подвійному подушному оподаткуванню, адже оброчна

подать, котра поширювалася на них, як справедливо зазначає В. Шандра, не була рентою за користування державною землею [1048, с.107].

Іншим способом збільшення бюджетних надходжень було переведення губерній у вищі класи з відповідно вищими ставками оподаткування. На практиці це означало посилення фіскального тиску. Так, зокрема, іменним указом від 18 грудня 1823 р. Московська, Санкт-Петербурзька, Тверська й Слобідсько-Українська губернії переводилися до 1-го класу, Оренбурзька, Вологодська, Київська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська й Пермська – до 2-го класу, а Новгородська, Тобольська, Томська, Єнісейська й Іркутська – до третього. Усі ці заходи збільшили надходження до бюджету на 3 млн руб. [953, с.81]. Якщо 1805 р. надходження від прямих податків становили близько 45 млн руб., то 1825 р. – близько 121 млн руб. [953, с.96], тобто за останні 20 років правління Олександра I майже втричі номінально зросло податкове навантаження на населення.

Наші розрахунки, наведені в таблиці 3.3, підтверджують тезу М.М. Дружиніна про те, що сума ставок подушної податі й оброчних зборів наприкінці 30-х років XIX ст. у 9–11 разів перевищувала ті, що вводилися протягом 1719–1724 рр. [886, с.50].

Таблиця 3.3

Ставки подушної податі й оброчних зборів (1724-1839 рр.) [Складено на основі: 777, с. 202–203; 596, с.848; 340, с. 57; 439, с. 195; 421, с.839]

Роки	Подушне	Оброк	Разом
	у рублях асигнаціями й мідною монетою (з 1839 р. – сріблом)		
1724	0,74	0,4	1,14
1797	1,26	4	5,26
1810	2	6	8
1812	3	8	11
1816	3,25	8	11,25

Продовж. табл. 3.3.

1818	3,3	8	11,3
1823	3,3	8; 9*; 10**	11,3; 12,3*; 13,3**
1839	0,95	2,29; 2,56*; 2,86**	3,24; 3,51*; 3,81**

Ми бачимо, що, коли 1724 р. оброк становив близько 54% від ставки подушного, то з 1823 р. – 242,4 % для губерній III класу, 272,7% для II класу й 303% для першого. Тобто феодальна експлуатація держаних селян зросла на 448,9–561,1%.

Порівняємо вартість податкового навантаження – 11 руб. 30 коп. державних окладних податків однієї ревиської душі державних селян Полтавської губернії, що належала до III класу – із цінами на продукти харчування в цьому регіоні. Для прикладу візьмемо середній за урожайністю 1827 р.: тоді пуд житнього борошна коштував близько 42 коп., пшеничного – 1 руб. 26 коп., гречаного – 43 коп., свинячого сала – 4 руб. 83 коп., топленого баранячого – 8 руб. 30 коп., топленого яловичого – 9 руб. 33 коп., солі 1-го класу – 1 руб. 61 коп., а 2-го класу – 1 руб. 48 коп.; четверть пшона – 9 руб. 91 коп., ячменю – 2 руб. 96 коп., вівса – 3 руб. 28 коп.; фунт пшеничного хліба – 7 коп., житнього – 3 коп., яловичини 1-го сорту – 7 коп., 2-го – 5 коп., 3-го – 4 коп., баранини 1-го сорту – 23 коп., 2-го – 4 коп., свіжої риби – 15 коп., привізної – 20 коп., коров'ячого масла – 25 коп., овечого – 18 коп. і фунт меду – 29 коп. [118, арк.2–36].

У 1832 р. міністр фінансів Є.Канкрін пропонує Державній раді встановити чотири оклади оброчної податі для кожної губернії, а у зв'язку із складністю нарахувань для повітових казначейств нові оклади пропонувалося встановлювати за волостями, а не за поселеннями. При віднесенні волостей до одного з окладів оброчної податі потрібно було брати до уваги кількість і якість земель, ціни на сільськогосподарську продукцію, зручність збуту, вигідність

* Київська, Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії.

** Слобідсько-Українська губернія.

місцезнаходження, промисли мешканців, крім сільськогосподарських, вигоди які мало населення від лісних та рибних угідь, каменоломень та ін., різних місцевих умов, що позитивно впливали на економічний стан населення. Крім того, потрібно було враховувати й несприятливі обставини, зокрема розміри податкової заборгованості, обтяжливі натуральні земські повинності, часті затоплення земель і т.п. Здійснення таких заходів, на думку міністра фінансів, повинно було збільшити надходження до бюджету від оброчної податі на 3 млн руб. [953, с. 267–268.]. Запропонований проект, підтриманий Державною радою, отримав законодавче затвердження височайшим указом у липні 1832 р. Як експеримент, він запроваджувався в Санкт-Петербурзькій, Псковській, Новгородській та Тверській губерніях, в яких за допомогою відрядженого з міністерства фінансів чиновника засновані губернські комітети складали таблиці розрядів оброчних податей казенних поселян. Правила нових окладів відповідно до височайшого повеління від 7 жовтня 1832 р. поширювалися й на інші губернії, за винятком сибірських і привілейованих. Але все ж цей проект, незважаючи на згадані укази й повеління, залишився тільки проектом. Табелі нових окладів оброчної податі не були затверджені царем.

На необхідності реформування управління державними селянами наголошував В.Н. Каразін, указуючи, що воно не сприяє їх господарському розвитку, не дає мотивації для підвищення продуктивності праці, і, відповідно, не приносить економічної користі державі. “Чи не бачимо ми прикладів, що який не є малий оброк казенних поселень у порівнянні з тим, що отримують поміщики, він, зі всією строгістю земської поліції, щорічно характерний недоплатою” [215, с. 51].

Подушна система передбачала подвійне оподаткування для осіб, що переселялися із однієї губернії до іншої або змінювали стан. Зокрема, державні селяни при переході в міщани, міщани при переході в купці чи селяни. У цьому разі належало сплачувати податі в повному розмірі за попереднім і новим

місцем проживання відповідній громаді до проведення нової ревізії. Відповідно до Ст. 23 Статуту про податі, податки “по окладу их считаются лежащими не на каждом лице отдельно, но на целом обществе или селении, по числу душ, по ревизии в нем состоящих или в последствии причисленных” [789, с. 12]. Розмір цих податкових зобов’язань визначався через перемноження кількості ревізських душ громади чи населеного пункту на розмір окладу, що визначався для губерній і повітів. При розкладці подушного за базу оподаткування мала братися абстрактна душа, яка не мала економічного підґрунтя, не враховувався ні майновий, ні фізичний стан платника, його платоспроможність, хоча, як указував професор Новоросійського університету С. Іловайський, “ревізська душа” була “понятием малораспространённым среди крестьян, которые при раскладке следующих с них сборов считают на свои мирские, окладные души” [904, с.248]. На відході від передбачених законодавцем норм під час розкладки подушного акцентував увагу М. Сперанський у “Плані фінансів”, зазначаючи, що частина поміщиків і казенних селян відходили від визначених урядом правил його розкладки за кількістю ревізських душ, а намагалися розподілити за кількістю тягла в господарстві “и сбор сей нечто другое есть в своем основании, как прибавка к оброку. Следовательно, подушный сей сбор и ныне существует только на бумаге и в счетах правительства, на самом же деле он есть сбор поземельный, но учреждённый на правилах, весьма недостаточных и неверных” [796, с.55]. На Слобожанщині, після поширення на неї подушного, оклад, як стверджував Д. Багалій, “щороку розкладався не по душах, а по заможності кожного” [824, с.110].

Ці тези підтверджує аналіз матеріалів ревізій державних маєтностей 1836–1840 рр., проведений академіком М. Дружиніним. Дослідник, узявши за основу дані по Подільській губернії, указує, зокрема, що стягнення державних податків у селянських громадах переважно здійснювалося на репертиційній системі через розподіл річного окладу між усіма платниками відповідно до їхнього

майнового статусу [886, с.332]; у Балтському повіті застосовувався віковий принцип розподілу, коли “совершеннолетние платили по 5 рублей, имевшие от 12 до 16 лет – по 2 рубля, имевшие от 8 до 12 лет – по рублю, а малолетние (до 8 лет) – по 50 копеек медью” [886, с.332–333]; у Воронківському фільварку названого повіту між наявними ревізькими душами розподіляли по 4 руб. 50 коп. міддю, а за вибулих стягували додатково по 1 руб. міддю за кожного робочого вола [886, с.334]. Застосовувався також передбачений законом подушний принцип розподілу податкових зобов’язань і змішаний, як наприклад, у Літинському старостві Літинського повіту: “Крестьяне должны были вносить поголовный сбор по 2 рубля с души и сверх того – определённую сумму за грунт: паровой – по 4 рубля, поединок – по 2 рубля, пеший – по 1 рублю, халупник по 53 злотых” [886, с.334].

Опрацьовані нами матеріали ревізії державних маєтностей Херсонської губернії свідчать про відсутність системності в розподілі податкових зобов’язань державних селян і цього регіону: “Раскладка всех сборов на поселян производится обыкновенно не вовремя и без соблюдения законного порядка ... и... весьма разнообразно. По некоторым вся сумма разлагается поровну по числу душ, по иным на души и скот, по другим на хозяев, смотря по их состоянию” [151, арк. 11 зв.–12]. Загалом ревізори вказували, що розкладки досить часто проводилися несправедливо при обкладенні худоби чи іншого майна, не зверталася увага на їхню цінність, на отримуваний від них дохід. Як приклад, наводилося село Валегуцулово Ананьївського повіту, в якому для сплати накопиченої податкової заборгованості було вирішено стягнути з кожної душі за 7-ою ревізією 67 руб. з одиниці великої рогатої худоби й коней по 15 руб., з овець – 3 руб. 70 коп., колоди бджіл – 3 руб. 50 коп., з 12 вітряків – 1354 руб. 11 $\frac{3}{4}$ коп. Внаслідок такої розкладки багатьом господарям належало сплатити від 500 до 700 і більше рублів недоїмок сільського товариства [151, арк. 12 зв.]. Проте на початку 60-х рр. XIX ст., як і наприкінці 30-х рр., у

губернії домінувала подушна система розкладки податей і повинностей. Підполковник О. Шмидт, автор фундаментального дослідження “Херсонская губерния”, виданого в серії “Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба”, указував, що в кінці 1850-х рр., для державних селян губернії подушне складало близько 5 руб. й декількох копійок окладного збору; окрім того, з них збирали $1\frac{1}{2}$ – 2 коп. поземельного збору з десятини та майже стільки ж з душі мирського збору, тобто загальна сума оподаткування складала на одну ревізку душу близько 5 руб. 20 коп., а всі натуральні повинності в рік не перевищували 50–60 коп. [813, с. 342]. Дослідник зазначав, що загальні річні повинності менші 6 руб. для землеробів, котрі володіли в середньому 9,5 десятин землі, не були обтяжливими, а значні недоїмки державних селян по губернії зумовлювалися подушною системою оподаткування. О.Шмідт наголошував, що “самое рациональное средство для отвращения накопления недоимок – раскладка всех податей на землю, причём надел ею крестьян должен быть в размерах, соответствующих средствам каждого” [813, с. 342]. Як приклад, наводилося с. Іванівка Одеського повіту в котрому, після неврожаю 1848 р. сільське товариство, “не видя возможности правильной и своевременной уплаты податей при душевом разделе земли, предоставило право каждому из домохозяев брать её столько, сколько позволят его средства и платить подать уже не по душам, а по числу взятых на себя десятин. Постановление это имело хорошие последствия, и текущая подати вносились своевременно и сполна” [813, с. 342].

Аналітичний огляд інших матеріалів, зокрема окладних книг, податних зошитів, документів губернського й окружного, повітового й волосного правлінь різних регіонів України [12; 36; 42; 52; 53; 55; 57; 94; 123; 129 та ін.] також підтверджує, що справді в досліджуваний період не існувало єдиної системи розрахунків подушних податкових зобов’язань членів сільських громад у державних селах. Тільки за визначеною законодавцем ставкою оподаткування

ревізької душі подушне обчислялося під час визначення сумарного податкового зобов'язання територіальних громад, прийому зібраних платежів до повітових казначейств і в діловодстві органів управління. Тому цілком слушним є твердження М.М. Сперанського про те, що подушне існувало лише на папері й у розрахунках уряду. Зрозуміло, що така ситуація у фіскальній царині провокувала зловживання виборних адміністрацій у державних селах. Значне податкове навантаження, зловживання низових адміністрацій, архаїчні методи господарювання з низькою, точніше відсутньою агрокультурою, неврожайні роки й нестабільні ціни на збіжжя породжували постійні недоїмки в сплаті державних податей.

В Україні не було жодного регіону, який не мав би проблем із податковими заборгованостями. У лютому 1814 р. Новоросійський генерал-губернатор А. Рішельє повідомляв міністра фінансів Д. Гур'єва, що він одержує “звідусіль найсумніші донесення про становище сільського населення; арештантські роти в Херсоні вже переповнені людьми, посадженими туди за несплату недоїмок, а багато інших самі просять, щоб їх відвели туди ж. Селяни зовсім неспроможні платити, вони продають своє останнє майно, а через два роки, а може й раніше, вони перемруть з голоду, якщо уряд на свій кошт не забезпечить їх продовольством” [Цит. за: 879, с.109–110]. Записка сенатора Мечникова 1832 р. до Миколи I “О чрезвычайных недоимках, о причинах оных, о средствах к получению настоящих и о недопущении впредь будущих” спровокувала жорстку позицію міністра фінансів Є. Канкріна щодо забезпечення податкових надходжень до державної скарбниці з казенних селян. До цього більш жорстку позицію щодо стягнення податкових недоїмок займав міністр внутрішніх справ граф А. Закревський (1828–1831 рр.). Відоме його подання стосовно податкових недоїмок московських міщан до Державної ради, підтримане останньою й затверджене імператором, відповідно до якого міщан, які мали податкові заборгованості, належало “употреблять для заработка оных в различныя

работы”, а “мещан, кои не платили за семейства свои сряду пять лет государственных податей и коих поведение окажется неисправимым, годных отдавать в военную службу, а негодных переселять в Сибирь” [344, с.1206]. Сенатор Мечников прямо вказував, що найголовнішою причиною накопичення податкових недоїмок останніми був вплив казенних палат на волосне начальство, які мали привід “не слушать ни земской полиции, ни самого губернатора” [841, с.132]. Другою, на думку Мечникова, за вагомістю причиною стало “ослабление прежних законных мер и средств, в продолжении времени учинённое в пользу неисправных плательщиков” [841, с.132]. Це були прямі закиди на адресу міністра фінансів та його відомства. Канкрін намагався пояснити імператору економічні чинники податкових заборгованостей державних селян, заперечував бездіяльність довіреного йому міністерства: “Огромная переписка доказывает, что оно непрерывно настаивает на том, чтобы в счёт текущего оклада и недоборов поступило по крайней мере столько, сколько составляет годовой оклад. Правда, что при подобных требованиях упоминалось иногда, чтоб не было приступаемо к мерам разорительным, особенно в отношении к казённым крестьянам (как-то: телесным наказаниям, выставливаниям в зимнее время окон и дверей, поставкою неплательщиков на мороз, выдерживанию без пищи, продаже за бесценок последнего имущества, на что неоднократно поступали жалобы). Но сего требовала самая польза финансов и спокойствие народа, особливо при упадке цен на все продукты” [841, с.136]. Враховуючи, що записка сенатора Мечникова не містила пропозицій щодо усунення порушених проблем, міністр фінансів, вносячи до Державної ради на вимогу Миколи I названу записку й власні пояснення, пропонує ряд заходів, які, на його переконання, могли сприяти розв’язанню питань боротьби з податковими недоїмками. Отримавши схвалення ради, пропозиції Є. Канкріна знайшли відображення в іменному указі Миколи I від 15 червня 1832 р. [343] 8 лютого 1835 р. імператор ухвалює доповідну Є. Канкріна

“О дозволении начальникам губерний вводить военную экзекуцию в упорствующих в платеже податей казенных селения” [289]. На отриманому височайшому дозволі для застосування військової екзекуції у казенних селах, які опиралися сплаті податків наголошував міністр фінансів в листі від 18 лютого 1835 р. до подільського військового губернатора, щоправда це рекомендувалося втілювати лише в крайніх випадках, для залякування інших неплатників у губернії [20, арк.56–57]. Таким чином, у безрезультатній боротьбі з недоїмкою влада вдавалася до застосування позаекономічних примусів, зокрема, військових екзекуцій у казенних селах. Волинський цивільний губернатор А. Римський-Корсаков у жовтні 1835 р. констатував, що “при постоянном наблюдении за ходом взыскания податей и недоимок и предпринимаемых по сему предмету мерах, я не вижу желаемого успеха в взыскании оных; напротив того, подати и недоимки поступают в самом ничтожном количестве, так что казначейства в затруднении или даже не в состоянии выполнить предназначенных расходов” [20, арк.248].

Полтавський губернський предводитель дворянства Капніст у записці до міністра внутрішніх справ А. Строганова (грудень 1841 р.) вказував, що під час стягнення податків із державних селян губернії протягом 1821–1838 рр. їхнє рухоме майно й особисті речі, зокрема худобу, овець, одяг та ін., продавали з публічного торгу на базарах і ярмарках, “а самих поселян піддавали жорстоким тілесним покаранням” [Цит. за: 879, с.111]. Але недоїмка, як слушно зазначав подільський цивільний губернатор Г. Лошкарєв у рапорті до імператора, усе збільшувалася й тому не могла бути ліквідована одними лише стягненням, адже застосування для цього суворих і рішучих заходів могли лише до останнього розорити населення [20, арк.294].

Необхідно зазначити, що не всі державні селяни українських губерній підлягали оброчному оподаткуванню, виняток становила значна частина мешканців Правобережної України, на території якої переважно існувала

орендна система. Державні селяни цих губерній, як правило, були зобов'язані відбувати панщину тимчасовим орендарям. Казна одержувала не оброчні платежі селян, а орендну платню від осіб, які з публічних торгів отримували населені пункти в тимчасове користування. Загалом законодавець виділяв 6 категорій підданих, які не підлягали оброчному оподаткуванню “и платят одне подушныя подати: 1) крестьяне состоящих в хозяйственном управлении населённых казённых имений, как отправляющие разные повинности натурою; 2) крестьяне бывших поиезуитских имений; 3) однодворческие крестьяне; 4) безземельные панцирные бояре в западных губерниях, живущие на помещичьих землях; 5) государственные крестьяне в Камчатке; 6) половники, живущие на владельческих землях” [789. с.10].

Надходження до бюджету з різних видів державних маєтків на Правобережжі були нерівномірними, про що свідчать такі дані:

Таблиця 3.4

Доход у рублях на 1 ревізьку душу [Складено на основі: 1028. с.88]

Губернія	Старос-тинські	По-монастирські	Перші поезуїтські	По-галиційські	По волостях оброчних селян
Київська	7,15	14,54	6,44	–	9
Волинська	12,72	11,94	18,54	–	–
Подільська	12,87	15,07	13,65	85,62	–

Така різниця пояснювалася тим, що при складанні інвентарів не було уніфікованих способів обрахунку доходності маєтків у відповідності до селянських прибутків. Найбільш послідовним і непримиримим борцем із фільварками і господарчим станом державних селян був генерал-губернатор Київський, Подільський та Волинський Д. Бібіков. Але, попри всі його зусилля,

процес переведення державних селян на оброк тривав кволо. Через 8 років після виходу положення про люстрації у правобережних губерніях значна частина селян перебувала на господарчому становищі. Зокрема, 107 із 328 казенних маєтків Волинської губернії, а в Київській – із 76 985 державних селян, на оброку було 33 585 осіб [879, с.104]. Повністю завершилося переведення на оброчне становище лише 1859 р. [879, с.104].

Поліпшити ситуацію із платоспроможністю державних селян було покликане міністерство державних маєтностей, створене 1838 р. на чолі із П. Кисельовим. З його ініціативи для визначення доходів казенних поселень від земель та лісів у Росії протягом 1843–1856 рр. проводилося визначення земельних площ, місцевих відмінностей ґрунтів за назвами, якістю, середнім з них врожаєм і культивованими культурами. Своєрідним полігоном для апробації кисельовських новел у галузі оподаткування, зокрема перекладання оброку з душ на землю, стають Петербурзька й Воронежська губернії. Так, 1842 р. в цих губерніях вводяться нові податкові правила, відповідно до яких обчислювався певний процент чистого прибутку із земель, вводилися особливі збори за зиски від мирських оброчних статей, лісів та ін., а селянські промисли обкладалися так званим “білетним збором”. Складність практичного застосування нововведень змусила уряд відмовитися від цієї системи й продовжити пошуки способів удосконалення оцінювання дохідності земельних наділів.

У грудні 1844 р. Миколою I затверджується проект Правил про порядок стягнення грошових зборів з державних селян, котрі мали впорядкувати їхні грошові зобов'язання, які поділялися на чотири види: “а) общие сборы, б) частныя казённыя взыскания; в) мирские сборы и г) рекрутские денежные сборы” [201, с.836]. До складу загальних зборів належали: громадські, на забезпечення продовольством і земські збори, державні податі та різноманітні стягнення, котрі мали сплачувати сільські товариства, зокрема розстрочені

недоїмки, позики та ін. Загальні збори рахувалися за кількістю душ кожного сільського товариства, хоча “считаются лежащими не на каждом лице отдельно; но на целом сельском обществе, однако же поступать в казну могут не иначе, как по раскладке на каждое семейство, или домохозяина; а потому для ежегодного производства сих сборов необходимы: во первых, окладное исчисление, или окладной лист, во вторых, раскладка на домохозяев, и в третьих, форма, или порядок производства сборов” [201, с.836–837].

Протягом 1842–1851 рр. правила оцінювання переглядалися 6 разів, у результаті чого в 1848 р. було вироблено механізм так званої зрівняльної розкладки через перекладання оброчної податі з душ на землю й промисли. Для кожної губернії обчислювався так званий контингент, тобто сума оброчної податі відповідно до її класу й кількості податного населення. Частка від губернського контингенту й суми земельного та промислового доходу губернії визначала величину окладу у відсотку, який приймався для оподаткування окремих поселень губернії [817, с.230–231]. Розподіл цієї податі в середині населеного пункту здійснювали самі селяни. На основі таких правил до 1856 р. зрівняльна розкладка оброчної податі була введена в 19 губерніях: Петербурзькій, Воронежській, Пензенській, Тамбовській, Тульській, Рязанській, Курській, Орловській, Псковській, Катеринославській, Московській, Смоленській, Харківській, Саратовській, Новгородській, Тверській, Калузькій, Нижегородській і Володимирській [226, с.173]. У шести губерніях – Херсонській, Таврійській, Ярославській, Костромській, Казанській і Самарській – були проведені лише підготовчі роботи, а в 11 інших губерніях взагалі не було нічого зроблено для перекладення податей із душ на доходи казенних поселень і введення зрівняльної розкладки. Таким чином, лише в двох із дев’яти українських губерній вводилися новели у сфері прямого оподаткування державних селян, і то не на перших етапах експерименту.

Розвиток буржуазних відносин, підготовка реформи 1861 р. зумовили необхідність спрощення кадастрової оцінки й встановлення таких окладів оброчної податі, які могли б слугувати для визначення капітальної вартості земель на випадок їх продажу селянам у власність. З цією метою 1859 р. видається нова інструкція для оцінки казенних земель, згідно з якою угіддя поділялися при оцінці на 5 класів: 1) орні землі; 2) косовиці; 3) вигони, випуски та пасовища; 4) землі під садками й цінними культурами, оброблюваними для продажу; 5) садиби, землі під забудовами, городами, невеликими садами, котрі слугували для домашнього господарства селян. При підрахунку чистих (оціночних) доходів з валових доходів вилучалися 20–40% для покриття витрат на обробіток. Кадастрові роботи за згаданою інструкцією проводилися в 14 губерніях, з яких тільки в 9 вводилася оброчна подать на нових підставах обчислення, вона становила $\frac{1}{4}$ оціночного доходу [1002, с.161], а інші податки й збори розраховувалися за старим, докадастровим порядком – за кількістю душ. Для оцінки дохідності помість у західних губерніях проводилися люстрації, які рахували валові доходи, у прибалтійських проводилося регулювання, на підставі якого обчислювали чистий прибуток. Проте подорожна розкладка оброчної податі в кінці 1861 р. існувала лише в трьох губерніях – Смоленській, Новгородській і Псковській, – а в Київській, Волинській, Подільській, деяких помістях Курляндської та Лівонської губерній державні селяни платили поземельний оброк, визначений проведенням там регулювання [127, арк.35].

У 1861 р. встановлюються нові ставки оброчної податі. Найвищими – 3 руб. 15 коп. із ревізької душі вони були для Ярославської, Костромської, Казанської, В'ятської, за винятком Орловського повіту, та для державних селян Царевського повіту Астраханської губернії; 3 руб. мали сплачувати в Орловському повіті В'ятської губернії, а також в Оренбурзькій, Симбірській, Самарській, Пермській, за винятком Чердинського й Солікамського повітів; оклад у 2 руб. 85 коп. встановлювався для Астраханської, за винятком

Царевського повіту, Вологодської, за винятком Сольвичегодського, Яренського й Устьсисольського повітів та Херсонської і російських поселенців у Таврійській губернії. Такий же розмір оброчної податі встановлювався для колоністів Таврійської, Херсонської і Катеринославської губерній [127, арк.34 зв.]. Селяни колишніх південних поселень сплачували 2 руб. 84 коп., найнижчою податкова ставка була для Наримського відділення Томської губернії і Тобольського, Березовського й Туринського округів Тобольської губернії – 2 руб. 41 коп. і для державних селян Чернігівської та Полтавської губерній – 2 руб. 53 коп. [127, арк.34 зв.] Оброчна подать у формі земельного оброку, який сплачували в Київській, Волинській та Подільській губерніях, підвищувалася на 10%. Цілком слушно писав професор В. Лебедев, що оброк за характером був ще однією подушною податтю, особливо в середині XIX ст., коли згідно з указом від 7 березня 1861 р. його сплачували й ті державні селяни, які не користувалися казенною землею [934, с.132].

Отже, державні селяни українських, як і представники цієї верстви в інших губерніях Російської імперії, підлягали поголовному оподаткуванню, сплачуючи подушне та оброчну подать, а їх податкове навантаження в 4,5–5,6 разів перевищувало загальнодержавні платежі поміщицьких селян. Великий податковий тиск разом із надто низькою агрокультурою, періодичними неврожаями, коливаннями цін на хліб, а також зловживанням селянських адміністрацій стали причиною значних за обсягами податкових заборгованостей державних селян України, для ліквідації котрих в умовах феодално-кріпосницької держави влада вдавалася як до височайшого прощення, так і до застосування позаекономічних примусів, зокрема військових ексекцій. Певні спроби перейти на економічно обґрунтовані податкові платежі державних селян здійснило створене 1838 р. міністерство державних маєтностей на чолі з П. Кисельовим, але, на жаль, чи на щастя, переважна

частина державних селян українських губерній залишилася поза орбітою цих новел.

Досліджуючи оподаткування українського селянства, не можна залишити поза увагою, особливу категорію сільських мешканців Лівобережної України – козацтво. За влучним висловом З. Когути: “У процесі приведення української соціальної структури до відповідності з імперською моделлю найбільш невизначеним було становище козаків. У серці імперії не існувало жодної подібної групи населення” [921, с.241]. Дійсно, після знищення останніх проявів українського автономізму – козацьких полків на Слобожанщині, Гетьманщині й полкового устрою на Лівобережжі та Запорозької Січі на Півдні, – військові обивателі й козацтво продовжували існувати лише як окремих стан, близький до державних селян. Проте, однозначно, наслідуючи імперського законодавця, визначати козацтво як одну з станових груп державних селян, на нашу думку, було б не цілком коректно, адже їх політико-правові статуси значно різнилися, особливо це стосувалося питань особистої свободи, права переходу в інші податні стани, права винокуріння і землеволодіння. “Как ни были ограничены права малороссийских козаков к концу XVIII века, но всё же таки их свободное состояние не могло сравниться с тяжким бесправием крестьянства” [1012, №6, с.461], – указував М. Стороженко. Але враховуючи, що проблеми політико-правового статусу різних категорій населення України кінця XVIII – середини XIX ст. виходять за межі нашого дослідження, зупинимося лише на взаємовідносинах у царині державних фінансів українського козацтва й самодержавної Росії. Козацтво та військові обивателі склали найчисельніші станові групи державних селян Лівобережжя в першій половині XIX ст. Так, зокрема, козацтво в 1813 і 1850 рр. складало 83,02% і 82,93% чисельності державних селян на Полтавщині, 71,08% і 64,93% – на Чернігівщині, щодо військових обивателів Харківщини, то, за даними на

1813 р., вони становили 81,80% державних селян [Підраховано на основі: 933, с.12].

Історія формування фіскальних зобов'язань українського козацтва до імперії Романових у кінці XVIII ст. відображена у “височайше” затвердженій вересневій 1807 р. доповіді Сенату “О сравнении панцирных бояр в повинностях с малороссийскими казаками”. Законодавець указував, що травневий 1783 р. указ Катерини II включав українське козацтво до податних станів імперії, впорядкувавши їх податкові зобов'язання, котрі козаки “до 1783 года платили поборы неопределённые, зависевшие от воли начальства; в оном году высочайшим указом мая 3 дня повелено: собирать с них на содержание военной их службы, вместо прежних не определённых поборов, с каждой души по одному рублю по 20 копеек на год; кроме того казаки малороссийские платят оброчных за право винокурения по 1 рублю с души, по указу 1794 года сентября 7 дня, вместо провианта по 50 копеек и по указу 1797 декабря 18 прибавочных вместо содержания полковых подъемных лошадей по 26 копеек, накладных по 2 копейки на рубль, всего по 2 рубли 81 копеек с каждой души” [621, с.1279]. Отже, 1797 р. податкові зобов'язання українського козацтва було в 1,87 рази меншими, ніж у державних селян, котрі сумарно сплачували 5 руб. 26 коп. Принципова різниця була в сплаті оброку, – для козаків він був своєрідною формою акцизу за право вільного винокуріння, а для державних селян – орендною платнею за використання державних земель. У 1803 р. Сенат визнав малоросійських козаків “полноправными владельцами принадлежащей им земельной собственности” [1012, №6, с.466].

Податкова політика держави щодо малоросійського козацтва й військових обивателів Слобожанщини, як правило, залежала від ряду внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників. Цілком слушно вказує українська дослідниця Т. Лазанська, що “в период войны правительство, используя казаков как дополнительную военную силу, снимало с них оброк. Поэтому государственная

власть в зависимости от обстановки лавировала: она то частично освобождала казаков от уплаты податей, то вновь привлекала к таковой” [932, с.65].

Козаки заносилися до окладних книг товариств тих населених пунктів, в яких вони мешкали. За узгодженням із казенною палатою вони змінювали місце проживання. Казенна палата видавала указ про їх виключення із подушного окладу в одному товаристві й запису в іншому. Так, наприклад, Київська казенна палата, на прохання “значкового товарища сына Григория Тимченка, и по учинённой справке приказали: в Переяславское и Киевское уездные казначейства послать указы и велеть, первому, вышеписанного Тимченка в двух из числа козаков , а подсоседка в одном мужеска полу души из числа козаких подсоседков уезда Переяславского в селе Капустинцах с начала сего 795 года исключить, а послежнему его Тимченка в тем подсоседком в толиком же числе душ и с того времени уезда киевского в местечке Воронкове в число тамошних козаков и их подсоседков и в подушной оклад причислить” [94, арк.148].

Але не всі представники лівобережного козацтва смиренно виконували царські укази й записувалися в окладні книги для сплати подушного. У попередньому розділі ми вказували, що подушна система досить складно приживалася на Лівобережжі, вільні мешканці якої ігнорували заборону на переходи із одного населеного пункту до іншого. Ще гостріше ця проблема стояла в козацьких поселеннях, адже з часів Богдана Хмельницького козацтво вважало себе не просто вільним, але й привілейованим станом. Листування нижніх земських судів з казначействами й козацькими начальниками свідчить, що частина козацтва саботувала ревізію 1794 р. Так, зокрема, в повідомленні Переяславського нижнього земського суду до Переяславського повітового казначейства, з посиланням на рапорти козацьких начальників, указувалося, “что жители части их селений избегая дабы в сочиняемую ныне новую ревизию в тех местах где жительствоуют записаны не быти” [94, арк.40] змінювали без узгоджування з фіскальними органами місця проживання. Суд наголошував, що

“через таковое жителей удаление с их нынешних жилищ в сочинении ревизии может последовать замешательство” [94, арк.40 зв.].

Ми вище вказували, що в кінці XVIII ст. козацтво Полтавщини й Чернігівщини та військові обивателі Слобожанщини, окрім загальнодержавного подушного, сплачували оброк за право вільного винокуріння, проте в XIX ст. Санкт-Петербург періодично накладав на них оброк, аналогічний тому, що сплачували державні селяни, – за користування державною землею. Такий підхід пояснюється тим, що “правительство никак не могло определить своего окончательного отношения к казаком – считать их только держателями земли, или же наследственными владельцами старозаимочных участков” [933, с.65].

У зв'язку з війною, коли армії Наполеона стрімко просувалися у глиб імперії, імператорським рескриптом 25 червня 1812 р. малоросійському генерал-губернатору князю Я. Лобанову-Ростовському наказувалося приступити до формування козацьких полків у Чернігівській і Полтавській, за прикладом сформованих напередодні війни графом Віттом на Київщині й Поділлі, українських козацьких полків [990, №9, с.2].

Генерал-губернатору вдалося сформувати у Полтавській губернії 9 козацьких кінних полків і 6 – у Чернігівській. Кожен із цих 15 полків складався з 5 ескадронів [212, с.35]. Видатки лівобережного козацтва на формування цих полків були завеликі, адже кожен козак повинен був мати коня, на купівлю якого асигнувалося 100 руб. за рахунок товариства, окрім цього необхідно було мати сідло, уздечку, баклажку для води, сакву для фуражу, скребло й щітку. Одягали й озброювали козаків також за рахунок товариства, з казни видавалися лише патрони. Коштом козацьких товариств Лівобережжя ці полки утримувалися протягом усієї війни.

Не зрозуміло, що мав на увазі В. Стрельський, коли стверджував, що на формування козацьких полків у “Полтавській і Чернігівській губерніях було зібрано до 160 тисяч карбованців грошей” [1029, с.20]. Адже Чернігівський,

Полтавський і Харківський генерал-губернатор В. Левашов у квітневій 1836 р. доповіді Миколі I про становище малоросійських козаків указував, що “в отечественную войну 1812 года вооружение стоило им 40 миллионов рублей” [811, арк.34]. Якщо взяти до уваги, що 1813 р. на території Малоросійського генерал-губернаторства мешкало 460 905 ревізьких душ козаків [984, с.276], тобто тих, чиїм коштом безпосередньо утримувалися козацькі полки, то за 4 роки існування цих військових формувань на одну ревізьку душу козака припадає 86 руб. 78 коп., а на один рік – 21 руб. 69 коп., у той час ставка оброчної податі для різних категорій державних селян складала 6 руб. у 1812 р., а з 1813 р. – 8 руб., тобто безпосередні річні видатки козаків протягом 1812–1816 рр. у середньому на 14 руб. 19 коп. перевищували ті, котрі вони мали б сплатити як оброчну подать.

На утримання козацьких полків пішла лише частина названої суми. Співробітник Полтавської архівної комісії І. Павловський, ґрунтуючися на матеріалах архіву Полтавського губернського правління, наводить приклади не лише розкрадання зібраних козацькими товариствами коштів, а й визискування козаків чиновниками різних рангів, котрі використовували козацькі гроші для власного збагачення, а не забезпечення боєготовності новосформованих полків [990, №9, с.14–20].

Враховуючи значні затрати козацьких товариств на формування указаних полків, малоросійський генерал-губернатор від імені імператора оголосив козацтву, що воно “избавляется от всех податей, кроме подымной* подати” [682, с.490]. Тобто козацтво звільнялося від сплати оброчної податі, покладеної на нього іменним указом від 20 лютого 1812 р. [114, арк.10]. З цього приводу, за свідченням І. Павловського “30 августа в день тезоименитства Александра I, в

* Імовірно, генерал-губернатор хотів відновити традиційне для Лівобережної України подимне, тут і далі йде мова про подушне, адже назване подимне за об'єктом і ставкою оподаткування мало відповідати існуючому на той час подушному.

некоторых полках был прочитан высочайший указ и отслужен молебен” [990, №9, с.6].

Проте в іменному указі від 8 лютого 1816 р., щодо звільнення малоросійського козацтва від сплати оброчної податі Я. Лобановим-Ростовським наголошувалося, що “по предмету сего распоряжения, от Комитета министров учинено его императорскому величеству всеподданнейшее представление журналом 17 сентября 1812 года; но высочайшего разрешения на оное еще не последовало” [682, с.490]. Лише в листопаді 1813 р. Комітет міністрів на запит міністра фінансів графа Гур’єва щодо оподаткування малоросійських козаків вирішив “оставить на том самом основании, как распорядился малороссийский генерал-губернатор” [682, с.490].

Ставлення козацьких товариств до формування кінних полків для захисту імперії Романових від Наполеона не було однозначним. Частина вірила у відродження національного війська й старих привілеїв козацтва, вони навіть виставляли до війська від себе більше, ніж це передбачалося в маніфесті Олександра I, тобто більше 4 осіб від кожної сотні ревільких душ. Інші ставилися до цього процесу без особливого ентузіазму, й навіть слідом за місцевими поміщиками, частина котрих мала опозиційні та профранцузькі настрої [1007, с.69], неохоче брала участь у мобілізації членів товариств до новостворених козацьких полків, намагаючися зменшити кількість рекрутованих козаків. Мали місце випадки, коли козацькі товариства замість піклування про сім’ї козаків, котрі перебували в діючій армії, накладали на них значні податкові зобов’язання. Як, наприклад, у селі Красному Янівської волості Чернігівського повіту. Його мешканки – Параска Запорожчиха і Євдокія Кулешиха, – змушені були в листопаді 1813 р. звернутися до Чернігівського цивільного губернатора О. Бутовича за допомогою, вказуючи, що “козацье общество не взирая на нашу бедность и службу наших мужей наступательно изнуряя нас экзекуциею взыскивают подушные и разные

казённые и общественные повинности и нас так ставят на уравнение с теми в которых мужей не имеется к службе к совершенному нашему бедствию ибо мы и детей малолетних своих прокормить не в состоянии” [135, арк.1]. Документ містить резолюцію губернатора: “Предписать нижнему суду, чтобы подтвердили волосному правлению, дабы просители податями и постоем не были отягощены” [135, арк.1], а на другий день до Чернігівського нижнього земського суду направляється відповідне подання [135, арк.2].

По завершенні війни й поверненні козацтва додому граф Д. Гурьев знову звернувся з клопотанням до Комітету міністрів про стягнення, починаючи з 1815 р., з малоросійського козацтва податків в обсязі, передбаченому лютневим 1812 р. іменним указом, але “Комитет, не имея разрешения на прежнее представление своё от 17 сентября 1812 года, почёл себя не в праве приступить к какой-либо отмене учинённых малороссийским генерал-губернатором распоряжений” [682, с.490]. Проте, враховуючи аргументацію міністра фінансів, що скарбниця через це щорічно недоотримує 2 712 929 руб., Комітет звернувся 9 лютого 1815 р. до Олександра I за дозволом скасувати розпорядження князю Я. Лобанова-Ростовського, але імператор “повелеть соизволил, чтобы взимание с малороссийских казаков оставлено было в настоящем его положении, впредь до особого по сему предмету учреждения, которое последует в непродолжительном времени” [682, с.490]. Як бачимо, графа Д. Гур'єва зовсім не цікавило те, що держава в рік опосередковано отримувала у 3,68 рази більше надходжень від лівобережного козацтва, котре власним коштом утримувало 15 полків діючої армії. Проте міністр фінансів на знайшов підтримки в імператора.

У липні 1816 р. іменним указом Олександра I козацькі кінні полки розформовуються, їхнім командирам наказувалося негайно розпустити козаків по домівках, у нагороду за службу їм залишалися лише мундирні речі, а щодо фіскального боку взаємовідносин козацтва й центральної влади, то імператор

проголошував, що “мы всемилостивейше освобождаем их от всех других податей и сборов, кроме подымной по три рубля и за право винокурения по одному рублю, и того по четыре рубля с души, которыя собирать на прежних основаниях с начала сего года” [376, с.888]. Надходження від указаних податей пропонувалося зберігати в казенній палаті, разом із коштами, котрі залишаться від 122 980 руб. 57 коп., що “остались от обмундирования казаков” після сплати штаб і обер-офіцерам розформованих полків платні за 1815 р., і грошима від продажу коней із цих полків, непридатних до подальшого використання в армії [376, с.888]. Ці кошти ймовірно планувалося використати на створення військових поселень з лівобережного козацтва, адже преамбула цього указу містила тезу царя про те, що “мы с удовольствием приступаем ныне к образованию сего сословия на правилах, воинскому духу его свойственных, долженствующих расширить и упрочить навсегда выгоды его поселения, и связать казаков неразрывными узами со всеми прочими военными силами нашими” [376, с.887].

Але вже через два роки на українське козацтво, серпневим іменним указом 1818 р., знову накладається рекрутська повинність, хоча й підтверджуються їхні пільгові податкові зобов'язання, “они оставляются при тех самых податях, по 4 руб. с души, кои собираются с них на основании указов моих от 11 июня 1816 года” [232, с.544]. Проте, уже наприкінці 1819 р. графу Гур'єву вдається схилити на свій бік Державну раду з питання оподаткування малоросійського козацтва, котре протягом 1812–1819 рр. отримало, на думку російських можновладців, “достаточное вознаграждение за произведённые ими в 1812 году издержки” [262, с.410]. Олександр I погоджується із аргументацією міністра й членів ради, видавши 10 грудня 1819 р. іменний указ, котрим повелів: “С 1 генваря наступающаго 1820 года возобновить с малороссийских казаков сбор оброчного оклада в пользу государственных доходов, и вместе с тем распространить на них учреждённые подати по части путей сообщения,

платимые всеми прочими состояниями казённых поселян” [262, с.410]. Все ж ставка оброчної податі для козаків встановлювалася на рівні, “как она установлена была до 1812 года” [241, с.1325], тобто 6 руб. Чи дійсно восьмирічна пільга покривала платежі козацьких товариств на утримання козацьких полків? Ми вже зазначали, що видатки однієї козацької ревізької душі тоді складали в середньому 86 руб. 78 коп., а сума оброчної податі, котру козаки не сплачували в період 1812–1819 рр., становила 70 руб. Окрім цього, козаки не платили збори на утримання шляхів сполучення у розмірі 25 коп. на рік у 1816-1817 рр. і по 30 коп. у 1818–1819 рр., тобто ще 1 руб. 10 коп., а разом – 71 руб. 10 коп. Таким чином, фактичні переоплати козацтвом за цей період складали близько 15 руб., тобто майже ще дворічну ставку оброчної податі. І це лише формальний фінансовий бік взаємин, адже оброчна подать для козацтва була незаконною взагалі.

Проблема неправомочності оброчної податі для лівобережного козацтва лежала в площині визнання його прав на власність земельними наділами, котре всіляко заперечував міністр фінансів граф Д. Гур'єв. Особливо гостро ця проблема постала 1820 р. Влада, організовуючи переселення малоросійського козацтва на терени Чорноморського війська, вимагала, щоб ті, хто бажає змінити місце проживання, повністю розраховалися з податковими зобов'язаннями, при цьому їм заборонявся продаж власних земель. Необхідно зазначити, що царський уряд у питанні переселення козаків з Полтавської та Чернігівської губерній на Південь до Новоросії й Чорноморії, діяв за кліше, розробленим у кінці XVIII ст., фіскальна складова котрого була напрочуд стабільною й послідовною – фінансові умови цієї міграції були значно гіршими за ті, що пропонувалися іноземним колоністам, уряд не брав на себе жодних зобов'язань щодо фінансової підтримки переселенців, а вони отримували право залишити свої товариства лише після розрахунку з державою щодо фіскальних статей. Так, зокрема, Київська казенна палата, звертаючися 23 липня 1795 р. до

Переяславського повітового казначейства з питання переселення із Чернігівської губернії 400 душ козаків до Катеринославської губернії, наказувала стягнути належні із них податі й недоїмки до 1796 р. включно [94, арк.210]. Аналогічні підходи були й під час переселенських кампаній 1806–1809 рр. [149, арк.1–3], 1809–1811 рр., проте тоді козацькі родини для погашення податкових недоїмок і облаштування на новому місці мали кошти від продажу землі, а 1820 р., з подачі графа Д. Гур'єва, їх максимально наблизили до звичайних державних селян, котрі лише користувалися державними землями й за це сплачували оренду у формі оброчної податі. Міністерство фінансів виступає каталізатором наступу на залишки колишніх козацьких привілеїв, особливо в питаннях контролю й розпорядження їхніми землями.

Проте в урядових колах не було одностайності щодо цієї проблеми. Державна рада 14 квітня 1823 р. навіть визнала, що “земли малороссийских козаков не зависят от управления министерства финансов и принадлежат либо козакам собственно, на праве дворянском, либо обществам их, не имеют сходства с землями, у казённых крестьян во владении состоящими, которыми заведывают казённые палаты. Почему на будущее время постановить правилом, чтобы дела по землям малороссийских козаков, ежели со стороны казны нет к ним притязаний, не были отсылаемы ни в казённые палаты, ни к министру финансов на заключение” [1012, №6, с.482]. Зрозуміло, що така розв'язка не могла задовольнити очільника міністерства фінансів, котрий, через п'ять днів звернувшись до міністра юстиції Дмитра Івановича Лобанова-Ростовського, до речі, брата колишнього малоросійського генерал-губернатора Якова Івановича, опротестовує це рішення, аргументуючи свою позицію посиланнями на закони, що раніше забороняли козакам продавати свої землі, а також тим, що козаки, як і державні селяни, сплачували оброк [921, с.245]. Щоправда, граф Д. Гур'єв скромно промовчав про те, що заборони на продаж козацьких земель і

обкладання козаків оброком приймалися виключно на вимогу його відомства, котре, маючи хронічний бюджетний дефіцит, значні внутрішні й зовнішні позики, шукало будь-які шляхи наповнення скарбниці, а заволодіння майже півмільйоном “нічийх” ревізьких душ і їхніми землями було досить спокусливим.

Проте малоросійський генерал-губернатор князь М. Рєпнін, який змінив на цій посаді князя Я. Лобанова-Ростовського в липні 1816 р., стає на його захист, намагається опротестувати пролобійовану міністром заборону продавати козакам спадкові землі [1048, с.107], підготувавши аналітичну записку з історії козацтва, в якій висвітлювалися заслуги представників цього стану перед імперією – документально, ґрунтуючися на грамотах і указах, підтверджував легітимність козацького землеволодіння [Детальніше див: 784].

Наступник графа Д. Гур'єва Є. Канкрін продовжив політику наступу на козацькі привілеї міністерства фінансів, а першим результатом стало прийняття в грудні 1823 р. іменного указу про зрівняння з 1 січня 1824 р. малоросійських козаків у платежі оброчної податі з державними селянами, котрі мешкали в тих же губерніях [241, с.1323]. Тобто козацтво Полтавської і Чернігівської губерній відтепер мало сплачувати державні податки на рівні державних селян – 11 руб. 30 коп., з котрих 8 руб. складала оброчна подать.

Лише у березні 1827 р. новий російський імператор Микола I в іменному указі міністру фінансів графу Канкріну наголошував, що, розглянувши за поданням малоросійського генерал-губернатора князя М. Рєпніна “журнал комітета финансов, коим одобряется предложение ваше, чтоб учиненое по указу 18 декабря 1823 года возвышение оброчной подати с казаков Полтавской и Черниговской губерний двумя рублями с души на сей 1827 год сложить” [609, с.262].

Значні зміни у фінансову політику російського самодержавства до українського козацтва спровокувало польське повстання 1830 р., для участі в

придушенні якого з малоросійських козаків, як і в 1812 р., формуються кавалерійські полки, щоправда 1831 р. їх було лише 8 – “по 732 козаки в шести основних полках і по 170 – у двох резервних” [1048, с.108]. Їх формування, за свідченням В. Левашова, обійшлося козацьким товариством у близько півмільйона рублів [811, с.34]. Ініціатором створення козацьких полків виступив малоросійський генерал-губернатор М. Репнін, котрий, поряд із цим, запропонував зменшити податковий тиск на козацтво. “Микола I погодився на ліквідацію недоїмок (подушного, водяного і сухопутних податків) і збору за вільну торгівлю спиртними напоями, що накопичилися на 1831 р.” [1048, с.108].

23 березня 1832 р. імператор адресує іменний указ “О взимании податей: подушной, за право винокурения и оброчной, в малороссийских губерниях, вместо ассигнаций, серебряною монетою” міністру фінансів Є. Канкріну, котрим Микола I погодився на запропонований міністром і схвалений Державною радою експеримент зі стягнення податкових платежів із мешканців Лівобережної України срібною монетою. Проте, царський указ не обмежував платежі податей срібними грошима, а наказував місцевим казначействам приймати податі “как ассигнациями и медною монетою, так и серебряною рублевою, по желанию платящих” [242, с.151]. Ставки оподаткування відповідно до цього указу були наступними: “вносить с ревизкой души за подать подушную по 90 копеек, за право винокурения по 55 копеек, и за оброчною с казенных крестьян по 2 руб. 20 коп., а с малороссийских казаков, с коих ныне, на основании рескрипта моего от 6 мая 1831 года, вместо 8 руб., взимается 4 руб. ассигнациями, по 1 руб. 10 коп. серебром, с доплатою дробей в общих суммах менее серебрянаго рубля” [242, с.151]. Березневий указ містив новели у фіскальній політиці самодержавства, зокрема, переводив податкові платежі в двох малоросійських губерніях із асигнацій на срібло на 1832–

1833 рр. До цього лише, відповідно до вересневого указу 1801 р., сріблом стягувалися рекрутські гроші в прикордонних поселеннях [984, с.284].

Хоча козацькі полки й не встигли взяти участі в придушенні повстання, проте цар був задоволений їх відданістю престолу й рішучістю послужити імперії. Микола I у червні 1832 р. видає іменний указ, котрим урегулював військові й фінансові зобов'язання чернігівського й полтавського козацтва перед імперією. У ньому, зокрема, декларувалося бажання імператора “облегчить их в настоящих повинностях, мы признали за благо, вместо податей, ими ныне платимых, взимать с них впредь до приведения в действие упомянутых предложений, с каждой ревизской души по два рубля серебром в год, включая в сумму сию 55 коп. серебром за право продажи вина” [403, с.401]. Цей указ не лише зменшував податкове навантаження на одну ревізьку душу українських козаків, а й пропонував для полегшення податкового тиску козацьким товариствам, за їхнім бажанням, “привести между собою в точную известность, владеемая каждым семейством земли, и по мере количества оных, разложить платёж следующих с общества, или селения податей” [403, с.401]. Тобто на найвищому рівні визнавалася недосконалість подушної системи стягнення податей. Проте ця новела, як і інші заходи Миколи I, була половинчастою, адже не скасовувала подушного підходу при визначенні сукупного податкового платежу козацьких поселень чи товариств. На попередньому рівні для козацтва залишалися лише натуральні й грошові земські повинності. Окрім цього, царський указ припиняв спекуляції різних державних органів щодо козацького землеволодіння, чітко визначивши правовий статус козацьких спадкових і набутих земель. Якщо перші могли перебувати в цивільному обігу лише серед представників козацького стану, то другі, “преобретённые казаками по купчим крепостям от дворян или разночинцев, могут быть продаваемы и другим образом, на основании законов отчуждаемы, кому бы то ни было, без всяких ограничений” [403, с.401]. Окрім

цього, козаки отримали право у випадку черезсмужжя, за дозволом казенної палати узгодженим із військовим губернатором, а за його відсутності – з цивільним губернатором, обмінювати свої спадкові землі на поміщицькі й різночинські.

Розуміючи, що незавершеність реформування лівобережного козацтва як окремого стану українського населення може призвести до рецидиву зазіхань на нього міністерства фінансів у плані перетворення козаків на державних селян, М. Рєпнін запропонував створити спеціальну установу для управління малоросійського козацтва, а через половинчастість законодавчого регламентування податкових зобов'язань козацтва перед владними структурами постало “питання про визначення системи й розмірів їхнього оподаткування та про з'ясування майнового стану” [1048, с.110]. З цього приводу генерал-губернатор звертається по височайший дозвіл на проведення нового перепису полтавського й чернігівського козацтва. На думку М. Рєпніна, “розмір податку має залежати від кількості працюючих у родині та від площі наділів і визначатися один раз на десять років” [1048, с.110]. Як експеримент він апробував запропоновану ним систему оподаткування у Полтавському й Чернігівському повітах, у яких був проведений перепис козаків і з'ясовано площу їх земельних ділянок [1048, с.110]. Імператор підтримав ініціативу малоросійського військового губернатора, і в червневому 1833 р. указі Миколи I князю М. Рєпніну наголошується: “Разсмотрев представление ваше о порядке произведения новой переписи малороссийских казаков, и о приведении при том в известность земель и имущества их, я уполномочиваю вас как на исполнение сих предложений чрез особых чиновников, которые имеют быть вами командированы по селениям казаков в то время, когда издан будет манифест о произведении общей по государству переписи, так и на определение по сей новой переписи, немедленно по окончании оной, сбора податей” [552, с.367–368].

Звільнення 1834 р. князя М. Рєпніна з посади генерал-губернатора призупинило процес оптимізації оподаткування лівобережного козацтва, а податкова політика Санкт-Петербурга щодо українського козацтва навіть у найменшому наближенні була дуже далекою від справедливої та економічно обґрунтованої, що, як свідчать архівні документи, призводило лише до подальшого розорення цієї верстви українського населення. Так, зокрема, призначений 1835 р. Чернігівським, Полтавським і Харківським генерал-губернатором В. Левашов у всепідданійшій доповіді 1836 р. до Миколи І вказував, що такі заходи, як складання недоїмок чи їхня розстрочка, не мали позитивного впливу на козацькі господарства й відповідно на їх платоспроможність, адже під час стягнення з козаків податкових зобов'язань і бюджетних заборгованостей до них застосовувалися “не токмо строгие, но даже жестокие меры... Сверх обыкновенных полицейских побуждений продавались на базарах движимое имущество, рогатый скот, лошади, овцы и наконец рубища их и жён их. Не взирая на сии разорительные и для казны вредные меры, недоимка не могла пополниться, и сии-то остатки оной были сложены или рассрочены. Словом сказать, прощалось то, чего казна и без того не могла получить; потому облегчительные меры сии ни мало цели своей не достигали” [811, с.35]. На думку В. Левашова, необхідно було відмінити обов'язок товариства платити недоїмку за неплатників, адже на Лівобережній Україні земля перебувала в приватній власності козаків, і їхні товариства не мали права нею розпоряджатися, а тому вони не могли відповідати за своєчасну сплату податей членами товариства [811, с.36]. Генерал-губернатор вказував, що в 1835 р. з козацьких товариств надійшло 3 805 018 руб. податкових платежів, проте бідні козаки їх взагалі не платили, середнього достатку внесли лише половину необхідної суми, а заможні “уплатили за других 1 298 148 рублей, или с каждой души по 4 рубля 60 копеек сверх собственного годового оклада” [811, с.34]. Міністр фінансів Є. Канкрін, котрий, за дорученням управляючого

справами Комітету міністрів, вивчав доповідь В. Левашова імператору, справедливо зазначав, що “для отвращения предполагаемых неудобств от взаимной ответственности обществ в платеже податей остаётся одно средство, то, чтобы ввести предположенный новый образ обложения оными” [811, с.39]. Граф Є. Канкрін, а за ним і Комітет міністрів, визнали, що покращити платоспроможність козацтва можливо шляхом, запропонованим М. Рєпніним: “Учреждение нового порядка взимания податей с малороссийских казаков с обложением их, и по мере владеемых земель, достояния и промыслов, было уже в виду и как отозвался министр финансов в присутствии Комитета вместе с другими предположениями бывшего малороссийского военного губернатора о новом образовании тамошних казаков”, проте вони констатували, що все це “зависит ныне от дальнейшего усмотрения и представления настоящего главного местного начальства” [811, с.41]. У листопаді 1836 р. новим генерал-губернатором краю призначають графа О. Строганова. В. Левашов намагався продовжити політику М. Рєпніна щодо українського козацтва й доводив уряду, що зубожіння цієї верстви населення викликано, перш за все, видатками на спорядження козацьких полків 1812 і 1831 рр., які підірвали їхню платоспроможність, і неможливістю її відновити через систематичний наступ міністерства фінансів, котре послідовно визискувало козацтво різними заходами податкової політики, як-то підвищення акцизу на сіль 1814 р. з 20 до 90 коп., що обмежило можливості їхнього чумакування, а 1820 р. взагалі обклало їх оброчною податтю.

Наступного, 1837 р., ситуація не покращилася. Є. Канкрін у листі до Чернігівського цивільного губернатора генерал-майора Жукова вказував, що протягом 1836 р. податкові заборгованості козаків цієї губернії зросли з 2162 тис. руб. до 2448 тис. руб. [138, арк.1 зв.]. Головна господарська контора для малоросійських козаків, до якої звернувся Чернігівський губернатор з вимогою вжити негайних заходів для ліквідації недоїмок козацьких товариств,

мусила констатувати, що значні суми податкових заборгованостей козаків сформувалися ще до створення цієї контори, тобто протягом 1832–1834 рр. і “время от времени умножаются от начисления пени и процентов” [138, арк.7]. Стягнення з козаків недоїмок за попередні роки було досить проблематичним, адже вони в силу ряду обставин “пришли в крайнюю обнищальность, и третья часть из них не имея земли, не только платит податных за прежнее время недоимок и долгов по ссудам на продовольствие не в состоянии даже с великою нуждою снискивают для семейств своих весьма бедное пропитание и содержание заработками” [138, арк.7–7 зв.]. Окрім цього, на загальну суму недоїмки впливала податкова заборгованість переселенців до Кавказу, котра мала бути списана, проте рахувалася й далі на козацьких товариствах [138, арк.7 зв.].

Негативний вплив на платоспроможність козацьких сімей справили різноманітні легітимні побори й зловживання місцевих властей. Сучасники свідчили, що “урядники ездят по сёлам и требуют денег то на подушное, то на земские повинности, то на содержание контор, то на содержание волосных правлений, то на содержание становых управлений, то на мирские надобности, то на оспопрививателей и т.д. Словом, предлогам ко взысканию денег нет конца, и бедные казаки платят безмолвно, не имея никогда той утешительной уверенности, что всё уже заплатили, а напротив того, оставаясь всегда в мучительном ожидании, что через несколько времени опять придут урядники взыскивать с них деньги на какую-либо новую надобность, о которой они прежде и не слышали” [Цит. за: 933, с.71].

На кінець 30-х рр. XIX ст., як указує Т. Лазанська, сумарна ставка податкових зобов'язань козаків Полтавської губернії складала 13 руб., а Чернігівської – 10 руб. 80 коп. [933, с.66], і це при тому, що вони були звільнені від сплати оброчної податі. Для порівняння скажемо, що державні селяни цих

губерній при подушній системі розкладення мали річне податкове навантаження 11 руб. 30 коп. асигнаціями й мідною монетою.

Після створення міністерства державних маєтностей (1837 р.), козацтво переходить під його юрисдикцію, тобто ними завідує установа, створена насамперед для управління державними селянами. Подальші законодавчі ініціативи цього відомства 1838–1839 рр. наглядно продемонструють, що українське козацтво для російської влади було лише особливою групою державних селян, котра мала певні привілеї. Восени 1838 р. міністр державних маєтностей П. Кисельов підтримує ініціативу Чернігівського, Полтавського і Харківського генерал-губернатора О. Строганова перед Комітетом міністрів про дозвіл малоросійським козакам переходити в інші податні стани на рівні з казенними селянами [126, арк.70]. 23 листопада того ж року імператор, “высочайше повелеть соизволил: сравнить малороссийских казаков в отношении к переходу в другие податныя сословия с казёнными крестьянами, с тем, чтобы они исполняли все условия, постановленные законами при переходе в другия сословия сих последних, чтобы не состояли на рекрутской очереди, не имели за собою недоимок, а также прежде перехода, их крепостная казачья земля была непременно продана казакам же, на основании высочайшего указа 25 июня 1832 года” [288, с.331].

У жовтні 1839 р. Микола I підтримує рішення Державної ради про виключення з податного звання українських козаків, котрі вступали до служби по навчальній частині вчителі чи в університети для навчання. Знову ж таки, вони отримували це право на тих же підставах, що й інші представники податних станів, зокрема державні селяни, з виключенням їх із козацького стану, “первых, по принятии их в учительское звание, а последних, по окончании курса наук и по получении учёной степени, и сообразно сему утвердить в службе по учебной части с исключением из казачьего звания определённых учителями в Пузыковское приходское училище Фёдора Зайченка

и в Змиевское уездное училище Акима Литовченка, а казачьим детям Демяну и Якову Бубликам, по выданным им от казаков местечка Смелаго увольнительным свидетельствам, дозволить для продолжения наук поступить в университет” [660, с.762].

А в грудні 1839 р. лівобережне козацтво урівнюється в правах з державними селянами під час переходу в неподатні стани, приводом для такого рішення стало клопотання козака Полтавської губернії Івана Глоби про дозвіл вступу у ченці. За рапортом графа П. Кисельова, імператор повелів “дозволить малороссийским казакам переходить наравне с государственными крестьянами в неподатныя состояния” [287, с.959].

Для міністерства державних маєтностей і його місцевих підрозділів існування у своєму підпорядкуванні групи особливого стану населення, який мав деякі подібні до державних селян риси, викликало певні труднощі управління, тому вони навіть у власному діловодстві часто називали лівобережне козацтво “державними селянами”. Як, наприклад, у листі Чернігівської палати державних маєтностей до чернігівського губернатора дійсного статського радника Шереметєва в серпні 1840 р. стосовно надання допомоги постраждалим від пожежі козаком села Кожани, вказувалося: “Исправляющий должность новозыбсковского окружного начальника рапортом от 26 минувшаго июля №2123 доносит палате, что *государственные поселяне* (виділено нами – В.О.) села Кожанов Сергеенки, Деркачь и Голикова от произошедшего пожара лишились всей постройки, нуждаются в денежном пособии, которое необходимо им оказать, именно: Тимофею, Василию и Игнату Сергеенкам, Ивану Деркачу и Марии Голиковой, каждому по двадцати пяти рублей серебром” [142, арк.1]. У той же час, вихідні дані листа називають його “Об оказании пособия потерпевшим от пожара казакам села Кажанов” [142, арк.1]. Розглядаючи проблему козацького землеволодіння, законодавець указував, що особи “казачьяго сословия, которыя переходили в податныя

состояния мещан и государственных крестьян, и в неподатное монашество” [453, с.517] були зобов’язані продавати свої землі лише представникам козацького стану. Таким чином, на державному рівні визнавалася якісна відмінність лівобережного козацтва від державних селян. Цікаво, що ті з козаків, хто отримував дворянство, зберігали попереднє козацьке землеволодіння, “подвергаясь токмо исполнению нераздельно с сим владением обязанностей, по отправлению поземельных повинностей и платежу податей” [453, с.517].

Військова кампанія Російської імперії проти Оттоманської Порти розпочата 1853 р., відома в історіографії як “Східна війна”, у результаті низки військових і дипломатичних прорахунків призвела до висадки союзних Туреччині військ на Кримському півострові восени 1854 р. Захист імперії потребував залучення нових людських ресурсів. Санкт-Петербург у черговий раз вдається до створення ополчення, котре для українського козацтва знову матеріалізується в традиційних для складних військових кампаній першої половини ХІХ ст. Малоросійських кінних козачих полках. Новий імператор Олександр II 7 травня 1855 р. затверджує “Положение о малороссийских конных казачьих полках”, котрим козаки Полтавської та Чернігівської губернії, “по настоящим чрезвычайным обстоятельствам”, призивалися “в государственное ополчение на службу временную для защиты веры, престола и отечества” [191, с.320]. Відповідно до цього положення, формується 6 полків – 4 в Полтавській і 2 – в Чернігівській губерніях. Але, на відміну від формувань 1812 і 1831 рр., 1855 р. законодавець детально регламентував фінансовий бік цього питання, указуючи, що видатки на “устройство и содержание малороссийских полков, относятся: одне на счёт казачьих обществ, другия на счёт дворянских имений Полтавской и Черниговской губерний и, наконец, третия на счёт общаго государственнаго земскаго сбора” [191, с.323]. Щодо фіскальних зобов’язань козацьких товариств, то вони повинні були забезпечити делегованих ними на службу

козаків трьома сорочками й двома штанами, внести до місцевих повітових казначейств за квитанціями кошти, визначені екстраординарним зібранням дворянства, для придбання обмундирування для козаків, зокрема, шапки, кашкета, галстука, напівжупану, шароварів, шинелі й двох пар чобіт. Окрім цього, товариства мали здати шестимісячну пропорцію провіанту на продовольство козаків, виходячи з розрахунку десять пудів тридцять п'ять фунтів муки й один пуд п'ять фунтів круп на кожного рекрутованого козака [191, с.323]. Усе інше забезпечувалося із інших двох указаних джерел фінансування. Озброювалися полки за рахунок держави. Для Полтавщини 4 козацькі полки обійшлися в 613 798 руб. 65 ½ коп., з котрих 79 851 руб. 72 ¼ коп. внесли козацькі товариства – 57 062 руб. 57 ¾ коп. на козацьке обмундирування й 22 789 руб. 14 ½ коп. на шестимісячне продовольство полків, тобто 13% необхідної суми були внесені козацтвом [119, арк.8 зв.]. Досить позитивним для козацьких товариств було рішення законодавця про їх звільнення від сплати “податей и оброчной суммы” за рекрутованих козаків [191, с.324].

Новосформовані козацькі кінні полки проіснували до весни 1856 р. й були розпущені. Востаннє російське самодержавство звернулося до практики формування таких полків у травні 1863 р., коли для допомоги в придушенні польського повстання було сформовано 3 малоросійських кінних козацьких полки – 2 в Полтавській і 1 – у Чернігівській губерніях [212, с.35].

На початку 60-х рр. XIX ст. козацтво Полтавської і Чернігівської губерній, попри уніфікаційні заходи владних структур, залишалося особливою групою населення, котра зберігала певні корпоративні права, хоча й значно обмежені російською владою після введення в Україні подушної системи оподаткування. Із різних козацьких формувань, що мешкали на теренах імперії, у тому числі й сформованих із колишніх запорожців і реєстрових козаків Гетьманщини, лише на українське козацтво були поширені подушні статті оподаткування. Звід

законів Російської імперії указує, що від подушної податі вільними були “все вообще казаки, кроме малороссийских. Из сих последних жительствующие вне губерний Черниговской и Полтавской, быв причислены к государственным крестьянам, состоят в одном с ними окладе; жительствующие же в губерниях Черниговской и Полтавской малороссийские казаки, составляют *особенное сословие между сельскими обывателями* (виділення наше. – В.О.), обложены особым, для них установленным окладом” [789, с.8]. Найвиразніше козацькі привілеї віддзеркалює податкова політика імперії, яку ілюструють дані наведені в додатку 3.

3.3 Міщанство

На міських обивателів у Російській імперії подушне було поширене вересневим указом 1724 р., коли для купецтва, різночинців й інших мешканців міст був встановлений подушний оклад в 1 руб. 20 коп. У зв’язку із початком російсько-турецької війни (1769–1774 рр.), ставка оподаткування збільшується до 2 руб., а по завершенні війни – повертається до довоєнного рівня, проте 1794 р. вона знову збільшувалася до 2 руб. з душі. Тенденція до зростання подушного оподаткування міщан, як і інших категорій податних станів, буде продовжуватися аж до його скасування для міщан 1863 р.

Законодавче оформлення в Російській імперії стан міщан отримав у катериненській “Жалованій грамоті містам” 1785 р., згідно з якої міщани визначалися як міські обивателі, люди середнього роду [178, с.136]. Законодавець указував, що ними могли бути ті особи, “кои в том городе или старожилы, или родились, или поселились, или дома, или иное строение, или места, или землю имеют, или в гильдии или в цех записаны, или службу городскую отправляли, или в оклад записаны, и по тому городу носят службу или тягость” [178, с.134].

Ряди міщан поповнювалися за рахунок державних селян. Так, зокрема, 1785 р. за клопотанням “посполитых коронного ведомства жителей деревни Осовец Максима Залозного и сынов его Дмитрия, Максима и Михаила”, котрі були обкладені семигривенним подушним і оброчним окладами, переводять “из посполитого в мещанское звание” [148, арк.57]. Проте державні селяни під час переходу в міщанський стан мали платити податі за обома станами до проведення нової ревізії – ця норма була закладена в 139 ст. “Жалованой грамоти”, а потім пролонгована сенатськими указами від 13 липня 1795 р. [505] і 28 лютого 1810 р. [433].

Збільшувалася кількість міщан також шляхом надання статусу містечок великим поселенням державних селян і переходу частини їх мешканців у міщанство й купецтво (як, наприклад, це було із казенними селянами новгород-сіверських слобод). Проте зміна стану населенням не змінювала автоматично його заняття, і Новгород-Сіверське намісницьке правління разом із місцевою казенною палатою звертаються до Сенату, вказуючи, що “всех тех селений, кои переименованы ратушами, крестьяне, вступившие в купечество и мещанство, сверх положенных им по сему званию выгод, пользуются и крестьянскими землями”, – тому вони були, на думку місцевих чиновників, “обязаны за сие и подати платить на крестьян положенныя” [432, с.245]. Справедливого вирішення проблем оподаткування вимагали також і частина мешканців цих слобод, котрі залишилися в стані державних селян, направивши відповідне клопотання до Сенату. Останній повністю підтримав таку позицію й наказав Новгород-Сіверському намісницькому правлінню та місцевій казенній палаті недоїмку, котра рахувалася за селянами новоутворених ратуш, у сумі “14739 рублей 97 копеек расположить и на души купцов и мещан, из оных слобод в сие звание записавшихся, поскольку на каждую их и крестьян мужеска пола душу причтется и взыскать без упущения” [432, с.245]. Окрім цього, намісницькому правлінню та казенній палаті наказувалося “приложить всевозможное старание,

как найскорее отмежевать к посадам положенный по межевой инструкции выгон и крестьянам для хлебопашества и в прочем удовольствия, земли указанную пропорцию, а потом и взыскание с купцов и мещан податей крестьянских оставить” [432, с.246].

Ми вже зазначали, що згідно з іменним указом Павла I від 18 грудня 1797 р. відбувається наступне підвищення ставок подушного оподаткування в імперії, – для міщан воно тепер складало 2 руб. 50 коп. [596, с.848], а з накладними – 2 руб. 55 коп. [36, арк.30]. Установлені Павлом I податкові ставки діяли до 1810 р. [54, арк.1]. Проте в межах міста ця ставка не була однаковою для його мешканців. Так, наприклад, мешканці м. Черкаси Київської губернії, котрі перебували в тимчасовому володінні князя Сангушка (станом на вересень 1798 р. їх було 1379 ревільких душ) платили по 1 руб. 26 коп. подушного й 2 коп. накладних [36, арк.30]. Найвищою податкова ставка в Черкасах, як і в інших містах імперії, була для міщан-євреїв, для них встановлювалося подвійне оподаткування – 4 руб. 50 коп. [36, арк.30] подушного й 18 коп. накладних, усього 4 руб. 68 коп. [70, арк.2 зв.]. Після загального в імперії Романових підвищення ставок подушного оподаткування 1810 р., для міщан вони збільшилися вдвічі й складали для християн 5 руб. із ревілької душі [953, с.77].

Враховуючи нерівномірність податкового навантаження на представників податних станів, центральна влада приймає рішення про необхідність їх зрівняння. Такий нормативний підхід містить Маніфест Олександра I від 29 січня 1812 р., а даний для його розвитку іменний указ від 20 лютого того ж року, підготовлений на основі подання міністра фінансів, повелів “к платимой ныне мещанами по всему государству подати, в уравнение с прочими состояниями, прибавить ещё по три рубли с души” [439, с.195]. Таким чином, на початку 1812 р. ставка подушного для міщан складала вже 8 руб., що відповідало сумарному подушному податковому навантаженню державних селян і в 4 рази перевищувало подушні ставки поміщицьких селян. Враховуючи

значні податкові заборгованості міщан, на них 1816 р. поширюються положення щодо стягнення недоїмок із державних селян [252]. Після введення 1816 р. додаткового 25-копійчаного збору на облаштування великих державних доріг і його підвищення 1818 р. на 5 коп. для розвитку водних шляхів сполучення, сумарна ставка подушного для міщан склала 8 руб. 30 коп.

Якщо серед державних і поміщицьких селян існували різноманітні способи розкладки податей на товариство, то в містах, як свідчить аналіз книг збору податей, домінувала класична подушна система [73, арк.2–67; 75, арк.279 зв.; 78, арк.1–11; 79, арк.1–124 та ін.]. За змішаною системою, тобто на наявні ревізькі душі в залежності від їх матеріального стану, розкладалися податкові зобов'язання міщан відданих у рекрути, а також померлих і зниклих. Спочатку міське товариство постановляло провести відповідну розкладку недоїмок на наявних міщан, а потім її затверджували на засіданні міської думи й міського магістрату. Таким чином, наприклад, ця проблема вирішувалася в м. Єлисаветграді, “всю недостающую сумму расположить к збору за тех людей на наличных мещан чрез избранных от них окладчиков” [67, арк.171], проте пропонувалося це робити “без всякого пристрастия, по состоянию каждого” [67, арк.171].

На неефективність подушного обрахування податей звертав увагу й Волинський губернатор І. Римський-Корсаков, особливо щодо міських єврейських общин, за якими вираховувалася переважна частина недоїмки. Він указував, що внаслідок міграцій єврейського населення значна частина містечок, які за наслідками попередньої ревізії рахувалися багатолюдними, зовсім запустилися, залишилася в них незначна кількість євреїв, які лише через зубожіння не змогли виїхати, а недоїмка накопичувалася протягом десятиріч [20, арк.245]. Така ситуація була характерною загалом для Правобережної України. Члени Макарівського єврейського кагалу Київського повіту Київської губернії в клопотанні до київського військового, подільського й волинського

генерал-губернатора В. Левашова писали, що в ньому за останньою ревізією 1816 р. нараховувалося 333 душі, проте в м. Макарові “находится на лицо только 120 душ, умерших до 30, живущих по разным местам здешней и других смежных губерний 75, отлучившихся с давнего времени и по всем принятым от кагала мерам поныне неотысканных и вовсе неизвестных 58, с коих за умерших и неизвестных всего за 138 душ оставшимися на лицо в Макарове евреями уплачивались все казённые подати” [16, арк.12].

Окрім цього, значна кількість міщан, незалежно від віросповідання вмирала від різноманітних епідемій. Як, наприклад, 1830 р. від холери, котра поширилася на Поволжя, Південь і Захід імперії з Кавказу. Вона мала настільки негативні наслідки в плані людських ресурсів і господарської діяльності населення, що в березні 1831 р. Микола I підписав указ “Об облегчении жителей разных мест империи, в коих была болезнь холера, от взыскания податей и недоимок”, котрий вимагав виключити померлих від епідемії осіб податних станів із перепису й окладу з 1 січня 1831 р., а також списати податкові заборгованості за другу половину 1830 р. Положення Комітету міністрів від 28 квітня 1831 р. “Об исключении из податного оклада и переписи умерших от холеры” визначило механізм виконання височайшого указу. Враховуючи масову практику ухилення від оподаткування, законодавцем передбачалася досить забюрократизована процедура виключення померлих від епідемії із окладів. Такий підхід зводив нанівець спроби включити до списків померлих від холери осіб, котрі вмирали від інших хвороб чи від старості, а то й просто зникли із того чи іншого міського товариства, проте помилки, допущені самоврядними органами при оформленні клопотань з цієї проблеми до казенних палат, мали негативний вплив на прийняття рішень. Так, наприклад, через невідповідність подання єврейського кагалу містечка Сатанів Проскурівського повіту Подільської губернії, затвердженому положенню Комітету міністрів, зокрема, “список, приложенный к прошению, не был

заверен раввином, не содержал возраста умерших и дат смерти, что не позволяло их в дальнейшем сверить со временем существования в местечке холеры” [1041], казенна палата повернула список на доопрацювання. Після збору необхідних документів, зокрема рапортів Проскурівського повітового комітету з ліквідації холери, проскурівської поліції та Проскурівського земського суду й створення на їх основі нового іменного списку померлих, який включав 284 особи, документи знову направляються до Подільської казенної палати, котра в листі до міністерства фінансів указувала на невідповідності в них, зазначаючи, що “такое неединообразное показание местным начальством появления, действия и прекращения в м. Сатанове холеры подаёт повод к сумнению в верности сих сведений, на которых если основываться, то и числа показанных по поданному от еврейского общества списку умерших на холеру 284-х евреев подлежало бы к исключению только 99 душ, какие по собранным сведениям оказались в записке по ревизии и по спискам без всякой разницы, из остальных 186 душ одних в записке по ревизии не оказалось, другие, хотя и записаны, но не под указываемыми обществом номерами, с разницею в именах, отчествах, прозваниях и летах, что подробно объяснено в ведомости противу каждого еврея, а по сим уважениям, не приступая к исключению из оклада первых 99-ти душ, все сии обстоятельства представляются на благоусмотрение департамента разных податей и сборов” [1041]. Останній після вивірки документів указав казенній палаті, що із 284 померлих євреїв підлягають виключенню із окладу лише 16 душ, таким чином, до наступної, 8 ревізії, 1834 р., в цьому містечку рахувалося 268 мертвих душ.

У трьох українських південно-західних губерніях – Київській, Волинській і Подільській – частина міщан мешкала в так званих “старостинських маєтках”. Враховуючи практику стягнення податей за обома податними станами, коли представники одного з них, не вийшовши з нього, мешкали поряд із представниками іншого й користувалися перевагами обох, Державна рада в

департаменті економії та на загальному зібранні у вересні 1831 р. за поданням міністра фінансів графа Канкріна, підготовлений на основі рапорту Київської казенної палати, розглянула питання щодо обкладання таких міщан поселенським окладом. Порушена проблема складалася із 4 пунктів: 1) якщо стягувати із міщан, котрі мешкали в старостинських маєтках, оклади державних селян, то чи включати до них оброчну подать; 2) чи застосовувати норму щодо платежу подвійних податей міщанами, котрі “издавна в старостинском местечке Рожеве целым обществом живут”; 3) чи дозволяти євреям, які не займаються хліборобством, поселятися в казенних і старостинських маєтках і чи стягувати з них податки за селянськими окладами й 4) чи дозволялося поселятися в таких маєтках міщанам інших повітів і навіть губерній за паспортами магістратів, котрим вони підпорядковані, чи заставляти їх переселитися до своїх міст чи повітів, або встановленим порядком перереєструватися [391, с.64]?

Державна рада підтримала пропозиції Є. Канкріна і вирішила, що “водворившихся в старостинских селениях и местечках, с согласия местных управлений, мещан христианского исповедания, применяясь к постановлению Правительствующего Сената, изъяснённого в указе 28 июля 1822 года, следует обложить, сверх оклада мещанского, на подобие старостинских крестьян, то есть, с них не следует требовать обыкновенных оброчных денег, а взыскивать вместо оных чинш, как за занимаемая для домов места, так и за земли, на коих производят хлебопашество” [391, с.64]. Міщани м. Рожева, котрим особливим рішенням Сенату 1811 р. дозволялося залишатися в міщанському стані з платежем, визначеного за люстрацією грошового чиншу, не обкладалися поселянськими податями, але мали сплачувати за користування землями. Євреям, які оселилися в казенних і старостинських маєтностях, дозволялося в них залишатися за умови, що вони, окрім міщанського окладу, будуть платити визначену суму або чинш лише за землю, котра була під їхніми будинками.

Щодо міщан інших повітів і губерній, то їм дозволялося залишатися на нових місцях із обкладенням їх податями відповідно до наведених вище пунктів 1-го й 3-го, за умови, що вони “установленным порядком перечислились в города тех поветов, в коих ныне водворены и с ограничениями, для евреев постановленными” [391, с.65].

У червні 1838 р. Микола I затверджує “Положение о порядке взимания с мещанских и цеховых обществ денежных сборов на государственные подати, земские повинности, общественные расходы и на возмещение казённых взысканий”, прийняте Державною радою як експеримент на три роки. Це Положення діяло й далі, увійшло до Зводу законів, а 16 грудня 1846 р. було більш деталізоване у зв'язку із появою посади помічника податного старости [451]. Під його дію не потрапляли лише Москва й Санкт-Петербург, адже для їх міських дум мали бути видані особливі нормативи акти. Положення не містило податкових новел, проте детально регламентувало порядок стягнення із мешканців міст податків і зборів, котрі поділялися на чотири види: 1) державні податі; 2) збори на земські повинності; 3) збори на громадські потреби й 4) збори на поповнення різних казенних стягнень [447, с.1020]. Державні податі для міщан і цехових, як і раніше, складалися із подушного й зборів на облаштування водяних і сухопутних шляхів сполучення.

Щодо розкладки податей, то вказувалося, що вона робиться “соответственно состоянию каждого члена общества, производимому им торгу или промыслу, и сообразно другим, принятым между мещанами, местным правилам, наблюдая, чтобы сборы за числящихся по ревизии умерших и выбылых по разным случаям, но из оклада не исключённых, а также за несостоятельных, малолетних сирот, равно за обременённых большими семействами и неимеющих по разным несчастным случаям, средств к приобретению денег на уплату податей и собственное содержание, разложены были, согласно тем же

правилам и обычаям, на наличных плательщиков, к мещанскому обществу принадлежащих” [447, с.1021–1022].

У випадку несплати податків і зборів у встановлений термін членами міських товариств, їм надавалося два місяці для ліквідації податкових заборгованостей, а якщо й по закінченню їх залишалася недоїмка, то товариство застосовувало ряд заходів, установлених законодавцем. Так, якщо неплатник, окрім житлового будинку, мав у власності іншу нерухомість, зокрема лавку, землю, млин чи інший об’єкт господарювання, й отримував від нього дохід, то його за вироком міщанського товариства могли спрямувати на покриття недоїмки [447, с.1024–1025]. Якщо ж цього доходу було недостатньо, чи боржник не мав такої власності, то, знову ж таки, за вироком товариства, через делегованих від нього людей, в присутності хазяїна-боржника, спочатку продавалися речі, котрими він торгував, а потім і інше його рухоме майно, окрім щоденного одягу членів сім’ї, домашнього начиння, ремісничих знарядь, робочої худоби та необхідних харчових запасів. У випадку, коли й цих заходів було недостатньо, то товариство могло винести вирок про використання неплатника чи членів його сім’ї на роботі в приватних осіб чи різних установах міста або повіту, для того, щоб зароблені таким чином гроші спрямувати на погашення податкових заборгованостей. Проте, якщо недоїмка була дуже значною й цими засобами не могла бути ліквідована, “то, для возмещения оной, в следствие приговора общества, по испрошении чрез городскую думу или ратушу разрешения гражданского губернатора, приступает к продаже с публичного торга недвижимого имущества, в полную собственность неплательщику принадлежащего, а за неимением или недостатком онаго, и самых его строений, на общественных землях состоящих, за исключением жилых и хозяйственных, ему и семейству его необходимых” [447, с.1025]. Якщо після застосування цих заходів недоїмка все ж таки не була ліквідована до 1 жовтня, то вона розкладалася товариством на інших міщан, включалася до

податних зошитів і табелів, а товариство на власний розсуд, за можливості, мало право відшкодувати свої затрати із боржника [447, с.1025].

Враховуючи недостатній розвиток торгівлі й промисловості у західних губерніях Російської імперії, у тому числі й Київській, Волинській і Подільській, а також значний відсоток євреїв серед міського населення, Микола I у грудні 1841 р. видає іменний указ про пільги купцям і міщанам цього регіону. Згідно з указом, купці, міщани та інші вільні люди християнського віросповідання, котрі мешкали в інших регіонах і мали право на перехід до міського стану, при бажанні могли оселятися “в городах, или в имеющих думы либо ратуши местечках, казённых и помещичьих, Западного края, в последних с согласия их владельцев” [326, с.132]. Пропонувалася спрощена система оформлення цього процесу. Так, зокрема, тим, хто бажав переселитися, достатньо було мати лише свідоцтва місцевого начальства про те, що не існувало ніяких перешкод для переселення, що вони не були засудженими за злочини, не перебували в першій чи другій черзі рекрутського набору. Зазначимо, що, приміром, для переходу із державних селян у міщани в інших регіонах вимагалася значно більше документів. Так, наприклад, державні селяни с.Гандабур Ананьївської волості Ананьївського округу Херсонської губернії для отримання дозволу на перехід у міщани м. Ананьїва 1841 р., надавали Херсонській палаті державних маєтностей “увольнительные листы... на причисление из настоящего в мещанское звание, квитанции о уплате податей и недоимок по 1842 год, свидетельства от мещан города Ананьева на принятие их в свое звание” [128, арк.3].

Переселенці до міст і містечок Могилівської, Вітебської, Мінської, Віленської, Гродненської, Київської, Волинської, Подільської губерній та області Білостоцької отримували значні податкові преференції. Зокрема, з 1 січня 1842 р. до 1 січня 1867 р. “каждый из них увольняется, на пятнадцать лет, от всех следующих в казну податей и повинностей, равно как и от повинности

рекрутской, если кто по званию своему оной подлежит” [326, с.132–133]. Проте, міщани, котрі мешкали до указу в західних губерніях, таких пільг не мали, й, незалежно від віросповідання, сплачували податі й повинності в повному розмірі. Хіба що отримували розстрочення цих платежів. Як, наприклад, товариство міщан-християн м. Новоград-Волинська. Їм для полегшення сплати податкових недоїмок, усю суму, котра станом на другу половину 1847 р. рахувалася за наявними членами товариства, розстрочили рівними частинами на 10 років, усі інші недоїмки, що були в той час на вибулих із товариства міщанах, списувалися як безнадійні, а померлих і тих, хто вибув із міщанського товариства до 1 січня 1847 р., згідно з височайше затвердженим Положенням Комітету міністрів, виключали з окладу. Надалі в цьому місті податі стягували “с того только числа душ, какое тогда в обществе на лице состояло” [64, арк.113].

Як бачимо, подушна система оподаткування суперечила організації життя міських і містечкових громад, члени яких, будучи особисто вільними людьми, залишивши свої товариства, прирікали інших до сплати за них подушних податкових зобов'язань. Це стало одним із чинників того, що 1863 р. саме міщани будуть першими в Російській імперії звільнені від подушного.

Таблиця 3.5

Ставки подушного оподаткування міщан у період 1795 – 1862 рр.

Ставка подушного	Роки							
	1795	1797	1810	1812	1816	1818	1839	1862
	2 (руб.)	2,6 (руб.)	5 (руб.)	8 (руб.)	8,25 (руб.)	8,3 (руб.)	2,38* (руб.)	2,5* (руб.)

За весь період подушного оподаткування міщан його ставки номінально зросли в 11 раз, а після поширення на українські терени 1783 р. й до його

* У срібних рублях.

ліквідації – в 7 раз. Наведені вище дані показують динаміку зростання подушного для міщан в період після третього поділу Польщі й включення населення Правобережної України, Білорусії та Прибалтики до складу податних станів імперії Романових.

Як бачимо, попри інкопораційні заходи російської влади, українські, білоруські, прибалтійські території зберігали певні особливості в оподаткуванні й у XIX ст. Навіть в офіційному діловодстві Малоросійська, Волинська, Подільська й Київська губернії називалися “привілейовані губернії”. Така норма була закладена в грудневому 1796 р. імператорському указі про новий адміністративний поділ імперії та створення нових губерній. Проте, були й інші складові, котрі в першій половині XIX ст. все ж вирізняли українські, білоруські й інші регіони у фінансово-економічному організмі імперії, у них зокрема до середини 20-х років XIX ст. використовувалися польські ваги та міри для хлібу й напоїв, при тому що вони навіть не мали сталої величини.

Податкова політика уряду Російської імперії щодо населення українських, білоруських і прибалтійських губерній у кінці XVIII – середині XIX ст. особливо не відрізнялася від загальноімперської, адже ґрунтувалася на становому й релігійному підходах, а не на етнічному. Її основу складав поділ суспільства на податні й неподатні стани, закладений ще у третьому десятилітті XVIII ст. після введення подушної системи оподаткування, поширеної на українські терени в 1760–1790-х рр. Подушне було становим феодальним податком, і стягувалося із сільських обивателів: державних, приписних, удільних, кріпосних селян, поміщицьких дворових людей, різного найменування вільних поселенців, а також міщан, цехових і робочих людей у містах. Уведене в 1724 р. подушне проіснувало більше, ніж півтора століття, й на початку 1860-х рр. усе ще залишалося основним податком – навіть після звільнення від нього міщан 1863 р. воно становило близько 70% загальної суми податкових надходжень, а його платниками були більше, ніж 26 млн осіб

чоловічої статі із 70-мільйонного населення держави [820, с.184]. Проте, навіть коли його платниками були й міщани, основний податковий тягар усе ж лежав саме на різних категоріях селянства, адже переважна більшість губерній Російської імперії, особливо українських і білоруських, були аграрними. Окрім подушного, з державних селян стягувалася оброчна подать, яка нараховувалася за ревізькими душами й мала такі ж недоліки, як і подушна. Ставки цих податей постійно збільшувалися, а їх сума наприкінці 30-х рр. XIX ст. у 9–11 разів номінально перевищувала ті, що встановлювалися протягом 1719–1724 рр.

Необхідно зазначити, що в сусідніх країнах податкові системи були більш складними й прогресивними, розміри податків не завжди визначалися абстрактними ревізькими душами, а залежали від майнового стану платника. Так, наприклад, протягом першої половини XIX ст. значних змін зазнала податкова система Австрійської імперії – 1817–1820 рр. удосконалюється земельний податок, уведений ще в середині 70-х рр. XVIII ст., 1820 р. вводиться податок з будівель, а 1849 р. – податок з доходів фізичних осіб [1054, с.387]. До речі, у Російській імперії цей податок з'являється лише в 1916 р. Проте, не зважаючи на прогресивність австрійської податкової системи, для українських селян, як і мільйонів інших підданих імперії Габсбургів, податковий тиск був досить значним, їхні землі підлягали подвійному оподаткуванню, адже, окрім земельного, податок із доходів сплачувався також і з землі. І. Франко указував, що цей податок на Галичині становив близько 40,6% усіх прямих податків, а в Чехії – 46,1% [Детальніше див.: 1039, с.139]. Податковий тиск на 1 мешканця цієї країни в другій половині XIX ст., у переведенні на франки, складав 12,4 для прямих і 26,57 для непрямих податей, а в імперії Романових ці показники все ж були значно меншими – 2,99 для прямих і 16,42 для непрямих податей [1054, с.401].

Податкова політика Санкт-Петербурзького, як і Віденського та інших європейських дворів, переслідувала насамперед фіскальну мету, а визискування

селянства як основного суб'єкта оподаткування нерідко перевищувало його платоспроможність. І, як наслідок, викликали податкові заборгованості, які влада нерідко, використавши різноманітні засоби стягнення, “височайше прощала”, але вони накопичувалися знову й знову. У безрезультатній боротьбі з недоїмкою, влада вдавалася до застосування позаекономічних примусів, навіть до військових езекуцій у казенних селах. Селянська реформа 1861 р. в Російській імперії посилила фіскальний тиск на селянство, наклавши на нього викупні платежі (як і в Австрійській імперії 1848 р.).

У середині XIX ст. фінансова система імперії потребувала негайного реформування, ліквідації феодальної податкової системи з поділом населення на податні й неподатні стани, зменшення військових видатків, розвитку конкурентної промисловості й товарного землеробства, котре було неможливим без реформування самого суспільства та ліквідації кріпацтва й, головне, без кардинальних перетворень державного механізму. Все це з особливою гостротою відобразилося на державних фінансах під час Кримської війни 1853–1856 рр. Після поразки у війні імперія Романових стояла на порозі великих перетворень, котрі могли зробити з неї або потужну буржуазну державу, або привести до майбутнього краху. Російська імперія, як свідчить історія, вибрала останній шлях, намагаючися балансувати на межі реакції та часткових буржуазних перетворень, відстрочуючи свій останній час.

РОЗДІЛ 4

Гільдійське й патентне оподаткування

4.1 Сутність гільдійської системи наприкінці XVIII – першій чверті XIX ст.

Виникнення гільдій у Російській імперії пов'язане зі спробами Петра I організувати торгівельно-промислове населення міст в окремий стан, проте первісно вони виконували виключно поліцейсько-державні функції й не були фінансовим інститутом, адже купецтво, як і інші неслужилі стани, підлягало подушному оподаткуванню. Усі купці, незалежно від належності до тієї чи іншої гільдії, мали сплачувати 40-алтинне подушне. Ураховуючи, що купці були найбільш заможними членами міського товариства, то під час общинної розкладки “по торгам и промыслам”, їм встановлювалися значно більші розміри податкових платежів, аніж в інших мешканців цих міст, на них переважно розкладалися податі малоїмущих і неїмущих міщан. Фіскальні зобов'язання купців, як цілком слушно наголошують автори монографії “История налогов в России. IX – начало XX в.”, “были частью тягла всего посада и не были непосредственно связаны с капиталом или прибылью того или иного купца” [900, с.111].

Перетворення гільдій на фінансовий інститут, а також їх чітка правова регламентація, пов'язані з іменем Катерини II, зокрема з її маніфестом від 17 березня 1775 р., за котрим купці звільнялися від сплати подушного оподаткування. Для них відтепер встановлювалися три гільдії, належність до котрих і визначала розміри податкових зобов'язань (ставка оподаткування встановлювалася в розмірі 1% від оголошеного капіталу). Належність до гільдій визначалася сумами купецьких капіталів, найменші з котрих мали бути 500 руб.

Володарі капіталу в розмірі від 500 до 1000 руб. належали до третьої гільдії, від 1000 до 10 000 руб. – до другої, а від 10 000 руб. – до першої. Травневий 1783 р. указ Катерини II, поширив на Україну не лише подушну систему, а й організацію торгового люду українських губерній у купецькі гільдії з відповідними для них зборами – “с капиталов по совести ими объявляемых по одному со ста” [438, с.908].

Положення маніфесту про створення купецьких гільдій знайшли більш детальне розроблення у “Жалуваній грамоті містам” (квітень 1785 р.), проте в ній збільшувався необхідний мінімум оголошеного капіталу для запису в купецтво. Законодавець указував, що в гільдії міг записуватися будь-хто, незалежно від статі, роду, покоління, сім’ї, торгу чи промислу, “кто за собою объявит капитал выше 1000 рублей до 50 000 рублей” [178, с.137]. Відповідно змінювалися й вимоги до наявних капіталів при запису в гільдії. Так, зокрема, до третьої могли потрапити особи, котрі мали “капитал выше 1000 рублей и до 5000 рублей” [178, с.139], до другої – “кто объявит капитал выше 5000 рублей и до 10 000 рублей” [178, с.139], а до першої належало “вписать всякого пола и лет, кто объявит капитал выше 10 000 рублей и до 50 000 рублей” [178, с.138]. Зміна розміру оголошеного капіталу щодо належності до гільдій не вплинула на оподаткування купців – для тих із них, котрі потрапили до новоутворених гільдій, розмір податкових платежів залишався, як і раніше, в розмірі 1% з оголошеного ними капіталу [178, с.137].

Наступне збільшення розміру оголошеного капіталу мало місце 1794 р., коли для запису до першої гільдії необхідно було мати не менше 16 000 руб., до другої – не менш 8000 руб., а до третьої – не менше – 2000 руб. [603, с.532]. Із 1807 р. розміри капіталів склали 50 000 руб. – для першої гільдії, 20 000 руб. – для другої і 8000 руб. – для третьої. Після монетарної реформи 1839 р. й переводу грошових розрахунків на срібло, суми оголошуваних капіталів для

першої гільдії відповідали 15 000 руб. сріблом, для другої – 6000 руб. сріблом і для третьої – 2400 руб. сріблом [43, арк.839].

У випадку, коли купці в силу тих чи інших обставин були не в змозі заплатити належну однопроцентну подать із оголошеного ними капіталу, вони виключалися з гільдій і переходили до стану міщан та підлягали подушному оподаткуванню. Так, наприклад, Козелецький купець Герасим Цирульников, котрий “по разным обстоятельствам и нещастиям в торге пришёл в крайнее убожество, так, что и подлежащих в казну по объявленному капиталу процентных денег платить не в состоянии” [148, арк.56], звернувся до магістрату з клопотанням про переведення його із стану купців у міщани. Київська казенна палата, виходячи з норм царського маніфесту від 17 березня 1775 р., й враховуючи значне розорення цього купця, адже він разом із своїм малолітнім братом Василем 1783 р. оголосив капітал у розмірі 1000 руб., тобто належали до другої гільдії, а тепер не могли навіть сплатити подать за третю, наказала Козелецькому магістрату Герасима Цирульникова та його братом Василя, з котрим вони разом вели торги, “с первой половины сего 785 года исключая из купеческого звания причислить по городу Козелцу в окладные книги в мещане к платежу сорокаалтынного оклада” [148, арк.56 зв.].

Враховуючи значно більші за міщан податкові платежі купців, держава стояла на сторожі їх комерційних інтересів. Так, наприклад, коли 1791 р. елисаветградські купці Гаврило Рогачеський, Олексій Романов та інші дванадцять купців, звернулися до Єлисаветградської міської думи з клопотанням, у котрому скаржилися про те, що “в произвождении ими по купеческому званию в разных Елисаветградского уезда селениях красными товарами промыслы, видят оне частые преграждения в торге по обстоятельству, что прибывшие с российских мест разные крестьяне торгуют по казённым и помещичьим селениям непозволенными им красными товарами, к совершенной их обиде, тем более, что оне отбывая на месте жительства разные по своему

званню повинности, и платя казне с объявленного капитала подати лишаются свободы в производстве торга” [66, арк.6]. Це клопотання підтримали міська дума та Катеринославське намісницьке правління, які наказали Єлисаветградському нижньому земському суду заборонити торги в повіті особам, які не мали купецького звання, а у випадку порушення цієї заборони судити винних і конфісковувати їх товари [66, арк.6 зв.].

Вище ми зазначали, що 1794 р. для гільдій встановлюються нові суми купецьких капіталів, оголошено про стягнення з купців додаткового однопроцентного збору. Ці заходи допомогли державі покрити частину необхідних видатків. Окрім цього, для купців встановлювався 1% збору із суми отримуваної ними спадщини [603, с.532]. А в грудні 1796 р., Сенат постановив додатково стягнути з євреїв-купців ще 1% від їхніх капіталів, мотивуючи це тим, що в іменному указі не було розподілу на християн і євреїв, а останні відповідного до указу Катерини II, виданого в той же день [602, с.532], підлягали подвійному оподаткуванню – ця норма поширювалася й на набуття спадщини. На виконання цього, казенні палати надсилали відповідні укази до повітових казначейств і городових магістратів та інших органів міського самоврядування [58, арк.1–12 зв.]. Так, зокрема, у квітні 1797 р. Євпаторійське повітове казначейство підвідомчим йому купцям-євреям донарахувало за 1794 р. 296 руб. одноразових процентних зборів [58, арк.6], а Сімферопольський міський магістрат 211 купцям-караїмам – 483 руб. [58, арк.10] Загальноімперське підвищення податкових ставок, згідно з іменним указом Павла I від 18 грудня 1797 р., не оминуло й купецького стану, для якого гільдійські збори зросли на чверть і складали з 1798 р. вже 1,25% оголошуваних капіталів [596, с.848].

Підвищення податкових ставок стосувалося не всіх представників купецького стану в українських губерніях. Так, зокрема, рескриптом

Катерини II від 20 жовтня 1795 р. надавалася десятирічна пільга* від податків ремісникам і купцям нових міст Вознесенської і Катеринославської губерній, за умови, що вони “устроят там какія либо торговья заведения, купцы на соответствующий их гильдии капитал, а цеховые не менее, как на 1000 руб.” [396, с.273].

Проте епізодичні випадки надання податкових пільг не мали значного впливу на систематичність сплати податків купцями, як і іншими верствами платників, а в деяких випадках навіть провокували значні зловживання з їх боку. У попередніх параграфах ми вказувати про те, що недоїмки були характерною рисою російської податкової системи, не стали винятком і гільдійські збори. Згідно з запискою до Сенату, поданою дійсним таємним радником бароном О. Васильєвим, котрий до 1800 р. обіймав посаду державного казначея, в імперії станом на вересень 1800 р. існувала заборгованість по гільдійським зборам у сумі 160 034 руб. 69 ½ коп. Із них, зокрема, в Московській губернії недоїмка складала 2337 руб. 96 ¾ коп., Санкт-Петербурзькій – 19 357 руб. 1 ¼ коп., Орловській – 32 783 руб. 87 ¾ коп., Курській – 254 руб. 57 ¾ коп., Костромській – 116 руб. 12 ½ коп., Воронежській – 771 руб. 84 ½ коп., Тамбовській – 1254 руб. 93 коп., Нижегородській – 2593 руб. 81 ¼ коп., Слобідсько-Українській – 123 руб. 87 ½ коп., Симбірській – 181 руб. 6 ¾ коп., Казанській – 668 руб. 13 коп., Саратовській – 7395 руб. 15 ½ коп., Астраханській – 304 руб. 84 коп., Смоленській – 116 руб. 11 ¾ коп., Білоруській – 324 руб. 82 ½ коп., Малоросійській – 15 120 руб. 19 коп. (з християн – 14 172 руб. 87 ½ коп., з євреїв – 947 руб. 31 ½ коп.), Київській – 8624 руб. 34 ½ коп. (з християн – 4789 руб. 59 ½ коп., з євреїв – 3834 руб. 75 коп.), Новоросійській – 37 405 руб. 1 коп., Ліфляндській – 991 руб. 12 ½ коп., Подільській – 8414 руб. 5 ½ коп. (з християн – 2714 руб. 2 ¾ коп., з євреїв – 5700 руб. 2 ¾ коп.), Литовській – 18 569 руб. 83 ¼ коп. (з християн – 3079 руб.

* 1802 р. строк пільги продовжено до 25 років, а 1806 р. її дія поширена на м. Феодосію.

9 коп., з євреїв – 15 490 руб. 74 $\frac{1}{4}$ коп.), Іркутській – 371 руб. 85 коп. і Тобольській – 1524 руб. 89 $\frac{3}{4}$ коп. [346, с.433] Як бачимо, найбільші неплатежі гільдійських зборів мали місце в Санкт-Петербурзькій, Малоросійській, Новгородській і Литовській губерніях. Щодо українських губерній, то їх загальна недоїмка становила 32 282 руб. 46 $\frac{1}{2}$ коп. (тобто 20,17%).

Враховуючи такі негативні тенденції зі сплатою купецтвом процентних зборів, Сенат наказав губернським правлінням названих вище губерній вживати “без найменшого отлагательства предписанья в законах на таковой случай меры, поступаая с неплательщиками и теми местами, от попечения коих взыскание сие зависит, по всей строгости закона; а дабы и по другим губерниям сбор с купеческих капиталов в своё время и бездоимочно в казну поступал, то согласно мнению бывшего государственного казначея предписать о сём и прочим губернским правлениям, с таковым при том подтверждением, дабы они имели по сему предмету неусыпное попечение как в таком деле, которое сопряжено с государственными надобностями, нетерпящими никакого отлагательства” [346, с.433].

Для запису в купецький стан міщан, чи продовження перебування в гільдіях купців, або переходу до вищих гільдій, до магістрату подавалися клопотання з оголошенням свого капіталу й сплатою належних гільдійських зборів. Так, наприклад, на засіданні міської думи 22 грудня 1807 р. затверджувалися подані до Єлисаветградського магістрату клопотання, подані “Василием Плотниковым, Алексеем Макаровым и вдовою Феодосиею Мистюшиною во вторую гильдию, Иевдыпимом Соловьёвым, Василием Чарочным, Никитой Прилепком, Матвеем Королёвым, Семеном Лазаревым, Алексеем Мотым, Сисоем Шараваровым, Василием Чернобривцем, Константином Марковым, Игнатом Панфиловым, Матвеем Сиротиным, Василием Лебедевым, Абрамом Ивановым, Илуиваном Соловьёвым да вдовами Мариною Кирсановою, Стефанидою Фесенковою, Аксиньею Нагрелиною, Екатериною Валуненою и

Анною Астафьевою в третью гильдию” [67, арк.157]. Из їхнього оголошеного сумарного капіталу 220 тис. руб. вони внесли до магістрату в якості процентних зборів за наступний 1808 р. 550 руб. [67, арк.157]. Загалом протягом 22–31 грудня 1807 р. міська дума затвердила звернення 55 осіб про оголошення капіталу на 1808 р. і запис до відповідних гільдій Єлисаветградським магістратом, котрі з оголошених нами 520 тис. руб. капіталу сплатили 1300 руб. зборів на користь міста [67, арк.157–158, 167]. А всього протягом грудня 1807 р. – січня 1808 р. до магістрату надійшло “три тисячи пятьсот девяносто пять рублей пятьдесят копеек, внесённые здешним купечеством с объявленных оным капиталов с каждого рубля по одной четверти процента” [68, арк.15]. Належні державі 1,5% від оголошеного капіталу гільдійських зборів вносилися окремо. Купецькі сім’ї, глави яких не з’являлися до магістрату з оголошенням капіталів, переводили в міщанство й включали до подушного окладу. Так, наприклад, після згадуваного вище збільшення у 1807 р. розмірів оголошуваних капіталів, 27 ревізьких душ із 11 сімей колишніх купців м. Єлисаветграда, котрі ймовірно, не змогли подолати новоутворений фінансовий бар’єр у 8 тис. і, відповідно, не оголосили своїх капіталів на 1808 р., було включено до стану міщан [69, арк.1; 82, арк.1].

З фіскальною метою сенатським указом від 28 лютого 1809 р. обмежується запис главами купецьких родин до свого капіталу родичів – дозволялося записувати лише дітей та онуків, брати могли мати й оголошувати спільний капітал, але лише у випадку отримання його як спадщину й сплати належного податку за вступ у володіння. Усі інші випадки перебування в спільному капіталі визнавалися незаконними. А братам у такій ситуації необхідно було оголошувати свої капітали окремо, й, відповідно, сплачувати гільдійські збори. При невиконанні цієї умови вони мали переходити в міщанство й підлягали подушному оподаткуванню.

Негаразди в царині державних фінансів змушували царські уряди шукати шляхи наповнення державної скарбниці, проте центральна влада замість пошуку нових джерел державних доходів пішла шляхом збільшення податкових ставок: Маніфестом від 2 лютого 1810 р. поряд із іншим податками збільшується на 0,5% збір із купецьких капіталів [340, с.57], а відповідно до маніфесту від 11 лютого 1812 р., вони зростають ще на 3% [512, с.184]. Щоправда, тоді тимчасово обклали за прогресивною шкалою й поміщицькі доходи, максимальна ставка по котрих встановлювалася на рівні 10% для тих, що перевищували 18 тис. руб. [512, с.193]. Збори з купецьких капіталів, які стягувалися на користь міст, за винятком обох столиць, спрямовувалися також до державної скарбниці. Таким чином, загальне податкове навантаження держави на купецькі капітали сягнуло 4,75%. Окрім цього, вводилося мито з купецьких книг, 0,5% із гільдійських капіталів на земські повинності, а протягом 1816–1818 рр. купців зобов'язали сплачувати ще й по 10% додатково із сплачених процентів із оголошених капіталів на водні й сухопутні шляхи сполучення. Ці заходи збільшили надходження з купецьких капіталів до державного бюджету, – якщо 1811 р. вони склали близько 4 млн 700 тис. руб., то 1812 р. – більше 14 млн руб., але в подальшому їх сума значно зменшилася, хоча й перевищувала платежі 1811 р. [213, с.48].

Збільшуючи розміри необхідного мінімуму оголошуваних капіталів, держава посилювала податковий тиск на купецтво, частина з якого й так мала проблеми з податковими заборгованостями. Враховуючи значні обсяги останніх, Сенат у серпні 1820 р. видає указ “Про запис селян у купецький стан; про перепис купців з міста до міста; про надання купцям паспортів у випадку їх відлучок у справах комерції та про стягнення недоїмок” [312], яким центральна влада через посилення адміністративного й фіскального тиску на купців намагалася зменшити їхні податкові недоїмки. Проте така політика мала зворотний ефект, адже податкові зобов'язання купецтва стали значно

перевищувати податі міщан, тому останні вели торгівлю не оголошуючи капіталу й сплачуючи 8 руб. 30 коп. подушного, а не гільдійські збори, котрі для купців третьої гільдії сумарно складали 478 руб. [72, арк.611], другої – 1445 руб. і 3462 руб. 50 коп. – першої гільдії [213, с.48]. Протягом 1816–1824 р. кількість виданих гільдійських свідоцтв в імперії зменшилася із 20 059 до 13 106, тобто майже на 35% [1030, с.373]. Усе це призводило до зменшення надходжень від процентних зборів, – 1823 р. вони склали близько 7 млн руб. [213, с.48].

4.2 Реформа Є. Канкріна та зменшення податкового тиску на купецтво

Виправити ситуацію була покликана гільдійська реформа Є. Канкріна, введена в дію маніфестом Олександра I від 14 листопада 1824 р., в якому російський імператор наголошував: “Желая оказать верноподданным нашим новый опыт попечительности нашей к облегчению повинностей и к поощрению торговли, мануфактуры и всякаго рода промышленности, мы признали за благо допустить с наступающего года значительное понижение платимых торговыми классами повинностей, утверждая вместе с тем, для вящей определительности прав и обязанностей торгующих сословий, прилагаемое у сего дополнительное постановление об устройстве гильдий и о торговле прочих состояний” [737, с.588]. Законодавець прологовував існуючі раніше розміри купецьких капіталів: 50 тис. руб. – для першої, 20 тис. руб. – для другої та 8 тис. руб. – для третьої гільдії. Відповідно до нововведень, купці перших двох гільдій отримували наступні фіскальні зобов’язання: “а) гильдейские подати по 4%; б) на водяные и сухопутные сообщения по 10-ти процентов с податного рубля; в) на земския повинности, вместо платимаго ныне $\frac{1}{2}$ процента, только по $\frac{1}{4}$ процента с капитала; г) на городския повинности по $\frac{1}{4}$ процента” [737, с.593]. Купці третьої гільдії сплачували гільдійську подать у розмірі 2,5% з капіталу, а також аналогічні збори із купцями перших двох гільдій – на шляхи сполучень, земські

й міські повинності [737, с.593]. Виходячи із наведених податкових ставок для купців встановлювалися ціни* на придбання свідоцтв на право торгівлі – 2200 руб. для першої гільдії, 880 руб. – для другої та 220 руб. – для третьої [737, с.593]. Таким чином, податковий тиск на купецтво зменшився до розмірів 1812 року.

Купецтво українських губерній, поряд із білоруськими та литовськими, отримало певні пільги. Законодавець указував, що “по уваженію особеннаго положенія губерній: двух белорусских, двух литовских, Минской, Волынской, Подольской, Киевской, Екатеринославской, Херсонской, Таврической и Белостокской области, тамошним купцам 3-й гильдии, кроме записанных в губернских и портовых городах сих губерний, полагается платить в течении 10-ти лет уменьшенную льготную подать, а именно: а) гильдейской подати по 1 ½ процента с капитала; б) на водяные и сухопутные сообщения по 10-ти процентов с податного рубля; в) на земския повинности по ¼ процента с капитала. г) На городския повинности по ¼ процента” [737, с.593–594]. Отже, для українських купців третьої гільдії, за винятком Слобожанщини, Полтавщини й Чернігівщини, встановлювалася ціна в розмірі 132 руб. за свідоцтво на право торгівлі, тобто в 3,31 рази менше існуючої до цього, а сумарні фіскальні платежі купців третьої гільдії склали 172 руб. проти 478 руб., а отже зменшилися у 2,77 рази. Зрозуміло, що зменшення податкового тиску в 1,46–1,99 рази в імперії, а в переважній частині українських губерній навіть у 2,77 рази для купців третьої гільдії, мало позитивний вплив на розвиток торгівлі, промисловості, формування буржуазних відносин і чисельного зростання купецтва, хоча податкові платежі залишалися досить значними.

Гільдійська реформа чітко визначила поняття купецьких сімей та їх капіталів. Так, зокрема, до таких сімей, котрі мали один спадковий капітал й могли мати лише одне свідоцтво на торгівлю й промисли, належали лише

* До цієї суми не входили збори на міські й земські повинності.

батьки (вдови), сини, незаміжні дочки та внуки в разі, коли вони мешкали разом і мали спільне господарство, а також рідні брати й незаміжні сестри за умови, що вони жили нероздільно в одному будинку [737, с.594]. Законодавець указував, що лише та особа з купецької сім'ї, на чие ім'я видане свідоцтво на торгівлю чи промисел, “приемлет названия купца, и пользуется присвоенными гильдии торговыми правами и личными преимуществами. Все прочия, к семейству по вышеозначенному правилу принадлежащие лица, именуются купеческими детьми, братьями, внуками и проч. – и, не имея сами по себе отдельного права торговли, пользуются однако же, яко члены семейства, теми же гражданскими правами, которыя принадлежат и главе онаго” [737, с.594].

Окрім цього, реформа Є. Канкріна впорядкувала торгівлю міщан, селян та прикажчиків, котрі за це право також мали брати свідоцтва з виплатою відповідних коштів. Так, зокрема, торгові свідоцтва міщани для торгівлі у столицях коштували 120 руб., у губернських і прикордонних містах, де були митниці – 80 руб., у пільгових губерніях – 60 руб., у повітових та заштатних містах і містечках – 60 руб., а у таких же населених пунктах пільгових губерній – 40 руб. [737, с.599]. Селяни мали право купувати свідоцтва чотирьох родів: першого роду коштувало 2600 руб., воно давало право торгівлі купця першої гільдії, але без особистих переваг і без права зайняття банкірськими й страховими справами; другого роду – 1100 руб., воно давало право торгівлі купця другої гільдії, без особистих переваг; третього роду коштувало 400 руб. і давало торгові права купця третьої гільдії, а свідоцтво четвертого роду давало права торгуючих міщан, воно коштувало 150 руб. [737, с.601]. Для занять іншими дрібними видами торгівлі й ремісництва встановлювалися свідоцтва 5-о й 6-о роду, вони коштували відповідно 40 руб. і 25 руб. Гільдійською реформою встановлювалися два класи прикажчиків, які допомагали купцям у здійсненні торгівельних операцій чи управління виробництвом, для отримання

свідоцтва 1-о класу необхідно було сплатити – 80 руб., а 2-го класу – 40 руб. [737, с.604].

У результаті проведеної реформи розширилися права середнього міського купецтва, представникам якого, як справедливо указує П. Риндзюньський, надавалося право займатися тим торгом, “который они и без того производили разными подлогами, коих предупредить невозможно” [1011, с.116]. Міністр фінансів Є. Канкрін мобілізував до державної скарбниці додаткові надходження від міщан, ремісників та селян, навіть кріпосних, котрі займалися торгівлею й сплачували до цього лише подушне, без додаткових платежів за право торгівлі. Відтепер, завдяки реформі, державна скарбниця “получила финансовые выгоды и от мелкой торговли” [1017, с.41]. Реформа також спрямовувалася й проти поширених у той час сімейних капіталів, які “оформлялись для того, чтобы избежать налогового обложения на капитал каждого члена семьи в отдельности” [827, с.71], тобто говорячи сьогоднішньою термінологією – перебували в тіні.

У травні 1825 р. за клопотанням міністра фінансів упорядковується проблема відповідальності за неправильне надання податкових пільг купецтву, адже частина купців, користуючися огріхами в законодавстві та безвідповідальністю членів магістратів і дум пільгових міст, мінімізували свої податкові платежі до державної скарбниці, а то й навіть взагалі від них ухилялися. Вище зазначалося про надані Катериною II податкові пільги купцям і ремісникам Вознесенської і Катеринославської губерній 1795 р., котрі 1806 р. були поширені й на м. Феодосію. Проте слідство, розпочате за доносом подільського єврея Янкеля Єрмісона, котрий стверджував, що ним викрито 317 осіб, котрі здійснювали свою підприємницьку діяльність у різних місцевостях імперії, безпідставно користуючися усіма правами наданими одеському купецтву й не сплачуючи державі податей, а, окрім цього, мали значний штат прикажчиків і комісіонерів, споряджених дорученнями проводити торгівлю від

їх імені, визнало значні зловживання в цій галузі, щоправда кількість осіб, які незаконно користувалися цими пільгами, була значно меншою – 18 осіб [327, с.348–349]. Аналогічні зловживання у м. Феодосії виявив її градоначальник Перовський. Так, зокрема, “феодосійські” купці Кон, Галпер, Конобус, Цимсен і Теністром отримали свій пільговий статус шляхом купівлі незначної міської нерухомості, проте не мешкали в цьому місті й не торгували, а використовували отримані гільдійські права в інших містах імперії [327, с.350].

Таким чином, значна кількість осіб за безпідставними свідоцтвами міських дум і магістратів зараховувалася до одеського, таганрозького й феодосійського купецтва, “не имея в сих городах ни прочнаго обзаведения, ни постоянного пребывания по промыслам и торговле... Записанные таким образом купцы, в продолжении многих лет беспрепятственно промышленяли в других городах и губерниях по выдаваемым им паспортам, не платя никаких податей и не получая ни откуда требований о взносе оных” [396, с.273]. Після виявлення цих зловживань було вирішено стягнути з таких купців належні з них гільдійські повинності за роки незаконного користування пільгою, проте новоросійський генерал-губернатор не підтримав цю пропозицію, вважаючи, що вона призведе до розорення багатьох купців, тому Комітет міністрів “положил освободить тамошнее купечество от всякого взыскания за прежнее время, но с изъятием однако же от сего тех купцов, кои, приписавшись к помянутым городам без прочнаго в них обзаведения, производили торговлю и промыслы в других местах” [396, с.274]. Таким чином, було запропоновано лише часткове вирішення проблеми, адже набуття податкових пільг купцями відбувалося відкрито, а міське керівництво, котре їх надавало, вимагало від претендентів лише сплати міських повинностей. Враховуючи все це, а також те, що такі купці “не имеют никаких способов на пополнение столь значительного взыскания”, а скарбниця втратить потенційних платників значних гільдійських повинностей, Є. Канкрін запропонував звільнити їх “от всякого платежа за

прежнее время до 1 января 1825 года, но с тем, дабы впредь причисление купцов и мещан на льготу производилось на точном основании существующих правил, а в случае злоупотреблений или упущений всё взыскание непременно обращено было на виновных в том членов магистратов и дум” [396, с.274].

Позиція міністра фінансів була підтримана членами уряду та затверджена імператором 19 травня 1825 р. Тоді ж, незважаючи на аргументи міністра закордонних справ про необхідність допомоги одеській торгівлі від зовнішніх капіталів та необхідності полегшення торгуючим у цьому місті іноземцям, а також про те, що суворе стягнення будь-яких повинностей з англійських купців, які торгували в південних провінціях Російської імперії, може послабити сприятливе відношення до її купців англійського міністерства, Олександр I став на бік Комітету міністрів і Є. Канкріна з питання щодо не надання пільг англійським купцям Моберлі, Атвуду, Гаторно й Ландеру, які торгували в якості записаних за гостьовими статтями одеських купців 1-ї гільдії, мали сплачувати встановлені законом проценті податі*, котрі й вимагала від них Херсонська казенна палата. Міністр фінансів указував, що “сложение упомянутого взыскания могло бы иметь вредныя последствия не столько по уменьшению казённаго дохода, сколько по ослаблению силы закона, что снисхождение сие, распространяется на некоторыя токмо лица, а не на всех виновных, было бы несовершенно совместно с справедливостию” [324, с.275–276].

Проте, позиція Є. Канкріна не була такою категоричною щодо торгівлі без сплати податків греками, анатолійськими вихідцями, євреями, переселеними з сіл до міст і кримськими татарами та роздрібною торгівлі іноземцями в пільгових містах Новоросійського краю. Міністр фінансів вважав за доцільне

* Пільга надана купцям м. Одеси поширювалася тільки на тих іноземних купців, які записувалися до її купецтва після отримання російського підданства. Усіх інших заборонялося зараховувати в купецький стан, їм лише дозволялося записуватися в іноземні гості в приморських і портових містах із правом оптової торгівлі з платою податей на рівні купців 1 гільдії.

дозволити першим двом категоріям підданих здійснювати роздрібну торгівлю “без всякого в казну платежа, впредь до издания общаго положения о торговле азиатцев в России” [381, с.304], а євреям, яких поза їхнім бажанням переселили до міст, пропонувалося звільнити на 1825 р. від сплати подушного й на шляхи сполучення. Щодо кримських татар, то Канкрін указував, що “они никогда не платили никаких податей за право торговли на местах их жительства, что из числа их, на основании привилегий 1783 и 1796 годов и указа 6 октября 1802 года, купцы вовсе свободны от всякого в казну платежа” [381, с.305]. Тому міністр фінансів пропонував: “Записку татар в торговые разряды внутри Крыма отложить до общаго постановления о обложении их податями, которое хотя и поощрило бы их может быть к большему трудолюбию” [381, с.305]. Щодо роздрібної торгівлі іноземців в Новоросійському краю, де торгівля зосереджувалася переважно в їхніх руках, то він вважав за допустиме “без отмены коренных законов и единственно в виде временнаго изъятия, до окончания строка льготы..., предоставит новороссийскому генерал-губернатору разрешать недостаточным иностранцам лавочный торг в городской черте, по свидетельствам купцов 3-й гильдии, с тем однако же, дабы заплатившие повинности по сей только гильдии, не могли пользоваться правами, иностранным гостям присвоенными” [25, с.511].

Переважна частина купців здійснювала свою підприємницьку діяльність шляхом різноманітних торгівельних операцій, але існували й інші, котрі організовували виробництво й займалися поставками своєї продукції державі, як правило, це стосувалося суконної промисловості. Цим, згідно з російським законодавством, могли займатися купці 2-ї гільдії, проте сукно поставляли купці 3-ї гільдії і навіть міщани, які не мали права утримувати фабрики, а, незаконно отримуючи від казни значні прибутки, платили мінімальні податі. За підрахунками міністерства фінансів, імперія лише протягом 1820–1823 рр. недоотримала податей на суму 25 421 руб. 50 коп. [435, с.100–101]. Є. Канкрін,

на засіданні Комітету міністрів 11 серпня 1825 р. указував, що аналогічні розрахунки необхідно здійснити й за 1824 р., а з 1825 р. встановити для фабрикантів податі “по количеству сумм, на кои поставка их простирается” [435, с.101]. Ці пропозиції були затверджені Миколою I в січні 1826 р. Проте, якщо влада, з одного боку, посилювала фінансову дисципліну купецтва шляхом встановлення податкових зобов’язань, адекватних їх доходам, адже частина його представників усіляко ухилялася від оподаткування, то, з іншого боку, ця ж влада намагалася створити для купецтва й частково міщанства умови для розвитку торгівлі й промисловості. В Україні це особливо стосувалося Новоросійського краю, котрий майже постійно відчував негативні наслідки мілітарної зовнішньої політики й природних катаклізмів. Новоросійський генерал-губернатор М. Воронцов у відношенні до міністра фінансів Є. Канкріна 1825 р. указував, що купці й міщани регіону знаходяться у вкрай тяжкому становищі, погана торгівля, неврожаї хліба та інші обставини сприяли їхньому розоренню, відбувалися різючі переходи від багатства до бідності, від значущості до нікчемства, зменшувалася кількість купців, які вели закордонну торгівлю, багато з них переходять із 1-ї гільдії до 3-ї, “многие сделались мещанами, которые разорились до совершенной нищеты, иные от отчаивания и преследования своих заимодателей скрылись не известно где за границу. Промышленность мещан, говоря вообще, едва достаточна для существования их с семействами. Капиталов ни у кого нет; дома городские потеряли цену свою и не приносят даже половины прежних доходов; лавки опустели; магазины разрушаются; на пристанях редко видят людей” [541, с.472]. Єдиним, що рятувало торгівців і промисловців від повного знищення, писав генерал-губернатор, були пільги від казенних податей, надані містам Одесі, Феодосії і Таганрогу, двадцятип’ятирічний термін яких добігав кінця, а тому він підтримував клопотання новоросійських купців і міщан про подовження терміну цих пільг ще на 10 років і їх поширення на м. Керч на 25 років. Міністр

фінансів у цілому підтримав це клопотання особливо стосовно Керчі, а щодо інших міст він пропонував продовжити надану їм пільгу на 8 років [541, с.472], але Комітет міністрів на своєму засіданні 23 травня 1825 р., “принимая в соображение с одной стороны, что от продолжения льготы, столь долгое время существовавшей, казна лишается принадлежащего ей дохода; а, с другой, что допущение сего может служить поводом и на будущее время домогаться отстрочки для избежания казенных податей, находит, что по сим причинам не можно соглашаться на испрашиваемое продолжение льготы” [541, с.473]. Проте, зважаючи на підтримку цього клопотання генерал-губернатором, уряд вирішив за доцільне все ж таки продовжити податкові пільги для міст Одеси, Феодосії і Таганрога, щоправда лише на 5 років, по завершенні котрих надавалася 50% пільга у сплаті державних податей ще на 5 років; м. Керч отримувало 25- річну пільгу з 1826 р. [541, с.473].

Серйозною проблемою колишніх міщанських сімей, які переходили в купецтво, були фіскальні зобов'язання, котрі з них вимагали міщанські товариства за їхніх померлих членів, особливо батьків, у відповідності до громадської розкладки. Питання було настільки неурегульованим, що Київська казенна палата змушена була звертатися до міністерства фінансів за роз'ясненнями. На засіданні Сенату 8 червня 1826 р. Є. Канкрін указував, що після смерті купців, а також зарахованих до сімейних капіталів родичів не мали права переводити в міщанство й вимагати від їх сімей сплати податей і повинностей, проте “при увольнении мещан в купечество, они могут быть обязываемы обществами к уплате податей и повинностей за принадлежащих к семействам их родственников умерших в мещанстве, в том единственно количестве, какое законом определено, а не в таком, какое причитается по общественным раскладам” [506, с.542].

Вище ми зазначали, що, попри зменшення ставок платежів за гільдійські свідоцтва, вони все ж продовжували залишатися досить значними, а

надходження від них 1825 р. перевищили показник за попередній рік майже на 3,5 млн руб. [900, с.169], проте очікуваного значного зростання торгівлі й промисловості не було. Враховуючи це, виданим у липні 1826 р. іменним указом Миколи I із 1 січня 1827 р. знову зменшуються гільдійські повинності для купців 3-ї гільдії із 220 руб. до 150 руб., а в пільгових місцевостях – із 132 руб. до 100 руб.; міщани взагалі звільнялися від взяття патентів, а селянські свідоцтва 3-о роду знижуються із 400 руб. до 300 руб., а 5-о й 6-о роду взагалі відмінялися, ціна свідоцтв прикажчиків 1-о класу зменшувалася із 80 руб. до 50 руб. [297, с.685]. У грудні 1827 р. гільдійські платежі знову зменшуються. Так, зокрема, для купців 3-ї гільдії пільгових губерній, записаних у повіті губернського міста, ціна на свідоцтва встановлювалася не на рівні губернського міста, а за пільговим положенням. Розширено було кількість пільгових губерній, до котрих зараховувалися губернії Східного Сибіру з Якутською областю. Плата за селянські свідоцтва встановлювалася на рівні купецьких: за свідоцтва “1-го рода, вместо 2600 руб., 2200 руб., 2-го рода, вместо 1100 руб., 880 руб., 3-го рода, вместо 300 рублей: в столицах и всех губернских городах 220 рублей, в уездных городах нельготных губерний 150 руб., в уездных городах и всех местечках льготных губерний 100 руб.” [366, с.1088]. Селянське свідоцтво 4-о роду відтепер в столицях та губернських містах замість 100 руб. коштувало 80 руб., у повітових містах – 60 руб., а в містечках і повітових містах пільгових губерній – 40 руб. [366, с.1088–1089]. Усім фабрикантам і заводчикам дозволялося перебувати в 3-й гільдії, за умови, що вони, “находясь в оной, производили продажу изделий с своих фабрик и заводов, токмо в том уезде и городе онаго, где сии фабрики и заводы находятся, полагая продажу изделий в городе из лавки, состоящей при фабрике” [366, с.1090], а в інших двох лавках, які міг мати купець 3-ї гільдії, дозволялася торгівля іншими товарами. Позитивний вплив на розвиток вітчизняної промисловості мало звільнення від запису до гільдій російських підданих, а також іноземців – виробників “разных

машин и аппаратов для фабрик”, за умови, що їх продаж здійснювали “при одном из своих заведений” [366, с.1090], що закладало основи промислового перевороту розпочатого в 30-х рр. ХІХ ст.

Усі ці заходи призвели до збільшення кількості купецтва. Так, наприклад, лише в м. Єлисаветграді Херсонської губернії протягом 1825-1830 рр. 17 єврейських міщанських сімей у складі 34 ревізьких душ оголосили свої капітали і вступили в купецтво 3-ї гільдії, а Гершко Тальянський навіть у першу [86, арк.64–64 зв.]. Щоправда не завжди перехід євреїв у купецтво вмотивовувався бажанням легалізувати свою торгівельну діяльність, – були випадки, коли запис у гільдії зменшував податкові зобов’язання євреїв-міщан, адже останні, як правило, мешкали в містечках пільгових губерній де свідоцтво 3-ї гільдії коштувало 100 руб., а податі з міщан розкладалися за померлих і тих, хто вибув на наявних у товаристві. Тому, враховуючи, що за єврейським законом і вірою купці та міщани складали одне товариство й головне для “надёжнейшаго обеспечения казны в податях и повинностях”, Сенат у жовтні 1831 р., за клопотанням керуючого міністерством юстиції Д. Дашкова й за погодженням із міністром фінансів Є. Канкріним вирішує: “Купцов евреев поставитъ в обязанность участвовать по тому городу, к коему они приписаны, в платеже за мещан податей и повинностей, в таком только случае, если платимыя ими гильдейския повинности составляют менее, нежели по положению общества следовало бы им платить мещанских податей с надбавочными за неимущих, и в таком случае взыскивать с них то только, что будет превышать производимый ими платёж гильдейских повинностей” [748, с.142].

Через порушені торгівельні відносини на Півдні України купці, котрі бажали переселитися до м. Миколаєва, окрім поширених на Новоросію пільг, отримали з 1832 р. додаткові фіскальні преференції, зокрема дворічне звільнення від плати за торгівельні свідоцтва, але лише за тими гільдіями, в

яких вони перебували до переселення, за умови набуття ними на новому місці нерухомого майна [278, с.166]. На цей же період вони звільнялися від сплати міських повинностей, окрім тих, які передбачалися за купівлю нерухомості. Купцям 3-ї гільдії Волинської, Київської, Подільської, Мінської, а також Білоруських, Литовських і Новоросійських губернії у серпні 1834 р. подовжується до 1 січня 1841 р. пільгове оподаткування, згідно з умовами якого торгівельне свідоцтво для них коштувало лише 100 руб. у рік [546, с.809].

У квітні 1835 р. іменним указом Миколи I для “облегчения способов к умножению населения и ободрению промышленности в знаменитом древностию городе Киеве” [321, с.211], його купецтву надавалися суттєві пільги. Так, зокрема, купцям, які побудують чи куплять в місті будинки, дозволялося записуватися до гільдій без сплати відповідних повинностей протягом наступних після 1835 р. трьох років. Ціна будинку визначала й належність до гільдій. Так, ті, чия власність коштувала більше 19 999 руб. 99 коп., отримували права купців першої гільдії, якщо ціна складала 10 тис. руб. і вище – другої, а починаючи з 3 тис. руб. – третьої. Потім протягом 1839–1840 рр. вони мали сплачувати лише половину від встановлених для відповідних гільдій платежів [321, с.211]. А для тих, хто бажав заснувати в Києві протягом пільгових років значну фабрику, взагалі надавалося звільнення від “платежа гильдейских повинностей, кроме следующих в земские и городские сборы, на пять лет, со времени учреждения” [321, с.211].

Для підтримки занепалих в містах Миколаєві й Севастополі торгівлі й ремісництва після виселення звідти євреїв, Микола I, за клопотанням міністра внутрішніх справ Д. Блудова, іменним указом від 7 січня 1838 р. надає десятирічну пільгу з платежів гільдійських повинностей миколаївським і севастопольським купцям та ремісникам. Так, зокрема, купці всіх гільдій цих міст, котрі мали в них постійне проживання, отримували на п'ять років 50% знижки від встановлених законом гільдійських платежів. Бажачі вступити до

купецтва цих міст мешканці інших губерній, за умови побудови на новому місці власних будинків, взагалі на три роки звільнялися від оподаткування, а по їх завершенні отримували 50% знижки в платежах гільдійських повинностей до 1 січня 1848 р., при чому гільдійські права для них визначалися затраченими на будівництво коштами. Так, зокрема, надавалися “за дом, стоящий не менее осьми тысяч рублей, права третьей, не менее двадцати тысяч – второй и не менее пятидесяти тысяч – первой гильдии” [284, с.10]. Бажаючи протягом десяти пільгових років облаштувати в цих містах будь-які значні заводи й фабрики, взагалі після відкриття підприємств звільнялися на 10 років від сплати гільдійських повинностей [284, с.10].

Після переведення усіх розрахунків на срібло (1839 р.) річні податкові зобов'язання купців першої гільдії склали 660 руб., другої – 264 руб., а для третьої вони залежали від місця проживання [789, с.102]. Так, у столицях, губернських і портових містах, окрім пільгових вони сплачували – 66 руб., у повітових і заштатних містах і містечках не пільгових губерній – 43 руб., а пільгових – 30 руб. [789, с.103].

Надання фіскальних пільг купецтву в 20–30-х рр. ХІХ ст. давало позитивні наслідки аграрній Російській імперії в розвитку міст, торгівлі й промисловості, тому ця практика використовувалася і в наступних десятиріччях. Так, зокрема, іменний указ Миколи I від 24 грудня 1841 р. спрямовувався на зростання й поширення “торговли и промышленности в Западном крае России, объемлющем губернии: Могилёвскую, Витебскую, Минскую, Виленскую, Гродненскую, Киевскую, Волынскую, Подольскую и область Белостокскую, и возвыситъ чрез то благосостояние тамошних городов” [326, с.132]. Проте поширювався він лише на купців, міщан “и вообще людей свободного состояния и христианскаго исповедания, принадлежащих к другим, вышенепоименованным губерниям, и имеющих право на переход в городское сословие, если из них пожелает приписаться, – с постоянным при том в местах

приписки водворением” [326, с.132]. Отже, окрім офіційно указанного завдання, указ мав на меті зменшення відсотку міського польського та єврейського населення в регіоні, відомому своїми антиросійськими настроями, частини місцевих еліт і міщан. Особи, котрі приставали на цю пропозицію, отримували преференцію від сплати податків на 15 років з 1 січня 1842 р. до 1 січня 1857 р., купці ж, за цією пільгою, зберігали торгівельні права тієї гільдії, в якій вони перебували до переселення, а якщо вони будували чи купували на новому місці будинки, “торговья и мануфактурныя заведения, как то: лавки, заводы, фабрики и т.п.” [326, с.133], то купці третьої гільдії отримували права другої, а другої – першої. Якщо таку нерухомість набували міщани, то за умови, що її ціна не менше 7 тис. руб., вони отримували на вказані п’ятнадцять років право торгівлі першої гільдії без сплати гільдійських повинностей, при ціні більше 3 тис. руб. – другої, а більше 1 тис. руб. – третьої гільдії [326, с.133]. У випадку смерті глави сім’ї, пільга до закінчення її терміну поширювалася на вдову, дітей та інших членів родини.

Як бачимо, пільги купцям надавалися переважно за географічним принципом з урахуванням етнічної та релігійної належності. Комплекс нормативних документів, які регулювали ці пільги, потребував їх впорядкування й однозначного тлумачення законодавцем, адже до Сенату неодноразово зверталися зі скаргами купці, права на пільги котрих, на їхню думку, незаконно утискалися казенними палатами. Одне з таких звернень мелітопольських купців на Таврійську казенну палату спричинило видання на початку 1848 р. височайше затвердженого спеціального положення Комітету міністрів “О пояснении указов о льготах”. Законодавець указував, що купці 3-ї гільдії, котрі переселилися з інших міст до Мелітополя, Бобруйська, Ново-Олександрівська, Гайворона й Динабурга й мали в них власні будинки, “могут на общем основании входить в подряды с казною до 6000 р. сер., а купцы 1 и 2 гильдий, перечислившиеся в сии гильдии из 3 и не имеющие в г. Мелитополе

(так і інших указаних містах – В.О.) домов ціною в 20 000 рублів*” [478, с.14], мали право користуватися торгівельними правами своїх гільдій без сплати гільдійських повинностей, лише в межах повітів зазначених пільгових міст. Враховуючи подібність проблем надання пільг, Сенат мав “для должникаго, до кого касаться может, исполнения, дать знать указами губернским правлениям и казённым Палатам губерний: Архангельской, Астраханской, Владимирской, Витебской, Екатеринославской, Киевской, Курской, Минской, Нижегородской, Полтавской, Симбирской, Таврической, Херсонской, Бессарабскому областному Правлению, керч-еникольскому и таганрогскому градоначальникам” [478, с.14].

Кримська війна також внесла свої корективи у справу оподаткування купців. Так, згідно з затвердженням Миколою I положенням Комітету міністрів, прийнятим за клопотанням Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора М. Анненкова, купцям міст Севастополя, Євпаторії та Ялти дозволялося за гільдійськими свідоцтвами своїх міст здійснювати торгівельні операції на всій території півострова до завершення там військових дій, на цей період купці звільнялися від сплати міських повинностей, а платежі ними гільдійських повинностей відстрочувалися до відновлення в Криму миру [322, с.152]. Враховуючи значні збитки від війни, котрі унеможлилювали сплату недоїмок із гільдійських зборів купцями міст Ялти, Феодосії та Бердянська, їм була надана в березні 1858 р. трирічна розстрочка [589, с.307]. А в червні 1859 р. Комітет міністрів вирішує “в видах содействия к скорейшему застроению городов: Севастополя, Керчи, Евпатории и местечка Балаклавы, постановить правилом, чтобы вообще все члены купеческих семейств, из иногородних, как не подвергавшиеся разорению от неприятеля, при объявлении от своего лица капитала в означенных льготных местностях, были записываемы в гильдии не иначе, как по предъявлении удостоверения, о приобретении там

* Асигнаціями.

недвижимой собственности, установленной ценности для каждой гильдии” [452, с.624].

Підтримуючи крупну торгівлю, центральна влада, у вересні 1859 р. скасовує обмеження для євреїв-купців 1-ї гільдії. Вони відтепер, мешкаючи в містах поза визначеною смугою осілості, мали платити за гільдійські свідоцтва “наравне с местными купцами 1 гильдии прочих исповеданий” [319, с.80]. У січні 1860 р. право приписуватися в купецтва 1-ї гільдії у всіх містах імперії отримують євреї-купці 1-ї гільдії Царства Польського.

Важко погодитися із тезою російського вченого Є. Сапілова про те, що мета гільдійської реформи Є. Канкріна не була досягнута [1016, с.66]. Його висновок ґрунтується на вирваному із контексту твердженні С. Вітте [860, с.407] про те, що гільдійське оподаткування “отличалось крайней неравномерностью и слабо затрагивало платёжную способность торговых и промышленных предприятий”. Праці останнього важко назвати об’єктивним джерелом російської економічної та політичної історії XIX–початку XX ст. [859], проте в даному випадку С. Вітте вказував на оподаткування промисловості Російської імперії, “в основу которого ещё с 1824 года положены были внешние признаки самого права торгово-промышленной деятельности” [860, с.407], позитивний вплив на розвиток якої якраз і мали положення гільдійської реформи, які закладали основи для промислового перевороту, розпочатого в 30-х рр. XIX ст. Про дієвість фіскальної складової реформи Є. Канкріна та наступних заходів свідчить те, що, незважаючи на зниження податкового тиску на купецтво й відповідно зменшення їх податкових зобов’язань, а також на надання ряду пільг, сумарний гільдійський дохід в імперії зростав, і вже в 1837 р. він перевищував дореформений показник у 1,34 рази, складаючи 9 395 915 руб. [213, с.50]. Загалом протягом 1825–1858 рр. кількість взятих гільдійських свідоцтв у імперії зростає з 27 879 до 61 858 [1030, с.373], тобто в

2,22 рази, а сума оголошених купецьких капіталів, протягом лише 1838–1858 рр. зросла у 1,58 рази – із 100 млн руб. до 158,3 млн руб. [1030, с.373].

4.3 Особливості оподаткування гуральництва та шинкування

Якщо в українських, як і інших західних губерніях, у кінці XVIII – на початку XIX ст. хоча б частково був вільний продаж алкоголю, то у “великоросійських” існувала відкупна система отримання державних прибутків від продажу спиртних напоїв. Її сутність полягала у тому, що держава сама заготовлювала вино, а відкупникам надавалося право продажу алкоголю за ціною, що не перевищувала встановлену казною, у вказаний період ціна коливалася в межах 2 – 4 руб. за відро. Інколи відкупники отримували право на самостійну заготівлю вина у виробників. У так званих “привілейованих” губерніях, більшість з яких складала саме етнічні українські, відкупи вводяться у містах й казенних селах [869, с.58]. Відкупна система поширюється також і на роздрібний продаж спиртних напоїв, отримавши назву “чаркових відкупів”. Вони стосувалися лише шинкарювання в містах та казенних поселеннях. На Півдні України, наприклад, у Катеринославському намісництві 1793 р. на користь державної скарбниці вводився відкуп на мита з алкоголю та чарковий збір на продаж спиртних напоїв у деяких містах на користь останніх. Цікаво, що до торгів на право отримати відкупи на Півдні України “допускалися не лише купці, як в інших місцевостях, а й дворяни і чиновники” [869, с.67]. Відкуп на мита з алкоголю був своєрідним акцизом, хоча й не мав характеру непрямого податку. Адже незважаючи на те, що він визначався з 1 відра виробленого й спожитого “хлібного вина”, все ж обраховувався, виходячи із кількості населення, тобто на традиційній для Російської імперії подушній податковій системі. Стягувався із “ревізьких душ” із розрахунку, що одна “душа” споживає в рік відро горілки [1034, с.13].

У “великоросійській частині” імперії із 1795 р. на відкупи віддавалися цілі повіти і навіть губернії, держава усувається від заготівлі вина, а відкупники повинні були заготовляти його власним коштом і вибрати з казенних магазинів ті його запаси, що там залишилися станом на 1795 р. [1034, с.5–6]. Така ситуація проіснувала до 1819 р.

Враховуючи значні недоїмки та зловживання відкупників, Д. Гур'єв, перебуваючи на посту міністра фінансів, перевів продаж алкоголю у казенне управління. На думку графа Д. Гур'єва, збори з предметів споживання взагалі необхідно було б обкласти акцизом на виготовлення і продаж. Такі підходи до реформування податкової системи були досить революційними і майже неможливими, саме тому міністр фінансів наполіг на запровадженні казенного управління як перехідного етапу. Вино продавалося оптом із казенних магазинів виноторгівцям, які зобов'язувалися продавати його за казенною ціною. У 1827 р. з подачі наступного міністра фінансів Є. Канкріна відновлюється відкупна система, а ідея Д. Гур'єва про акцизну систему залишається нереалізованою. Відкупники, замінюючи собою казну, заготовляли вино самостійно, через винокурних заводчиків. 1847 р. запроваджується акцизно-відкупне комісіонерство, сутність якого полягала в тому, що відповідно до повітового поділу губернії поділили на округи, які здавалися на відкуп відкупнику-комісіонеру. Останній отримував певну винагороду за придбані у держави алкогольні напої і мав право на власний розсуд відкривати питні заклади, продавати вино на 3 градуса нижче встановленої норми, а горілку взагалі за вільними цінами. Подібне реформування цієї галузі, як зазначає російський дослідник О. Дмитрієв, не дало бажаних результатів, змінивши лише форму зловживань [884, с.129]. Не краща ситуація існувала й у 16 привілейованих губерніях – Віленській, Гродненській, Мінській, Ковенській, Вітебській, Могилівській, Київській, Подільській, Волинській, Бессарабській,

Чернігівській, Полтавській, Харківській, Катеринославській, Таврійській та Херсонській.

Відкупна система завжди мала значні недоліки, найбільшими з яких було те, що держава отримувала значне менше від того, що визискували у населення відкупники. Не стала винятком і Росія, де відкупники отримували 1851 р. на 56% більше, ніж вносили до бюджету; 1854 р. – на 54%, 1858 р. – на 33% [1040, с.52]. Крім цього відкупники не завжди бажали повертати державі її частку.

На початку XIX ст. гуральництво було найбільш розвинутою галуззю промисловості: у 1801 р. в українських губерніях налічувалося 7839 гуралень, зокрема, “на першому місці за кількістю гуралень стояла Волинська губернія – 1857, на другому – Полтавська й Чернігівська, де разом було 2993 гуральні, і на третьому – Катеринославська – 329 гуралень” [867, с.183].

Відмінності в оподаткуванні виробництва й продажу алкогольних напоїв у привілейованих губерніях створювали значні труднощі в адмініструванні відкупів у цих губерніях, тому, виходячи з необхідності уніфікації відкупних умов і для спрощення контролю за ними, 18 лютого 1803 р., за поданням міністра юстиції, приймається височайший указ про те, “чтобы на питейные откупа, предоставленные в пользу городов по привилегированным губерниям, сделать общее и одинаковое для всех их постановление” [953, с.120]. За клопотанням київського генерал-губернатора про те, “что винные сборы, принадлежащие городу Киеву, составляют одну из важнейших статей его доходов, и что бывший до того способ управления этими сборами, по безотчётности его, представлял великия неудобства, не принося городу соразмерной пользы” [953, с.120], 11 лютого 1805 р. приймається закон, що регулював порядок віддачі у відкуп зборів з торгівлі алкогольними напоями в м. Києві лише з торгів у казенній палаті [736, с.816]. З 20 березня 1806 р. дія цього закону поширюється на Київську, Полтавську, Чернігівську, Слобідсько-

Українську губернії, а також, з урахування пропінацийного права, на Волинську, а згодом і на Подільську [430, с.149].

Навіть обмежена відкупна система в українських губерніях мала суттєві недоліки, які сприяли накопиченню заборгованостей перед бюджетом відкупників, недоїмки ставали хронічними [124, арк.462]. Так, наприклад, у Слобідсько-Українській губернії станом на 1 лютого 1805 р. недоїмки за січень 1805 р., складали 40 руб. 43½ коп. у Харківському та 331 руб. 72 коп. в Охтирському повітах [124, арк.502]. Розробляючи фінансовий план імперії на 1810 р., М. Сперанський указував, що необхідно “ввести немедленно и не позже как с 1811-го года акциз в тех губерниях, где вольная продажа питей существует. Сие одно составит весьма важную статью доходов” [796, с.54].

Вересневий імператорський маніфест 1810 р. підтвердив право на існування відмінної системи оподаткування виробництва й продажу спиртних напоїв від великоросійської в українських, білоруських, прибалтійських та фінляндських губерніях “навсегда”. У ньому зазначалося, що Олександр I визнав “за благо сохранить в них свободу винокурения и продажи вина, на том самом основании и в том же пространстве, коим доселе обыватели их пользовались”, вважаючи, що введення “в них казённого содержания винных сборов, сколько бы впрочем введение сие ни было для казны выгодно” було несумісним зі становищем цих губерній та особливими їх установленнями [731, с.364]. Положення цього маніфесту поширювалися на Полтавську, Чернігівську, Слобідсько-Українську, Віленську, Гродненську, Волинську, Мінську, Вітебську, Могилівську, Київську та Подільську губернії, що мали назву привілейованих. Маніфест установлював мито за продаж горілки, аналогічне тому, що існувало в Новоросійських губерніях, із ставкою 60 коп. за 1 відро. Поміщики й орендарі маєтків сплачували відповідно до кількості в них “ревізських душ”, причому заборонялося стягувати ці кошти із поміщицьких та державних селян; козаки й військові обивателі сплачували за себе й членів свої сімей [731, с.365]. У містах

залишався раніше встановлений відкуп, щоправда тепер гроші вносилися до державної скарбниці, а містам із цих сум поверталось все те, що вони раніш отримували на утримання училищ, лікарень та інших закладів. Навколо цих міст встановлювалася двоверстова лінія, у межах якої роздрібна торгівля алкогольними напоями належала виключно міському відкупу. Власники тих поселень та маєтків, що знаходилися у цій смузі, мали право винокуріння й продажу спиртних напоїв оптом у межах, встановлених законодавством, і звільнялися від указанного вище мита [731, с.365].

Для правового регулювання оподаткування таких відкупів урядом видавалися спеціальні умови, які діяли протягом чотирьох років. Так, зокрема, для реалізації імператорського маніфесту від 29 вересня 1810 р. у грудні того ж року приймаються “Условия на новый с 1811 по 1815 год питейный откуп по городам, в губерниях: Полтавской, Черниговской, Слободско-Украинской, Виленской, Гродненской, Волынской, Минской, Витебской, Могилёвской, Киевской и Подольской, да по отчисленным от Слободско-Украинской к Воронежской губернии” [804]. Відповідно до них у містах цих губерній належало уніфікувати міри об’єму для продажу алкогольних і слабоалкогольних напоїв згідно з російськими. Визначалася також і ціна продажу у відрах, зокрема, “вино по 6 руб. ведро, водки ординарные вдвое, наливки, составляемые из простого вина, не свыше 8 рублей ведро; водки на манер иностранной в виде вейновой по 20 рублей ведро, а осьмуху или штоф по 2 рубли по 50 копеек; в виде французской осьмуху или штоф по 2 рубли, а ведро по 16 рублей; водки сладкия, из горячаго вина делаемя, осьмуху или штоф по рублю по 80 копеек, а ведро по 14 рублей по 40 копеек; равным образом пиво и портер на манер английской бутылку по 28 копеек; а ведро по 3 рубли по 75 копеек; полпива бутылку по 15 копеек, а ведро по 2 рубли; пиво кабацкое по рублю 80 копеек и мед сего наименования по 3 рубли ведро; считая все вышеозначенныя цены на ассигнации и на медную монету” [804, с.478].

Відкупники повинні були двічі на місяць, зокрема, 16–18 та 25–27 днів, вносити до державної скарбниці відкупні платежі пропорційно до річної суми, із якої не менше 10% вносилося мідними грошима, а решта асигнаціями [804, с.479].

Держава захищала фінансові інтереси відкупників, вони мали власний нагляд за гуральнями у двохверстовій зоні навколо міст для запобігання забороненої роздрібною торгівлі алкогольними напоями [804, с.480]. “Буде содержатель казённых питейных сборов усмотрит в городе и в черте городского откупа запрещенное курение вина, или запрещённый привоз вина, или запрещённую продажу, или покупку вина, о том имеет приносить жалобу по штатным городам городничему, а по заштатным и по черте городского откупа, подведомственной уездной полиции, земскому исправнику и нижнему земскому суду, которые по таковой содержателя жалобе, при нём самом или его поверенном, приступают без всякого отлагательства на месте к исследованию, и буде действительно откроется что либо запрещенное, то по изобличении, наличное вино конфисковав, отдать в пользу содержателя питейных сборов” [804, с.480]. Крім цього, якщо порушник (виробник, перевізник чи покупець) мали при собі спиртні напої менше відра, вони мали сплатити штраф: уперше – 10 руб., вдруге – 25 руб., втретє – 50 руб, вчетверте і далі – подвійну суму, що сплачували за попереднє порушення. Половина штрафу йшла на користь державі, а половина тим, хто спіймав чи виявив порушників. У випадку, коли особа мала більше відра корчемного алкоголю, то ставки штрафів за кожне відро подвоювалися [804, с.480].

Контракти, які заключала Київська казенна палата 1811 р., після проведення торгів на віддачу відкупу в державних поселеннях, не лише не враховували пільг, що надавалися поміщикам і козакам, а й склалися відповідно до умов, передбачених для великоросійських губерній. Ця ситуація стала предметом обговорення у Сенаті який за дорученням Олександра І, заслухав міністра фінансів, у результаті чого Київській, Полтавській та Чернігівській казенним

палатам належало переробити укладені з відкупниками контракти у відповідності до указу від 3 травня 1783 р. і маніфесту від 29 вересня 1810 р.

Дещо відмінними були умови оподаткування виробництва й торгівлі алкогольними напоями у Новоросійських губерніях. Тут, зокрема, на відкуп віддавалися не окремі міста чи повіти, навіть не окремі губернії – законодавець вважав за доцільне віддати на відкуп усі три губернії разом і відповідно до конкурсних торгів допускалися лише ті, хто бажав самотійно чи спільно з кимось узяти на відкуп Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії разом [631]. Окрім вищезгаданих мит, відкупники сплачували з виноградних і фруктових горілок “в казну акцыза по два рубля с ведра или по 25 копеек со штофа со всех без изъятия, где бы оныя составляемы и в продажу назначаемы ни были, на месте ли в тех губерниях, где выделаны, или же на оптовую в другия Губернии развозку” [631, с.262]. Аналогічний акциз стягувався із бурякового та виноградного спирту, а із привізного горілкового спирту стягувався акциз із подвійною ставкою, зокрема 4 руб. із відра й 50 коп. зі штофа. Оподатковувалися також лікери, духи й сиропи з розрахунку 20 коп. з однієї пляшки. Ці акцизи стягувалися під час представлення указаних алкогольних напоїв та спиртвмісних речовин на огляд і запечатування казенною печаткою в губернських містах казенними палатами, а в повітових у місцевих судах (у повітах Таврійської губернії, де не існувало повітових судів, ці функції покладалися на градські поліції) з наступним відправленням стягнутих коштів до повітових казначейств [631, с.263].

У той же час, до зазначеного відкупу не входили м. Одеса й землі Чорноморського війська, на користь яких надходили доходи від торгівлі алкоголем, а також поселення іноземних колоністів і міста Григоріополь, Овідіополь, Тирасполь та Очаків, що мали визначені у часі відповідні пільги. У них на користь держави сплачувалися лише мита із привізного алкоголю [631, с.264].

Ввіз спиртних напоїв до Новоросійських губерній дозволявся лише із привілейованих губерній. Для запобігання корчемству, що завдавало значних збитків відкупникам, законодавець указував, що ввезення дозволялося лише великими трактовими дорогами, а не глухими степовими. Окрім цього, утримувач питних зборів міг мати власні роз'їзди, які не мали права застосовувати будь-яких засобів впливу на проїжджих, навіть, якщо ті були порушниками.

Імператорський указ, що затверджував умови на винний відкуп у Новоросійських губерніях, надавав значні пільги поміщикам, які мали вотчини та села. Вони звільнялися від сплати повідерного мита з вина, горілки й наливок, що в їхніх вотчинах виготовлялися й споживалися на місцях, а також перевозилися для дрібної торгівлі й шинків в межах належних їм сіл і дач, де такий продаж існував і раніше. Поміщики також мали “право продажу горячего хлебного вина, могут также они безпрепятственно пользоваться свободою продавать в вотчинах и деревнях, им принадлежащих и в устроенных отдельно на землях их шинкам, мелочными мерами разные водки из домашних и привозимых виноградных вин и из разных иностранных веществ делаемая, с платежом в казну акциза по два рубля с ведра” [631, с.275]. Окремо обумовлювалися виробництво й продаж алкоголю на розданих поміщикам для заселення територіях межиріччя Буга й Дністра. Тут дозволялося вільне винокуріння й дрібний продаж його продуктів не лише поселенцям, а й прийшлим особам [631, с.273].

Усе інше населення цих південних губерній мало право безмитного роздрібного й оптового продажу виноградних вин, навіть у державних і поміщицьких селах, за умови, що в останніх здійснювався продаж вина, виробленого із власного винограду, що ріс у цих населених пунктах. Також без станових обмежень існувало право виготовлення й продажу, окрім дрібного й чаркового, фруктові горілки всіма місцевими жителями, за умови її огляду

визначеними загальними відкупними правилами установами й сплати акцизу із розрахунку 2 руб. за відро [631, с.275]. Право дрібного та чаркового продажу такої горілки належало виключно поміщикам, знову ж таки, за умови сплати вказаного акцизу.

Ціни на продаж спиртних напоїв у Новоросійських губерніях встановлювалися аналогічні тим, що ми наводили вище у привілейованих губерніях, відповідними були також строки внесення відкупниками платежів до державної скарбниці.

Відкупна система породжувала значні зловживання відкупників, а недоїмки декого з них перед державою ставали хронічними. Так, наприклад, князь Манвелов, отримавши 1 березня 1811 р. у питний відкуп казенні поселення Лубенського повіту, накопичив недоїмку станом на 1 березня 1813 р. 1443 руб. 65 коп. [114, арк.52]. Коли Полтавська казенна палата почала вживати засоби для стягнення указаної недоїмки з наступною передачею цього відкупу бажаним, виявилось, що “помянутому откупу ни какого устройства князем Манвеловым не учинено и наличного вина к продаже ни сколько не оказалось, сверх того оный содержатель допустил собственным нерадением недоимку и не представил дополнительного обеспечения, отлучился в Екатеринославскую губернию” [114, арк.51–51 зв.]. Для погашення цієї заборгованості та наступних збитків держави, Полтавська казенна палата вирішила виділити лубенському земському суду 100 руб. для заготівлі вина на продаж, “чтобы оставляя означенную сумму капиталом откупа, к таковому ж и впредь употреблению, вноситъ прибыльные от продажи питей деньги ежемесячно в поветовое казначейство, стараясь всемерно к полной уплате откупной суммы” [114, арк.51 зв.].

У цей період узагалі спостерігалася тенденція до скорочення державних доходів від питних зборів. Для посилення контролю за виробництвом спиртних напоїв на приватних гуральнях, указами від 20 листопада та 2 грудня 1809 р.,

губернатори зобов'язувалися щорічно подавати відомості до департаменту податків і зборів міністерства фінансів про кількість у губерніях гуралень із зазначенням викурювання в них горілки та місць її постачання. Цю норму виконали 1810 р. лише Пензенський, Тамбовський, Пермський, Смоленський і Тобольський, 1811 р. – Воронежський, Калузький, Нижегородський, Слобідсько-Український, Пермський, Смоленський, Тобольський і Ярославський, 1812 р. – Курський, Нижегородський, Тобольський і Ярославський губернатори. Сенат, за поданням міністра фінансів Д. Гур'єва, вказав губернаторам на ненормальність такої ситуації в указі від 12 вересня 1813 р. [114, арк.60]. У кінці того ж року створюється Комітет з винних відкупів, для відшукування коштів для підтримання відкупних доходів питного збору, що значно зменшувалися [833, с.157]. Очолив комітет князь П. Лопухін, а до його складу увійшли міністр фінансів граф Д. Гур'єв, граф В. Кочубей, В. Попов і Сибірський генерал-губернатор І. Пестель. Перш за все, комітет спрямував свою увагу на недоїмки по відкупам, сума яких на той час по імперії в цілому сягала 40 млн руб. [953, с.110]. У губерніях, за пропозицією міністра юстиції І. Дмитрієва, створювалися особливі комісії для вивчення причин недоїмок по винним відкупам і для пошуку засобів підтримання й управління питними зборами протягом чотириріччя, що минало [115, арк.17].

Під час розгляду відкупних правил для привілейованих губерній на наступне чотириріччя, тобто на 1815–1819 рр., Сенат, за поданням міністра фінансів Д. Гур'єва, намагався вирішити 6 найбільш проблематичних питань, що поставали перед фінансовими та іншими державними органами при організації відкупів у цих губерніях. Першою проблемою, з якою зіштовхнулися владні структури, стало визначення двокілометрової дистанції відкупів; другою – переселенці з міст на міській землі; третьою – шинки на поміщицьких хуторах та інших їхніх землях; четвертою – корчми в середині міської дистанції; п'ятою – поєзуїтські маєтки в межах цієї дистанції; шостою –

казенні поселення Малоросійських, Слобідсько-Української і частини Київської губернії [115, арк.102]. Щодо першого питання, то було вирішено рахувати двоверстову дистанцію від крайнього міського поселення, яке безпосередньо пов'язане із містом, а не просто знаходиться на його землях. У тих містах, що знаходилися на межах двох губерній і відповідно не могли мати повноцінної такої дистанції, вона визначалася лише з тих боків, що не межували з іншими губерніями, а не так, як це визначалося у Київській губернії під час організації відкупів на попереднє чотириріччя, коли до двоверстової дистанції її прикордонних міст включалися поселення іншої губернії [115, арк.102 зв.]. На переселенців з міст, які мешкали в межах визначеної дистанції міського відкупу, поширювалися усі правила, що діяли в межах відкупу, виняток складали лише дворяни, козаки та військові обивателі, які мешкали на власних, а не громадських міських землях. Їм дозволялося винокуріння й оптовий його продаж [115, арк.103]. Поміщикам та іншим категоріям населення, котрі мали право роздрібного продажу алкоголю, заборонялося влаштовувати шинки в межах міського відкупу, а поміщицькі корчми, які там знаходилися, дозволялося переносити за двоверстову дистанцію [115, арк.103 зв.]. Поезуїтським маєтках, що знаходилися у межах відкупу заборонялося мати власні заклади роздрібного продажу алкогольних напоїв, у той же час, враховуючи, що частина доходу від них ішла на потреби навчальних закладів, було вирішено щорічно виділяти з державного казначейства на користь Віленського університету суму відповідну тій, яка раніше надходила від зазначених маєтків [115, арк.104]. Щодо шостої проблеми, то козаки й дворяни мали право вільного ввозу й провозу спиртних напоїв у казенних поселеннях Полтавської, Чернігівської, Слобідсько-Української губернії, Київському та Васильківському повітах Київської губернії, що перебували на відкупі, а відкупники не мали права мати у таких поселеннях більше одного шинку. Окрім того, до нових контрактів на наступне чотириріччя належало внести

наступні пункти: “а) Чтобы вино, продаваемое откупщиком было, определённой доброты, т.е. отнюдь не ниже полугара. б) Чтобы мерки, или посуда для распития на месте и для отпуска на сторону, были вымеренные и заклеимённые. в) Чтобы в воскресные и другие праздничные дни, когда совершается божественная литургия, откупщик продажи питей не производил и не открывал шинков, под штрафом взыскания с него втрое выше той суммы, на какую позволил себе продать вина в сие время. г) Чтоб в обыкновенные дни продажа начиналась и закрываема была в назначенные по уставу часы и отнюдь далее не продолжалась” [115, арк.104–104 зв.].

Із врахуванням цих та інших зауважень приймаються умови на відкупи в привілейованих губерніях на 1815–1819 рр. У них, на відміну від попереднього чотириріччя, при віддачі на відкуп, за прикладом Новоросійських губерній, не розділявся винний і пивний продаж. Була підвищена ціна продажу алкогольних напоїв, відро горілки коштувало тепер 7 руб., спирту – 14 руб., наливки – 9 руб. і т.д. [115, арк.107–107 зв.] Загалом ці відкупні умови містили на 8 параграфів більше ніж попередні, у них значна увага законодавців приділялася боротьбі з недоїмками відкупників, більш регламентованими стають положення про заставу [115, арк.108–109].

Відкупники, бажаючи отримувати більші прибутки, навіть порушували питання про дозвіл на власне винокуріння, як, наприклад, купець 1-ї гільдії Гецель Лазарев, що 1815 р. звернувся з таким проханням до міністра фінансів, вмотивовуючи його тим, що він, утримуючи питні збори в Чернігівській і Полтавській губерніях, зіткнувся з проблемами заготівлі алкоголю у зв’язку з його подорожчанням. Відкупник указував, що не може знайти для закупівлі спиртні напої “с выгодою к подряду для продовольствия откупов, от чего и сборы содержимые им могут прийти в расстройство” [116, арк.18]. Раніше ми зазначали, що ці губернії завжди були лідерами щодо виробництва алкоголю в

Україні. За донесеннями земських судів, у кінці 1819 р. в Полтавській губернії склалася наступна ситуація у винокурній промисловості:

Таблиця 4.1

Наявність винокурних заводів у повітах Полтавської губернії та їх виробнича потужність [Складено й підраховано за: 117, арк. 2–8 зв., 9 зв.–10, 12 зв.–13 зв., 15–19, 21–24 зв., 28–29 зв., 31–39 зв., 47–52, 54 зв.–60]

Повіти	Кількість заводів		Кількість викурюваного вина на діючих заводах	Із них продано в шинки й відкупникам
	діючих	недіючих		
			у відрах	у відрах
Прилуцький	100	18	77 850	62 655
Роменський	14	1	16 678	немає даних
Кобеляцький	32	9	32 397	–
Гадяцький	37	14	36 850	–
Золотоніський	57	14	59 837	не постачали
Пирятинський	52	11	59 920	47 500
Лубенський	76	18	64 625	53 825
Миргородський	47	22	55 420	49 460
Разом	415	107	403 577	213 440

Цікаво, що саме відкупи стали одним із найбільших джерел накопичення первісного капіталу. Відомий російський статистик О.Арсеньєв писав 1817 р., що винний відкуп “от беднейшей части народа, вытягивая последнюю копейку, не токмо многие семейства оставляет без пищи, одежды и самонужнейшего к содержанию, но есть виной великого числа недоимок в податях государственных, которые будучи пропиты в кабаках в казну не поступают” [Цит. за: 996, с.33–34].

Враховуючи значні недоїмки та зловживання відкупників, за поданням міністра фінансів Д. Гур'єва, як указувалося вище, в 1819 р. у великоросійських губерніях продаж алкоголю переходить у казенне управління. На думку цього міністра, збори з предметів споживання взагалі необхідно було б обкласти акцизом на виготовлення і продаж. Такі підходи до реформування податкової системи були досить революційними й майже неможливими, саме тому він наполіг на введенні казенного управління як перехідного етапу. Вино продавалося оптом із казенних магазинів виноторгівцям, які зобов'язувалися продавати вино по казенній ціні. Відкупники, замінюючи собою казну, заготовляли вино самостійно, через винокурних заводчиків. Але в Сибірській, Новоросійських, Західних, Остзейських та Литовських губерніях зберігалася відкупна система, що існувала до 1819 р. Царизм декларував дотримання ним давніх прав цих територій, окрім цього міністр фінансів визнав, що, наприклад, у м. Одесі не можливо “дать новое образование питейному сбору” [97, арк.137 зв.]. Зупинимося більш детально на оподаткуванні виробництва й торгівлі алкогольними напоями в етнічних українських губерніях після реформи графа Д. Гур'єва.

Так, зокрема, в Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях на той час діяло чотири основних правила такого оподаткування: по-перше, на відкуп віддавалася чаркова торгівля у містах, фортецях, гаванях, портах, карантинах, казенних селах і поселеннях; по-друге, з вина, що ввозилося з інших губерній, стягувалося відкупниками мито за ставкою 60 коп. з відра; по-третє, таке ж мито вони стягували зі спиртних напоїв викурених поміщиками під час їх продажу стороннім особам і, по-четверте, дворяни безмитно торгували алкоголем у власних маєтках [158, арк.3].

У Полтавській, Чернігівській, Київській, Подільській та Волинській губерніях відкуп поширювався на міста із двоверстовою межею та казенні поселення, а в інших їх місцевостях залишалася вільне виробництво й продаж

спиртних напоїв визначеним категоріям населення з обов'язковою сплатою 2-рублевого мита з відра у відповідності до кількості ревізьких душ [158, арк.3 зв.].

Міністр фінансів Д. Гур'єв у листі до Комітету міністрів указував, що спосіб збирання зборів за право виробництва й торгівлі спиртними напоями через відкупи був “повсеместно и решительно признан неудобным, как невыгодный для казны и стеснительный для народа”, і необхідно було, “чтобы оный отменён был и в упомянутых губерниях введением туда системы акцизного сбора”, який поширювався б на “произведение и продажу предметов, к питейному сбору принадлежащих: системы более свойственной обычаям тамошних жителей и принятой во всех государствах” [158, арк.4]. Але граф Гур'єв визнавав, що таке кардинальне реформування оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем у привілейованих губерніях не можливе без проведення відповідних підготовчих робіт. Тому, на його думку, необхідно було “принять ныне же надлежащие меры, кои на сей раз ни в чём другом состоять не могут, как токмо в возобновлении откупов ещё на четыре года, с такими переменами и дополнениями в условиях, кои послужились бы к ... обеспечению казённого дохода, или к некоторому в оном приращению” [158, арк.4 зв.–5].

Пропозиції міністра фінансів, щодо зміни відкупних умов для трьох сибірських, трьох новоросійських, двох малоросійських і семи західних губерній отримали височайшу підтримку, матеріалізовану в імператорському указі від 23 червня 1822 р., відповідно до якого Сенату належало підняти ціну на продаж алкоголю у цих губерніях до тієї, що існувала у великоросійських губерніях, із розрахунку 8 руб. за відро горілки, та встановити із 1823 р. мито в новоросійських губерніях з розрахунку по рублю з “вина пенного и полугарного..., с водки ординарной или трёхпробной по два рубли, с наливки винной по одному рублю, а с водочной по два рубли с ведра” [158, арк.19].

Указаний підхід до організації винних відкупів ліг в основу умов утримання питних зборів на чотириріччя з 1823 р. до 1827 р. у трьох новоросійських губерніях [158, арк.38–50 зв.], двох малоросійських і семи західних губерніях [158, арк.51–60 зв.], в казенних поселеннях Полтавської, Чернігівської, Київської та Слобідсько-Української губерній [158, арк.61–62] і в м. Одесі [158, арк.63–70 зв.]. Так, зокрема, в новоросійських губерніях існуючі два види питних зборів – мита з вина, горілки й наливок та збір від чаркового продажу – здавалися на відкуп окремо. Митний збір віддавався на відкуп цілком, без розподілу на повіти й губернії, а збір від чаркового продажу віддавався на відкуп окремо – по містам з їх повітами податкові пільги залишалися лише у поміщиків, які мали населені вотчини й села [158, арк.38]. Нові умови передбачали збільшення терміну внесення заборгованості відкупником із 10 днів до 30 днів, у той же час не допускалася заборгованість протягом останніх двох місяців цього чотириріччя. У випадку її виникнення місцеве начальство в перший день “прострочки имеет отрешать содержателей от сборов, оставляя оные в казённом управлении” [158, арк.40 зв.]. Змінювалися й мірки для роздрібного продажу алкоголю у відповідності з існуючими у 29 великоросійських губерніях, зокрема, одна десята частина відра відповідала 10 чаркам, одна двадцята – 5 чаркам, одна п’ятдесята – 2 чаркам, одна сота – 1 чарці [158, арк.42]. Умови навіть містили рецепти приготування міцного кабацького пива, меду українського, портеру та англійського пива. Законодавець указував, що відкупники могли таким чином виготовляти ці напої у тому обсязі, який їм був потрібен [158, арк.45]. Оптовий продаж алкоголю, тобто обсягом не менше 15 відер, дозволявся вільним промисловцям – дворянам, відставним військовим, купцям, міщанам і поселянам. Вони після сплати повідерного мита мали право такого продажу в містах, посадах, фортецях, гаванях, портах, карантинах, казенних поселеннях і на ярмарках чітко визначеним категоріям покупців, зокрема, відкупникам; дворянам, що не

мали власних гуралень, для обігу в їхніх вотчинах і маєтках; менонітам, яким дозволений вільний продаж алкоголю; колоністам, яким надані визначені пільгові роки; громадам міст і посадів, що мали право вільного продажу до завершення терміну пільгових років; утримувачам чаркових зборів, а також по підрядам у казенні поселення, в яких не було казенного чаркового відкупу і для вивозу за кордон [158, арк.47] Окремо, як ми зазначали вище, існували умови утримання питних зборів у м. Одесі. Вони, зокрема, забороняли вільним промисловцям продавати в міських межах алкогольні напої, окрім оптового продажу утримувачам одеського відкупу, навіть не зважаючи на станові привілеї [158, арк.68]. А відкупникам заборонялося виробництво хлібного вина на власних і на найманих заводах [158, арк.66]. У той же час, громадянам міста і пивоварам дозволялося виготовляти різних сортів пиво, портер, напівпиво і мед для оптового продажу за межі одеського відкупу та за кордон без обмежень у ціні й без сплати відкупникам жодного мита, а при виготовленні його для власного вжитку належало сплатити мито з розрахунку 50 коп. за відро [158, арк.68]. Загалом, відкупні умови для новоросійських губерній вирізнялися більш детальною розробленістю і варіативністю.

У Полтавській, Чернігівській, Київській, Слобідсько-Українській, Волинській та Подільській губерніях, на відміну від аналізованих Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній, зберігався введений 1815 р. спільний відкуп на торгівлю вином, горілкою, пивом і медом [158, арк.51], у них також проводилася уніфікація мір об'єму у відповідності до загальноросійських [158, арк.53], а відкупникам надавалася згадана вище тридцятиденна пільга на погашення заборгованості [158, арк.54–54 зв.]. Правила утримання питних зборів протягом 1823–1827 рр. у казенних поселеннях Полтавської, Чернігівської, Київської та Слобідсько-Української губерній, відповідно до Положення від 9 грудня 1804 р. забороняли допускати до відкупів у казенних поселеннях малоросійських губерній євреїв [158,

арк.62]. В. Гончарук указує, що відкупні умови на це чотириріччя також істотно обмежували існуючі до того права державних селян цих губерній: “Вони були прикріплені не лише до земель, а й фактично – до місцевих шинків”, так як “втратили право купувати спиртні напої в інших містах та селах, за винятком поміщицьких” [869, с.69]. Ці обмеження поширювалися й на наступні чотириріччя, вони об’єктивно сприяли погіршенню матеріального статку державних селян і розвитку корчемства. У 1824 р. при земських судах у російських повітах, що межували з привілейованими губерніями, в тому числі й з українськими, вводилася посада особливих засідателів для ліквідації корчемства. Вона проіснувала до 1863 р., тобто до введення акцизної системи. З 1829 р. уряд посилює заходи з боротьби з незаконним обігом алкоголю, більш суворим стає процес із справ корчемників, їх забороняється випускати на поруки, подальшого розвитку набуває практика віддачі порушників у солдати. Але не зважаючи на високі штрафи та загрози бути відданими у солдати чи висланими до Сибіру частина селян усе ж порушувала існуючі норми – прикладів цього безліч, наведемо лише один, на нашу думку, найбільш характерний. Державний селянин Омелян Чухнейко, приписаний до Полтавського архієрейського будинку, був спійманий переяславською міською поліцією під час продажу корчемної горілки, яка виявилася “трипробною” і відповідно до відкупних умов на 1835–1839 рр. мала ціну 16 руб. за відро. Порушник мав сплатити штраф у триразовому розмірі цієї ціни, навіть якщо кількість горілки була значно меншою заказаної норми. Зрозуміло, що селянин не міг у повному обсязі сплатити належний штраф і заплатити за використаний у справі гербовий папір, всього 49 руб., тому переяславська поліція звернулася до економічного управління Полтавського архієрейського будинку з вимогою стягнути із порушника невнесених 19 руб., указуючи, що у разі не сплати вона змушена буде продати майно сім’ї Чухнейка відповідно до чинних тимчасових правил з припинення корчемства [122, арк.1–1 зв., 5].

Із подачі наступного міністра фінансів Є. Канкріна, в 1827 р. в Російській імперії відновлюється відкупна система, а ідея Д. Гур'єва про введення акцизної системи залишається нереалізованою.

Оподаткування виробництва й торгівлі алкогольними напоями в українських губерніях продовжувало зберігати свої особливості, хоча 1834 р. унаслідок “неудотворительного поступления винокуренной пошлины и развития пьянства, как последствия вольной продажи, сделана была попытка перейти к акцизной системе” [953, с.302]. Був розроблений навіть відповідний проект розглянутий і схвалений Комітетом міністрів, але не підтриманий генерал-губернаторами й місцевим дворянством, унаслідок чого Державна рада вирішила залишити існуючу систему оподаткування виробництва й продажу спиртних напоїв у привілейованих губерніях. 13 січня 1836 р. Микола І затвердив це рішення [953, с.302].

Після реформування грошової системи імперії, з 1840 р. на срібло переводилися різноманітні платежі, в тому числі й питні збори, також встановлювалися ціни на продаж алкогольних напоїв для 29 великоросійських губерній, а в українських губерніях, казенних поселеннях Чернігівської, Полтавської, Київської та Харківської губерній, м. Одесі та вільних поселеннях Катеринославської, Херсонської, Харківської і Могилівської губерній ціни мали відповідати загальноросійським, або на розсуд відкупників бути меншими [126, арк.464]. Протягом першої половини ХІХ ст. до великоросійських губерній регулярно постачалася продукція українського гуральництва [880, с.7], про розвиток якого свідчать дані, наведені в додатку К.

При продажу алкогольних напоїв у великоросійських губерніях стягувався акциз, встановлений під час введення казенного продажу спиртних напоїв 1819 р. Відповідно до умов відкупу на 1835–1839 рр., акциз із продажу пива, меду, браги, сусла та медового квасу стягувався з відра такої продукції.

**Ставка акцизу сріблом, що стягувалася за продаж спиртних напоїв
у 29 великоросійських губерніях [Складено на основі: 126, арк. 476–477]**

Міцність	Акциз за відро горілки, виготовленої у великоросійських губерніях із вин, винограду, фруктів, цукрових і бурякоцукрових залишків		Акциз за відро горілки, виготовленої у новоросійських губерніях окрім Криму із винограду й фруктів* при продажу їх у великоросійських губерніях	
	Руб.	Коп.	Руб.	Коп.
24°–25°	1	80	1	20
25°–35°	2	7	1	38
35°–45°	2	34	1	56
45°–55°	2	61	1	74
55°–65°	2	88	1	92
65°–75°	3	15	2	10
75°–85°	3	42	2	28
85°–95°	3	69	2	46
95°–105°	3	96	2	70

В українських губерніях оподаткування виробництва й торгівлі алкогольними напоями зберігало свої особливості, залишаючись, як і в імперії в цілому, одним із важливих джерел наповнення бюджету. Так, наприклад, мито за питний дохід, у трьох новоросійських губерніях і Бессарабській області складало у 1823–1827 рр. – 5200 тис. руб.; у 1827–1831 рр. – 3388 тис. руб.; у 1831–1835 рр. – 6700 тис. руб.; у 1835–1839 рр. 7900 тис. руб.; у 1839–1843 рр. – 7200 тис. руб. асигнаціями [95, арк. 16 зв.]. А чарковий відкуп лише в Катеринославській губернії давав доходу в 1823–1827 рр. – 4020 тис. руб.; у 1827–1831рр. – 3040 тис. руб.; у 1831–1835 рр. – 3542,4 тис. руб.; у 1835–1839 рр. – 5877,6 тис. руб. і 7543,6 тис. руб. у 1839–1843 рр. [95, арк. 28 зв.].

* На горілку виготовлену із цукрових і бурякоцукрових залишків, установлювався акциз, аналогічний тому, що й для великоросійських губерній

Певні зміни в оподаткування торгівлі алкоголем в українських губерніях вносяться 1842 р. відповідно до “Положення про акциз в привілейованих губерніях”. Згідно з документом, у місцевостях із вільним продажем спиртних напоїв впроваджувався новий особливий збір – акциз, що стягувався із власників і утримувачів місць роздрібної торгівлі алкоголем шляхом видачі їм щорічного патенту, ціна якого коливалася від 0,6 руб. до 10 руб. Щоправда, цей непрямий податок важко назвати акцизом, адже це був звичайний патентний збір за торгове свідоцтво на право роздрібного продажу спиртного.

1849 р. міністерство фінансів розробило нове положення про акциз у привілейованих губерніях, яке було височайше затверджене 23 листопада того ж року, а в дію вводилося з 1 січня 1851 р. [778]. Суть нововведень полягала в тому, що, замість винокурної податі й митного збору, встановлювався акциз у залежності від міцності напоїв. Так, із відра хлібного вина міцністю 25°–30° стягувалося 75 коп., а з відра спирту 90°–100° – 1 руб. 20 коп. Але акцизні збори, як і попередні, віддавалися з торгів на відкупи. Місця роздрібної торгівлі алкогольними напоями залишалися на попередніх умовах, але обкладалися патентним збором в розмірі від 15 до 35 руб. Чаркові відкупи залишалися без змін, і лише 1859 р. вони ліквідовуються у дев'яти з шістнадцяти привілейованих губерніях, зокрема Вітебській, Мінській, Гродненській, Ковенській, Полтавській, Чернігівській, Подільській, Волинській та Бессарабській області, шляхом їх заміни загальним підвищенням акцизу з відра вина міцністю 25°–30° на 40 коп., а із 90°–100° спирту приблизно на 65 коп. [1034, с.14].

Акцизна система 1851 р. мала безліч недоліків, найвагомим з яких було те, як цілком слушно зазначає В. Гончарук, що “до рук відкупників потрапляло одночасно і оподаткування виробництва спиртних напоїв, їх оптові поставки на ринок, і роздрібна та розпивочна торгівля ними” [869, с.71]. Вони, бажаючи збільшити власні прибутки й користуючися правом згідно контракту продавати

алкоголь за довільними цінами, в декілька раз підняли його ціну, одночасно заниживши якість продукції, що, у свою чергу, призвело до зменшення попиту на спиртні напої та росту недоїмок відкупників. Ці негативні тенденції не могли не викликати занепокоєння у головному фінансовому відомстві імперії. За поданням міністра фінансів, 22 червня 1853 р. Микола I затверджує положення про введення у привілейованих губерніях повністю акцизної системи, тобто стягування мита з викуреного казною вина без посередництва відкупників. Але війна з Туреччиною внесла свої корективи в наміри уряду реформувати оподаткування виробництва й продажу алкогольних напоїв в українських губерніях. Після заслуханої 6 серпня 1854 р. доповіді статс-секретаря П. Брока імператор повелів: “Не производя по окончании истекающего откупного четырехлетия торгов на откупа в привилегированных губерниях и в Бессарабской области, и отложив введение в действие высочайше утверждённого, 22 июня 1853 г., положения о новом там устройстве питейной системы, оставить откупа сии в течении 1855 и 1856 гг. на нынешнем положении, с предоставлением оных прежним содержателям или новым лицам, объявившим высшая цены” [953, с.303].

Кримська війна внесла значні корективи не лише в указану проблему, а й у подальший розвиток Російської імперії, коли з приходом до влади Олександра II розпочався новий реформаторський етап її історії.

Відкупна система завжди мала значні недоліки, найбільшими з яких було те, що держава отримувала значне менше від того, що визискували у населення відкупники. За підрахунками державної канцелярії, зробленими на основі лише офіційних даних, відкупники в привілейованих губерніях на одному акцизному відкупі в період 1851–1859 рр., щорічно отримували більше на 36–73% суми, ніж держава, а доходи утримувачів чаркових відкупів у цих губерніях були ще більшими. Крім цього, відкупники не завжди бажали повертати державі її частину, загальна сума недоїмок по імперії за період 1827–1862 рр. за

найскромнішими підрахунками складала близько 50 млн руб., причому більше 11 млн руб. за 1843–1847 рр. і майже аналогічна сума за 1859 р. [1034, с.27]. В українських губерніях спостерігалася аналогічна ситуація. Так, наприклад, у Волинській губернії утримувачі чаркових відкупів мали значну заборгованість перед бюджетом, тому Волинська казенна палата змушена була продавати майно, яке заставлялося як гарантія своєчасної сплати належних державі коштів. Зокрема, для погашення 858 руб. 32 $\frac{1}{4}$ коп. недоїмки за 1835–1839 рр. утримувача чаркового відкупу в м. Житомирі Е.Фейгана, казенна палата ініціювала продаж закладеного за нього села Білий Колодязь Чернігівської губернії поміщика І.Миклашевського із 400 душами селян за 677 руб. 85 $\frac{3}{4}$ коп., кам'яних будинків житомирських купців М. Вайнштока за 127 руб. 17 коп. та Р.Берібса за 53 руб. 31 $\frac{1}{2}$ коп. [65, арк.1–3]. Недоїмку купчихи Ц. Зевін за 1839–1846 рр. на суму 11 829 руб. 54 $\frac{1}{2}$ коп. гасили шляхом продажу 2043 десятин незаселених земель Радомишльського повіту Київської губернії, що належали поміщикам Л. Рибінському та Л. Трубецькій, двох дерев'яних будинків цієї купчихи у м. Житомирі та кам'яного будинку титулярного радника Гаскета в м. Кишиневі [65, арк.4, 6]. Титулярний радник Лаворка і купець Леонсон, утримуючи спільно житомирський чарковий відкуп протягом 1851–1855 р., накопичили 84 269 руб. 21 $\frac{3}{4}$ коп. недоїмки, лише незначну частину якої погасили майном, а на іншу частину – отримали відстрочку платежу [65, арк.6 зв.–8]. Це, за свідченням сучасників, був своєрідний і популярний прийом відкупників, які шукали різні способи ухилення від сплати належних податків. Сутність його полягала в тому, що відкупник, який накопичив значну недоїмку, звертався з клопотанням про її розстрочку. Такі клопотання, як правило, задовольнялися і виплата недоїмки рівномірно розстрочувалася на 10, 12 чи 20 років без нарахування відсотків, але якщо боржник бажав сплатити усю суму заборгованості, чи її частину швидше визначеного терміну, то він сплачував її лише з розрахунку 6% від необхідної річної. Тому, як указує М. Терський,

“получив на таких условиях рассрочку, откупщик, конечно, старался внести всю недоимку сполна и таким образом рассчитывался с казною всего несколькими копейками за рубль” [1034, с.28].

Наприкінці 1850-х років на шпальтах вітчизняних періодичних видань, вилая жвава дискусія з проблем ефективності оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем, більшість авторів висловлювала негативне відношення до існуючих у тогочасній імперії “винних відкупів”. Серед останніх, найбільш аргументованою, нам, видається стаття редактора “Южного сборника” М. Максимова [947]. Автор, указував на необхідності відміни відкупів у будь-яких формах і введення непрямого оподаткування алкоголю, наголошуючи: “Мы глубоко убеждены, что отменение откупов и введение косвенного налога на хлебное вино и пиво значительно усилят финансовые средства правительства и улучшат материальное и нравственное положение народа” [947, №2, с.135].

Незважаючи на такі негативні тенденції, надходження до казни від питного доходу в імперії в цілому протягом 1832–1862 рр. зросли майже в чотири рази: з 34 млн руб. до 127 млн руб., і напередодні фінансової реформи складала майже 40% усієї дохідної частини державного бюджету [996, с.33]. В останні роки існування відкупів щорічні надходження від питного доходу по імперії Романових були наступними:

Таблиця 4.3

Щорічні надходження від питного доходу в Російській імперії* [Складено на основі: 1034, с.19].

Губернії	1857–1858 рр. в млн руб.	1859–1862 рр. в млн руб.
Великоросійські та Ставропольська	54	78

* Окрім Царства Польського.

Продовж. табл.4.3

Сибірські	4	6
Привілейовані	19,5	23,5
Прибалтійські	0,8	0,8

У цей період розмір податків з відра спирту складав 9 руб. 33 коп. у Великоросійських, Сибірських і Ставропольській губернії; 2 руб. 12 коп. – у привілейованих; 1 руб. 10 коп. – у прибалтійських губерніях і 4 руб. в землях Війська Донського [1034, с.32]. Незважаючи на зростання надходжень з відкупних торгів на чотириріччя 1859–1862 рр., відкупи були приреченими.

Як бачимо, регіональні особливості податкової політики Російської імперії найбільш яскраво віддзеркалені в оподаткуванні купецтва та торговців південних і західних губерній, особливо трьох новоросійських – Катериноставської, Таврійської та Херсонської, ряду пільгових міст цього краю, що, з одного боку, давало значний поштовх розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, формуванню ринкових відносин у сільському господарстві Південної України, його товаризації, а, з іншого, – гальмувало розвиток місцевої промисловості.

Українські терени, разом із губерніями Білорусії та Прибалтики, протягом усього дореформеного періоду зберігали назву “привілейованих губерній”, адже оподаткування виробництва й торгівлі алкогольними напоями мало тут свої особливості, відзначаючися широким колом суб’єктів цього виду підприємницької діяльності. Питні збори характеризувалися домінуванням фіскальних інтересів держави й були одним із найважливіших джерел наповнення бюджету. В українських, як і ряді інших так, званих привілейованих губерній співіснувало традиційне для них вільне винокуріння й традиційні для російських губерній винні відкупи, що породжувало значні проблеми із наглядом за ними, а особливо за переміщенням алкогольної

продукції. Проте, не зважаючи на спроби міністерства фінансів уніфікувати оподаткування торгівлі й виробництва алкоголю в імперії, царат не наважився порушити права місцевих поміщиків, попри значний відсоток серед них поляків, навіть після польського повстання 1830–1831 рр.

РОЗДІЛ 5

Етнічно-колонізаційна та релігійна складова податкової політики

5.1 Євреї у податковій політиці царського уряду

Євреям, як відомо, до 70-х рр. XVIII ст. заборонялося мешкати в Російській імперії, проте з приєднанням до її теренів східної і північної частин Білорусії, після першого поділу Польщі 1772 р., імперія Романових отримала нових підданих, у тому числі й євреїв, котрі жили в новоприєднаних містах і містечках. Їх російська влада обклала особливою податтю за аналогією з подушним, із ставкою 1 руб. з кожної душі чоловічої статі, в той час коли міщани-християни тих же міст платили лише 30 коп. подушного [900, с.121]. 1783 р. білоруські євреї урівнюються в сплаті податей із іншими підданими, а їх податкові зобов'язання визначаються належністю до міщанського чи купецького станів “без различия закона и народа” [438, с.910]. Податкова політика Російської імперії щодо євреїв у кінці XVIII – середині XIX ст. характеризувалася встановленням спеціальних з них зборів, зокрема: 1) подвійної податі; 2) коробкового збору; 3) свічного збору; 4) збору з єврейських типографій (враховуючи, що із введенням останнього 1845 р. друкування єврейських книг зосереджувалося лише в двох типографіях, які щороку міністерство народної освіти віддавало з торгів на відкуп, то детальніше зупинимося на перших трьох зборах).

Враховуючи, що на новоприєднаних від Польщі теренах мешкала значна кількість євреїв, Катерина II на законодавчому рівні встановлює податкові зобов'язання для тих з них, котрі записувалися в міщанство й купецтво. Іменним указом євреям дозволялося “отправлять мещанские и купеческие промыслы их в губерниях: Минской, Изяславской, Брацлавской, Полоцкой,

Могилевской, Киевской, Черниговской, Новгород-Северской, Екатеринославской и в области Таврической..., повелеваем с тех из помянутых евреев, которые таковым дозволением пользоваться желают, собирать с 1 числа следующего июля установленныя подати вдвое противу положенных с мещан и купцов христианскаго закона разных исповеданий” [602, с.532]. Таким чином, Катерина II з 1 липня 1794 р. вводить для євреїв подвійне оподаткування, тобто вони тимчасово мали сплачувати “установленныя подати вдвое противу положенных с мещан и купцов христианскаго закона разных исповеданий” [602, с.532]. Проте одночасно з цим їм дозволялося мешкати не лише в приєднаних від Польщі місцевостях, а й у Чернігівській, Новгород-Сіверській і Катеринославській губерніях та області Таврійській. Розширення меж територій, дозволених для проживання євреїв, сприяло розвитку їх підприємницької діяльності, а високі податкові ставки провокували різноманітні порушення фіскального законодавства й невдоволення місцевого купецтва. Як, наприклад, це було в Лівобережній Україні, коли купці й міщани м. Ніжина в липні 1797 р. звернулися з клопотанням до Київського військового губернатора генерал-фельдмаршала І. Салтикова про заборону роздрібної торгівлі на малоросійських ярмарках польським і австрійським євреям, в якому вказували, що євреї, “приезжая из Польши и других заграничных мест, а большею частию из кордона Цесарского, не только в городах, но даже по местечках и селениях Малороссийской губернии, собираясь превеликими партиями, по несколько десятков лавок, под видом первой и второй гилдии, не только третьей гилдии, но даже мещане и различные рода их художники, назвав первые сих последних под именем своими прикащиками, производят купеческую коммерцию, продавая вывозимыя ими разного рода товары не обтом, но в розь, аршином и подробно вещи, делают как нам знатной в купечестве подрыв, так и казне не малой ущерб” [782, с.13].

Височайше затвержене, грудневе 1804 р. положення “Про облаштування євреїв” передбачало звільнення від подвійного оподаткування лише для євреїв-землеробів і фабрикантів [637, с.733], а для купців і міщан воно залишалося. За подвійною ставкою стягувалися з євреїв не лише державні податі, але й інші грошові повинності. Перший департамент Сенату, вивчаючи за поданням міністра юстиції князя Лопухіна законність подвійних ставок щодо місцевих повинностей, указував, щоб “евреи, кроме государственных податей, все прочия общественныя повинности несли наравне со всеми обывателями” [726, с.1052], це підтримав і Олександр I у травні 1805 р. Російський дослідник О.Міллер указує, що 1807 р. подвійна подать для євреїв практично зникає [950, с.109], проте лише 1817 р. на законодавчому рівні, “во уважение беднейшего состояния” євреї звільняються від подвійних податей [750, с.221], а їх податкові зобов’язання урівнюються з платежами християн відповідних станів [85, арк.1]. Але практика нарахування подвійних податей, для впорядкування безконтрольної міграції євреїв частково продовжувалася, наприклад, у подільській губернії до 1825 р., коли клопотання Подільського губернатора про складення з єврейських товариств подвійних податей “за причисленных к ним с недоимкою прописанных сторонних евреев” було підтримане міністром фінансів Є. Канкріним і лягло в основу височайше затверженого положенням Комітету міністрів “Про полегшення євреїв Подільської губернії в сплаті податей” [379, с.199].

Коробковий збір був внутрішньообщинним податком для євреїв. Він відомий з XII ст. у Кастилії, у XVII ст. він з’являється у кагалах Речі Посполитої, а в імперії Романових – в кінці XVIII ст., після першого й наступних поділів Польщі [927]. Спочатку російська влада дивилася на нього, так би мовити, крізь пальці, проте згодом, шляхом видання відповідних указів і положень (1809, 1823, 1826, 1829, 1835, 1839, 1844 рр.), вирішила використовувати й для власних потреб, зокрема покриття податкових

заборгованостей єврейських общин перед казною, наголошуючи, що, окрім тих зборів і податей, “кои установлены с евреев по состояниям городских и сельских обывателей, производится с них ещё особенный сбор, под названием коробочного, который обращается между прочим и на уплату государственных податей” [789, с.58]. Законодавець указував, що здавна в єврейських товариствах Російської імперії існував “особый денежный сбор, под названием коробочного или кружечного, – котрий, – принадлежит обществам... и имеет предметом пособие и облегчение средств для тех же обществ, в уплате их долгов, в бездоимочном взносе и исправном отбывании податей и повинностей, в водворении и поддержании в обществах внутреннего порядка и благоустройства и в делах благотворительности, общественного образования и призрения” [189, с.786–787].

Враховуючи практику віддачі коробкових зборів (“єврейських кружок”) на відкуп, Волинська казенна палата, виконуючи рішення Комітету міністрів, затверджене Миколою I в січні 1826 р. про необхідність перерахунку гільдійських повинностей для утримувачів казенних контрактів і відповідно стягнення із них недоотриманих державою податей, звернулася до міністерства фінансів із питанням: “Подлежат ли платежу оных содержатели еврейских кружек или сбора с рези, скота и птицы, так как контракты заключены с ними не на казённый подряд, а на общественный, и откупная сумма употреблялась на уплату государственных податей” [295, с.224]. Детально вивчивши проблему, Є. Канкрін уважав за справедливе звільнити від стягнення гільдійських податей утримувачів коробкових зборів, окрім тих, які заключили ці контракти до “приведения в действие дополнительного постановления о гильдиях; но на будущее время, сообразно правилам сего постановления и высочайшему указу 31 августа сего года (1825 р. – В.О.), непременно наблюдать, дабы приемлющие содержание еврейских кружек повсеместно допускаемы были к заключению на сие контрактов не иначе, как по предъявлении соответственных сумме откупа

торговых свидетельств, или по взносе в доход государственного казначейства следующих за оныя пошлин и повинностей” [295, с.225]. Позиція міністра фінансів була підтримана Сенатом і матеріалізована в його указі від 17 лютого 1826 р.

Проблема регулювання коробкових зборів і предметів, що до них належать стають предметом розгляду в департаменті законів і в загальному зібранні Державної ради, на котрих законодавець визнавав необхідність “издания подробных правил о коробочном сборе” [741, с.191]. Члени ради вказували, що “между статьями коробочных сборов заключаются поборы обременительные: то по сим уважениям министру внутренних дел ускорить сколько можно окончанием соображений и составлением полных правил по вышеписанному предмету” [741, с.193]. У затвердженій 4 березня 1835 р. Миколаю І думці Державної ради наголошується про те, що коробкові збори в місцях їх існування повинні віддаватися з публічних торгів на відкуп, як це вже було в деяких місцевостях, зокрема в Волинській та Подільській губерніях, “сходно высочайше утверждённому в 29 день июня 1826 года мнения Государственного совета... и получаемая от содержателей сумма обращается на пополнение недоимок и платежей казённых податей за бедных евреев” [10, арк.17 зв.], а для запобігання практики використання доходів одного єврейського товариства на користь іншого, торги на відкупи коробкових зборів мали проводитися окремо по кожному товариству, а не по губернії чи містам з повітами в цілому [741, с.191].

Якщо в положенні про євреїв 1804 р. коробковий збір залишився поза увагою законодавця, то в Статті 75 нового положення, затвердженого царем 13 квітня 1835 р., указується, що окрім “тех сборов и податей, кои установлены с евреев по состояниям городских и сельских обывателей, производится с них еще особенный сбор под наименованием *коробочного*” [187, с.317]. А в жовтні 1839 р. Микола І затверджує положення “Про коробковий збір з євреїв”, в

якому вказувалося призначення цього збору, його складові, способи стягнення, мета використання та розподіл сум, а також звітність за їх використання [189]. Виділялося два види коробкових зборів: загальний (повсюдний), котрий стягувався в усіх єврейських товариствах і частковий (допоміжний), який встановлювався “соразмерно с состоянием каждого общества и по мере его нужд” [189, с.787]. Існуючі на місцях збори в коробку з предметів єврейського богослужіння відмінялися, як “несоответствующие цели правительства” [189, с.787]. Відповідно до положення, загальному коробковому збору підлягав забій худоби, птиці та продаж кошерного м’яса, у перших двох випадках об’єктом оподаткування була кожна одиниця худоби чи птиці, а в останньому – кожен фунт м’яса, що продавався євреям [189, с.787], тобто повсюдний коробковий збір був податком на споживання м’яса для євреїв, і мав негативні наслідки для їх здоров’я. Допоміжний коробковий збір мав значно ширшу базу оподаткування, він, – зокрема, стягувався як певний відсоток з єврейської торгівлі й промислів у губерніях їх постійного проживання, з приїжджих купців; з доходів від здачі в оренду євреями нерухомого майна: будинків, крамниць, комор; з пошиття єврейського одягу; з утримання євреями шинків, трактирів і більярдів; з капіталів померлих євреїв та з єврейських лазень і купання в них. До нього також належали надходження від пені і штрафів, установлених за порушення правил коробкових зборів євреями, “обличёнными в удовлетворении своих надобностей мимо резников, определённых откупщиком, или в покупке для себя подлежащих сбору предметов вопреки правил коробочного сбора” [189, с.788].

Відкупи на утримання коробкових зборів надавалися з торгів у губернських правліннях на кожні чотири роки, по завершенні яких кагали, провівши відповідні наради із товариствами, складали кошторис видатків на громадські потреби, табель предметів, які пропонувалося обкласти коробковим збором, приблизну таксу на кожен з них, а також загальні міркування про кількість

очікуваного від цих зборів доходу, “стараясь при том наблюдать, чтоб доход сей покрывал требующиеся по обществу расходы” [189, с.789]. Пропозиції кагалів направлялися до міських дум, котрі після їх вивчення й внесення своїх пропозицій передавалися губернському начальству, якщо останні “признают, что предназначенный с какого-либо предмета сбор отяготителен и особенно если он, по местным обстоятельствам, может упасть и на христиан; то прежде утверждения, представляют о том министру внутренних дел, который, по сношению с министром финансов, даёт надлежащее разрешение” [189, с.789]. Відкупна сума у визначені контрактом дні мала щомісяця вноситися до міських дум.

Надходження від коробкових зборів згідно з положенням спрямовувалися, перш за все, на погашення фіскальних зобов’язань перед державою єврейських товариств, зокрема: 1) сплату процентів по безстроковим боргам, затвердженим судами; 2) сплату процентів і частини капіталів із термінових боргів, також затверджених судами і 3) сплату державних податей, повинностей і інших “взносов в казну, за престарелых, бедных, беспомощных, увечных и убогих евреев, неимеющих средств к пропитанию и неспособных ни к какой работе, равно за выбылых; в случае же достаточности сбора, и на пополнение недоимок с общества вообще” [189, с.790–791]. Окрім цього, частина коробкових зборів використовувалася й на потреби товариства, наприклад, на утримання кагалів, синагог, шкіл, лікарень, богоділень, громадських лазень, заміну деяких натуральних повинностей з товариства грошовими й виконання певних громадських потреб, а також на утримання в школах бідних учнів, допомогу незаможним і калікам та на поховання бідних [189, с.791], – для цього, щоправда, за місцевими звичаями створювалися в товариствах і особливі суми. Кошти від коробкового збору також могли використовуватися для створення громадських і благодійних установ і училищ, ремонт громадських будівель і т.п. Не дозволялося спрямовувати ці надходження на утримання духовних осіб і

на предмети культу, котрі мали задовольнятися “из добровольных приношений, их сбора в кружки по молитвенным домам и взысканий по делам духовного судопроизводства” [189, с.791]. Розпорядниками коштів від коробкових зборів і підзвітними за їх використання законодавець встановлював міські думи, які, з одного боку, без дозволу губернського начальства не могли спрямувати гроші на будь-які передбачені цим положенням цілі, а, з іншого, перевіряли звіти кагалів про їх використання. Міські ради виділяли необхідні для громадських потреб єврейських товариств кошти із надходжень від коробкових зборів. Так, наприклад, Єлисаветградська міська дума в січні 1844 р. для цього передала єврейському кагалу міста 286 руб. 93 $\frac{1}{4}$ коп., сплачених відкупниками коробкових зборів* єлисаветградським купцем 3-ї гільдії Фронмошем Ментусем і канівським купецьким сином Іцком Рабиновичем [87, арк. 1 зв.]. Із цих коштів кагал направив до повітового казначейства 89 руб. 83 $\frac{1}{4}$ коп. в рахунок сплати державних податей за січень 1844 р. “престарелых, бедных, беспомощных, увечных, убогих, не имеющих средств к пропитанию и неспособных к никакой работе ...евреев за 350 душ” [87, арк. 2], всього ж на ці потреби в рік необхідно було 1078 руб. [87, арк.2]. Із сум коробкового збору сплачувалися й інші фіскальні зобов’язання єврейських товариств, зокрема рекрутські кошти [96, арк. 1].

У грудні 1844 р. затверджується нове, більш деталізоване положення про коробковий збір. У ньому, зокрема, до загальних зборів було віднесено й кошти від фінансових санкцій за порушення правил цих зборів [188, с.876]. Раніше, згідно з положенням 1839 р., всі пені й штрафи належали до допоміжного збору. Збільшується також і база стягнення допоміжних зборів, – відтепер їх у вигляді визначеного проценту мали також сплачувати всі євреї, котрі мали власне й орендоване промислове виробництво: горілчані, скляні, металообробні, салотопні заводи, пивоварні, з “силки” смоли й гоніння

* Коробковий збір у Єлисаветграді було введено 1837 р. [992, с.96].

дьюгтю [188, с.877]. Проте законодавець відмінив коробковий збір із утримання громадських лазень і купання в них.

Новелою в положенні 1844 р. була спроба законодавця впорядкувати ставки цього збору, наголошуючи, що “таксы на предметы коробочного сбора общего, равно определение известного процента в сбор вспомогательный, должны быть для соблюдения надлежащей уравнительности, соразмеряемы на каждое четырёхлетие: а) с народонаселением или числом душ каждого еврейского общества и степенью их промышленности, и б) с количеством необходимых, в виду имеющихся, по каждому обществу местных расходов, равно и с количеством расходов губернских” [188, с.878]. Для цього пропонувалося губернському начальству поділити всі єврейські товариства на 3–4 класи, – до 1-го мали належати ті, до складу яких належало 500 і більше душ, до 2-го – 200–500 душ, до 3-го – 100–200 душ і до 4-го товариства ті, в яких було менше 100 душ. Виходячи з такого поділу найменшими ставки мали бути в невеликих товариствах, які належали до 4-го класу, а найвищими – в товариствах 1-го класу. У положенні зазначалося, що це робиться “с той целью, дабы предметы потребления могли быть доступны всем жителям по мере их способов” [188, с.878]. Губернському начальству, на власний розгляд дозволялося об’єднувати дрібні єврейські товариства, які розташовувалися поряд, в одне при віддачі коробкових зборів на відкуп. Для уявлення про фіскальний тягар від коробкового збору наведемо дані про такси коробкових зборів встановлені в листопаді 1852 р. для Сімферопольського єврейського першокласного товариства за період 1853-1857 рр. (додаток Л).

Згідно з положенням, такси коробкового збору й кошторис його використання мали затверджуватися генерал-губернаторами [188, с.878], проте це не завжди дотримувалося на практиці. Так, зокрема, чиновники державного казначейства виявили, що в Таганрозі в 1849 р. і 1852 р. ці документи затверджувалися лише градоначальником [96, арк. 101–102]. Положення про

коробковий збір 1844 р. було затверджене Миколою I в один день із Положенням про підпорядкування євреїв у містах і повітах загальному управлінню й ліквідацію кагалів [192, с.887], тому воно вже не містить норм про використання надходжень від коробкових зборів через кагали, – розподіл коштів покладався на єврейські товариства й міські думи, котрим вони були підпорядковані.

Незважаючи на норму Положення 1839 р. про те, що в губерніях постійного проживання євреїв “ни один из них не избавляется от платежа в коробочный сбор, коренный ли он житель места, или приезжий на время” [189, с.787], й посилену в Положенні 1844 р. вказівкою, що коробковому збору підлягають усі єврейські товариства [188, с.886], усе ж у двох містах Російської імперії він був відмінений, зокрема м. Соколці Гродненської губернії з 1832 р. й м. Єлисаветграді губернії Херсонської з 1845 р. [511, с.836].

Вище ми наводили приклад ставок коробкового збору в Сімферопольському єврейському товаристві, тому для ілюстрації обігу сум цього збору візьмемо його відомості в цілому по Таврійській губернії за 1860 р. в рублях (додаток М).

Наведені дані засвідчують, що в Таврійській губернії була тенденція, коли коробковий збір не лише покривав передбачені для нього видатки, а й залишав позитивне сальдо на наступний рік. Так, при загальній сумі надходжень від нього в 1860 р. 23 219 руб. 29 $\frac{3}{4}$ коп., видатки склали 5711 руб. 04 коп., тобто 24,59%. Цю тенденцію в Таврійській губернії підтверджує і аналіз відомостей коробкового збору в окремих єврейських товариства. Так, зокрема, в містах Карабазарі й Феодосії протягом 1860 р. було зібрано 1305 руб. 12 $\frac{1}{2}$ коп. коробкових зборів (1167 руб. 75 коп. за 1860 р. і 137 руб. 37 $\frac{1}{2}$ коп. недоїмок попередніх років), з яких протягом 1860 р. на громадські потреби й сплату державних податків витратили 1047 руб. 50 коп. і 44 руб. 31 коп. – на загальні

губернські потреби, всього 1091 руб. 81 коп. [45, арк. 23–23 зв.], залишивши на наступний рік 213,31 ½ коп.

Серед представників єврейських товариств не було однозначного ставлення до цього збору. Одеський громадський діяч Б. Штерн під час обговорення в урядових колах питання доцільності існування коробкового збору хоча й визнавав його досить обтяжливим для членів єврейських общин, проте виступав за його збереження, вмотивовуючи це тим, що “являясь не прямым, а косвенным налогом, он избавляет евреев от суровых мер принуждения, зачастую применяемых при взыскании податей” [927]. Сучасник тих подій, єврейський письменник Менделе Мойхер-Сфорім у драмі “Die Takse” (Коробковий збір, 1869 р.) дає різко негативну оцінку цього збору [971, с.153], ще більш категоричне неприйняття його відкупної системи демонструє класик єврейської літератури Шолом Рабинович, відомий як Шолом-Алейхем, описуючи єврейську общину містечка Злодіївка на Київщині. Його головний герой кравець Шимен-Еле, відкупника коробкового збору “при всём честном народе смешивал с грязью, заявлял, что он вымогатель, кровопийца, людоед, а резники и раввины, которые с откупщиком стакнулись, – попросту банда, скопище воров, жуликов, головорезов, разбойников, злодеев” [1051, с.20–21].

Неоднозначне ставлення єврейських громад до відкупників цього збору яскраво демонструє обговорення членами єврейського товариства м. Одеси клопотання одеського купця 2-ї гільдії Зельмана Фишела Кофмана про звільнення його від контракту на утримання відкупу із загального коробкового збору в містах Одесі й Овідіюполі та в Овідіюпольському повіті з щорічною сплатою 37 095 руб. або зменшення відкупної суми, з метою запобігання з його боку збитків чи навіть можливого розорення через значне зменшення одеського єврейського населення у зв’язку з подіями Кримської війни, зокрема бомбардування міста й заборону експорту хліба. Представники єврейського товариства, обговорюючи кошторис доходів і видатків коробкового збору,

відхилили це клопотання взагалі, а коли це питання, Одеський військовий губернатор та Одеська міська дума, за розпорядженням Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора вивчали на загальному зібранні єврейського товариства, то частина її представників наполягала, що “общий удел откупщиков зависит от времени и обстоятельств, сопровождающих откуп, следовательно, если Кофман пользовался прежде значительными выгодами по откупу, то также обязан потерпеть в невыгодах, которые со временем, быть может, вознаграждаются” [96, арк. 23 зв.].

Чиновник з особливих доручень міністра внутрішніх справ князь В. Мещерський, по матері внук М. Карамзіна, перебуваючи в Бердичеві в серпні 1869 р., писав спадкоємцю російського престолу, майбутньому Олександрю III, що ця “столиця єврейського царства” була значною кількістю незаможних євреїв, відставних солдат, міщан та інших людей “числом до 20 тисяч душ, стонущих под двойным гнётом поборов” [Цит. за: 1045], серед яких значну масу складають збори від єврейського кагалу й коробкового управління. Він указував, що “коробочные сборы, несмотря на все контракты, на все условия, утверждаемые министерством, служат неисчерпаемым источником злоупотреблений и неправильных поборов, всегда обрушивающихся на бедных жителей и напротив служащих источником обогащения для содержателей или откупщиков коробочного сбора. Размеры этого обогащения громадны. Есть здесь евреи, которые лет 10 назад были нищими, а теперь сделались банкирами, вороча[ю]щими сотнями тысяч рублей. Одно из орудий такой метаморфозы было участие прямое или косвенное в спекуляциях коробочного сбора” [Цит. за: 1045].

Інколи єврейські товариства брали участь у торгах на отримання відкупу з метою недопущення відкупників до коробкового збору. Як, наприклад, Бахмутське товариство виявило бажання “оставить коробочный сбор за собою с надбавкою против объявленной на торгах мещанином Могилёвским цены по 3

руб. сереб., то есть 534 руб. сереб. в год” [96, арк. 46 зв.]. Враховуючи, що ця сума була менша визначеної кошторисом на 105 руб. 32 ½ коп., то за пропозицією керівництва Катеринославської губернії, їм усе ж віддали коробковий збір, за умови, що із видатків сум цього збору будуть вилучені 150 руб., передбачених кошторисом на допомогу нужденним, калікам, поховання бідних, які товариство мало задовольняти із добровільних пожертвувань [96, арк. 47].

Парадоксально, але фіскальний бік коробкового збору взяв гору над релігійними заходами російського самодержавства щодо непоширення іудаїзму, магометанства, язичництва, вихрещення євреїв, котрим за прийняття християнства надавали значні фінансові преференції [316; 500; 503 та ін.]. Відтепер законодавство імперії та її адміністративно-поліцейський апарат стояли на варті дотримання єврейськими масами вимог Талмуду щодо кошерного харчування й відповідних ритуалів при його приготуванні, узаконених §52 Положення 1844 р.: “При убое скота и птицы на кошер не употребляется других к тому орудий, а при продаже евреям мяса других весов, кроме данных откупщиком, с его клеймом и с удостоверением раввина, что они могут быть употребляемы для кошера” [188, с. 884]. Органи поліції й місцевого самоврядування мали карати євреїв, які недотримувалися кошера, як осіб, котрі ухилялися від сплати коробкового збору, а його відкупникам надавати “законное содействие и вспомоществование в том, чтобы коробочные сборы платимы были евреями без всякого сопротивления и утайки” [188, с. 884].

Щоправда центральна влада внесла до цього положення й дискримінаційні норми, вимагаючи від губернаторів, щоб найвищі ставки коробкових зборів встановлювалися за право носіння єврейського одягу, від чого звільнялися лише малолітні до 10 років і особи, котрі мали не менше 60 років від народження [188, с. 879]. А в лютому 1848 р. сенатським указом євреїв, які бажали носити ярмулки, обклали “постоянною податью, не более и не менее

как по 5 рублей серебром в год с каждого в пользу коробочного сбора” [393, с. 100].

Дискримінаційними були й інші підходи. Так, незважаючи на згадану вище й задекларовану в §6 Положення 1839 р. відміну зборів із предметів єврейського культу, Положення 1844 р. вводило їх знову, “согласно собственному желанию евреев” [188, с. 886], вмотивовуючи це необхідністю облаштування єврейських училищ, котре складало окрему видаткову статтю, тому збір з шабашних свічок надавався у відомство міністерства народної освіти. Ставки свічного, як і коробкового збору, не були однаковими по державі й складали, наприклад, 1850 р. для першого від 23 коп. до 2 руб. 5 коп. і для другого відповідно від 84 коп. до 7 руб. 58 коп. [211, с. 26–27]. Наведемо більш детальні відомості про кількість цих зборів і їх середні ставки для однієї ревизької душі в усіх губерніях Російської імперії, де дозволялося мешкати євреям (додаток Н).

Уведений положенням 1844 р. свічний збір, як і коробковий, спочатку віддавався на відкуп [188, с. 886; 482, с. 1], проте 1851 р. через зловживання відкупників було вирішено його щорічну суму в 230 тис. руб. розподіляти міністерством внутрішніх справ між єврейськими товариствами згідно з їх майновим станом і відповідно до кількості коробкових відкупних доходів, а на товариства покладалося здійснення внутрішньої розкладки нарахованої їм суми за правилами подушного оподаткування [341, с. 209]. Цікаво, що ця розкладка була максимально прозорою, адже губернські правління після затвердження між єврейськими товариствами, повинні були повідомляти “указами городским думам, магистратам, ратушам и вообще местам и лицам, заменяющим городские думы, сколько с каждого еврейского общества причитается свечного сбора в наступающем году, и сколько, по последней народной переписи, приходится сего сбора по каждому еврейскому обществу на долю одной ревизской души” [211, с. 7]. Кожен платник свічного збору зобов’язувався

вносити його збирачам податків, як і загальнодержавні податі, в два етапи – до 1 березня поточного й до 1 січня наступного року, а останній передавав зібраним коштом до міських дум чи магістратів, де вони зберігалися й не мали права використовуватися без особливого розпорядження губернського начальства, зробленого у відповідності до приписів міністерства внутрішніх справ, узгоджених із міністерством народної освіти.

Окрім цього, міністерство внутрішніх справ, вивчивши матеріальний стан єврейських товариств і враховуючи значну нерівномірність стягнення з них свічного збору кількості населення, встановило для його стягнення чотири розряди місцевостей. До першого увійшли Гродненська, Волинська й Курляндська губернії, для мешканців яких встановлювався свічний збір з розрахунку 50 коп. з ревізької душі; до другого – Бессарабська область, Мінська, Ковенська, Київська, Віленська й Подільська губернії з податковою ставкою 45 коп.; до третього – Вітебська, Могилівська, Полтавська, Катеринославська й Таврійська губернії, де цей збір складав 30 коп. з ревізької душі; а до четвертого розряду увійшли Херсонська й Чернігівська губернії, для котрих встановлювалося 25 коп. з душі [211, с. 31]. Зважаючи на значні торгівельні обороти євреїв, які мешкали в Одеському, Керч-Єнікальському й Таганрозькому градоначальствах, їх ставки свічних зборів залишалися на попередньому рівні [211, с. 33]. У 1855 р. в м. Одесі за клопотанням місцевої єврейської общини скасовується свічковий збір, натомість для них була підвищена сума коробкового [927].

Правила для стягнення свічного збору розроблені 1851 р., вводилися як експеримент на три роки, починаючи з 1 січня 1853 р. За пропозицією Комітету міністрів їх було пролонговано на рік 1856 р. [543, с. 955] і 1857 р. [689, с. 10], а в січні 1858 р. було вирішено залишити в такому вигляді до затвердження нового положення про коробковий збір.

5.2 Поширення на кримських татар російських податей

В останньому десятилітті XVIII ст. податкова політика в Таврійській області зазнає змін у бік уніфікації із загальноімперською. Так, зокрема, Сенат, розглядаючи 10 грудня 1800 р. рапорт Новоросійської казенної палати щодо оподаткування кримських татар, забороняє стягувати з міщан татарської нації, котрі були покладені в оклад й утримували Таврійські татарські дивізіони, гроші в розмірі 360 руб. замість натуральної поставки рекрутів [389, с.432], а щодо інших татар, Сенат підтримав казенну палату, указуючи, що з “содержащих дивизионы, кои по силе высочайшего 16 декабря 1796 года указа уничтожены и обращены в поселяне, но несостоящих в окладе, так как и другого именованія казённых поселян бывшаго греческаго войска, киргзов и нагайцев обложить узаконенными податями и поземельными деньгами наряду с таковыми ж казёнными поселянами, не исключая и от натуральной поставки рекрут” [389, с.432]. Позиція Новоросійської казенної палати визначити для “всех крымских народов на ряду с казёнными крестьянами в одинаковую к платежу податей и поставке рекрут повинность” [625, с.19], умотивовувалася тим, що іменним указом від 26 жовтня 1797 р. передбачалося, “чтоб всякий пребывающий в России избирал непременно каковой либо известный род состояния, и дабы совокупно с тем каждый неизъемлемо по званию своему нес повинности законом определяемые” [625, с.20]. За рішенням указаної палати, з 1 січня 1801 р. кримські татари, за винятком мурз, на котрих були поширені права й привілеї російського дворянства, були обкладені “подушною по 56 коп. оброчною по 1 руб. с накладными и поземельными по 75 коп. податью” [625, с.21], унаслідок чого до державної скарбниці з цієї категорії підданих 1801 р. було зібрано 143 453 руб. 77 ½ коп. [625, с.21]

Проте, у грудні 1801 р. Сенат визнає надане йому Новоросійською казенною палатою 1800 р. обґрунтування щодо оподаткування кримських татар

таким, що суперечить привілеям наданим кримському населенню 1783 р і 1796 р., і відповідно скасовує своїм указом від 19 грудня 1801 р. встановлені для них подушні оклади [625, с.19]. Але казенна палата продовжила збір встановлених нею податей і наступного 1802 р., про що вказував у рапорті до Сенату новоросійський губернатор І. Міхельсон, котрий, окрім цього, зазначав, що “крымским татарам одно отапливание казарм для войск, кроме других повинностей, как то: на содержание почт, мостов и прочаго, в год стоит до 60 000 руб.” [625, с.21]. Окрім цього, губернатор писав, що під тиском Казенної палати щодо термінової сплати податей, татари користуючися традиційними для них турецькими монетами, були змушені обмінювати їх на російські за півціни, адже податі сплачувалися російськими й, відповідно зазнавали значних збитків.

Сенат і цього разу не підтримав дій казенної палати, вказуючи, що “крымский народ составляет особую область из таких людей, кои со времени покорения под державу России Крыма особливими привилегиями быв снабдены, в их повинностях никогда обыкновенной с другими в государстве обывателями подати и натуральной рекрут поставки подвергаемы не были, а содержали из себя дивизионы и употреблялись для защищения от неприятеля границ по свойственности, как люди военные” [625, с.22], тому жовтневий указ 1797 р. щодо обов’язкового вибору одного з податних станів на них не поширювався. Окрім цього, кримські татари, греки й інші корінні мешканці півострова, як свідчив генерал І. Мехельсон, були переобтяжені повинностями “по количеству существующих там войск гораздо не соразмерно противу других обитателей в государстве” [625, с.22]. Враховуючи все це, Сенат вирішує суворо наказати Новоросійській казенній палаті, “дабы она по точной силе вышеозначеннаго последовавшего уже ей от Правительствующаго Сената 19 декабря прошлаго 1801 года предписания, помянутой крымский народ ко взысканию незаконных с них подушных податей и к натуральной рекрут

поставке отнюдь не подвергала, и буде что в таковую подать с них взыскано уже, им возвратила бы, или зачла вперёд в подлежащую с них другого рода узаконенную повинность, впредь же ни под каким видом подобных людей сама собою, неспросясь вышняго над ней начальства, взысканием не установленных податей не отягощала, под опасением за противное тому строгаго по законам взыскания” [625, с.22]. Таким чином, кримські татари у зв’язку із військовою службою у власних національних підрозділах російської армії мали подібний стан до донського чи чорноморського козацтва, проте вони, на відміну від козацтва, майже не мали власних земельних наділів.

Відомості про державні доходи Таврійської губернії за 1803 р. свідчать, що татарське населення не сплачувало загальнодержавних податей і зборів, котрі стягувалися із інших мешканців губернії, зокрема: поміщицькі та палацеві селяни сплачували 1 руб. 26 коп. подушного й 2 коп. накладних, міщани християни, однодвірці й економічні селяни, котрі користувалися міщанськими правами – 2 руб. 50 коп. подушного й 2 коп. накладних, а міщани євреї – 4 руб. 50 коп. подушного й 17 коп. накладних, державні, економічні селяни та однодворці окрім 1 руб. 26 коп. подушного, платили 4 руб. оброчних і 10 коп. накладних, монастирські селяни – 1 руб. 26 коп. подушного, 2 руб. оброчних і 2 коп. накладних, козаки – 1 руб. 26 коп. подушного й 5 коп. накладних, військові поселяни – 56 коп. подушного, 1 руб. оброчних, 2 коп. накладних і 75 коп. поземельних, у греків і вірмен об’єктом оподаткування виступали не ревізські душі, а двори, для яких встановлювалася ставка в 2 руб. [52, арк. 338 зв.; 53, арк. 217 зв.–218]. Виключення складало мусульманське купецтво, котре сплачувало 1 $\frac{1}{4}$ коп. процентних зборів із капіталів нарівні з купцями-християнами, для євреїв ця ставка складала 2 $\frac{1}{2}$ коп. [53, арк. 218 зв.].

З дозволу херсонського військового губернатора генерал-лейтенанта Дюка де Рішельє в 1814 р. в Таврійській губернії розпочався збір коштів для татар, котрі вийшли у відставку з кримських полків через рани, отримані у війні з

наполеонівською Францією. Зібрані кошти надходили до приказу громадської опіки, де їх видавали в позику бажаючим під відсотки, останні ж спрямовувалися безпосередньо для відставників [56, арк. 1]. 1817 р., коли на вимогу графа О. Аракчєєва ці кошти передавалися військовому міністерству [56, арк. 125–125 зв.], сума пожертвуваних грошей для поранених татар складала 3542 руб. 75 $\frac{1}{4}$ коп. [56, арк. 127].

У другому десятиріччі XIX ст. кримські татари сплачували лише кошти на опалювання військових будівель, ставка цих платежів відповідала платежам різних категорій державних і поміщицьких селян на утримання пошт і малозначущі земські повинності – 2 руб. 25 коп. [43, арк. 32 зв.–33].

Враховуючи, що кримські татари були звільнені від сплати державних податей і відповідно на плечі інших мешканців Кримського півострова лягали значні видатки на його облаштування, в 1829 р. іменним указом Миколи I для кримських татар встановлюється спеціальний збір “на устрійство Таврического полуострова” [763, с.100]. Імператор наказував цей додатковий збір “расположить так, чтобы по мере населения татарами полуострова Крымскаго, составлял оный в 1829 и 1830 годах в сложности не более 1 руб. 50 копеек с души” [763, с.100]. Збір з татар установлювався на 10 років, а його ставки не могли збільшуватися без височайшого на те дозволу. Проте останній був наданий уже в січні 1832 р., коли для татар, котрі мешкали в селах, іменним указом податкова ставка збільшилася до 3 руб. із душі, а щодо татар-міщан наказувалося “для приведения постепенно в надлежащую соразмерность поступающего с них сбора, вместо ныне платимого подушного, по два рубли тридцать копеек, и особаго сбора по одному рублю пятидесяти копеек, взимать всего по пяти рублей с души, предоставляя им, при платеже сей подати, право мелочнаго торга, на одинаковых основаниях с мещанами великороссийских губерний” [258, с.10]. Отже, татари-селяни були майже зрівняні в платежі подушного з іншими категоріями селян, проте, незважаючи на належність до

державних селян, вони не сплачували оброчної податі. Таким чином, чітко видно курс міністерства фінансів Російської імперії щодо уніфікації податкової політики в усіх частинах держави. У ювілейному виданні, присвяченому 100 річчю цього відомства, зазначалося, що “в отношении инородцев министерство финансов неуклонно стремилось к тому, чтобы достигнуть “постепенного и нечувствительного сближения их с коренными русскими в платеже государственных податей”. Такой именно характер имеют узаконения: 14 января 1832 г. в отношении крымских татар, 1 марта 1835 г. – астраханских татар, 29 мая 1835 г. – сибирских инородцев Тобольской и Томской губерний и 21 мая 1836 г. – армян губерний Астраханской, Херсонской, Таврической, Екатеринославской и области Кавказской” [953, с.264].

Динаміку росту податкових зобов'язань кримських татар, котрі мешкали біля невеликих доріг, протягом 1836–1844 рр. ілюструють наступні дані (додаток II).

Як бачимо, кримські татари й надалі звільнялися від сплати оброчної податі, щоправда це стосувалося лише тих, хто мешкав на півострові, а переселені з кримських повітів на інші території Таврійської губернії “вносят, сверх других, законом определенных платежей, оброчную подать с душ по особому окладу” [789, с.171].

Податкові зобов'язання татар, котрі мешкали біля великих доріг, були дещо меншими. Так, наприклад, у 1844 р. вони сплачували – 72 коп.* подушного (в імперії ставка подушного для різних категорій селянства складала тоді 95 коп.), 6 коп. з душі продовольчого капіталу, 43 коп. з душі на влаштування міст і 9 коп. з душі на утримання земських судів [47, арк. 6 зв.–7; 48, арк. 2; 49, арк. 2, 5]; усього 1 руб. 30 коп. Аналіз мирських вироків свідчить, що розкладка цих податей і зборів відбувалася за звичайною подушною системою. Для прикладу, наведемо фрагменти одного з таких вироків: “1844 года генваря 18 дня, мы,

* Тут і далі йдеться про срібні, а не асигнаційні рублі.

нижеподписавшиеся Таврической губернии, Симферопольского округа, Ялтинского уезда, Алуштинской волости и Алуштинского сельского общества сельские старшина, староста, сборщик податей, смотритель могазейна и выборные государственные крестьяне татары были созваны на сельский сход... о взыскании с нас за 1844 год с государственных крестьян 898 душ при большой и не при большой дорогах живущих государственных податей... А о разложении на души за людей умерших, несостоятельных, находящихся в неизвестной отлучке и калек. Мы изъявили бы желание платить за них подати и прочие повинности, но как у нас таковых не имеется, а если и есть умершие, то имеются родственники, за коих уплачивали и ныне уплачивать согласны. А потому нет надобности нам и разлагать..." [49, арк.9 – 10].

Кримські татари, як і інші категорії державних селян, мали вносити до запасних магазинів хліб у визначених пропорціях, проте, враховуючи, що татари, котрі мешкали в гірській частині півострова, майже не займалися хліборобством, то на початку осені 1844 р. міністр державних маєтностей “разрешил обложить сих крестьян вместо хлебного денежным сбором, согласно представленному бароном Фёдором Фёдоровичем (Розеном – В.О.) расчёту по 60 коп. серебром в год с души” [49, арк.19]. Розкладка цього збору в татарських сільських товариствах пройшла досить оперативно. Якщо, наприклад, в Алуштинське сільське управління це розпорядження було адресоване 6 жовтня, то вже 17 жовтня сільське товариство затвердило відповідний мирський вирок, котрим наказало збирачу податей “произвестъ взыскание и собрав деньги отдать в казначейство непременно к 15-му числу будущаго месяца” [49, арк. 23 зв.]. Таким чином, податкове навантаження на одну ревізьку душу кримських татар, котрі мешкали в гірській частині, відтепер було збільшене на 60 коп. і складало 1844 р. для тих, що жили біля великих доріг – 1 руб. 90 коп. і 4 руб. 09 коп. для тих, які жили біля невеликих доріг.

Вирізнявся за етнічною ознакою підхід російської влади щодо полегшення податкових зобов'язань населення Таврійського півострова, господарства котрого постраждало під час Кримської війни. Так, зокрема, для росіян, “чьи хозяйства входили в зону военных действий, делалась скидка с 10-рублёвого (в среднем) подушного налога в 7 руб., а с татар – только 1,1–1,7 руб., т.е. по сути тяготы с разорённого хозяйства оставались прежними” [862, с.333].

Звід законів Російської імперії 1857 р. не фіксує ніяких змін щодо оподаткування кримських татар після 1840 р., наводячи лише листопадовий 1839 р. указ №12 867 і таблиці до нього, зазначаючи в Ст.816 Статуту про податі, що відповідно до них із “татар-поселян в Таврической губернии взимается подушная подать по особому окладу и сбор на благоустройство Таврического полуострова” [789, с.170].

5.3 Преференції іноземних колоністів

Фінансова політика Російської імперії, майже протягом усієї своєї історії, складаючи систему державних заходів, що спрямовувалися на мобілізацію фінансових ресурсів, чітко враховувала інтереси привілейованих груп населення – дворянства та духовенства. Активна балканська зовнішня та внутрішня колонізаторська політика російського самодержавства на Північному узбережжі Чорного моря, зокрема, на Півдні України, особливо другої половини протягом XVIII ст., вносять значні корективи у фінансову політику. Наріжним каменем колонізаційних процесів на законодавчому рівні став маніфест Катерини II від 22 липня 1763 р., пункт 6.б котрого проголошував, що “не должны таковые прибывшие из иностранных на поселение в Россию, никаких в казну нашу податей платить, и никаких обыкновенных ниже чрезвычайных служеб служить, равно постоев содержать, и словом заключить, от всяких налогов и тягостей свободны следующим образом, а именно: поселившиеся многими фамилиями и целыми колониями на

праздных местах тридцать лет, а желающие жительствоваь в городах, тож в цехи и купечество записываются в резиденции нашей в С.-Петербурге, или близ оной в лежащих местах Лифляндских и Эстлянских, Ингерманландских, Корельских и Финляндских городах, також в столичном г. Москве – пять лет; в прочих губернских, провинциальных и других городах десять лет” [Цит. за: 917, с.8]. Внаслідок цих процесів на Півдні України виникає низка поселень та колоній з іноземців, котрі отримали значні фіскальні преференції. Необхідно зазначити, що питання надання пільг розв’язувалося в кожному окремому випадку відповідним законодавчим актом. Іноземні колоністи, які займалися сільським господарством, не підлягали подушному оподаткуванню, а сплачували податок від землі, проте ті, котрі оселялися в містах й приймали купецький чи міщанський стан, оподатковувалися аналогічно із іншими російськими підданими представниками цих станів. Так, зокрема, греки, які займалися сільським господарством у Таврійській області, 1775 р. отримали 30-річну податкову пільгу й відповідно до неї звільнялися на цей період від оподаткування взагалі, але ті з них, які записалися в купецький і міщанський стани, на думку правителя Таврійської області генерал-майора Жегуліна, “неотменно должны платить в казну” [744, с.721]. Тому протягом 1788-1794 рр. із них стягувалися наступні податі:

Таблиця 5.1

Податі з греків Таврійської області (1788-1794 рр.)[744, с.724]

Рік	Купців	Міщан	Стягнуто податей	
	душ	душ	руб.	коп.
1788	59	199	531	91
1789	55	206	639	46
1790	70	217	707	66
1791	74	213	689	26
1792	80	210	731	11
1793	88	205	819	91

Продовж. табл.5.1

1794*	88	206	1701	24
Накладних до подушного з міщан за цей період			36	58
Разом			5929	13

Такий підхід до оподаткування греків, котрі мешкали в кримських містах, зокрема Керчі та Єнікале, й відчули всі недоліки подушної системи, викликав незадоволення їхніх громад, і вони зверталися із скаргами до катеринославського, вознесенського й таврійського генерал-губернатора графа П. Зубова, в котрих прохали не лише урівняти їх із іншими греками в наданні 30-річної податкової пільги, а й по її завершенню стягувати податі не за кількістю ревільських душ, а за кількістю сімей [744, с.720]. Ці клопотання були підтримані не лише П. Зубовим, а й Катериною II в іменному указу від 30 червня 1795 р. [744, с.719–724].

Окрім греків, були й інші категорії колоністів у Новоросійському краї, зокрема меноніти, колоністи іозефстальські, данцизькі, шведські й ямбурзькі. Перші переїхали до Південної України 1789 р. із Пруссії та околиць Данцига, у фіскальному плані вони отримали звільнення від оподаткування на 10 років, а по завершенні цього строку мали сплачувати поземельну податі з розрахунку 15 коп. з десятини [508, с.116], проте в 1800 р. ця пільга була пролонгована ще на 5 років. Для іозефстальських колоністів Санкт-Петербург встановив податкові зобов'язання, аналогічні менонітам [508, с.122]; поземельне оподаткування первісно встановлювалося й для ямбурзьких колоністів, проте ставка оподаткування для них була 5 коп. з десятини землі [508, с.119], а от данцизькі й шведські колоністи були обкладені податками на рівні із державними селянами Новоросійської губернії [508, с.118–119]. Аналізуючи стан іноземних колоністів, Сенат на весні 1800 р. вирішує оподатковувати

* 1794 р. із купців одноразово додатково було стягнуто по одному проценту, а із міщан – по 40 коп. з душі.

данцизьких колоністів, котрі мешкали в Шведській колонії, так, як і ямбурзьких, тобто по 5 коп. з десятини землі. Тих, що жили в Німецькій колонії, враховуючи їх злидений стан, взагалі звільнили від сплати будь-яких податей і зборів, а іншим іноземцям, котрі належали до данцизьких колоністів, надавалося право записуватися в цехи в містах, де вони мали сплачувати належні з них податі. Окрім цього, Сенат визнав за необхідне “всех оных колонистов из подушного оклада исключить по содержанию высочайшего манифеста 1763 года июня 22 дня” [508, с.125]. Шведських колоністів також було вирішено вилучити із подушного окладу й оподатковувати так, як і ямбурзьких та данцизьких, – по 5 коп. з десятини [508, с.126]. Проте перехід від подушного до поземельного оподаткування для названих категорій колоністів був здійснений не відразу. Так, для данцизьких лише 1802 р. [106, арк.22], окрім цього, із громадської колоністської суми належало сплатити недоїмки їх подушного за 1797–1800 рр., а самим колоністам згодом відшкодувати ці витрати [106, арк.22–23].

Мешкали колоністи і в інших українських регіонах, зокрема на Лівобережжі, у Малоросійській губернії, під назвою біловезьких, котрі після закінчення 30-річної пільги були “поверстаны казённой палатою в казённые крестьяне, и по тому на 1799 год обложена каждая колонистская душа податями по 3 рубли по 40 копеек и учреждена, по примеру прочих казенных поселян, в колонии винная продажа, которою пользовались прежде того сами колонисты, имея от того прибыль” [700, с.270]. Влітку 1800 р. цих колоністів також звільняють від подушного окладу, вирішивши за доцільне поділити землю, що була в їх користуванні, на три сорти й відповідно до її якості визначити податкові ставки [700, с.272]. Розглядалися різні варіанти нарахування податкових зобов’язань, навіть 25%-ний прибутковий податок, проте через відсутність механізму його адміністрування Сенат вирішив застосовувати до них земельну подать з розрахунку із кожних 30 десятин – 20 руб. платежу, “с тем, чтобы 10

руб. из оных вносились поземельною податью, а другие 10 руб. зачитались в уплату счисляющагося на них долга, доколе оными вся долговая сумма возвратится, а после уже весь 20 рублёвой оклад поступать будет с них земельною податью” [318, с.813].

Окрім біловезьких колоністів, у цьому регіоні оселилися й меноніти, спочатку вони мешкали в містечку Вишенках на землях графа С. Румянцева, а 1801 р. їх переселили на казенні землі з розрахунку 65 десятин на сім'ю “с платежём в казну с каждой десятины по 15 копеек в год, исключая за тем отводимую им землю из оброка” [428, с.656]. Щодо Правобережної України, то меноніти мешкали на Київщині, на землях графа Протопоотоцького й мали привілеї 1791 р. від польського короля. Після приєднання цього регіону до Російської імперії з них стягували подушне нарівні з іншими підданими, внаслідок чого 28 сімей повернулося на свою батьківщину. Ця проблема розглядалася на засіданні експедиції державного господарства, і щоб зупинити негативний для імперії міграційний процес, було вирішено “сих менонистов из подушнаго оклада, в который бывшая Брацлавская казённая палата их положила, должно до ревизии исключить” [330, с.734]. Проте, враховуючи, що вони мешкали не на казенних, а на поміщицьких землях, то після чергової ревізії вони мали платити держані податі нарівні з поміщицькими селянами, при цьому залишаючися особисто вільними людьми [330, с.734].

На початку XIX ст. колоністам та іноземним вихідцям при переселенні до Російської імперії надавалася не 30-річна, а лише 10-річна податкова пільга. Так, зокрема, щодо податкових зобов'язань греків і болгар, котрі залишили турецькі володіння й прибули на поселення до Новоросійського краю, було прийняте рішення, що “1. На основании узаконений изданных о иностранных колонистах в полуденных краях вообще, освободить прибывших ныне и впредь прибыть имеющих болгар и греков от платежа податей и от всяких повинностей на 10 лет. 2. По прошествии оных, быть им на равне с теми российскими

подданными, где они водворены будут, как в разсуждении податей, так и всех повинностей, какія несут сии последние, исключая постоев кроме тех случаев, когда воинския команды проходить будут” [509, с.6]. У разі, якщо хто-небудь із них будь-коли надумає залишити нову батьківщину, то їм належало сплатити трирічну подать відповідно до свого стану [509, с.7]. У лютому 1803 р. новоросійські колоністи звільняються від загальної поштової повинності [677, с.457].

Усі ці норми знайшли своє відображення у височайше затверджених “Правилах для принятия и водворения иностранных колонистов”, у котрих пункт 3 прав іноземних колоністів проголошував, що по завершенні 10-річної пільги вони повинні будуть платити казні земельну подать у межах 15–20 коп. з десятини в наступні 10 років, а “по истечении же сего срока подать она уравнивается с тою, какою вообще в том месте платят казённые поселяне с душ. Что принадлежит до прочих повинностей земских, она тотчас по истечении льготы повинны колонисты нести наравне с теми российскими подданными, между которыми водворены будут, исключая постоев, кроме тех однакож случаев, когда воинския команды проходить будут” [485, с.139].

Загальне підвищення податкових ставок 1810 й 1812 р. не оминуло й колоністів та інших категорій населення, які мали подібні пільги, зокрема маріупольських греків, для яких по закінченню пільгових років встановлювалися наступні ставки оподаткування: купецтво – по 1% з капіталу, “мещане с двора по 2 рубли, а земледельцы, не с души, но с земли, полагая на каждого по 30 десятин, с десятины по 5 копеек” [155, арк. 98 зв.]. Проте після збільшення податкових платежів у державі ці ставки збільшуються й для маріупольських греків до 4,5% від капіталів для купців, 5 руб. з міщанського двору, а поселяни, окрім 5 коп. поземельних, мали платити й 18 коп. з душі на “присутственні” місця. Таким чином, для перших податковий тиск зріс у 4,5 раза, для других – у 2,5 раза (на 3 руб.), а для третіх – лише на 18 коп., і вони

замість 1 руб. 50 коп. сумарної ставки поземельного відтепер платили 1 руб. 68 коп. [155, арк. 86–86 зв.] Греки, вважаючи таке збільшення державних податків для них несправедливим, зверталися до місцевих і центральних владних структур щодо перегляду цього рішення й повернення до попередніх податкових платежів; тяжба тягнулася до травня 1817 р., коли їм було відмовлено імператором [690, с.307–312], адже представники податних станів інших категорій населення Новоросійського краю платили значно більші податі: купці – 4 $\frac{3}{4}$ %, міщани – 8 руб. подушного, а державні поселяни – 8 руб. оброчних і 3 руб. подушних [155, арк. 113]. На спеціально створеному для розгляду цього питання комітеті з чинів міністерства фінансів, Таганрозького градоначальства, у засіданнях якого брали участь запрошені статс-секретар граф Каподістрія та депутати маріупольських греків, було навіть наголошено таємним радником сенатором Ланським і дійсним статським радником Опочиніним, що “платёж греками податей следовало бы ещё возвысить, дабы уравнять их с прочими на основании общих государственных узаконений; но зависит от высочайшей воли оставить их при платеже нынешних податей и тем оказать им снисхождение” [155, арк. 107 зв.].

Підвищення податкових ставок 1812 р. стосувалося лише тих колоністів, які мешкали в Санкт-Петербурзькій, Саратовській, Воронежській і Чернігівській губерніях. В останній була згадана вище Біловезька колонія, для котрої із 1812 р. встановлювалася нова ставка земельного податку – 1 руб. з десятини [259, с.219.], тобто вона зростала на 33%, у той час для державних селян оподаткування збільшилося на 52,19%, а для поміщицьких – на 58%.

У 1817 р. міністр внутрішніх справ Й. Козодавлєв порушує питання про збільшення виплат новоросійськими менонітами боргової суми й про зрівняння їх у сплаті податей із казенними селянами. Його позицію підтримує Новоросійська опікунська контора, розрахунки котрої свідчили, що тогочасні сумарні платежі менонітів становили 25 руб. (14 руб. 57 коп. – боргові виплати

й 10 руб. 43 коп. – земельний податок). Враховуючи добрий стан колоністських господарств, можна було суттєво збільшити виплати до 48–53 руб. з кожної сім'ї [719, с.880]. Міністерство внутрішніх справ на своєму засіданні визнало розрахунки контори обґрунтованими й запропонувало “обложить упоминаемых конторою колонистов поземельною податью, сообразно высочайше утвержденному по докладу министерства внутренних дел 18 декабря 1808 года положению о саратовских колонистах так, чтобы они платили столько же по числу душ последней ревизии и по количеству земли, сколько новороссийские казённые крестьяне платят оброчных и подушных в год с души, кроме земских повинностей и ныне ими отправляемых, каковой сбор поземельной подати и предоставить каждой колонии чинить между собою по собственному своему распоряжению” [719, с.881]. Цю позицію підтримали Державна рада та імператор. Не залишилися поза увагою Й. Козодавлева й слов'яно-серби, які переселилися до Тираспольського повіту Херсонської губернії з Чорногорії та Герцеговини в 1804 р. Беручи до уваги, що цим переселенцям минули пільгові роки, міністр внутрішніх справ, “дабы возвратить казне употреблённые на славяно-сербов издержки, и не лишиться поземельного дохода” [394, с.800], також порушує цю проблему перед херсонським військовим губернатором Комітетом міністрів, указуючи, що “славяно-сербам миновали льготные годы и они водворены на том точно основании, как и вообще поселённые в Новороссийском краю немецкие колонисты; то на основании правил, в 1804 году изданных и высочайше утвержденных, и следует обложить их податями и повинностями, а равно и платою числящегося на них казённого долга, взыскание коего по удостоверению херсонскаго военнаго губернатора поскольку не будет для них отяготительно; что и привестъ в исполнение с будущаго 1818 года” [394, с.800].

Протягом 1823–1826 рр. царський уряд упорядковує податкові зобов'язання іноземних вихідців, які мешкали на поміщицьких землях у Київській і

Волинській губерніях, а також пільги ніжинським грекам. Перші після завершення пільгових років мали платити “казённыя подати наравне с помещичьими крестьянами” [437, с.688]. Другі наполягали на повному звільненні від будь-якого оподаткування, проте їхня позиція не знайшла підтримки ні в Державній раді, ні в Комітеті міністрів, ні в Олександра I, хоча все ж таки їм дозволили торгувати без сплати будь-яких податей у межах Чернігівської губернії, а щодо торгівлі в інших місцевостях, то було вирішено, щоб “они допускаемы были к торговле и промыслам не иначе, как с платежём узаконенных повинностей и со взятием установленных для всех прочих российских подданных свидетельств, которыя выдавать им из уездных казначейств, по предъявлению паспортов Нежинскаго городского магистрата” [681, с.374].

Неврожайні роки, викликані природними катаклізмами, були визначальними чинниками появи податкових заборгованостей населення. Недоїмки, як невід’ємна риса російської феодальної фіскальної системи, не минули й колоністів. Неврожай 1824 р. призвів до того, що з колоністів Лібентальського, Кучурганського й Березанського округів колоній Південного краю Росії ніякими засобами неможливо було стягнути 16 450 руб. 35 коп. [110, арк. 3] податків за другу половину 1824 р., адже, як свідчив старший член Одеської контори іноземних поселенців фон Лау, “от бывших неурожаев хлеба и трав, оные (колоністи – В.О.) пришли в такое положение, что большая часть их с крайним напряжением едва только могут пропитать свои семейства” [108, арк. 23–23 зв.]. Він указував, що неможливо стягнути не лише недоїмки за другу половину 1824 р., а й власне податі за першу половину 1825 р. [110, арк. 3 зв.].

Проблема фінансових, у тому числі й податкових, заборгованостей колоністів Новоросійського краю стала предметом вивчення Державною радою у березні 1825 р. На облаштування цих колоністів держава сумарно витратила 5 076 746 руб. 18 ½ коп. асигнаціями й 10 400 червонців, проте поверненню

колоністами підлягала лише частина цих коштів – 3 915 933 р. 66 $\frac{1}{4}$ коп. [254, с. 133], котрі з різних колоній пропонувалося стягувати диференційовано, залежно від їх майнового стану. Щодо оподаткування цієї категорії населення, то Державна рада погодилася із позицією керівника міністерства внутрішніх справ про те, що тих колоністів, котрим “определённая 20 летняя льгота поныне уже минула, тех и следует уравнивать в податях с тамошними казёнными крестьянами, как уравниены уже старые того края колонисты, по примеру саратовских колонистов, уравниенных с тамошними крестьянами, сообразно высочайше утверждённому 18 декабря 1808 года докладу министерства внутренних дел” [254, с. 135]. Колоністів-менонітів, які не мали землі й котрих попечительний комітет звільняв від оподаткування, міністерство внутрішніх справ пропонувало “облагать по истечении десятилетней льготы наравне с поселенцами, имеющими землю” [254, с. 135]. А інші категорії безземельних колоністів, які по завершенні пільгових років мали “в платеже податей и повинностей сравниться с казёнными крестьянами, обложить податью, которою бы равнялись подушной между казёнными крестьянами, не исключая и земских повинностей” [254, с. 133]. Державна рада підтримала позицію міністерства, а 9 березня 1825 р. її височайше затвердив й Олександр I.

Структури міністерства внутрішніх справ, зокрема “Попечительный комітет колоністів Південного краю Росії” та ін., перебували в пошуку дієвих механізмів запобігання податковим заборгованостям колоністів. Так, комітет вимагав, “чтобы достаточные колонисты продали излишний скот и изделия, а недостаточным пополнение недоимки отсрочив до будущей жатвы, удерживается за сим от принятия мер строгих, вместо которых находит нужным облегчить колонистов терпением чтобы взыскание производилось не сверх возможности их и не могло разстроить их более ожидая лучшего урожая” [111, арк. 1–1 зв.]. Керівник міністерства внутрішніх справ В. Ланський убачав вихід із цієї ситуації у введенні для колоністів спеціальних

податкових листів, у котрих необхідно було визначити “чёткими словами, что каждый колонист в течении года платитъ должен и когда именно” [111, арк. 2 зв.]. Міністр у червні 1827 р. наголошував, що “мера таковая, по мнению моему, послужит с одной стороны к верному изчислению сборов для начальства колонистскаго, с другой, к точному удостоверению каждого колониста платящаго подати, что начальство ничего лишняго с него не требует, и что он непременно обязан платитъ положенное по закону в своё время” [111, арк. 2 зв.]. Попечительний комітет, підтримавши таку ідею, зобов’язує у грудні 1828 р. Одеську контору іноземних поселенців забезпечити новоросійських колоністів податними листами, котра, виконуючи це розпорядження, надсилала губернським конторам іноземних поселенців регіону такі листи. Так, зокрема, до Катеринославської контори було направлено 4680 податних листів: 4445 німецькою мовою і 235 – російською [111, арк. 16], щоправда ці листи стосувалися оподаткування колоністів Херсонської губернії, котрі сплачували лише ті податі, які визначалися на перше десятиліття по завершенню пільгового строку, а переважна частина катеринославських і таврійських колоністів на той час мали податкові зобов’язання нарівні з державними селянами [111, арк. 16 зв.].

Дворічний досвід застосування податних листів у колоніях не дав очікуваних наслідків, адже, як указував старший член Катеринославської контори в записці до головного попечителя колоністів Південного краю, “подати располагаются на поселенцов по общественным приговорам, и почти везде не тем числом денег, сколько по общим узаконениям с числа ревизских душ следует; а наиболее разделением доводящагося в общей массе по сим узаконениям годового сбора на поселенцов по состояниям, то есть по числу скота и хозяйственному достатку, так, что некоторые хозяева в значительном числе душ состоящие, платят по бедности их менее, нежели одинокие и малочисленные в душах семейства, но имеющие более достатка” [111,

арк. 28 зв.–29]. Як бачимо, наявний тоді в імперії Романових подушний підхід до оподаткування не мав підтримки в громадах не лише платників подушної, а земельної податей, адже по завершенні пільгового податкового двадцятиріччя, коли перші десять років колоністи звільнялися від оподаткування взагалі, а в наступні десять платили податі за незначними ставками й відповідно до земельних наділів, то потім вони зрівнювалися в податкових платежах із державними селянами. Так, наприклад, згадувані вище колоністи Лібентальського округу зрівнювалися “в податях по прошествии 20-ти летней льготы с казёнными крестьянами” й мали платити податі відповідно до платежів державних селян “за первую половину прошедшего 1825 года подушных и оброчных податей” [110, арк. 58].

Усе це свідчить про кризу російської подушної системи оподаткування й нагальну необхідність її реформування. Не відповідали економічним реаліям не лише підходи до розподілу податкового навантаження на представників податних станів, а й терміни, визначені законодавцем для сплати податей, адже, як свідчив досвід, “возможность сего взноса зависит от того, когда поселенцы выручают деньги за свои продукты, что бывает весьма разновременно, наприм. немецкие поселенцы екатеринославского водворения в последние годы все свои подати уплачивали большею частию доходами за шпанскую шерсть, что бывает в июне, июле и августе; те колонисты, кои занимаются шелководством, продают оный наиболее в декабре и генваре и т.д.” [111, арк. 30–30 зв.].

Держава намагалася чітко регламентувати надання фінансових преференцій іноземним вихідцям. Так, зокрема, коли керч-єнікальські греки вимагали повного звільнення від сплати податей, навіть по завершенні тридцятирічної пільги, новоросійський генерал-губернатор граф М. Воронцов пропонував: “Объявить всем грекам, поселившимся в Керчи и Еникале более нежели за 30 лет пред сим, что срок льготы их минул, что указы и постановления, ими приводимыя, относятся только ко времени прошедшему, но нигде не

предоставляют им привилегий вечных; а потому и могли бы они быть подвергнуты взысканию некоторых податей. Но вновь дарованная городу Керчи льгота освобождает их от всякого взноса в казну, и следовательно они должны ею пользоваться наравне с другими” [325, с116.]. Позицію генерал-губернатора підтримали в Комітеті міністрів, а Микола I її височайше затвердив у лютому 1830 р.

Надавалися податкові пільги не лише під час переселення колоністів з-за кордону, а й при їх переселенню в інші губернії, як, наприклад, 124-ом сім'ям колоністів Чернігівської губернії, котрі через недостатність земельних фондів переселялися до Катеринославської губернії. Їм, відповідно до височайше затвердженого положення Комітету міністрів від 2 червня 1831 р., надавалася п'ятирічна пільга “от платежа податей и повинностей, считая оную со времени их прибытия в Екатеринославскую губернию” [427, с. 424], а по завершенні цього періоду наказувалося “обложить их податями и повинностями наравне с тамошними казёнными крестьянами” [427, с. 424].

Проте оподаткування колоністів не завжди відповідало їх платоспроможності, і надмірний податковий тиск провокував зворотний міграційний процес, як це було із задунайськими переселенцями до Бессарабії, частина з яких виявила бажання повернутися на батьківщину або переселитися до Молдавії чи Валахії. Головний попечитель колоністів Південного краю генерал Ізов, вивчаючи цю ситуацію, виявив, що податки в 60 левів (46 руб. 66 2/3 коп. асигнаціями) з кожної сім'ї колоністів були для них надзвичайно важкими, адже їх призначали з розрахунку того, що переселенці отримували по 60 десятин землі, а фактично їхні сім'ї володіли 35–38 десятинами землі [714, с. 190]. Міністр внутрішніх справ Д. Блудов підтримав генерала Ізова, указуючи, що податкове навантаження на цих колоністів встановлювалося із розрахунку по 77 коп. з долями за кожну з наданих 60 десятин, тому він уважав за можливе встановити для них податі з розрахунку по 77 коп. з кожної

десятини, “и по сему расчёту взыскивать с каждого семейства за то количество земли, какое отведено оному, чем общее количество подати, по миновании новым переселенцам льготных лет, не только не уменьшится, но, судя по количеству водворённых семейств, ещё увеличится, а переселенцам сделано будет вящее облегчение” [714, с. 191]. Комітет міністрів підтримав таку пропозицію, а Микола I її затвердив у квітні 1832 р.

За поданням міністра фінансів Є. Канкріна, на весні 1836 р. Державна рада приймає рішення про зрівняння в сплаті податей вірмен Астраханської, Херсонської, Таврійської, Катеринославської губерній і Кавказької області з іншими російськими підданими. Вірмени-міщани з 1 січня 1837 р. незалежно від земських і міських повинностей обкладалися “особым в казну подушным сбором, на первый случай по пяти рублей и сверх того на водяные и сухопутные сообщения по тридцати копеек с души в год; а по прошествии десяти лет, сверх упомянутого сбора на сообщения, полною подушною податью по мещанскому окладу вообще” [724, с. 533]. Вірмени-селяни, окрім земських повинностей, обкладалися трирублевою подушною податтю, тридцятикопійчанам збором на шляхи сполучення й оброчною податтю на перший час по 5 руб., загалом по 8 руб. 30 коп. з душі в рік, а “по миновании же десятилетнего срока, равным со всеми казёнными тех же губерний крестьянами окладов” [724, с. 533].

Для порівняння податкового навантаження колоністів із іншими категоріями податних станів наведемо відомості про ставки податей у срібних рублях у Катеринославській губернії 1841 р. (додаток Р)

Як бачимо, податкові платежі колоністів та інших пільгових категорій населення, зокрема греків і вірмен, на початку 40-х рр. XIX ст. були меншими, а ніж в основної маси представників податних станів і становили 3,84% від надходжень державних податей у Катеринославській губернії.

Певні зміни в оподаткування колоністів внесла затверджена 2 березня 1853 р. Миколою І думка Державної ради про порядок обкладання оброчною податтю колоністів, яким закінчувалися пільги. Так, зокрема, усі новоросійські й бессарабські колоністи, навіть ті, які не займалися хліборобством, за винятком менонітів, болгар, румелійців та інших задунайських вихідців, мали бути зрівняними в платежі податей із тамтешніми державними селянами. Розкладка податей серед колоністів встановлювалася подвійна: загальна, по всій губернії та внутрішня, в кожній колонії. Перша здійснювалася через перекладення їх на землю відповідно до положення про зрівняння податей по землі між державними селянами, а право проводити другу надавалося “обществу каждой колонии по собственному усмотрению, соразмерно с способами и выгодами каждого домохозяина, не исключая и тех колонистов, кои, упражнясь в ремеслах, отдают свои участки в наём” [454, с. 90].

Таким чином, колоністи, котрі жили на казенних землях, не підлягали подушному оподаткуванню, на подушній основі вони лише сплачували накладні до подушного збору, зокрема на утримання водних і сухопутних шляхів сполучення та на утримання присутственних місць [789, с. 155]. Проте колоністи, які мешкали на власних чи поміщицьких землях, обкладалися подушними податями за окладами поміщицьких селян [789, с. 155].

Таблиця 5.2

Динаміка зміни кількості різних категорій колоністів у Новоросійському краї протягом 1827–1858 рр. [Складено й підраховано на основі: 889, с. 14].

Категорії населення	На казенних землях		На власних землях		На поміщицьких землях		Разом	
	1827 р.	1858 р.	1827 р.	1858 р.	1827 р.	1858 р.	1827 р.	1858 р.
Колоністи	36 130	97 479	4	23	36	888	36 170	98 390
Усіх мешканців	462 740	801 868	1523	1596	246 771	345 143	711 034	1 148 607

Отже, 1827 р. колоністи становили лише близько 5,09% на Півдні України. У регіоні, до якого центральна влада проводила цілеспрямоване їх переселення, починаючи з другої половини XVIII ст., надаючи їм значні фінансові преференції, у тому числі й податкові, 1858 р. їх частка зросла до 8,57%. Частина з них зберігали податкові пільги і в наступні роки, навіть незважаючи на висвітлені вище спроби уніфікації податкового навантаження на мешканців регіону. Так, зокрема, після підвищення податкових ставок у грудні 1861 р. податкові платежі нарівні державних селян (1 руб.) були лише в частини іноземних поселенців, у той час, як для менонітів – 15 коп. з душі [127, арк. 34], щодо оброчної податі, то вона в розмірі 2 руб. 85 коп. встановлювалася для колоністів Таврійської, Херсонської та Катеринославської губерній [127, арк. 34 зв.]. У пореформений період колоністи, котрі мешкали на поміщицьких землях, зокрема меноніти колонії Михатчії Бердичівського повіту, платили “подати наравне с крестьянами, вышедшими из крепостной зависимости” [13, арк. 20].

Таким чином, окрім основного для кріпосницької Російської імперії станового підходу до оподаткування підданих, було й оподаткування за релігійною ознакою, котре, перш за все, стосувалося єврейського населення приєднаних від Польщі територій. Податкова політика Російської імперії щодо євреїв у кінці XVIII – середині XIX ст. характеризувалася встановленням спеціальних з них зборів, зокрема: 1) введеної з 1 липня 1794 р. Катериною II подвійної податі; 2) коробкового збору; 3) свічного збору; 4) збору з єврейських типографій. Керуючися саме фіскальними міркуваннями імперські владні інституції ставали на варті дотримання єврейськими масами вимог Талмуду щодо кошерного харчування й відповідних ритуалів при його приготуванні. Структури влади мали карати євреїв, які не дотримувалися кошера, як осіб, котрі ухилялися від сплати коробкового збору. Серед дискримінаційних

колонізаторських заходів російського царату необхідно виділити спеціальні збори за носіння євреями ярмулок.

Якщо до євреїв застосовувалася практика виокремлення їх із маси податних станів, то щодо іншої значної групи нехристиянського населення українських губерній, зокрема, Таврійської – кримських татар – проводилася політика на уніфікацію податкових зобов'язань. Якщо на початку ХІХ ст. вони взагалі не платили державних податей й повинностей, а в другому десятиріччі ХІХ ст. сплачували лише кошти на опалювання військових будівель, ставка цих платежів відповідала платежам різних категорій державних і поміщицьких селян на утримання пошт і малозначущі земські повинності – 2 руб. 25 коп., то в 1830-х рр. татари-селяни були майже зрівняні в платежі подушного з іншими категоріями селян. Проте, незважаючи на належність до державних селян, вони не сплачували оброчної податі. Таким чином, чітко видно курс міністерства фінансів Російської імперії щодо уніфікації податкової політики в усіх частинах держави.

РОЗДІЛ 6

Проблеми уніфікації місцевих податей і зборів

6.1 Земське оподаткування

Звід законів Російської імперії вказував, що земські повинності полягали “в исправлении обывателями губернии некоторых определённых потребностей местного ея управления, когда устройство и содержание их не принято на счёт общих государственных доходов” [790, с. 249]. Земські повинності мали як натуральний, так і грошовий характер, проте спрямовувалися на задоволення не лише місцевих – губернських (обласних), а й загальнодержавних потреб. До початку XIX ст. земське господарство Російської імперії, як цілком справедливо зазначав С. Вігте, розвивалося “почти без всякого вмешательства центральной власти и находилось в весьма неудовлетворительном состоянии; раскладки не имели никаких определённых оснований и были крайне неуравнительны” [860, с. 468]. Проте навіть у кінці XIX ст. поняття земських повинностей, як повинностей місцевих, не отримало чіткого визначення в імперському законодавстві [1018, с. 514].

До земських повинностей належали: поштові, утримання мостів, переправ і доріг, опалення й освітлення військових будівель, ремонт будівель, побудованих місцевим коштом та ін. Так, наприклад, у часи правління Катерини II, в Санкт-Петербурзькій, Псковській, Могилевській, Полоцькій, Харківській, Воронежській і Олонецькій губерніях існував грошовий збір на утримання пошт, сумарні надходження від якого у кінці XVIII ст. склали 218 827 руб. 12 ½ коп. [133, арк. 77] у рік. Проте в січні 1797 р. грошові збори на поштову повинність скасовуються, а утримання пошт покладається на фурманів, щоправда за їх достатньої кількості, а в деяких губерніях було

вирішено “к дополнению недостатка помощь учинить нарядом от городов и уездов; где же и вовсе нет ямщиков, там содержать почты нарядом с городов и уездов, яко общественную повинность, предоставляя городским и уездным жителям, самим ли отправлять сию службу, иди же вместо себя нанимать” [133, арк. 77 зв.]. Губернським правлінням спільно з предводителями дворянства наказувалося виробити зрівняльне положення щодо утримання поштових коней у відповідності до кількості ревізьких душ у населених пунктах. Проте, поштова повинність і надалі продовжувала існувати переважно в грошовій формі, а місцеві громади на зібрані кошти наймали фурманів для її виконання. Для прикладу, у Кременчуцькому повіті Малоросійської губернії протягом 1798 р. на утримання поштових станцій було зібрано 4844 руб. 64 коп., з яких 38 руб. 64. коп. – з 483 душ купців християн, 4 руб. 56 коп. – з 57 душ купців євреїв, 86 руб. 08 коп. – з 1076 душ міщан християн, 24 руб. 88 коп. – з 311 душ міщан євреїв, 183 руб. 12 коп. – із 2289 душ поміщицьких селян, котрі перебували в поземельному окладі, 1442 руб. 64. коп. – із 18033 душ поміщицьких селян і козацьких підсусідків, які перебували в подушному окладі, 2342 руб. 24 коп. – з 29278 козаків, 648 руб. 24 коп. – з 8103 військових поселян і 74 руб. 24 коп. – з 928 душ казенних і колишніх монастирських селян [134, арк. 172]. Протягом наступного 1799 р. у зв’язку зі збільшенням кількості податного населення на 1045 душ дещо зросли й сумарні надходження – 4928 руб. 24 коп. [134, арк. 172]. Як бачимо, поштові збори для представників податних станів Кременчуцького повіту в кінці XVIII ст. складали 8 коп. з ревізької душі, незалежно від соціального стану та релігійної чи національної належності. Зібрані кошти видавалися утримувачам поштових станцій купцеві Миколі Донову, майору Федору Каличевському та майору Якову Бровкову [134, арк. 173]. Поштові збори, як і всі податі, мали спільну ваду – хронічні недоїмки. Так, в аналізованому Кременчуцькому повіті за 1799 р. в недоїмці було 20 руб. 88 коп., а в Хорольському, Миргородському й

Кременчуцькому повітах вона разом складала 63 руб. 42 коп. [134, арк. 174–175].

Хаос у встановленні й стягненні місцевих грошових повинностей змусив Олександра I в липні 1802 р. звернутися до Сенату з іменним указом, в преамбулі якого наголошувалося, що “взымаемые с обывателей городов, поселян и помещиков на устроение дорог, содержание почт и на исправление прочих городских и земских повинностей сборы не столько тягостны бывают сами по себе, сколько по разнообразию их сроков, по неуравнительной раскладке, и часто по произвольному их взысканию, и желая приведением их в единообразное положение и общую известность пресечь по возможности безотчётное их употребление, Мы признали нужным, чтоб Правительствующий Сенат, обратив на сие особенное внимание, занялся средствами привести сию часть народной повинности в надлежащую ей ясность и определённость” [742, с. 202–203]. Сенату пропонувалося зібрати по губерніям відомості про наявні там, окрім подушного та інших казенних податей, збори на громадські потреби й повинності, про збори на утримання поштових коней, а також на так звані “добровільні складки”. Відомості повинні були бути підписаними не лише губернаторами, а й повітовими та губернським предводителями дворянства, а в містах міськими головами й членами магістратів. Зібрані дані повинні були проаналізуватися членами Сенату й уніфікуватися таким чином, “чтоб каждой гражданин, помещик и крестьянин знал, что именно и когда в число повинностей, на нем лежащих, внести он обязан деньгами или исправитъ натурою” [742, с. 204]. Проте, на практиці виконати такий указ імператора виявилось досить складно, а в деяких регіонах навіть нереально. Особливо це стосувалося територій із неусталеним адміністративним поділом, зокрема малоросійських та приєднаних від Польщі губерній. Так, зокрема, у рапорті Глухівського нижнього земського суду до Чернігівського малоросійського губернатора І. Френздорфа указувалося, що ні повітовий предводитель

дворянства, ні власне цей суд не мають відомостей про наявні в повіті збори й натуральні повинності, окрім подушного та інших казенних податей [134, арк. 25]. А маршал Новомісного повіту цієї ж губернії повідомляв губернатора про те, що скласти необхідні відомості по його повіту за 1799–1801 рр. взагалі неможливо, адже Нове Місто було до цього заштатним і земські повинності в ньому збиралися до Стародубського повіту [134, арк. 27 зв.]. Лише міські думи спромоглися надати детальні відомості про всі місцеві грошові й натуральні повинності [134, арк. 143–143 зв.]. У Київській губернії детальний звіт про місцеві повинності склали 1804 р. Згідно з ним сумарні грошові повинності за той рік, окрім подушного й рекрутської податей, склали 304 314 руб. 90 коп., а платниками були 509 604 ревізькі душі [33, арк. 17 зв.–18]. Ці кошти витрачалися на утримання штатів губернських установ, на поштові станції, військові будівлі та інші необхідні видатки місцевої влади. 1804 р. з київських міщан уперше були зібрані, нарівні з іншими мешканцями губернії, кошти на будівництво й утримання військових будівель, проте кошти на поштові потреби та на утримання десятників і сторожів продовжували виділятися із міських доходів, і не збиралися з киян [33, арк. 16 зв.–17]. Окрім грошових, мешканці губернії справляли й натуральні повинності, зокрема облаштування стаєнь, лазаретів, гауптвахт, шлагбаумів, плаців, штабних квартир та інших військових об'єктів, їх опалення та ремонту; ремонт доріг, мостів і переходів; надавали підводи для військових команд і полків, а також для супроводження арештантів і провозу казни; приблизна вартість цих повинностей у Київській губернії 1804 р. склала 395 466 руб. [33, арк. 19 зв.–20].

У деяких регіонах як експеримент вводилися й інші збори для фінансування місцевих і державних потреб. Так, зокрема, для будівництва поштових будинків із невипаленої цегли в малоросійських губерніях, 1804 р. вводився на три роки додатковий 15-копійчаний збір “с обывателей, в казну подати платящих” [473, с. 239].

Увага центральних органів влади до проблеми впорядкування земських повинностей у Російській імперії дала певні зрушення у цій справі. Сенат накопичив матеріали про наявні в губерніях збори, для вивчення яких, узагальнення й в кінцевому рахунку впорядкування, згідно з іменним указом Олександра I від 1 травня 1805 р. створюється комітет для зрівняння земських повинностей [754, с. 1011]. Враховуючи, що в державі й надалі існував безлад у цьому питанні, імператор доручає міністру внутрішніх справ В. Кочубею, “для скорейшого отвращения неудобств в распорядке земских повинностей доселе бывших... предоставитъ способы, коими бы до общаго их по государству уравнения, можно было предварительно привести отправление по каждой губернии в некоторую определённую” [781, с.1011], а 2 травня 1805 р. Олександр I затверджує “Попереднє положення про образ справляння існуючих нині земських грошових повинностей по кожній губернії, до загального їх зрівняння в державі” [781, с.1012]. Це положення складалося із 6 розділів і 51 статті. Законодавець указував, що грошові збори на справляння земських повинностей могли існувати лише на основі височайших указів і узаконень, і поділялися на два види: щорічні й одноразові, перші збиралися на утримання пошт, поштових будинків, казарм, їх опалення, освітлення та ін., а другі призначалися на нові будови чи важливі ремонти в будівлях, які утримувалися від землі [781, с.1012]. Депутати від дворянських зібрань і купецтва, в присутності губернатора й віце-губернатора, на основі кошторису щорічних земських потреб мали проводити його “раскладку сколько можно уравнительную по каждому состоянию” [781, с.1012], а в тих губерніях, де не було дворянських виборів, цю процедуру здійснювали за участі начальника губернії, віце-губернатора й депутатів від міст. При здійсненні розкладки мала враховуватися кількість населення в повіті й місті, місцеві вигоди повіту й міста, їхня промисловість, відстань від місця виконання головних земських повинностей, постій, які мешканці деяких повітів несли натурою та ін.

Остаточно складену таким чином розкладку затверджував військовий губернатор чи генерал-губернатор і передавав у губернське правління для її виконання через земські й міські поліції. Кошториси одноразових земських зборів та їх розкладка проводилися аналогічно з щорічними зборами.

Незважаючи на спроби законодавця упорядкувати таким чином земські повинності, проблема й надалі залишалася неврегульованою, адже положення, регламентуючи способи розкладки земських повинностей, залишило поза увагою предмети цих повинностей, особливо натуральних. Окрім цього, не встановлювалося межі земських повинностей, а віддавалося все на розсуд губернських адміністрацій.

З метою ліквідації деяких правових прогалин у питанні земських повинностей в січні 1808 р. виходить іменний указ “Про неукладення надалі підрядів на виконання земських повинностей і про виконання їх натурою”, в котрому наголошувалося, що в багатьох губерніях “вводятся в общие сметы и по оным раскладываются на обывателей денежные сборы, между прочим на исправление дорог, мостов, гатей, также на препровождение колодников, и потому все сии статьи отдаются по контрактам на подряд” [363, с.82], що було досить незручно як для мешканців губерній, які платили земські збори, так і, власне, для губернських владних структур, адже підрядчики досить часто не виконували взятих зобов’язань і всі тяжби з ремонту доріг, мостів тощо знову падали на плечі місцевого населення, котре, сплативши за це гроші як земські збори, потім мало виконувати їх натурою. Враховуючи всі ці негаразди, Олександр I забороняв у подальшому укладання подібних контрактів, а у тих губерніях, де вони існували, й підрядники не бажали їх розривати достроково, вимагав від губернаторів, щоб вони “со всею строгостию наблюдали, чтобы принявшие на себя исправление помянутых статей, непременно выполнили свои условия во всей точности; в противном же случае поступать с ними, как с неисправными подрядчиками по законам без малейшего упущения” [363, с.82].

Проте, земські збори й надалі залишалися досить далекими від упорядкування, на місцях продовжували збирати про них відомості, наприклад, Херсонське губернське правління в серпні 1808 р. наказувало повітовим предводителям дворянства “собрать сведения сколь возможно поспешные, во-первых, о единовременном денежном сборе, назначенном на разные постройки и починки от земства содержимым, во-вторых, о ежегодном денежном сборе на исправление земских повинностей как то на содержание почт, и прочее и, в-третьих, о исправлении натурою общей земской повинности яко то мостов, гатей, дорог, препровождение колодников и тому подобного, объяснив при том, какие именно предметы исправляются подрядом... и где и какие натурою, какие значится в сметах” [68, арк. 219]. На невпорядкованості земських зборів, особливо наголошувалося в маніфесті від 2 лютого 1810 р., підкреслюючи, що в загальній масі податкових платежів підданих, “важнейшая часть поступает ныне не на общие государственные расходы, но на исправление внутренних земских повинностей, в распорядке коих существует великая неуравнительность и безотчётность, от чего сии повинности и составляют во многих губерниях тяжесть, несравненно превышающую все казённые подати” [340, с. 59].

Проблема впорядкування земських повинностей відображена й у липневому 1811 р. наказі міністерству фінансів, в якому зазначалося, що міністр фінансів мав звертати особливу увагу на збори, відомі як земські повинності, діючи на підставі положення 1805 р., він мав опікуватися зрівнянням цих повинностей у всіх губерніях та привести їх поступово до загальних правил, щодо казенних податей, так, щоб із часом “все сии повинности сняты были на казну и исправляемы из общих государственных доходов” [772, с. 756]. Аналізуючи грошові земські повинності в імперії, міністерство фінансів звернуло увагу на невизначеність у положенні 1805 р. потреб, котрі фінансувалися із земських зборів, що давало змогу місцевій владі включати до земських кошторисів

зовсім нові статті видатків [953, с. 89]. Саме на впорядкування статей земських повинностей спрямовувався іменний указ від 14 червня 1816 р., в якому чітко визначався їх перелік і наголошувалося, що окрім них “никакие другие обыкновенною земскою повинностью почитаемы быть не должны” [116, арк. 365], а в разі, якщо в деяких губерніях усе ж існували особливі статті зборів, не визначені законодавцем, то начальники губерній мали протягом двох місяців повідомити про це міністра внутрішніх справ і чекати з цього питання височайшого розпорядження, без якого, під особисту відповідальність губернаторів заборонялося стягувати будь-які збори. Губернські установи позбавлялися права остаточно затверджувати земських кошторисів, віднині після їх вивчення в міністерстві фінансів останнє слово на законодавчому рівні щодо них мала сказати Державна рада. Окрім цього, в липні того ж року відновлює діяльність призупинену на основі лютневого 1810 р. маніфесту Олександра I, створений 1805 р. комітет для впорядкування земських повинностей [266, с. 968].

Усі ці заходи сприяли впорядкуванню земських повинностей в імперії, визначенню чітких ставок земських зборів з різних категорій платників й охоплення цими зборами більшої кількості підданих, зменшенню довільних поборів з населення та зловживання місцевих властей із земськими коштами. Візьмемо для прикладу Чернігівську губернію, яка мала досить різноплановий соціальний склад мешканців. Так, зокрема, за свідченням малоросійського генерал-губернатора князя Рєпніна при розгляді кошторису на земські повинності на триріччя із середини 1818 р. до середини 1821 р. місцевими владними структурами було запропоновано стягувати на земські потреби ¼% із купецьких капіталів, по 1 руб. 20 коп. – із міщан різних віросповідань, по 1 руб. — з козаків і різночинців, які мешкали в містах, по 96 ½ коп. – із усіх категорій селян [136, арк. 38 зв.]. Земському збору також підлягали дворяни, котрі не

мали кріпаків*, для них ставки оподаткування варіювалися в залежності від майнового стану й місце проживання. Так, особи середнього достатку мали платити по 1 руб. 85 коп. з душі, таких було 68 осіб у м. Чернігові, 72 – в м. Ніжині, 88 – у м. Конотопі, 80 – у м. Козельці, 98 – – у м. Новгороді-Сіверському, 230 – у м. Глухові, 107 – у м. Сосниці, 158 – у м. Мглині, 96 – у м. Стародубі, 46 – у м. Городні, 95 – у м. Борзні. Значно більшими були такі збори для 186 осіб у м. Кролевці і 16 – у м. Суражі – 5 руб. 55 коп.; більш заможні 190 осіб дворянства, які не володіли селянами, вважалися “достаточними” й для них встановлювалися земські збори, як правило, в розмірі 3 руб. з душі, лише в містах Кролевці й Суражі вони сягали 18 руб. [136, арк. 38 зв.]. Міністерство фінансів не підтримало такий підхід місцевих властей до встановлення земських зборів і в затверженому Державною радою кошторису земських повинностей на 1818–1820 рр. для цієї губернії указувалося стягувати з купців “единообразно с прочими губерниями платёж на общие повинности, то есть по половине копейки с капитального гильдейского рубля” [136, арк. 39], ліквідовувалися збори з дворян, які не володіли селянами [136, арк. 39], а для козаків, котрі мешкали в сільській місцевості, за клопотанням генерал-губернатора, як і для тих, хто жив у містах, встановлювалося “таково же взыскание по рублю с души, ибо они пользуются теми же правами и платят ту же подать как и жительствоующие в городах” [136, арк. 36].

Центральна влада продовжуючи політику впорядкування й уніфікації земських повинностей, вживала різноманітних заходів щодо зрівняння земських платежів у різних губерніях, особливо суміжних. Так, наприклад, на загальному зібранні Державної ради 7 лютого 1821 р., розглядаючи кошториси земських повинностей у Катеринославській і Херсонській губерніях на

* Це опосередковано підтверджувало те, що встановлений для дворян лютневим маніфестом 1810 р. одноразовий збір з доходів і визначався за кількістю їхніх кріпаків з розрахунку 50 коп. з кожної ревізької душі, був лише додатковим фіскальним збором із селян, а земські збори з кріпаків, їхні власники вважали власними видатками, тому й на дворянських зібраннях, які відігравали важливу роль у справі встановлення земських повинностей вирішували за справедливе встановити збори із дворян, які не володіли селянами.

наступне триріччя звернули увагу на те, що 494 749 руб. 51 коп. земських зборів Катеринославщини надавалися для допомоги Херсонщині для справляння поштової повинності [157, арк. 3–3 зв.]; це робилося з височайшого дозволу з врахуванням того, що остання була менш заселеною за Катеринославську, а земські повинності дуже переобтяжували її мешканців. Проте, згідно з розкладкою на 1821 р. на ревізьку душу, у Катеринославській губернії припадало 1 руб. 53 коп. земських зборів, а в Херсонській лише – 1 руб. 15 коп. [157, арк. 3 зв.]. Таким чином, мешканці першої переобтяжувалися зборами на користь другої, тому було прийнято рішення про перегляд земських повинностей на Херсонщині та в інших губерніях, котрі її дотували.

Упорядкування грошових земських повинностей сприяло зменшенню видатків у деяких регіонах на земські потреби. У новоросійських губерніях, наприклад, відповідно до кошторису, видатки зменшувалися майже на 2 млн. руб. [109, арк. 82 зв.]. У 1824–1826 рр. вони склали: по Катеринославській губернії – 846 780 руб. $\frac{1}{4}$ коп., по Херсонській – 1 609 112 руб. 14 коп. і по Таврійській – 1 044 715 руб. $\frac{1}{2}$ коп., а всього по трьох губерніях – 3 500 607 руб. $33 \frac{3}{4}$ коп. [109, арк. 68–69 зв., 80–81 зв.]. А зменшення земських видатків, у свою чергу, мало позитивний вплив на зменшення ставок земських зборів, про що свідчать дані додатку С.

У той же час у Катеринославській, Херсонській, як і в ряді інших губерній, окрім указаних земських зборів, існували ще й особливі збори на земські повинності з державних селян [109, арк. 83 зв.]. Внаслідок такого подвійного кошторису земські повинності не лише не знизились, а й мали тенденцію до зростання. Вони в 1824 р. на 1442 тис. руб. перевищували ті, що були в імперії в 1823 р. [834, с. 167]. Причинами цього було те, що видатки на військові потреби і військові поселення, зокрема в Херсонській губернії, зросли на 300 тис. руб., в Подільській губернії зборами за 1824 р. покривали попередні видатки в сумі 250 тис. руб. [834, с. 168]. А справляння земських повинностей колоністами в

Новоросійському краї було взагалі безсистемним. Так, наприклад, для колоністів і євреїв-землеробів на 1824 р. встановлюються земські збори в розмірі 93 коп. з душі й по 1 коп. з десятини землі, проте із шведських і данцизьких колоністів стягували лише по 70 коп. з душі й по 1 коп. з десятини землі [107, арк. 20–20 зв.].

Зростали земські збори й в інших українських регіонах. Так, зокрема, в Чернігівській губернії, згідно з кошторисом на 1824–1827 рр. купецтво платило, як і у всій імперії, по $\frac{1}{2}\%$ від оголошеного капіталу; міщани, як і раніше, по 1 руб. 20 коп. з ревізької душі, а от для козаків та усіх категорій селян встановлювався збір у розмірі 99 коп. з душі. Окрім них, поміщицькі селяни платили додатково по $15\frac{3}{4}$ коп. з душі на так звані повинності поміщицьких маєтків, а козаки й державні селяни – по 20 коп. з душі на повинності казенних селян [136, арк. 153 зв.]. Таким чином, сумарні грошові земські збори з поміщицьких селян складали 1 руб. $14\frac{3}{4}$ коп., а з козаків і державних селян – 1 руб. 19 коп., що було на $18\frac{1}{4}$ коп. більше, ніж в попередні роки для поміщицьких селян, на 19 коп. – для козаків і $22\frac{1}{2}$ коп. – для державних селян. Проте найбільш обтяженими земськими зборами були мешканці Санкт-Петербурзької губернії, де на ревізьку душу припадало від 3 руб. 38 коп. до 7 руб., а найменше – Тверської, де грошовий земський збір складав $5\frac{1}{2}$ коп. з ревізької душі [953, с. 90–91]. Отже, в середині 20-х рр. XIX ст. земські збори були досить далекими від уніфікованості в різних регіонах імперії Романових.

Значних успіхів у справі зменшення земських зборів у другій половині 20-х рр. XIX ст., зокрема поштових повинностей, було досягнуто у Волинській губернії, за що губернатор отримав від Миколи I чин дійсного статського радника [984, с. 446], а його досвід було поширено й на інші губернії. За аналогічні дії, окрім М. Бутовта-Андржейковича, були нагороджені Курський і Чернігівський губернатори, – перший алмазними знаками Ордена Св. Анни 1-го ступеня, а другий – Орденом Св. Володимира 2-го ступеня. Відзначено також

було й Тверського та Херсонського губернаторів [984, с. 446]. Дійсно, згадані цивільні губернатори вживали дієвих заходів щодо здешевлення земських повинностей і відповідно зменшення земських зборів. Так, у Чернігівській губернії поштові збори на триріччя з 1827 р. склали 143 913 руб. у рік проти 267 630 руб. у попередній період (1824–1826 рр.) [136, арк. 261]. Проте, якщо збори на поштову повинність зменшувалися, то на найом військових квартир збільшувалися, адже вимоги до них зростали. У грудні 1827 р. міністр фінансів дозволив навіть чернігівському губернатору ввести додатковий збір 6-копійчаний для задоволення зростаючих потреб розквартированих військ, котрі не були враховані в земському кошторисі [136, арк. 274]. Отже, попри декларації центральної влади щодо зменшення земських зборів, вони все ж мали тенденцію до зростання. Відношення до них віддзеркалює теза Чернігівського губерньського маршала С. Ширая про те, що розглядаючи їх, необхідно прийняти “за основание, что земская повинность не есть налог постоянный, но случайность вымогаемая необходимостью” [136, арк. 476 зв.]. Загалом же, земським коштом окрім поштової справи й розквартирування військ на Чернігівщині справлялися потреби в опаленні й освітленні військових квартир, найму пасовиськ для коней розквартированих підрозділів, ремонту важливих дерев’яних мостів на головних трактових дорогах, утриманню 15 нижніх земських судів губернії та підвод для них, комісії народного продовольства, ремонту казенних поштових будинків, побудові поштових станційних будинків та купівлі пожежних заливних труб для міст [136, арк. 261–265].

Чи не найбільший хаос у справі земських повинностей був у Подільській губернії, де ні губернатор, ні міністерство фінансів не могли добитися детальних звітів про використання земських коштів ні від казенної палати, ні від повітових маршалів, тому Комітет міністрів за підтримки цесаревича визнали за необхідне для вивчення питання земських зборів на Поділлі “за

прошедшие шесть трёхлетий, начиная с 1805 года, в совершенную известность для обнаружения действительных в оном остановок и взыскания незаконных в течение того времени расходов, изволить находить основательным ходатайство губернатора на счёт учреждения на предполагаемом им основании Комитета, с тем однако ж, чтобы Комитету сему вменено было в непрременную обязанность привести возложенное на него поручение к окончательному исполнению, если не ближе, то по крайней мере в течение одного года со времени открытия онаго, к отвращению таким образом новых для губернского начальства затруднений в изыскании положительных сведений об остатках земского сбора” [752, с. 480]. Таким чином, лише в середині 1826 р. в Подільській губернії з’явилися об’єктивні можливості для впорядкування існуючих там земських повинностей, коли центральна влада, за клопотанням подільського губернатора М. Грохольського, створила там спеціальний комітет.

Проте якщо грошові земські повинності держава все ж намагалася регламентувати й увести в правові рамки, то натуральні, особливо квартирна, шляхова та підводна, і надалі залишалися неврегульованими, залежали від сваволі місцевих властей, переважно земської та міської поліції, а губернські установи не мали ні засобів, ні бажання піклуватися “о правильном ходе этого дела, зависящем всего более от знания местных интересов и участия в них; а земская полиция, занятая другими сложными обязанностями, старается лишь о формальном требовании закона и предписаний губернского начальства, а иногда и о личных своих выгодах” [24, с.99]. Тому цілком слушно указував один із основоположників російського державного права, випускник Харківського університету проф. О.Д. Градовський, що “при отсутствии твёрдых правил относительно повинностей этого рода отзывались весьма невыгодно на местном населении” [875, с.164]. Розглядаючи натуральні земські повинності, не можна не згадати оповідання Є. Гребінки “Пригоди синьої асигнації”, в якому він яскраво, ніби з натури, змалював типові зловживання

чиновників щодо квартирної повинності: “К старухе явился какой-то человек преподозрительного вида, небритый, нечесаный, и стал говорить, что квартирная комиссия назначила в доме старухи постоя, полковую музыкальную школу. Старуха доказывала, что у неё дочь больная... Ничего не помогало, небритый был непреклонен. Старуха плакала, а он хладнокровно рассчитывал, где будут барабанить и где трубить. Наконец старуха подошла к образам, взяла меня (5-рублеву асигнацію – В.О.) дрожащими руками и отдала небритому человеку, говоря: “Не взыщите, батюшка, чем богаты, тем и рады, да постарайтесь за меня, вдову беспомощную...” Небритый стал ласковее и обещал уладить дело “к обоюдной приятности”” [876, с.435].

У Полтавській, Чернігівській та Київській губерніях в кінці 1820-х рр. існувала окрема категорія людей, сформована з козаків, підпомічників, міщан і посполитих, так звані листовози-поштарі, – їх у першій було 2113 осіб, другій – 2192 особи і 83 особи – в третій [260, с.995]. Їхні помешкання звільнялися від постоїв, а вони самі від податей і всілякої іншої служби, окрім доставки листів, проте враховуючи, що перевезення листів у Російській імперії лежало в площині земських повинностей, то цих поштарів, згідно з іменним указом від 13 листопада 1828 р., належало з 1830 р. “обратить каждого в то звание, из коего он происходит, с обложением их соответственно тому податьми и повинностями с освобождением от исправляемой ими ныне возки почт” [260, с.996]. Але в подушний оклад були покладені не всі з них. Так, зокрема, в Чернігівській губернії листовози-поштарі Семипольської станції вихідці із козацтва Максим і Трохим Шевченки-Малсенки та Броварської – Григорій Іваницький, із казенних селян, за довгорічну бездоганну службу за дозволом міністра фінансів отримали особисте звільнення від платежу податей і всіх громадських повинностей [146, арк. 13 зв.]. Особливості справляння земських повинностей були в значній частині населення південного регіону, котра належала до військових поселення – земські збори з них не перевищували 25 коп.

Зростання земських повинностей зумовлювалося ростом державних видатків на військові кампанії, котрі майже безперервно велися імперією за часів Миколи I, коли “многие потребности, имевшие общегосударственное значение, стали относиться на земские средства, – тем более, что в действовавшем законе не было определительного постановления о том, какие именно предметы расходов составляют прямую обязанность земства” [953, с. 278]. Наприклад, для будівництва шосейної дороги від Києва до Броварів, 1 131 230 ревізьких душ Київської і Чернігівської губерній на 1833–1835 рр. додатково обкладалися земським збором по 16 ½ коп. у рік [472, с. 909].

Збільшення фіскальних зобов'язань губерній супроводжувалося не лише ростом земських фінансових і натуральних повинностей, а й залученням до їх справляння нових категорій населення, хай навіть не чисельних, як наприклад, однодворців і громадян західних губерній, котрих, за поданням міністра фінансів Є. Канкріна, остаточно обкладають земськими платежами з 1 січня 1834 р. – їхні оклади визначали “таким образом, чтобы осёдлые платили с дыма втрое противу крестьянского оклада, а одинокие неоседлые наравне с оным” [240, с. 302]. У випадку, якщо ці категорії населення вже були покладені в земський оклад, то пропонувалося до кінця поточного триріччя справляти з них земські повинності за встановленими розкладкою ставками, а по його завершенні нові встановлювати за вказаним принципом.

Враховуючи, що значна частина державних потреб, перекладених на земські кошти, задовольнялися силами лише тих губерній, в яких вони виконувалися, то міністр Є. Канкрін ще 1824 р. запропонував створити допоміжний земський капітал. Проте пропозицію тоді відхилила Державна рада, а внесений ним 1833 р. новий законопроект з цього питання підтримала не лише вона, а й імператор, котрий навіть з приводу дискусії щодо доцільності обкладення допоміжним збором купецтва власноручно зазначив: “Мне кажется справедливым, чтобы все сословия участвовали в пожертвовании, имеющем

предметом общественную пользу” [Цит. за: 953, с. 277]. Допоміжний земський капітал в Російській імперії з’являється згідно з іменним указом Миколи I від 25 липня 1834 р. Мету цього нововведення законодавець декларував у преамбулі: “Для облегчения в отправлении земских повинностей тех губерний, кои, по местным обстоятельствам, особенно отягощены денежным на сие платежём, тогда как в других губерниях повинности таковые малозначительны, – признали мы справедливым учредить вспомогательный земский капитал, для назначения из оного пособия первым губерниям на счёт последних” [757, с. 744]. Усі губернії відтепер поділялися на п’ять розрядів, з яких перших два звільнялися від нового збору, а мешканці трьох останніх, які перебували в подушному окладі, обкладалися допоміжним збором із розрахунку по 5 коп., 10 коп. і, відповідно, 15 коп. з душі, а купці й селяни-торгівці в залежності від гільдії чи ціни свідоцтва, місць проживання й здійснення торгівельної діяльності по 4% платили всі купці 1 і 2 гільдій і селяни з торгівельними свідоцтвами 1 і 2 розрядів, а також частина купців 3-ї гільдії і селян 3-го розряду, котрі торгували в столицях, губернських і портових містах. Якщо ж останні дві категорії підприємців торгували в інших містах, то 2% [757, с. 745]. До губерній першого розряду потрапили Іркутська, Єнісейська, Санкт-Петербурзька, Архангельська, Олонецька, Новгородська, Псковська, Вітебська, Могилівська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії та Якутська й Кавказька області; до другого – Московська, Тобольська, Томська, Мінська, Гродненська, Віленська, Київська, Чернігівська, Полтавська губернії та Омська й Білостоцька області; до третього – Волинська, Слобідсько-Українська, Смоленська, Астраханська, Пермська губернії; до четвертого – Подільська, Оренбурзька й В’ятська і до п’ятого – Нижегородська, Владимирська, Калузька, Тверська, Вологодська, Воронежська, Костромська, Казанська, Тульська, Орловська, Саратовська, Курська, Рязанська, Ярославська, Тамбовська, Симбірська і Пензенська губернії [757, с. 745–746]. Отже, із дев’яти

українських губерній лише на три поширювався збір допоміжного земського капіталу, по 10 коп. з душі у Подільській і по 5 коп. – у Волинській та Слобідсько-Українській (в останній через неврожай він уводився з 1836 р. [757, с. 745]). Із запланованих 1 449 070 руб. 85 коп. щорічних надходжень цього збору Волинська губернія давала 28 426 руб. 70 коп. [757, с. 746] (1,96%), Слобідсько-Українська – 23 383 руб. 25 коп. [757, с. 746] (1,61%) і 58 071 руб. 70 коп. [757, с. 746] (4%) Подільська. Тобто 7,57% допоміжного земського збору припадали на українські терени. Найменшими від нього надходження були в Астраханській губернії – 7284 руб. 75 коп. [757, с. 746] (0,5%), а найбільшими – в Курській – 93 241 руб. 35 коп. [757, с. 746] (6,43%).

Враховуючи зростаючі потреби фінансування губернських установ, а також досить низькі оклади чиновників земських поліцій, центральна влада, не змігши знайти необхідні для цього 5 млн руб. у рік, поклала це також на земські повинності. Щоправда, Є. Канкрін указував, що “по предварительной переписке министерства внутренних дел дворянство всех почти губерний изъявило желание принять этот расход на земскую повинность” [213, с. 60]. Таке “бажання” дворянства лягло на селянські плечі новим земським податковим 30-копійчаним зобов’язанням із кожної ревільської душі, встановленого січневим 1835 р. указом Миколи I, а в жовтні того ж року збільшуються ставки допоміжного земського збору на 40%, відтепер для мешканців губерній 3-го розряду він становив 7 коп., 2-го розряду – 14 коп. і 3-го розряду – 21 коп. з ревільської душі, що також посилювало фіскальний тиск на населення, котре й так мало хронічні податкові заборгованості. Недоїмки земських зборів і збільшення статей, котрі фінансувалися земським коштом, призводили до нестачі необхідних для цього коштів у казначействах, як, наприклад, у Глухівському, Стародубському й Чернігівському повітах Чернігівської губернії [137, арк. 5–6 зв., 12]. Динаміку росту земських

повинностей в Російській імперії у 1827–1837 рр. наглядно демонструє додаток Т.

Як бачимо, суми земських зборів у п'яти українських губерніях перевищували середній показник по Російській імперії, у двох знаходилися майже на його рівні, та в двох – були значно меншими від нього, проте не настільки, як в Архангельській, Пензенській, Тверській, Тульській і Ярославській. Загалом же, в українських, білоруських і прибалтійських губерніях, окрім Курляндської, надходження від земських зборів були досить значними. Проте своєрідними лідерами у цьому питанні були Віленська, Волинська, Київська губернії й російська Санкт-Петербурзька, сумарний земський кошторис яких у 1827 р. складав 2 873 635 руб. (19,24% усіх земських зборів у державі), а в 1837 р. – 3 247 971 руб. (17,68%) .

Наведені в таблиці дані свідчать, що в кінці 30-х рр. XIX ст. в Російській імперії не було єдиного підходу до встановлення календарних меж фінансових триріч земських повинностей. Так, у більшості губерній і областей нові триріччя розпочиналися з 1 січня, а в Віленській і Гродненській губерніях – з 1 липня; у Волинській – з 1 червня; у Подільській – з 1 травня; у Білостоцькій області – з 1 жовтня; не говорячи про те, що триріччя розпочиналися в різні роки. Тому було вирішено у Віленській, Гродненській і Подільській губерніях кошториси складати не на повні три роки, а до 1 січня 1840 р., у Білостоцькій області і Волинській губернії, нові кошториси котрих уже були складені, а по останній навіть затверджені Державною радою, пропонувалося “иметь сие в виду для надлежащего исполнения при составлении смет на предбудущие трёхлетия” [657, с. 673]. Ставки земських зборів з міщан і різних категорій селян у 9 українських губерніях наведені в додатку У.

Як бачимо, серед українських губерній найнижчі ставки земських зборів були в Чернігівській губернії, найвищі – в Таврійській і Херсонській. Щодо станів населення, то серед міщан найменшими були збори на Чернігівщині 51

коп., найвищими – у трьох новоросійських губерніях, де вони сягали 1 руб. 77 коп. У Чернігівській губернії також були найменшими місцеві грошові повинності державних селян – 87 ½ коп., найвищими в Херсонській – 1 руб. 80 ¼ коп., Полтавська губернія мала найнижчі ставки для поміщицьких селян – 74 ¼ коп., а Таврійська найвищі – 1 руб. 45 ½ коп. Із п'яти губерній України, в яких мешкали удільні селяни, найменші земські збори були в Чернігівській – 64 коп., а найбільші в Харківській, де вони сягали 1 руб. 06 коп. Щодо імперії в цілому, то найнижчі ставки земських зборів були в Тамбовській губернії – від 26 коп. до 28 коп. для міщан, від 61 коп. до 65 коп. для удільних селян, від 77 ½ коп. до 81 ½ коп. для казенних селян і в межах 69 ½ коп. – 73 ½ коп. для поміщицьких [213, с. 159]. Максимальні земські грошові збори були в столичній Санкт-Петербурзькій губернії: для міщан у межах 2 руб. 36 коп. – 3 руб. 48 коп., для державних селян – від 3 руб. 24 коп. до 4 руб. 36 коп. і поміщицьких – від 2 руб. 86 коп. до 3 руб. 98 коп. [213, с. 157]. Найвищими ставки земських зборів у Санкт-Петербурзькій губернії були й наступного десятиріччя. Так, зокрема, 1842 р. вони складали – 1 руб. 86 коп. сріблом, а найнижчими в Подільській – 3 ½ коп. сріблом [834, с. 236].

Таким чином, і в кінці 30-х – на початку 40-х рр. XIX ст. земські повинності в Російській імперії були далекими від уніфікованості, особливо в плані фіскального тиску на підданих, тому за пропозицією голови Державної ради князя І. Васильчикова, в лютому 1842 р. Микола I звелів створити комітет для зрівняння земських повинностей на чолі із міністром внутрішніх справ Л. Перовським, до складу котрого входили товариші міністрів фінансів і державних маєтностей, головний керуючий шляхами сполучень, директор поштового департаменту та один із директорів департаментів військового міністерства [644, с. 162]. Вирізнялися не лише часові межі земських фінансових триріч, податкові ставки земських зборів, а й сама база їх стягнення – подушні й поземельні збори, останні були досить поширеними в

Новоросійському краї, де казенні палати мали багато проблем з їх обліком. Так, зокрема, Таврійська казенна палата мала певні ускладнення в розрахунках через те, що в деяких повітах більша частина землевласників, обкладених цим збором, мали наділи менші десятини, тому за пропозицією міністра фінансів, узгодженою з міністрами внутрішніх справ і державних маєтностей та підтриманою Комітетом міністрів та імператором, було вирішено: “Сбор с земель в Таврической губернии в том количестве, как назначается высочайше утверждёнными раскладками, взимать со всех владельцев, у коих не менее полудесятины, а меньше участков не облагать; если же у кого при общем количестве десятин считаются и сажени, то 1200 квадратных сажень и более до десятины, облагать как одну полудесятину, а с меньшего числа сажень сбора не назначать” [470, с. 16].

Враховуючи, що земські збори мали переважно справлятися на місцеві потреби губерній, то окрім обов’язкових предметів земських повинностей визначених законодавцем по цивільному управлінню, існували й інші, характерні лише для окремих регіонів. Так, наприклад, у Подільській губернії за рахунок земських коштів фінансувалася додаткова платня канцеляріям повітових судів, у Київській, Херсонській, Московській, Віленській та деяких інших губерніях існував збір на покращення продовольства нижніх чинів корпусу внутрішньої стражі, у Харківській, як і в Казанській, Калузькій, Ярославській, Владимирській, Курській, Архангельській, Тульській та ін. із земських повинностей фінансувалося обмундирування, платня й продовольство тамтешніх арештантських рот цивільного відомства, а в Катеринославській, окрім цього, ще й утримувалися й облаштовувалися будівлі для цієї роти [790, с. 252]. У вересні 1845 р. мешканці Подільської, Волинської і Київської губерній отримують новий збір на влаштування в них присутственних місць і тюрем. Так, купецтво цих губерній додатково мало платити по $\frac{1}{4}\%$ оголошеного капіталу, а особи, котрі перебували в подушному окладі, окрім

державних селян, по 3½ коп. в Подільській, по 4 коп. у Волинській і по 5 коп. у Київській [634, с. 43–44; 635, с.44; 636, с. 43].

13 липня 1851 р. Микола I затверджує “Правила нового облаштування земських повинностей”, розроблені черговим, створеним у січні 1848 р. комітетом зі зрівняння земських повинностей, під керівництвом голови на той час у Державній раді О. Чернишова, якому в березні 1848 р. була ввірена канцелярія й усі напрацювання попереднього комітету з цього питання, який очолював міністр внутрішніх справ [630, с. 165]. Прийняті правила вносили в діючі до цього законодавчі акти щодо земських повинностей одну важливу новелу – поділ повинностей на державні (загальні) земські повинності й місцеві, до перших відтепер належали спільні для всіх частин імперії повинності, а до других – “предназначаемые на надобности либо губернии или области, или же нескольких губерний или областей, и для коих определяется сбор лишь со всех местных обывателей того края, или же только с некоторых между ними сословий, на точном основании общего положения или особенных о том постановлений” [197, с. 484]. Щодо предметів земських повинностей, то вони мали наступний розподіл – до загальних повинностей належали поштові [197, с. 485], утримання возів при етапах на головних шляхах проходження висланих [197, с. 487], утримання арештантських рот цивільного відомства [197, с. 487], деякі потреби з розквартирування військ [197, с. 487], між державними й місцевими повинностями поділялися дорожна повинність і повинність на утримання місцевого цивільного управління. У першому випадку до державних було віднесено утримання шосе, які з’єднували губернії [197, с. 486], а до місцевих – побудова й утримання внутрішньогубернських шосе та інших споруд, віднесених за бажанням обивателів до грошового збору [197, с. 488]. У другому випадку до загальних повинностей належало утримання земської поліції [197, с. 486], а до місцевих – утримання необхідної кількості бухгалтерських і контрольних чиновників у казенних палатах і повітових

казначействах для ведення щомісячних рахунків і для ревізії річних звітів із земських зборів; забезпечення пенсіями та одноразовими допомогами чиновникам вибраним від дворянства, котрі отримували платню із губернських чи обласних земських зборів; утримання підвод при земських судах, для виїзду їхніх членів із міст у підвідомчі цим судам населені пункти, а також для відправлення розсильних із земською поштою і взагалі утримання возів в поселеннях для земських поліцейських сполучень; влаштування або оренда особливих будинків для постійного перебування станових приставів; утримання тюремних наглядачів або приставів; друкування у відомостях викликів на торги із земських повинностей і виписка “Сенатських відомостей” для земських судів і губернських відомостей для всіх сільських церковних приходів [197, с. 489]. Такий підхід мав сприяти більш рівномірному розподілу фіскальних зобов’язань між регіонами, а в усьому іншому ці правила, як цілком слушно указують автори історії міністерства фінансів, “ограничились по преимуществу приведением в должный порядок разнородных и разновременных изданных узаконений по части земских повинностей” [953, с. 279]. Поділ земських повинностей на державні й місцеві порушив питання про розподіл 0,25% від оголошеного купцями капіталу, тому було вирішено 0,15% використовувати на перші й 0,1% – на другі [244, с. 750].

Введення в дію з 1 січня 1853 р. нових правил земських повинностей ліквідувало допоміжний земський збір і збір на утримання земської поліції [953, с. 279], а також передбачало загальний у всій імперії початок нових фінансових земських триріч із 1853 р. Проте через значний обсяг робіт місцеві “присутствія” із земських повинностей та міністерство фінансів, не встигали впорядкувати ці повинності відповідно до нових правил. Тому, за наказом міністра фінансів П. Брока й відповідним до нього розпорядженням казенних палат, повітові казначейства приймали земський збір за 1853 р. “по окладам 1852 года, назначенным в особое сборы по высочайше утверждённым

раскладкам, с тем, что сбор сей зачтётся в число платежей, которые будут положены на текущий 1853 год” [25, арк. 398]. Щоправда, в міністерському циркулярі зовсім випустили з виду питання видатків із земських зборів, що викликало неабиякі труднощі в місцевих фінансових органів. Так, зокрема, у Волинську казенну палату надходили вимоги присутственных місць і посадових осіб щодо фінансування із земських коштів опалення й освітлення для військ, інвалідних команд і тюрем, оренду приміщень для шпиталів, утримання й озброєння кіннорозсильних команд, які перебували при земських судах і станових приставах, на утримання канцелярій та їх працівників, фінансування яких призначалося із земських зборів, а також інші видатки, заплановані кошторисом на 1849 р. і залишені на 1853 р. Волинський цивільний губернатор М. Синельников у листі від 31 січня 1853 р. до Київського військового, Волинського й Подільського генерал-губернатора І. Васильчикова інформував його про те, в якому скрутному становищі перебувала казенна палата, адже “многие из расходов, удовлетворение которых отнесено к суммам земского сбора, требуют безотлагательного удовлетворения, а между тем, по случаю неутверждения ещё сметы расходов на трёхлетие с 1853 года и по неполучению от министерства финансов разрешения и затрудняясь в указании из каких сумм и каким порядком казённая палата должна удовлетворять помянутые расходы” [25, арк. 399].

Розуміючи те, що вчасне не затвердження кошторисів земських повинностей провокувало зрив фінансування довгострокових проектів і параліч місцевих установ, які утримувалися земським коштом, на засіданнях дорадчого про земські повинності “присутствія”, Державної ради й Сенату в січні-лютому 1853 р. було підтримано “в виде временной меры” [239, с. 102] подання П. Брока про стягнення земських зборів і проведення з них видатків до затвердження кошторисів і розкладок по земським повинностям на триріччя з 1853 р., згідно з котрим збір на земські повинності з торгівельних свідоцтв,

здійснювати в 1853 р., як це передбачалося законодавцем, з поділом цих коштів на загальні й місцеві повинності – 15% і 10% від ціни гільдійського свідоцтва [239, с. 101]. Щодо видатків, то місцевим казначействам дозволялося фінансувати термінові видатки на основі укладених контрактів і по постачанню військ необхідним; утримання місцевих органів і оплату їх штатів, в тому числі й земської поліції, а також утримувати необхідні приміщення; виплачувати кредитним установам із позик на шосе й інші предмети; повертати державному казначейству зроблені ним позики на потреби земств; дотації містам; на ті термінові будівництва, що дозволені урядом [239, с. 101]. А щодо інших предметів видатків, які входили до попередніх кошторисів і передбачені новим статутом, наказувалося “производитъ расходы прежде утверждения новых на трёхлетие с 1853 года смет, только в случае совершенной в том необходимости и с испрошением в определённых случаях особых разрешений, по установленному порядку” [239, с. 101]. Земські кошториси були затвержені тільки в грудні 1853 р. [26, арк. 377] Ставки земських зборів згідно з новозатвердженими розкладками залежали від кількості землеволодіння, належності до того чи іншого податного стану й місцевості проживання. Так, наприклад, лише у Київській губернії земельні земські збори варіювалися в межах $\frac{1}{2}$ – $1\frac{1}{2}$ коп. з десятини [26, арк. 398 зв.], подушні – 17–66 $\frac{1}{2}$ коп. [26, арк. 399 зв.], подимні – 51 коп. – 2 руб. [26, арк. 399 зв., 400 зв.], а для приватних повинностей дворянських маєтків було встановлено подушний 5-копійчаний збір [26, арк. 400 зв.], для самотніх однодворців – 24 $\frac{1}{4}$ коп., а для сімейних – 72 $\frac{3}{4}$ коп. з диму [26, арк. 401 зв.].

Ситуація із невчасним затвердженням кошторису повторилася й наступного земського фінансового триріччя. Тоді, щоправда, ще до його настання, в червні 1855 р., “по встретившемуся затруднению в рассмотрении, в настоящем году, смет земских повинностей на новое трёхлетие с 1856 года, ...министр финансов входил с представлением в Государственный совет о продолжении действий

сметы и раскладок земских повинностей текущего с 1855 года трёхлетия на 1856 год” [536, с. 455]. Проте, 1856 р. нове триріччя не наступило, а розпочалося лише з 1 січня 1857 р., його кошторис також був затверджений зі значним запізненням – 29 грудня 1857 р. [614, с. 1056]. Така тенденція збереглася й у подальшому, щоправда, в 1860 р. влада була дещо оперативнішою й кошторис земських повинностей на триріччя з 1 січня 1860 р. затвердили 9 червня 1860 р. [611, с. 752].

Протягом усього досліджуваного періоду зберігалася тенденція до постійного зростання ставок земських зборів і відповідного посилення податкового тиску на населення, котре не завжди виявлялося платоспроможним, щодо встановлених фіскальних зобов'язань, збільшувалися не тільки подушні ставки, а й земельні збори. На грудневому 1857 р. засіданні Державної ради розглядалося питання щодо правочинності збільшення земельних зборів на приватні дворянських маєтків повинності й встановлення різних їх окладів у залежності від якості земель і їх заселення. “В разрешении сих вопросов Государственный совет, обратясь к правилам, постановленным в уставе земских повинностей, нашёл, что правило раскладки поземельного сбора на Губернские повинности равномерно относится к развёрстке оного и на частные повинности дворянских имений при чём требуется только, чтобы в обложении земель сбором было делалось различие собственно в том отношении, кому они принадлежат, т.е. дворянам поместным и беспоместным, потомственным или личным, но отнюдь не воспрещается разделять земли по количеству и качеству оных” [29, арк. 503]. Тому зростали не тільки ставки земських зборів, а й приватних зборів із дворянських маєтків. Усе це провокувало накопичення податкових недоїмок, котрі після застосування різноманітних засобів для їх погашення періодично списувалися, як у цілому в імперії, так і стосовно конкретних осіб. Як правило, останнє стосувалося осіб дворянського походження. Наприклад, у Харківському повіті дозволялося

“недоимку земских сборов на поручике Александре Логичеве 16 руб. 22 $\frac{1}{4}$ коп., статской советнице Распоповой 24 руб. 88 $\frac{1}{2}$ коп. и губернском секретаре Смородском 8 руб. 13 $\frac{3}{4}$ коп., все сорок девять руб. двадцать четыре с половиною коп., по безнадёжности ко взысканию, сложить со счетов” [127, арк. 49–49 зв.]. Щодо представників інших станів, якщо не було височайшого маніфесту про списання недоїмок, то практикувалося розстрочення податкових заборгованостей. Як, наприклад, Кривінському товариству однодворців, коли їхню недоїмку в сумі 3165 руб. 57 $\frac{1}{2}$ коп. вирішили “рассрочить к платежу на 12 лет, с тем, что бы общество теперь же пополнило всю числящуюся на нём податную недоимку аккуратно вносило, вместе с рассроченною недоимкою, текущие оклады податей и земского сбора” [61, арк. 58–58 зв.].

Підготовка й проведення селянської реформи 1861 р. поставило на чергу питання системного перегляду земських повинностей, адже в передреформний період вони перебували в непорушному зв'язку із кріпосним правом, законодавець не виділяв окремо стан поміщицьких селян, а “попечение о развёрстке сборов и натуральных повинностей внутри обществ устав возлагает на владельцев крестьян – помещиков и на различные ведомства, упоминая о помещиках и ведомствах всякий раз, когда дело идёт об отбывании повинностей их крестьянами” [953, с. 485]. Законодавчі новели в питанні земських повинностей приймаються в 1864 р., проте дореформений підхід у справі цих повинностей існував до середини 1866 р., адже владні структури не могли “приступить к распределению повинностей между крестьянами и помещиками прежде отвода крестьянам установленных земельных наделов” [953, с. 486], тому дія кошторисів 1860–1862 рр. періодично подовжувалася.

6.2 Міські збори

Згідно з “Грамотою на права й вигоди містам Російської імперії” Катерини II міські фінанси мали п'ять основних джерел формування: 1) 2% від

мит за ввізні й 1% за вивізні товари отримували міста, котрі мали портову чи прикордонну митницю; 2) 1% від суми питного доходу в містах, де існував казенний продаж алкоголю; 3) виморочні володіння міщан; 4) доходи від млинів, рибних водойм та перевозів, розташованих на міських землях; 5) штрафи з купців і міщан [178, с. 156]. Серед податкових платежів до міських бюджетів у кінці XVIII ст. домінували надходження від питних відкупів, особливо в тих містах, де питний відкуп належав до міських доходів. Так, наприклад, із 27 464 руб., котрі складали в 1786 р. сумарний дохід м. Києва, – 22 750 руб. надходили з казенної палати від питної відкупної суми [955, №5/6, с. 390]. У м. Чернігові того ж року найбільш вагомими фіскальними статтями були “сборы за торговые лавки, за места под торговыми коморами, ятками, шалашами, ветряными мельницами, шинковыми домами, сборы за сенокосы, рыболовные озёра, чиншевой сбор с “магистратских подданных” и за винную продажу, отдаваемую на откуп в пользу города” [1042, с. 368]. Значно меншими були надходження від різноманітних земельних зборів: до 1786 р. у Києві на Подолі та передмістях з купецьких і міщанських дворів на користь міської скарбниці з квадратного аршину землі стягувалося по “полушці покуничного” [21, арк. 42] й по 2 коп. поворотного з кожного двору, а землі, на котрих “стояли различные промышленные заведения, особенно винокурни, обложены были значительно вышею платою” [955, №5/6, с. 392]. Джерела наповнення міських скарбниць розширюються за часів правління Павла I. Так, зокрема, “все вообще казённые мельницы внутри городов и на землях, оным принадлежащих, устроенные, указом декабря 16 дня 1797 года повелено отдавать в пользу городов и, по состоянию сего указа, с отданных в оброчное содержание получаемый доход обратить также городам; указом же 1798 года сентября 4 собираемый в городах доход пошлинных денег с даваемых на построение домов мест по прежним узаконениям следовавший в казну, причислен к городovým доходам” [268, с. 669–670]. Отже, наприкінці XVIII –

на початку XIX ст. бюджети міст Російської імперії формувалися за рахунок доходів від міських нерухомостей, капіталів, оброчних статей та різноманітних зборів податкового характеру, зокрема, від продажу алкоголю, земельних, торгівельних та інших зборів.

Загалом же, в кінці XVIII – на початку XIX ст. міські збори в Російській імперії перебували в аналогічному із земськими стані, не було уніфікації ні в їх обліку, ні у звітності по них. Малоросійський чернігівський цивільний губернатор І. Френздорф, аналізуючи надіслані йому міськими магістратами відомості про міські повинності й збори за 1799–1801 рр. указував, що “оныя сочинены разнообразно, обстоятельно, неясно и не по содержанию указа Прав. Сената..., а сверх того и написаны не по одному образцу бумаги но различно” [134, арк. 122–122 зв.], що створювало значні проблеми й незручності під час укладення генеральної відомості міських повинностей і зборів по губернії, а часом навіть унеможлиблювало цей процес [134, арк. 122 зв.]. Певний фінансовий порядок був у містах із пільговим режимом, наприклад, у м. Одесі, котрій ще Катерина II надала ряд фіскальних пільг, а Олександр I у 1802 р. подовжив на 25 років і навіть розширив їх. Законодавець чітко указував повинності, від яких звільнялося місто, додаткові джерела наданих йому доходів і цільові статті видатків, на котрі спрямовувалися останні. Так, зокрема, на утримання в належному стані гавані з усіма необхідними поточними ремонтами, місто отримувало 10% одеських митних зборів, які мали “начало поступления своего имеют в общие городские доходы с сего 1802 года, с тем однако ж, чтобы счёт её приходу и расходу был особенно ведён, дабы всегда можно было видеть, на те ли самые предметы она употребляется, на каковыя нами предопределена” [544, с. 26]. Але в цілому, міське фінансове господарство в імперії Романових було у вкрай незадовільному стані. Вище ми згадували іменний указ Олександра I від 24 липня 1802 р., в котрому поряд із земськими зборами монарх звертав увагу

Сенату на невпорядкованість міських повинностей і зборів та навіть безпідставне їх стягнення й безконтрольне витрачання [742, с. 202–203].

Покращити таку негативну ситуацію мали спеціальні комітети для зрівняння повинностей в різних містах, вони створюються в кінці 1802 р. у містах Воронежі й Києві. В іменному указі імператора до воронезького цивільного губернатора від 13 грудня 1802 р. зазначалося, що флігель-ад'ютант Шепелев, відряджений до м. Воронежа для розслідування скарг міщан на зловживання міської поліції, виявив, “что полиция под начальством бывшего коменданта Нечаева при неумеренных с жителей поборах, не имела действительно ни исправности в производстве дел её, ни порядка в счетах, ни силы в пресечении неустройств, ни уравнительного расположения в городских повинностях” [751, с. 22–23]. У м. Києві ситуація була дещо іншою, там, з одного боку, магістрат беззвітним управлінням доходів і безладним веденням фінансових книг і документів, а, з іншого боку, керівництво, “полицейскими повинностями управлявшее, ... не определив с точностию ни числа расходов, ни способов к уравнительному их удовлетворению, требованиями своими вывело из соразмерности с доходами” [619, с. 404]. Київський комітет під головуванням цивільного губернатора й членства віце-губернатора, губернського маршала й одного члена магістрату мав вивчити кошториси, починаючи за 1799–1800 рр., визначити, які видатки могли фінансуватися із міських доходів, а які мали задовольнятися за рахунок мешканців міста. По завершенні цих робіт і подання до царя своєї думки про способи сплати міських боргів засобами найменш обтяжливими для населення, створювався інший комітет на чолі з губернатором, до складу котрого входили губернський прокурор і по одному виборному представнику від дворянства, купецтва й міщанства, за умови наявності в них міської нерухомості. Новий комітет мав провести розрахунки всіх міських повинностей, “как денежные, так и личные, как то: сбор на полицию, на содержание казарм, постоя, ночную стражу, пожарных

служителей, освещение улиц, мостовые; словом, все предметы, составляющие полицейскую обязанность граждан” [619, с. 404].

Проте, якщо центральна влада намагалася регламентувати використання міських коштів їхніми органами самоуправління, то вона сама та її представники на місцях нерідко не гребували спрямувати ці фінанси на визначені ними об’єкти. Так, наприклад, згідно з іменним указом Олександра I малоросійському генерал-губернатору князю О.Б. Куракіну від 20 червня 1803 р., у містах Полтавської губернії за винятком Полтави, Кременчука й Ромен, ліквідовувалися магістрати та створювалися ратуші. Це реформування міського управління на Полтавщині вмотивовувалося тим, що планувалося спрямовувати міські доходи на богоугодні заклади, й щоб вони “тщетно не были растрачаемы” [722, с. 686]. Тому наказувалося, відрахувавши необхідні кошти на утримання залишених магістратів і створених ратуш, “на устройство полиции и на разные по городам строения и исправления, все остающиеся за тем городские ежегодные доходы употребляют на... богоугодные заведения” [722, с. 686], котрі пропонував генерал-губернатор, зокрема, добудову церков, будівлю острогів, лікарень, богоділень, повітових училищ, гімназії в Полтаві та ремісничого училища в Чернігові. Гімназія фінансувалася державою лише перші три роки, а далі вона, як і училища, мали утримуватися за рахунок міських коштів, усі інші названі заклади мали перебувати у відомстві Полтавського приказу громадського піклування, тому кошти для їх створення, утримання й облаштування мали надходити до нього з дум. Згодом, коли О.Б. Куракіна призначили відповідальним за спорудження пам’ятника на честь 100-річчя перемоги Росії в Полтавській битві, він для цього також знайшов кошти на місці в Полтавському міському кошторисі, “завваживши, що досі місто володіє селами, що було заборонено ще Катериною II, за погодженням з Олександром I направляє кошти, що їх раніше отримувала дума (за утримання шинків і сіножатей), на рахунок спорудження пам’ятника” [1048, с. 82].

Практика створення спеціальних комітетів для впорядкування міських повинностей давала певні позитивні результати. Так, зокрема, Воронежський комітет розробив детальні правила квартирної повинності в місті, запропонував увести поземельний збір для забезпечення необхідної кількості міських доходів, “исчислил меру земли, под каждым домом состоящей, и составил табель, в коей бы именно означено было количество сего сбора с каждого дома, известить об оной обывателей, дабы каждый знал и неуклонно исполнял меру повинностей, на нем лежащих” [570, с. 353]. Згідно з розробленим комітетом кошторисом, річні міські доходи Воронежа мали складати 12 857 руб. 55 коп., з яких поземельний збір – 9798 руб. 98 коп. (76,21%) [570, с. 354]. У лютому 1805 р. аналогічний комітет створюється в м. Кам’янці-Подільському, – він, згідно з директивами міністра внутрішніх справ Подільському військовому губернатору, мав керуватися різними настановами, даними таким же закладам інших губерній, зокрема указами “о учреждении комитетов в Санкт-Петербурге, Москве, Воронеже, также докладом Воронежского комитета об окончании порученного ему дела и указ тамошнему губернатору, на доклад сей последовавшей” [643, с. 36]. У серпні того ж року Олександр I затверджує розроблене київським комітетом “Положення про впорядкування міських доходів і видатків у Києві”, котре передбачало наступні джерела наповнення міської скарбниці: 1) винні збори; 2) різноманітні оброчні статті; 3) акцизи, під якими розуміли збори з перевозу на р. Дніпро, за місця надані під забудову та ін.; 4) економічні капітали [734, с. 675]. Податковий характер мали винні збори, акцизи й частина оброчних статей, коли оброк стягувався з млинів і хуторів, створених приватними особами на міських землях. У повітових містах Київської губернії структура доходів була подібною, про що свідчать дані, надані Київському військовому губернатору О. Тормасову секретарем цивільного губернатора В. Бреневичем (додаток Ф).

У містах Київщини, як видно із наведеної у додатку Ф. таблиці, не існувало загальних зборів із мешканців міст до міських скарбниць, а формувалися останні за рахунок сум від винних відкупів, акцизів, оброків та надання під відсотки міських капіталів. Проте не всі з наведених доходних статей були бездоганними з правової точки зору. Такою, зокрема, була плата у 200 руб. за пивоваріння у м. Радомишлі міщанином З. Мордуховичем, котрий за неї безпідставно вимагав від міської думи заставити відкупників купувати в нього пиво, а через те, що дума не могла виконати його вимогу, 1804 р. він вніс до міської скарбниці лише 40 руб., хоча З. Мордухович, як указував київський цивільний губернатор П. Панкратьєв, платив, “не за что иное, как за городскую землю под заводом состоящую, и за право пивоварения” [34, арк. 14]. Плата радомишльськими міщанами за добування смоли й дьогтю складала всього 25 руб. на рік й була, як слушно указував губернатор малозначущою, в той час, як ця стаття давала значні прибутки поміщикам. Тому П. Панкратьєв вимагав, щоб нікому не дозволялося викурювання смоли й дьогтю без сплати за це на рівні, встановленому для казенних лісів [34, арк. 16 зв.]. Загалом у м. Радомишлі міські доходи були лише від частини передбачених законодавцем статей, а інші, – такі, як збори з приїжджих на ярмарки, котрі проводилися на міській землі; за дозволи іногороднім і іноземним гостям користуватися міськими промислами й торгівлею; за записи зарахованих у міщанство чи купецтво до міської обивательської книги; акциз із казенних і інших селян, які торгували їстівними припасами й фруктами; із утримувачів торговельних бань; від виморочного майна; плату за паспорти [34, арк. 18–19]. Щоправда, не всі міські думи нехтували законними джерелами надходжень. Так, зокрема, у м. Махновці цієї ж губернії іноземці А. Рездер з товаришами звернулися зі скаргою на переобтяження їх міськими повинностями, на що Київське губернське правління в липні 1805 р. з посиланням на височайший іменний указ від 23 грудня 1804 р. зазначало, що прохачі не можуть бути звільнені від

повинностей, а “должны несть оные наравне с прочими обывателями” [35, арк. 2 зв.].

Через рік після узакононення “Положення про впорядкування міських доходів і видатків у Києві” Олександр I затверджує у серпні 1806 р. “Розпис київських міських доходів і видатків, утримання київської поліції, київського магістрату й словесного суду різних закладів”, згідно з яким річний кошторис цього міста складав 74 584 руб. [734, т. 44, с. 266], з яких податкові платежі давали, зокрема, 50 тис. руб. – винні збори, 604 руб. – оброк з посполитих селян, переведених у стан державних (по 2 руб. з душі), 574 руб. – плата за використання землі в межах міста (200 руб. з торговельних обивательських бань, 362 руб. – з лавок і 12 руб. – з млинів, розташованих на міській землі), 800 руб. – поземельна плата з хуторів, садків, млинів і цегляних заводів у приміській зоні, 3845 руб. – акцизи (1020 руб. за перевіз на р. Дніпро, 1000 руб. за розведення мосту для судноплавства, 500 руб. за вивантаження на міський берег товарів і деревини, 250 руб. за викурювання смоли, 200 руб. за віддані на відкуп герберги, 100 руб. за записи в міську обивательську книгу, 250 руб. за право міщанського промислу з іногородніх, 525 руб. з квитків, які видавалися візникам, по 2 руб. кожен) [734, т. 44, с. 266].

У кінці другого десятиліття XIX ст. центральна влада Російської імперії продовжувала провадити заходи щодо впорядкування не лише наведених вище земських повинностей, а й міських повинностей і зборів. У спеціальний комітет із сенаторів збиралися відомості про міські доходи за минулі 1814–1816 рр., для полегшення аналізу яких на місця висилалися деталізовані таблиці, на основі них і мали подаватися звіти. Ураховуючи не уніфікованість цього боку фінансового господарства, в інструкціях зазначалося, що “случится может, что написанные (в образах табеля) для примера, предметы денежных доходов, или предлоги, по коим деньги в расход употреблены, по местным событиям окажутся или недостаточными, или некоторые излишними; то само собою разумеется, что

при сочинении табелей по образцам, не надлежит ограничиваться одними в них написанными, а помещать, те кои в определенное время существовали, но с наблюдением, чтоб каждый предмет дохода, причислен был к тому, в табели назначенному роду, к коему он по существу своему принадлежит... Но роды доходов и наименование городских и уездных повинностей, должны быть в табелях означены, все без изъятия, в своём месте” [145, арк. 29]. Проте, якщо вимагалося надавати детальну інформацію про всі статті доходів, повинностей і видатків, то стосовно грошових зборів з обивателів, указувалося, щоб відомості про них подавалися у розділі додаткових доходів без пояснень, на що вони збиралися [145, арк. 29]. Це свідчить про те, що центральна влада не вважала грошові збори з міських обивателів значущим джерелом наповнення міських кошторисів, а віддавала перевагу різноманітним оброчним статтям. Не зважаючи на регламентацію міських і земських видатків, існувала практика використання міських коштів для справляння земських повинностей, що лягало додатковим фіскальним тягарем на міських обивателів. Так, наприклад, у м. Єлисаветграді Херсонської губернії через недофінансування земських потреб місцевим казначейством єлисаветградський городовий надвірний радник Стратимирович і міський голова Рогальов були змушені оплачувати опалення й освітлення розквартированого в місті 4-го кавалерійського корпусу в 1815–1816 рр. (7017 руб. 1 ½ коп.), а 1817 р. 15-ї піхотної дивізії (260 руб. 77 ½ коп.) [71, арк. 5].

Вивчення стану міських господарств прискорило й полегшило процес прийняття положень про доходи й видатки окремих міст. Так, у березні 1824 р. Олександр I затверджує таке положення для м. Одеси, згідно з яким її доходи складалися із ласової податі, збору з будинків і поземельного, збору з винарень, акцизів із кавових будинків, якірного збору, збору на утримання маяка й зборів із візників. Ласова подать стягувалася із суден, які прибували до Одеського порту, з розрахунку 50 коп. з кожного ласту товару. Цей збір

поширювався й на інші Чорноморські порти й спрямовувався на потреби міст, у яких вони розташовувалися. Після проведення грошової оцінки міської приватної нерухомості встановлювався півпроцентний збір від вартості будинків* і 1-рублевий із десятини заміських земель, розданих для розведення садків [303, с. 193]. Одеські винарні, за прикладом Санкт-Петербурзьких, обкладалися спеціальним збором, розкладку якого здійснювали “соответственно выгодам местного положения погребов в каждой части города и удобствам самой торговли сего рода” [303, с. 193], а кавові будинки обкладалися акцизом, передбаченим положенням від 14 березня 1821 р. про облаштування таких закладів у містах імперії. Якірна подать стягувалася із суден, що прибували до Одеси, з розрахунку 50 коп. із якірного ласту для іноземних і 25 коп. для російських, окрім них із усіх суден стягувалося додатково по 25 коп. на утримання маяка, ці два збори, як і ластова подать також були поширені на всі Чорноморські порти [303, с. 193]. Щодо одеських візників, то їх фіскальні зобов'язання перед містом встановлювалися з розрахунку по 5 руб. з кожного номеру [303, с. 193]. Цікаво, що через чотири з половиною роки після затвердження положення про доходи й видатки м. Одеси Є. Канкрін під час розгляду на Комітеті міністрів питання надання м. Керчі частини митного, соляного й відкупного доходу, змушений був констатувати, що набутий у м. Одесі досвід, свідчить про те, “что огромные пожертвования, сделанные казной в пользу городской кассы, вовсе не принесли соразмерной пользы; почему министр финансов предпочёл бы отпускать особо для Керчи необходимо нужные для построек суммы, коль скоро получены будут сведения, сколько их потребно” [492, с. 1140].

У липні 1828 р. Тимчасовий комітет для впорядкування міста Києва підтримує пропозицію міністра внутрішніх справ про встановлення у Києві збору з будинків за прикладом Санкт-Петербурга, для чого в місті

* Для новобудов даний збір мав установлюватися не раніше, як через 5 років від початку будівництва.

здійснювалася грошова оцінка нерухомості, по завершенні якої встановлювався “умеренный с цены домов сбор” [38, арк. 237 зв.]. Так, зокрема, власники будівель, вартість яких була від 10 до 100 руб., мали вносити до міської скарбниці 1 руб. збору, якщо вартість була в межах 100–1000 руб., то збір складав 2 руб.; якщо 1000–5000 руб., то 10 руб.; якщо 5000–10 000 руб., то 15 руб.; якщо 10 000–15 000 руб., то 20 руб.; якщо 15 000–20 000 руб., то 25 руб.; якщо 20 000–25 000 руб., то 30 руб.; при вартості 30 000–40 000 руб. встановлювався 40-рублевий збір; якщо 40 000–50 000 руб., то збір складав 50 руб. і так далі за кожні 10 000 руб. добавлялося 10 руб. збору, але максимальний збір не міг перевищувати 100 руб. [38, арк. 238 зв.–239]. Ставки збору з міської нерухомості не завжди залежали від вартості будівель. Так, для купців вони залежали від належності до гільдій: 100 руб. – для першої, 50 руб. – для другої, 25 руб. – для третьої, а для міщан, які займалися торгівлею, промислами чи ремеслами, вони складали 10 руб. [38, арк. 238 зв.]. Оподаткування міської нерухомості в Санкт-Петербурзі, Одесі й Києві було досить прогресивним заходом у податковій політиці Російської імперії першої половини XIX ст., адже воно не мало станових привілеїв і ці збори стягувалися з обивателів “всякого без изъятия сословия имеющих в городе недвижимую собственность” [38, арк. 239], а найголовнішим у цій податковій новелі було те, що розмір збору залежав від майнового стану платника – вартості його нерухомості чи торгових або промислових оборотів, на противагу архаїчному подушному, сплаті котрого підлягали лише податні стани.

Розвиток міст, а особливо їх інфраструктури, все ж змушував владні структури вишукувати нові джерела фінансування. Одним із них стало оподаткування візників, як це вже було в Москві, Санкт-Петербурзі, Одесі, Казані та ряді інших міст. Якщо з одеських візників стягували по 5 руб. за рік з екіпажу, то Житомирський міський магістрат при введенні цього збору 1829 р. підійшов до проблеми диференційовано, пропонуючи оподатковувати “в пользу

города держателей лошадей, для извоза употребляемых, на следующем основании: а) с пары лошадей в дрожках, повозке или тележке с рессорами и санях по 25 руб.; б) с пары лошадей в повозке или тележке без рессоров по 15 руб. и в) с одной лошади в дрожках, повозке или тележке и санях по 10 руб. ассигнациями в год” [388, с. 443].

На жаль, такі новації в оподаткуванні не набули поширення в усій державі в кінці третього – на початку четвертого десятиріччя ХІХ ст., з мешканців міст продовжували збиратися гроші “на отправление градских повинностей” [77, арк. 417]. Інколи для поповнення міських кошторисів приймалися окремі, конкретні для кожного випадку, рішення, які не передбачали системних змін у формуванні міських фінансів. Як, наприклад, надання містам Єлисаветграду й Ольвіополю чверті процентного земського збору з купецьких капіталів, податі за купецькі лавки, кількість яких переважала дозволені їх свідоцтвами та плати за ці свідоцтва [494, с. 1229–1230; 77, арк. 389–390]. Міські збори, як і загалом міські фінанси, й надалі залишалися чи не найменш упорядкованою складовою фінансової системи Російської імперії. У розпорядженні міністра внутрішніх справ А. Закревського до цивільних губернаторів від 15 січня 1830 р. наголошувалося, що за даними, які надходили до ввіреного йому відомства, у багатьох містах, “где доходов, получаемых от поземельного или оценочного с обывательских собственности сбора, и от разных статей и предметов, недостаточно противу расходов на городской обязанности лежащих, делаются для покрытия сих последних раскладки, устанавливая оные или по пространству домов, земель и других недвижимых собственности гражданами владеемых, или по мере достояния каждого гражданина, или по числу душ в семействе и проч. от таковых разнообразных по предмету раскладок установлений возникают частые жалобы, в разрешении коих, по не изданию ясных и положительных правил о таковых раскладках, встречаются затруднения” [40, арк. 2].

У той же час у деяких губерніях, території яких відійшли до Російської імперії унаслідок трьох поділів Польщі продовжували існувати й певні традиційні для них грошові збори й податі. Так, зокрема, лише в березні 1829 р. сенатським указом, за пропозицією міністра фінансів Є. Канкріна, скасовувався шилінговий збір, що стягувався із власників старостинських маєтків. Він був встановлений ще конституціями 1775 і 1789 рр. для духовних і світських власників, котрі сплачували “в то время подать десятого и двадцатого гроша, также старосты Королевских имений, платившие кварту, обязаны были при взносе сих податей приплачивать в казну с каждого золотого по одному шиллингу” [704, с. 187]. Надходження від цих зборів розподілялися порівну: на канцелярські витрати коронних комісій, що завідували маєтностями, і на непередбачені потреби воєводства, землі чи повіту. У Київській, Волинській і Подільській губерніях у 20-х роках ХІХ ст. казенні палати стягували шилінгову подать “со всех имений, кои состоят в пожизненном и 50-летнем владении по правам, данным при бывшем польском правительстве и с коих поступает в казну доход квартовый или платёж лицитационный” [704, с. 188]. Надходження від цього збору на Правобережжі були незначними: 221 руб. 27 $\frac{3}{4}$ коп. у Київській, 206 руб. 56 коп. – у Подільській і 47 руб. 39 $\frac{1}{4}$ коп. – у Волинській губерніях, в той час, як у Віленській – 1005 руб. $\frac{1}{2}$ коп. [704, с. 188]. Тобто на українські губернії приходилося близько 32% усього шилінгового збору.

Окрім скасованого 1829 р. шилінгового збору, на Правобережжі до 1833 р. існувала так звана “чопова подать”. Поміщик Цешковський, придбавши орендні права на казенне староство Свинюхінське Волинської губернії, від сенатора Гладкова, звернувся до міністерства фінансів з проханням про припинення стягнення з нього чопової податі, як доходу з корчем, що належать орендареві і про повернення йому із казни суми цієї податі, стягнутої 1829 р., чи зарахуванні цих коштів як квартового платежу [701, с. 234]. Прохач посилався на те, що “оная подать не взимается с состоящего в Волынской же губернии

казённого староства Опалинского” [701, с. 234]. Вивчаючи порушену Цешковським проблему, міністерство виявило, що чопова подать була грошовим збором, встановленим польською владою в казенних і старостинських маєтностях, а також у містечках і корчмах, що належали духовенству. На початку 30-х років XIX ст. цей збір стягувався з старостинських містечок Волинської губернії, зокрема, Ратного – 45 руб. 75 коп. сріблом, Свинюх – 94 руб. 50 коп. сріблом. Із містечка Опалина Опалинського староства, згідно до пожалування “сего староства в 1803 году на 12 лет Дюку де Полиньяку, а потом на 24 года генерал-майору Чаликову без платежа в казну кварты, чоповой с оного староства сбор, по предписанию бывшего государственного казначея Голубцова от 26 февраля 1804 года, основанному на указе Правительствующего Сената 22 января 1803 года, как доход, входящий в корчемную аренду, предоставлен в их пользу” [701, с. 234]. У Київській губернії чопова подать стягувалася із старостинських містечок Димера, Рожева, Катеринополя, Лимоватого і Білозір’я, а також з містечка Фастів, що належало католицькому єпископу. Цей збір був відданий на 4-річне утримання з 1831 до 1835 рр. приватним особам за наступні платежі: 72 руб. у Димері, 200 руб. – у Рожеві, 852 руб. – у Фастові (половина суми вносилася сріблом, половина асигнаціями), 1585 руб. – у Катеринополі, 1905 руб. асигнаціями у Ломоватому й Білозір’ї. Чоповий збір, що стягувався раніше із Чигиринського староства у розмірі 250 руб. на рік, “за всемилостивейшим пожалованием оного староства генеральше Ламбе и детям ея без платежа кварты и прочих в казну доходов, из счёта исключён и более не взимается” [701, с. 234]. Існувала “чопова подать” і в Мінській губернії, а у Подільській після приєднання краю до Російської імперії цей збір взагалі не стягувався. Зваживши всі “за” і “проти”, переслідуючи на меті уніфікацію всього фіскального законодавства, Є. Канкрін запропонував Сенату скасувати “чоповий збір” у Волинській і Мінській губерніях з 1833 р., а у Київській – з

1835 р. по завершенні термінів контрактів на його утримання у відкупі. Залишитися чопова подать мала лише на тих маестностях, які були у приватному володінні на правах і привілеях, наданих колишньою польською владою, “доколе права сии не прекратятся и имена те не поступят действительно в казённое ведомство” [701, с. 235]. Сенат підтримав пропозиції міністра, вказуючи, що “изъяснённое в означеном представлении мнение ваше признав правильным, утвердить, и о приведении онаго в исполнение предписать Волынской, Минской и Киевской казенным палатам указами” [701, с. 234].

За поданням малоросійського генерал-губернатора М. Рєпніна, Державна рада у вересні 1830 р. впорядковує у містах Полтавської та Чернігівської губерній ярмаркові збори, котрі ще за часів генерал-губернаторства О. Куракіна віддавалися на відкуп і не мали стабільних ставок зборів за привезення на ярмарки промислових і продовольчих товарів. Згідно з затвердженою Миколою I думки Державної ради, в містах малоросійських губерній під час ярмарків на відкуп із визначеною законодавцем таксою віддавалися збори з торгівельних місць. Так, зокрема, за сажень з мануфактурних лавок – 7 руб., бакалійних – 6–7 руб., крамарських маленьких лавочок – 2 руб. 50 коп., лавок із фаянсовим та скляним посудом – 7 руб., юхтових лавок (окрім шевських) – 5 руб., лавок із залізними товарами – 5–6 руб. Для інших збори встановлювалися із торгівельної точки – 5 руб. з шевських і ремісничих будок, лавок із простим скляним посудом, милом та дрібного продажу алкоголю; 4 руб. з місця за торгівлю шапками й простими шубами; 10 руб. з хазяїна за продаж льону, а також від палатки за торгівлю квасом і збитнем [747, с. 79].

У вересні 1831 р. імператор затверджує Положення про доходи й видатки губерньського міста Києва та про управління ним і про квартирну повинність. Загалом, відповідно до положення, м. Київ мало шість статей доходів: збори з обивательського нерухомого майна; збори із закладів промисловості; збори з промисловців; окладні доходи від громадського майна і держави, надані місту;

збори з актів, угод і з публічних продаж; випадкові доходи [185, с. 30–31]; податковий характер мали перші–треті й п'яті. Незважаючи на феодальний характер фіскальної, зокрема податкової системи Російської імперії, міські податі й збори віддзеркалювали формування буржуазних відносин у міському середовищі й відхід від станових принципів оподаткування, коли нобілітет м. Києва, у даному випадку російське дворянство й представники української старшини й польської шляхти, котрі отримали права російського дворянства, не мали прямих фінансових зобов'язань перед державою, все ж мали платити збори із своїх міських нерухомостей, а найбідніші мешканці міста, нерухоме майно яких коштувало менше 100 руб., звільнялися від цих повинностей [185, с. 32]. Законодавець встановлював у м. Києві фіксоване оподаткування різних видів підприємницької діяльності, яке мало спільні підходи із подушним оподаткуванням й не залежало на пряму від доходів цих осіб, проте все ж передбачало отримання суб'єктами оподаткування прибутків. Збори з промисловців були платою за право на зайняття тим чи іншим видом діяльності в місті. Так, зокрема, іногородні купці й торгуючі селяни мали сплачувати на користь Києва спеціальний акциз; фабриканти й заводчики з іногородніх купців 1-ї та 2-ї гільдій, котрі тримали в цьому місці лавки, мали записуватися “в гости и нести все городские службы и повинности наравне с местным купечеством” [185, с. 36]. Проте, якщо фабриканти чи заводчики були дворянами, не записаними в купецтво, але тримали в Києві фабрики чи заводи, то мали з кожного з них плати до міської скарбниці від 50 руб. до 100 руб.; для господарів маркітантських промислів встановлювався п'ятирублевий збір, а їхніх робітників – дворублевий; майстри київських цехів мали сплачувати 12 руб. у рік, підмайстри – 9 руб., робітники – 6 руб., а учні – 3 руб.; аналогічними були ставки зборів із тих ремісників, котрі через нестачу майстрів не мали цехів (окрім мулярів, пічників, теслів та штукатурів, які взагалі звільнялися від цього збору); візники – мешканці Києва – за право на цю

діяльність мали платити по 7 руб. з екіпажу, а іногородні – по 10 руб. з кожного коня [185, с. 36–37]. До міської скарбниці також стягувався збір з “эквilibристов, ташеншпилеров и других штукмейстеров, приезжающих в Киев для показания публично представлений и привозимых ими редкостей, взимають акциз по соразмерности выгод, от такового промысла ими получаемого” [185, с. 37]. Окрім названих податкових платежів, згідно з §55 положення, у міський доход цілком передавалися доходи від винних зборів, які на основі вересневого 1810 р. маніфесту належали державі [185, с. 37–38]. Сумарні надходження 1832 р. до міського кошторису Києва складали 220 569 р. 86 коп., з яких 28 627 руб. 23 $\frac{3}{4}$ коп. були надходженнями за борги минулих років, а 192 942 р. 29 $\frac{1}{4}$ коп. – доходами на основі даного положення [17, арк. 172], які мали наступне грошове вираження (додаток X).

Як свідчать наведені дані, 8,01% доходів м. Києва складало оподаткування нерухомого майна міських обивателів, 6,28% – збори з промислових закладів, 4,97% – збори з промисловців, 69,54% – надходження від громадського майна й кошти від казни (з яких 57,20% були коштами, наданими казною за винні відкупи), 0,54% приносили місту збори з актів і угод, а 10,66% – різні випадкові надходження. Таким чином, 77% міських доходів припадало на податкові платежі, які стають основою формування міських кошторисів, а різноманітні приватноправові, або, як їх називали, оброчні статті, втрачають своє вирішальне значення. Міські збори встановлювалися не на подушній чи становій основі, їх обсяг починає залежати від майнового стану мешканців міст, що свідчить про розвиток у середовищі великих міст буржуазних відносин. Проте в цілому в цей період у Київській губернії, навіть з урахуванням м. Києва, податкові платежі складали лише 47,19% доходів міст; значними залишалися надходження від міських млинів – 14,20%; з відсотків за використання міського капіталу – 6,48%; мостів і перевозів – 11,91%; хуторів,

садів, млинів і цегляних заводів розташованих на міських землях – 7,23% [Підраховано на основі: 9, арк. 168 зв.–169].

У 30-х рр. ХІХ ст. міністерство внутрішніх справ поширює на губернські міста практику оподаткування міської нерухомості. Під час розгляду доходів і видатків м. Херсона в департаменті економії і загальному зібранні Державної ради, міністр внутрішніх справ Д. Блудов указував, що для уніфікації міських зборів і залучення до виконання міських повинностей усіх мешканців міст необхідно встановлювати оподаткування й тієї нерухомості, яка не приносила власникам прибутків, адже інакше значна частина мешканців міст, яка мешкала у власних будинках, звільнялася б від цієї повинності. Він пропонував “назначить полупроцентный сбор со всех вообще недвижимых собственности, не исключая и таких, кои ни самими владельцами не занимаются, ни в наймы не отдаются ибо, во-первых, таковые собственности могут принадлежать достаточным людям, кои не должны быть от повинности городу освобождены; во-вторых, могут уклониться от оценочного сбора такие недвижимые собственности, кои случайно были праздными во время произведения оценки” [740, с. 571]. Проте бідні міщани Херсона, як і інших міст, вартість будинків яких була меншою за 100 руб., на переконання міністра, мали звільнитися від будь-якої повинності [740, с. 571]. Усе це лягло в основу затвердженого Миколою І положення про упорядкування доходів і видатків губернського міста Херсону, згідно з яким власники нерухомого майна, залежно від його вартості, мали сплачувати до міської скарбниці від 2 руб. 50 коп. до 100 руб. зборів. Для херсонських купців, міщан-торгівців і ремісників ці збори встановлювалися, як і в інших містах, відповідно до гільдій, щоправда податкові ставки тут були значно меншими, ніж у м. Києві й складали 50 руб. для першої гільдії; 25 руб. – для другої; 10 руб. – для третьої; 5 руб. – для міщан-торговців і цехових [740, с. 575]. Структура херсонських доходів була подібна до київської: лише збори з промислових закладів і промисловців

об'єднувалися в одну статтю. Певні елементи оподаткування доходів фізичних осіб містилися в §30 херсонського положення, коли з повнолітніх іногородніх купецьких дітей і міщан, які перебували на службі херсонських купців, на користь міста стягувалося 5 руб. податі із платні до 500 руб. на рік і 10 руб., якщо вона перевищувала 500 руб. [740, с. 578]. Аналогічними були підходи до оподаткування корабельних майстрів, а для підмайстрів збори були в половину меншими, проте для майстрів, не записаних до цехів, встановлювалися, як і в м. Києві, збори на подушній основі – 10 руб. для господаря й 2 руб. для працівників, а записані в цехи половину від цього – відповідно господарі 5 руб. і працівники 1 руб. [740, с. 578].

Окрім міст Києва та Херсона, в першій половині 1830-х рр., затверджуються положення про доходи й видатки для Одеси (28 листопада 1834 р.) [184] й Харкова (9 липня 1835 р.) [186], які мали таку ж класифікацію дохідних статей. Проте, якщо в цих губернських містах робилася ставка на зростання міських доходів за рахунок податкових надходжень з нерухомого майна, підприємств і підприємницької діяльності, то в інших залишалися старі підходи до цієї проблеми, коли основу кошторису формували здані в оренду міські маєтності й виділені казною кошти з винних відкупів. Як, наприклад, у губернському м. Кам'янці-Подільському. Його доходи 1834 р. складали: 33 500 руб. асигнаціями, надані казною за передані їй 1810 р. винні відкупи; 1500 руб. сріблом оброку від селян міського поселення Кормильча; 1678 руб. 35 коп. асигнаціями акцизів (зборів за підприємницьку діяльність); 2595 руб. асигнаціями й 30 руб. сріблом за надання в оренду міських будинків, хутора і двох міських млинів; 130 руб. асигнаціями за право утримання двох корчем на міській землі за відкупною межею; 746 руб. сріблом збору із міських земель, які віддавалися щорічно в оренду мешканцям за 30 коп. сріблом з кожних $1 \frac{2}{3}$ десятини; 1380 руб. асигнаціями давав чвертьпроцентний збір з купецьких капіталів; 4000 руб. асигнаціями надходили від міст Балти й Могилева в

рахунок зробленої ними позики та 100 руб. від мит за надані місця для будівництва приватних будинків [19, арк. 13 зв.–14]. Отже, всі надходження м. Кам'янця-Подільського становили 43 383 руб. 35 коп. асигнаціями й 2276 руб. сріблом, з котрих 65,24% були платою казни за передані їй доходи від винних відкупів, а інші податкові статті давали 16,63% міських доходів, з яких 10,22% були оброчними платежами селян, тобто власне міські податі й збори давали міському бюджету лише 6,41%. Значно кращою була ситуація із міськими доходами в сусідній із Подільською Волинській губернії і її адміністративному центрі м.Житомирі. Так, зокрема, в 1835 р. доходна частина його кошторису складала 38 715 руб. 15 коп., з яких 11 924 руб. 06 коп. (30,80%) були залишком від минулого 1834 р.; 864 руб. (2,23%) надійшло від млинів, побудованих на міській землі; 555 руб. (1,43%) від міської лікарні; 153 руб. (0,39%) плати за місця, надані приватним особам під будівництво; 730 руб. (1,89%) від здачу в оренду міського нерухомого майна (100 руб. за 2 міські будинки і 630 руб. за перший поверх кам'яного будинку магістрату); 517 руб. (1,33%) акцизів із гербергів, трактирів, харчевень та ін. видів підприємницької діяльності, а також міських ваг; 120 руб. (0,31%) акцизу від селян-торговців; 952 руб. 50 коп. (2,46%) – збори із візників; 110 руб. (0,29%) від побудованих на міських землях кам'яної будки, будинків, погребів, складу, 4 лавок і харчевні; 804 руб. 60 коп. (2,08%) давали міські лавки, 8645 руб. (22,33%) від ¼-відсоткового збору з купців і 13 340 руб. 05 коп. (34,46%) надавалося державою як компенсація за винний відкуп [10, арк. 95 зв.–96 зв.]. Якщо відкинути залишок коштів від минулих років, то доходи м. Житомира 1835 р. становили 26 791 руб. 09 коп., 87,99% яких забезпечували податкові платежі та плата казни за передані їй надходження від винних відкупів. Аналіз податкових надходжень свідчить, що в м. Житомирі податі й збори з промисловості й підприємницької діяльності, окрім ¼-відсоткового збору з купців, були незначними, а оподаткування нерухомості міських обивателів узагалі залишалося поза увагою міських

властей. Волинський цивільний губернатор М. Жуковський у всепідданійшому рапорті до Миколи I від 19 грудня 1835 р. писав про необхідність звертати увагу міських товариств на “увеличения общественного достояния, посредством коего умножали потребности, несомненно развивают все отрасли народной промышленности, – устремили бы, устранить все личные виды, большее внимание к увеличению по возможности городских доходов, как единственного способа к упрочению благосостояния городов” [11, арк. 93 зв.]. Для збільшення міських доходів 2 лютого 1838 р. Микола I затверджує схвалене Державною радою подання міністра внутрішніх справ “о повсеместном введении в пользу городских доходов сбора с протеста векселей, засвидетельствования и явки заёмных писем” [436, с. 70–71].

Проте в імперії в цілому й в українських губерніях зокрема міські товариства не дуже переймалися проблемами збільшення міських доходів, вони навіть не використовували визначені законом доходні статті, на що, наприклад, указував міністр внутрішніх справ Д. Блудов у відношенні до Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора О. Гур'єва, аналізуючи міські кошториси Київської губернії на 1839 р., коли Сквирська, Таращанська, Черкаська, Васильківська й Канівська думи залишили поза увагою доходи від протесту векселів, засвідчення й заяви позикових листів; Сквирська й Канівська – від міських мір і ваг, жодне місто, окрім Києва, не мало встановлених ще в 1834 р. надходжень за клеймування ваг і мір, а м. Київ, для котрого було детально розроблено спеціальне положення про його доходи й видатки, не показало в кошторисі “особой статьи от вычетов из жалования чиновников городских присутственных мест, на основании продолжения V том. Свод. зак. 563 ст., для составления особого пенсионного капитала” [22, арк. 200 зв.]. Аналіз господарства м. Черкас, здійснений повітовим стряпчим, взагалі змальовує жахливий стан міських фінансів на тлі значних зловживань і бездіяльності чинів тамтешньої думи, котрі не опікувалися збільшенням

доходів міста. За свідченнями цього чиновника, міська влада не лише не використовувала передбачені законом міські податкові статті, а й навіть оброчні: “Пахотные земли без торгов раздаются богатым хозяевам в неумеренном количестве и даже некоторым без платежа сами таковыми пользуются, допустили пользоваться значительным количеством тамошнему раскольническому монастырю, а многим бедным в уделе таковых земель отказывают, многим жителям отведены места под постройку домов без взыскания положенных денег, допущены постройки на городской земле трёх бань, скотобойни, одного кирпичного завода и 2-х лавок без всякого платежа в городской доход, и особо на городской земле состоят 22 ветряные мельницы без платежа оброка, и наконец растущая в значительном количестве на городской земле лоза вырубливается жителями без всякого платежа” [23, арк. 6 зв.]. Окрім цього, дума не видавала квитанцій при внесенні платежів обивателями [23, арк. 2 зв.]. Такий негативний стан міських фінансів, був зумовлений, не лише зловживаннями міських властей, не останню роль у цьому, на нашу думку, відіграло ставлення центральної влади до місцевих кошторисів, коштом яких вона намагалася вирішувати питання фінансування різноманітних державних потреб.

Ми вказували на існування в українських і білоруських губерніях у першій половині XIX ст. податей, встановлених ще за часів Речі Посполитої, зокрема, “шилінгового збору” й “чопової податі”, котрі російська влада у кінці 1820-х – 1830-х рр. намагалася скасувати. Проте, у відношенні міністра внутрішніх справ О. Строганова від 27 травня 1840 р. до київського, подільського й волинського генерал-губернатора Г. Бібікова зазначалося, що існуючі в містах і містечках приєднаних від Польщі губерній різноманітні збори, такі, як “возове”, “вагове”, “акцизне”, “брамне”, “брукове”, “плавуче”, “чопове”, “торгове”, “ярмаркове” та ін., засновані переважно на давніх постановах або контрактах і на добровільних засадах. Тому, “признавая невозможным

приступить к какому либо по сему предмету решительному распоряжению Комитет (міністрів – В.О.), согласно с заключением министра финансов, полагал, в отношении к городам и казенным местечкам, в коих существуют подобные сборы, предоставить кому следует, при рассмотрении годовых смет доходов и расходов, определить в точности, какие сборы могут быть заменены, не утверждая однако ж ныне постоянных для сего правил, так как сие, по местным обстоятельствам может подлежать изменению, по городам же и местечкам, принадлежащим частным лицам или состоящим во временном у них владении, объявить, что все сборы, не согласующиеся с государственными узаконениями или не основанные на не сомнительных привилегиях, контрактах, условиях и добровольном согласии жителей вольного состояния, должны быть признаны не законными, но не принимая для приложения сего правила какой либо общей меры, предоставлять по возможности жалобам и спорам каждое дело в частности судебному разбирательству, как для уничтожения самовольных сборов, так и для виновных наказанию” [30, арк. 1 зв.–2]. Отже, й у 40-х рр. XIX ст. в містах і містечках українських та білоруських губерній продовжували існувати податі й збори часів Речі Посполитої, а міське оподаткування в імперії Романових і надалі залишалося не лише не уніфікованим, а й не впорядкованим, зберігаючи традиційні підходи до формування міських доходів.

Вище зазначалося, що однією з найвагоміших статей міських доходів у Російській імперії в першій половині XIX ст. було надання казною містам частини надходжень від питних відкупів. Проте хронічні податкові недоїмки міщан поставили їх під загрозу. У 1845 р. Державна рада і Микола I підтримавши пропозицію міністра фінансів Ф. Вронченка, внесли зміни до Ст.494 Зводу статутів про податі, згідно з якими, якщо на міщанських товариствах будуть рахуватися недоїмки, “то пополнение оных производится, между прочим, и из следующих городам от казны платежей” [397, с. 436].

Таким чином, держава повернулася до норми майже сорокарічної давнини, яка містилася в липневому 1806 р. указі, який, проте, не був обнародований і не ввійшов ні до Повного зібрання законів, ні до Зводу законів [397, с. 435]. Внесені законодавцем зміни до 494 ст., з одного боку, ставили під загрозу виконання міських кошторисів, адже фінансові зобов'язання міст і натуральні повинності міщан у випадку недофінансування казною визначених статей не переглядалися, замість зменшення суми недоїмок по державним податям отримували дефіцити міських бюджетів і можливий підрив міського господарства, але, з іншого боку, зменшення державної допомоги змушувало міста більш раціонально використовувати наявні в них джерела доходів й вводити нові, дозволені законом податкові статті, такі, як збори з міської обивательської нерухомості, з підприємницької діяльності та ін., які, посилюючи податковий тиск на міські товариства, все ж спряли розвитку в них буржуазних відносин. Опинялися під загрозою міські кошториси й через різноманітні форс-мажорні обставини, зокрема, пожежі, котрі були справжнім бичем переважно дерев'яних міст. Пожежа в м. Луцьку 1845 р. призвела до такого зменшення міських доходів, що місто не могло профінансувати найнеобхідніші видатки, унаслідок чого міський магістрат подав до губернського правління свої пропозиції про посилення доходів міста шляхом стягнення грошових зборів із лавок, продавців харчових продуктів, постійних дворів та ін. [24, арк. 6].

Розвиток промисловості й торгівлі звертають особливу увагу владних структур на можливість збільшення міських доходів від зборів за відведення торгівельних місць для ярмарків, такси котрих мали затверджувати цивільні губернатори й генерал-губернатори [597, с. 109], а у містах відомства військових поселень ці функції покладалися на військове керівництво. Так, наприклад, начальник штабу 3-го резервного кавалерійського корпусу генерал-майор В. фон Лауніц в березні 1846 р. наказував Єлисаветградській міській

думі терміново надати йому відомості про порядок збору грошей під час ярмарок у місті, при цьому необхідно було пояснити, “выгодны ли эти сборы, что бы оставить их на будущее время, или судя по возрастающей промышленности предполагается оные увеличить, и в каком количестве, с каждой статьи отдельно” [81, арк. 2 зв.].

Вище ми неодноразово вказували, що податкові заборгованості були не лише постійною вадою російської податкової системи, а й навіть стали характерною її рисою. Міські податі й збори не були винятком. Проблема міських недоїмок стає настільки вагомою, що восени 1850 р., за поданням міністра внутрішніх справ Л. Перовського, розглядалася на засіданнях департаменту економії та загальному зібранні Державної ради й Сенату, які дозволили губернським правлінням “безнадёжныя взыскания в пользу городов, не превышающия по установленным городским сборам 7 рублей, а по прочим статьям городских доходов и по начетам 30 руб. сер., ... по надлежащем удостоверении о невозможности произвести сии взыскания и при неимении в виду никаких средств к их возмещению, слагать со счетов, не спрашивая разрешения высшего начальства” [449, с. 230]. У містах військового відомства право списувати міські недоїмки отримує в червні 1856 р. загальне присутствіє департаменту військових поселень, щоправда, їх сума не мала перевищувати 1 тис. руб. сріблом.

Новий етап еволюціонування міських фінансів у Російській імперії настає з середини 1850-х рр., коли новий цар Олександр II призначив керівником міністерства внутрішніх справ С. Ланського, котрий займався не просто затвердженням міських кошторисів, а передусім їхнім вивченням на предмет відповідності російському законодавству. Так, наприклад, лише по Подільській губернії він звертав увагу Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора І. Васильчикова та інших місцевих урядовців на незаконне включення до доходної частини кошторису м. Проскурова сум із залишкового

міського капіталу, які зберігалися в приказі громадського піклування й не мали права використовуватися без узгодження із міністром [27, арк. 14–14 зв.], у м. Сальниці – зборів із торгуючих міських обивателів, іногородніх євреїв-ремесників та візників, які постійно перевозили купецькі продукти, вказуючи, що “приведённые местным начальством к помянутым статьям дохода постановления не могут служить достаточным основанием в их правильности” [27, арк. 22]. У першому випадку С. Ланський погодився із наданими аргументами І. Васильчикова й губернського правління і дозволив залишити в доходній частині проскурівського кошторису на 1855 р. 459 руб. 35 коп. залишкового капіталу, проте вказав генерал-губернатору на “недопущении на будущее время подобных отступлений от предписанного законом порядка” [27, арк. 28 зв.]. Щодо зборів по 10 руб. із торгуючих міщан, по 3 руб. 06 коп. із іногородніх євреїв ремісників і по 22 руб. 50 коп. із візників, які постійно перевозили купецькі продукти [27, арк. 30], то Подільське губернське правління вилучило їх із кошторису м. Сальниці [27, арк. 31].

Влітку 1859 р. Олександром II за поданням С.С. Ланського затверджуються нові підходи до впорядкування доходів і видатків м. Одеси. Так, для їх зрівняння збільшувалися ставки міських зборів, зокрема замість 30 коп. з десятини міської землі, наданої приватним особам під садки чи господарчі заклади встановлювався 1 руб., на чверть відсотка зріс збір із нерухомого майна міських обивателів і складав $\frac{3}{4}\%$ від його оціночної вартості, зросли також збори з винарень і кондитерських, які раніше становили 7 руб. 15 коп., до 25 руб. для перших і 14 руб. 30 коп. з останніх [725, с. 602]. Окрім цього, незважаючи, що пройшло майже половина року, з 1 січня 1859 р. встановлювалося 11 нових річних зборів, зокрема: 1) тривідсотковий збір від ціни свідоцтв купців усіх трьох гільдій, для утримання Одеського комерційного суду; 2) 15 руб. з прикажчиків 1-го класу; 3) 57 руб. 14 коп. з біржових і корабельних маклерів, біржових нотаріусів і диспашерів; 4) 30 коп. за кожного

працівника і 15 коп. за працівницю з утримувачів фабрик і заводів у межах міста*, а для закладів із використанням парових машин цей збір стягувався із розрахунку 8 робітників за одну машину, тобто 2 руб. 40 коп.; 5) 10–20 руб. з ремісничих майстрів; 6) 30 руб. з утримувачів постійних дворів у перших двох частинах міста, а в інших 15 руб.; 7) 10 руб. з погребів, які торгували російськими виноградними винами; 8) 30 руб. з лавок, погребів і виставок для продажу фруктів і розсилці їх по місту у першій частині міста, а в інших по 10 руб. із закладу; 9) 17 руб. 14 коп. із утримувачів громадських лазень; 10) 5 коп. з кожної чверті підйомної сили підвізних човнів у Одеському порту й 11) 10 коп. з кожного ласту місткості каботажних суден, які приходили до Одеського порту [725, с. 602–603].

Проблема дефіцитності міських кошторисів була типовою для більшості губернських міст Російської імперії, на плечі яких держава переклала значні видатки з утримання місцевих владних структур, тому губернські правління зверталися до міністра внутрішніх справ з проханням збільшення ставок існуючих міських зборів та введення нових. Так, наприклад, Київський, Волинський і Подільський генерал-губернатор І. Васильчиков у жовтневому 1859 р. рапорті до С. Ланського вказував, що доходи м. Житомира недостатні для покриття всіх необхідних видатків, тому Волинське губернське правління пропонувало встановити збори з концертів, за виклик пожежної команди й за випас худоби на міському вигоні, але генерал-губернатор вважав такі нововведення недоречними, а стосовно штрафу за виклик пожежної команди навіть шкідливими [29, арк. 1–2], проте кінцеві рішення з цього приводу мав прийняти міністр внутрішніх справ. Але локальні підходи до впорядкування міських фінансів, особливо податків і зборів, не могли вирішити весь комплекс цих проблем, тому міські фінанси, як і загальнодержавні та земські потребували

* Законодавець наголошував, що фабриканти й заводчики “обязаны вносить сей сбор из собственных своих сумм, не удерживая оного ни в коем случае из условленной с рабочими платы”.

нагального реформування, яке можливо було розпочати лише після знищення основ феодального ладу – кріпацтва. Селянська реформа 1861 р. започаткувала буржуазні перетворення в Російській імперії, серед яких фінансові, а в тому числі й податкові, займали одне з найвагоміших місць, проте це вже тема іншого дослідження.

6.3 Мирські збори

Переведення значної частини сільського населення лівобережних та південноукраїнських губерній у розряд державних та організація управління ними згідно з указом Павла I про волосне правління, сприяли поширенню на їх терени мирської організації господарства, коли для утримання селянських виборних адміністрацій (платня їх чинам, оплата діловодства та ін.) збиралися спеціальні мирські збори. На Правобережжі, де основна маса державних селян перебувала на так званому “господарчому становищі”, якщо селянська община номінально й існувала то її діяльність не була законодавчо регламентована, проте, поряд із подушним і земськими зборами із державних селян стягували й мирські збори [152, арк. 72–75].

Вище ми вказували на безлад, котрий панував у царині місцевих зборів (земських і міських) у Російській імперії, але мирські збори з державних селян перевершували всіх їх разом узятих. Закон 1797 р. встановлював фіксований розмір платні волосному голові, старшині й писарю, проте інші статті видатків залишалися на розсуд сільського сходу, що, безперечно, створювало підґрунтя для фінансових зловживань членів сільських і волосних правлінь. Певні тенденції до контролю імперськими чиновниками мирської казни мають місце з початку XIX ст. Ці заходи, як справедливо вказує російська дослідниця Н. Суворіна, “являлись одним из элементов более широкой программы по упорядочиванию и уравнению повинностей в целом” [1031].

Якщо законодавець встановлював ставки подушного й оброку, а земські повинності регулювалися кошторисами, то мирські збори, які формально призначалися мирськими сходами й затверджувалися Казенними палатами, відкривали “широчайшее поле для обогащения губернских и уездных чиновников, волостных голов и старшин, волостных и сельских писарей, сельских старост, сборщиков податей и других представителей местной администрации” [886, с. 329]. Безпосереднє регламентування мирських зборів на законодавчому рівні відбулося лише в листопаді 1833 р., коли вони були одними із чотирьох санкціонованих державою грошових зборів із державних селян. Законодавець давав наступне визначення мирських зборів: “Сборы, потребные на удовлетворение разных частных надобностей мирского общества казённых поселян, как то: на жалование сельскому начальству, на починку и постройку запасных сельских хлебных магазинов, на караульных при церквах, на содержание в училищах крестьянских мальчиков, приготовляемых в должности писарей, на исправление натуральных повинностей наймом или подрядом, когда поселяне не могут сами оных исполнить натурою, и прочие тому подобные” [448, с. 699]. Тоді ж, як указувалося в другому розділі, для більш зручного стягнення податей і зборів із державних селян казенні поселення, котрі складали волость, поділялися на дільниці або сільські мирські товариства. Законодавець поділяв мирські збори на обов’язкові й добровільні: – перші стягувалися для визначених законом потреб, зокрема на утримання сільських запасних хлібних магазинів, пожежного інструменту, ремонт місцевих доріг, мостів, перевозів, платню сільським виборним тощо, а другі витрачалися на будівництво й ремонт церков, шкіл та інших громадських будівель, наймання сторожів та ін. Ставки мирських зборів не були сталими, вони залежали від потреб того чи іншого сільського товариства й відрізнялися не лише в різних регіонах імперії чи в губерніях, а й навіть у межах однієї волості.

Проблема впорядкування мирських зборів не була вичерпана законом 1833 р., влада до неї знову повертається після створення міністерства державних маєтностей та його місцевих підрозділів. Під час створення Херсонської палати державних маєтностей виявилось, що казенній палаті відомі були лише збори для оплати навчання для підготовки на посади писарів хлопчиків, а щодо зборів на інші потреби, “до сведения ея доводимо не было; при ревизии обнаружилось, что мирские сборы существуют по многим селениям и не только без утверждения палаты, по некоторым местам и без составления на них приговоров” [151, арк. 9–9 зв.]. Під час ревізування Катеринославської губернії були виявлені документи, які вказували фактичне призначення мирських зборів, а не декларовані законодавцем. Ці статті видатків, опубліковані академіком М. Дружиніним, свідчать про довільне використання представниками волосних і сільських правлінь надходжень від мирських зборів. Так, зокрема, вони витрачалися на купівлю горілки для чиновників, які слідували через ці адміністративні одиниці, підкупи стряпчого грошима й подарунками (баранцями, борошном), підкупи ревізорів із казенної палати, “гостинці” повітовому скарбнику при здачі податей, купівлю в шинку горілки для виборів голови й писарів та ін. [886, с. 330–331].

У преамбулі іменного указу Миколи I від 20 березня 1840 р. наголошувалося, що імператор вирішив, визнавши “за благо производимые ныне с государственных крестьян сборы на частные земские повинности, на мирские расходы и на пособие в пожарных случаях, для отвращения различных неудобств, от разделения их происходящих, соединить в один общественный сбор, подвергнув употребление оного особым правилам и отчётности” [667, с. 163]. Проте у примітці до §16 цього указу зазначалося, що збори на добровільній згоді на різні предмети, в тому числі й на справляння натуральних повинностей, залишалися на існуючих до цього правилах. Тому навіть після об’єднання усіх місцевих зборів із державних селян у єдиний громадський збір,

на мирських сходках продовжували приймати рішення про стягнення додаткових зборів на ті чи інші потреби. Так, наприклад, у лютому 1843 р. мирськими товариствами казенних сіл Великої Олександрівки Олександрівської волості та Вишві Кам'янської волості Херсонського повіту Херсонської губернії було вирішено наймати десяцьких, замість відбування цієї повинності натурою, для чого в першому мали збирати по 6 ½ коп. з кожного із 305 дворів [130, арк. 2], а в другому – по 3 коп. з наявних 730 ревільських душ [130, арк. 12]. Ці мирські вироки були підтримані окружним управлінням та губернською палатою державних маєтностей.

Незважаючи на вкорінення в товариствах державних селян практики збору додаткових коштів на різні потреби, міністерство П. Кисельова продовжувало політику уніфікації й впорядкування грошових повинностей підвідомчих йому селян, тому в грудні 1843 р. імператор, за поданням міністра державних маєтностей, як експеримент, дозволяє засновувати мирські капітали державним селянам Санкт-Петербурзької, Чернігівської, Полтавської, Катеринославської і Гродненської губерній. Мирські капітали дозволялося витратити на побудову й ремонт церков і громадських будівель; відшкодування при переносі приватних будівель під час благоустрою сіл; облаштування сільських доріг, гребель, колодязів і водопоїв; купівлю кращих порід худоби для громадської череди; купівлю землеробських знарядь та насіння, а також інші видатки для покращення землеробства; сплату податей за вибулих чи злидених селян; облаштування й утримання лікарень та богоділень; допомогу розореним селянам у вигляді процентної чи безпроцентної позики [292, с. 793].

Проте мирські збори й надалі існували в частині державних сіл. Так, зокрема, бланки рапортів про стан державних маєтностей у розділі “Грошові повинності” поряд із подушним, земським і громадським зборами містили й графу “Мирські збори”, щоправда, вони стягувалися не у всіх волостях. Візьмемо для прикладу Херсонську губернію, де кожний п'ятий селянин

належав відомству П. Кисельова [886, с. 313]. У 1844 р. згідно з рапортами начальників окружних управлінь палаті державних маєтностей, ситуація зі стягненням мирських зборів у ній була наступною: із чотирьох волостей Тираспольського округу вони були відсутніми лише в Малаєштській і окремому Іванівському сільському товаристві, а в Херсонському й Ананьївському окрузі їх не було взагалі, хоча раніше стягувалися [129, арк. 11–19 зв.]. Проте рапорти сільських товариств і волосних правлінь свідчать, що мирські збори все ж стягувалися в Явкинській волості й окремому Інгульському сільському товаристві Херсонського округу [129, арк. 29 зв., 32 зв.], в Тираспольському окрузі вони існували у всіх волостях, у тому числі й Малаєштській, де мали зібрати 248 руб. 47 ½ коп. мирських зборів [129, арк. 55 зв.]. Лише звіти волосних і сільських управлінь Ананьївського округу не містять відомостей про мирські збори й відповідають задекларованому в рапорті окружного начальника, хоча й не факт, що ці збори були відсутніми взагалі, а не збиралися незаконно. Щодо офіційно задекларованих палаті державних маєтностей ставок мирських зборів, то вони в порівнянні із іншими грошовими зборами були незначними, про що свідчать наступні дані:

Таблиця 6.1

**Ставки грошових збірів з державних селян на одну ревізьку душу в
Херсонській губернії 1844 р. (в рублях)**

[Складено на основі: 129, арк. 13 зв., 16 зв., 19 зв.]

Округ	Подушне й оброк		Земський збір		Громадський збір		Мирський збір		Сумарні збори	
	руб.	коп.	руб.	коп.	руб.	коп.	руб.	коп.	руб.	коп.
Тираспольський	3	53	0	47	0	75	0	2	4	77
Херсонський	1	75	0	29 ¼	0	42 ¼	–	–	2	46 ½
Ананьївський	3	53	0	52	0	75 ½	–	–	4	80 ½

Мирські збори існували навіть у Таврійській губернії з кримських татар. Так, зокрема, на мирській сходці Ускутського сільського товариства Алуштинської волості Сімферопольського округу 29 червня 1844 р. згідно з вимогою волосного правління приймається рішення про додатковий збір із 885 ревізьких душ цього товариства по 4 $\frac{1}{4}$ коп. для зарплати 5-и соцьким [49, арк. 4], при цьому громадський збір вони платили, як і всі, хто належав відомству державних маєтностей.

Поняття “мирські збори” фігурують і в грудні 1844 р. в Правилах про порядок стягнення грошових зборів з державних селян [201, с. 836] і в Настанові палатам державних маєтностей і казенним про порядок ревізування податних зошитів сільських збирачів і шнурових книг волосних правлінь у частині грошових зборів із державних селян, затверджених Миколою I 30 квітня 1845 р. Норми першого з названих законодавчих актів у повному обсязі увійшли до т.V. Зводу законів 1857 р. видання, вказуючи, що грошові збори з державних селян поділялися на 4 види: загальні збори, приватні казенні стягнення, мирські збори й рекрутські грошові збори [789, с. 202]. Під мирськими зборами законодавець називає “сборы на исправление натуральных повинностей по желанию некоторых сельских обществ, или отдельных селений, а также и на другие собственно до них относящиеся расходы, начальством разрешённые” [789, с. 202]. Отже, влада, з одного боку, розуміючи феодальний характер натуральних мирських повинностей, сприяє їх заміні грошовими зборами, проте з іншого, – майже не втручається в цей процес, віддавши повноваження місцевим органам управління державними селянами, зокрема, волосним і сільським правлінням, створюючи нові можливості для зловживань, адже законодавець не давав чіткого визначення предметам мирських повинностей. Отримавши, таким чином, на височайшому рівні індульгенцію на існування мирських зборів, практика їх стягнення з різних категорій державних селян продовжується й далі, щоправда, у вираках мирських сходок звучать тези

про переваги, які отримували селяни від заміни натуральних грошовими повинностями. Так, зокрема, волосні виборні Алуштинської волості Ялтинського повіту Сімферопольського округу 7 жовтня 1845 р. на волосній сходці, перевищуючи надані законом таким зібранням повноваження, виносять мирський вирок, в якому вказують, що вони як уповноважені від поселян переконалися, що переведення деяких натуральних повинностей в грошові матиме значну користь для домашнього господарства, “сопряжённую с личным спокойствием” [51, арк. 18].

Таким чином, після введення в 1840 р. для державних селян громадського збору, котрий мав охоплювати всі місцеві збори, в тому числі й мирський, останній не зник, він продовжував існувати й надалі, в частині добровільних, особливо після виходу у світ законодавчих актів кінця 1844 – середини 1845 рр., мирські збори розвивалися, замінюючи натуральні повинності. Мирські й громадські збори, як і всі податкові платежі в Російській імперії, мали тенденцію до зростання. Щоправда, в західних губерніях (Віленській, Вітебській, Волинській, Гродненській, Київській, Ковенській, Мінській, Могилівській і Подільській) на відміну від великоросійських, до яких законодавець також відносив у середині XIX ст. й усі інші українські губернії, громадські збори зменшувалися, про що свідчать наступні дані:

Таблиця 6.2

Ставки громадського збору в 1853–1859* рр.

[Складено на основі: 379, с. 77–80; 615, с. 45–48; 746, прил. с. 10 – 15]

Губернії	Ставки громадського збору (в коп.)		
	1853 р.	1856 р.	1857 р.
Катеринославська	51	43	54 ¼

* Ставки затверджувалися на триріччя.

Полтавська	53 ½	51	57 ½
Таврійська	58 ¼	50 ½	61 ¼
Харківська	53 ½	50 ¾	56 ¾
Херсонська	64 ¾	55 ¼	66 ¼
Чернігівська	55 ¾	50 ¾	56
<i>У середньому по великоросійських губерніях</i>	56	54 ½	58 ½
Волинська	70	67	59
Київська	72	65	57
Подільська	72	68	54
<i>У середньому по західних губерніях</i>	69 ½	66	58 ¾

Згідно з положення від 19 лютого 1861 р., до мирських повинностей відносили лише ті, котрі стосувалися внутрішніх потреб волосних або сільських товариств [784, с. 72].

Отже, на початку XIX ст. місцеві податі, збори та грошові повинності в губерніях Російської імперії, в тому числі й українських, були найменш упорядкованими, що створювало підґрунтя для значних зловживань у цій галузі, особливо виборних посадовців – членів міських дум чи магістратів та представників селянських адміністрацій. Проте перекладання фінансування потреб державного значення на рахунок земських і міських коштів, через постійні негаразди казни, особливо зростаючу дефіцитність бюджету держави, з одного боку, збільшувало фіскальний тиск на населення, а, з іншого, змушувало владу не лише їх впорядковувати, а й шукати нові підходи до цієї проблеми, руйнуючи прокрустове ложе архаїчної подушної податкової системи. Саме місцеві, зокрема, міські податі й збори, вийшли за межі податних станів і розширили не лише коло суб'єктів, а й об'єктів оподаткування. Проте часткові

й переважно локальні заходи центральних та місцевих владних структур, такі, як оподаткування міської нерухомості усіх верств населення деяких міст, коли розмір податкового платежу залежав від майнового стану платника; градація зборів із цехових майстрів і підмайстрів за їхніми доходами; введення земельних зборів; заміна натуральних повинностей грошовими та ін. не могли вирішити весь комплекс проблем місцевого оподаткування. Тому місцеві податі, збори та інші повинності потребували нагального комплексного реформування, котре можна було розпочати лише після ліквідації основ феодального ладу – кріпацтва та відмови від подушної податкової системи, яка лежала в основі як загальнодержавного, так і місцевого оподаткування.

ВИСНОВКИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У результаті проведеного дослідження ми дійшли наступних висновків:

1. Проблеми історії податкової політики російського царизму у “великоросійських”, а особливо в “неросійських” регіонах, які в тодішньому імперському законодавстві визначалися як “на особьх по правам и привилегиям их основаниях”, належать до найменш досліджених у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

2. Для забезпечення реалізації податкової політики урядів Російської імперії в губерніях була створена ціла система державних та самоврядних органів, серед яких провідне місце посідали казенні палати, адже саме в них до реформування управління державними селянами П. Кисельовим зосереджувалося все фінансове управління губерній. Особиста відповідальність за своєчасне надходження податей і ліквідацію недоїмок покладалася на губернаторів, а службове благополуччя цих чиновників багато в чому залежало від успіхів чи невдач на цій ниві. Досить вагому роль у здійсненні податкової політики відігравали підрозділи поліції, адже ні міністерство фінансів, ні міністерство державних маєтностей не мали власних органів примусу. Намагання держави забезпечити своєчасне й у повному обсязі надходження державних податей і земських повинностей, не обтяжуючи себе створенням спеціальних податкових органів, перекладаючи всю роботу на самоврядні сільські й міські структури та на поміщиків, створювали підґрунтя для зловживань при зборі податей, посилюючи фіскальний тиск на населення. Можна стверджувати, що російська влада в дореформений період не намагалася створити дієвого податкового апарату, адже для урядовців головним була максимальна простота й дешевизна податкового адміністрування, навіть його безоплатність. Саме простота адміністрування подушної системи провокували

Санкт-Петербург на існування “дешевого” податкового апарату. Значною вадою фінансового, в тому числі й податкового, управління була відсутність єдиного міністерства, що особливо негативно відбивалося на формуванні державного бюджету. Зосередження важелів фінансового управління й контролю в одному міністерстві забезпечує дієвий контроль за реалізацією фінансової, в тому числі й податкової, політики багатьох держав світу. В Україні система органів державного фінансового контролю знаходиться на стадії формування, існує ряд автономних органів – Міністерство фінансів, Державні податкова адміністрація та митна служба й ін. Сучасній вітчизняній практиці ще треба буде оволодіти досвідом, нагромадженим людством, коли система державних органів вибудовується не під окремих осіб, а насамперед для ефективної реалізації функцій держави, зокрема й фіскальних.

3. Податкова політика Російської влади в українських губерніях у першій половині XIX ст., тобто в період після знищення інститутів української автономії на Слобожанщині, Лівобережжі й Запорожжі та приєднання Правобережжя й Південної України, мала незначні відмінності від тієї, що провадилася у російських етнічних губерніях. Вона була типовою для нових “неросійських” територій і залежала від багатьох внутрішніх і зовнішніх чинників, зокрема ставлення місцевих еліт до царату, їх сепаратистських і автономістських проявів, економічного стану регіону, ймовірної військової загрози ззовні тощо. Проте, найбільш вагомим чинником, який безпосередньо впливав на формування засад податкової політики, були особистості російських імператорів – Олександра I, Миколи I, Олександра II, а також вищих державних урядовців – М. Сперанського, Д. Гур’єва, Є. Канкріна, П. Кисельова. Так, М. Сперанський і Д. Гур’єв вбачали покращення фінансового стану держави шляхом посилення податкового тиску. А саме за часів керування міністерством фінансів Д. Гур’єва, неодноразово підвищуються ставки подушного, оброчної

податі, гільдійських зборів, вводяться додаткові збори на розвиток шляхів сполучення, посилюється фіскальний тиск на козацтво Лівобережжя.

4. Податкова політика російського самодержавства в українських губерніях, як і в імперії у цілому, мала регіональні особливості. Так, на Слобожанщині й Лівобережжі вона суттєво відрізнялася від інших регіонів України наявністю особливих груп населення – військових обивателів і козацтва. У містах правобережних губерній, як білоруських і прибалтійських, тривалий період існували залишки польської фіскальної системи. Певної специфіки у провадженні податкової політики в цих регіонах надавала також значна кількість єврейських містечок. Південна Україна через своє особливе значення у геополітичних планах Російської імперії в другій половині XVIII – на початку XIX ст. за кількістю податкових пілг взагалі не мала аналогів у державі.

5. Недосконалість встановлення кількості ревізьких душ, без врахування демографічних змін, породжувала феномен “мертвих душ”, коли за померлих між ревізіями необхідно було общинам чи поміщикам платити податі. Саме цей правовий казус зумовив багато афер, одну з яких висвітлив М.Гоголь у поемі “Мертві душі”. На основі подушної системи встановлювалися також ставки оброчної податі для державних селян, земських, мирських та інших зборів, окрім цього, подушне не розподілялося окремо, а розкладалося разом із усією сумою належних зборів, тим паче, що й уряд своїми розпорядженнями кінця XVIII – початку XIX ст. включив до нього платежі на розвиток шляхів сполучення, на утримання “присутственных” місць, а для українських, прибалтійських та білоруських губерній і області Війська Донського ще й збір за право винокуріння.

6. Постійне збільшення ставок подушного й оброчної податі у кінці XVIII – першій половині XIX ст. призводило до перевищення податкових зобов’язань над платоспроможністю значної частини підданих. Зловживання виборних адміністрацій, архаїчні методи господарювання з низькою або взагалі

відсутньою агрокультурою, неврожайні роки й нестабільні ціни на збіжжя породжували постійні недоїмки у сплаті державних податей. В Україні не було жодного регіону, який не мав податкових заборгованостей, навіть у пільгових південних губерніях ця проблема стояла досить гостро. Якщо подушна система оподаткування могла бути прийнятною для кріпосницького суспільства, то вона суперечила організації життя міських і містечкових громад, члени яких, будучи особисто вільними людьми й залишивши свої товариства, прирікали інших до сплати за них подушних податкових зобов'язань.

7. Більш прогресивним було оподаткування торгівельно-промислового населення міст – купців, об'єднаних у гільдії. Посилення податкового тиску на купецтво в останньому десятиріччі XVIII – перших двох десятиліть XIX ст. шляхом збільшення податкових платежів до 4,75% від оголошених капіталів призвело до того, що частина купців третьої гільдії, гільдійські збори для котрих складали 478 руб. у рік, переходили в стан міщан і вели торгівлю без оголошення капіталу, сплачуючи лише 8 руб. 30 коп. подушного, що мало негативні наслідки як для державних фінансів, так і для розвитку різних галузей вітчизняної економіки. Гільдійська реформа Є. Канкріна (1824 р.) не лише виправила цю негативну ситуацію, зменшивши податковий тиск на купецтво в 1,46–1,99 рази в імперії, а в переважній частині українських губерній – навіть у 2,77 рази для купців третьої гільдії, але й надала імпульсу розвитку торгівлі, промисловості, формуванню буржуазних відносин і зростанню чисельності купецтва, хоча гільдійські збори в порівнянні із подушними податями залишалися досить значними. Надання фіскальних пільг купецтву в 20–30-х рр. XIX ст. мало позитивні наслідки для аграрно-сировинної Російській імперії в розвитку міст, торгівлі й промисловості, тому ця практика використовувалася і в наступних десятиріччях.

8. Податкова політика Російської імперії визначалася не лише становим підходом, існувало оподаткування за релігійною належністю та етнічним

походженням. Так, наприклад, для євреїв у кінці XVIII – середині XIX ст. встановлювалися спеціальні збори. Кримські татари до 1829 р. взагалі звільнялися від сплати державних податей, лише в 1832 р. татари-селяни Кримського півострова майже зрівнюються в платежі подушного із іншими категоріями державних селян, але оброчна подать на них так і не була поширена. Значні фіскальні преференції мали поселення та колонії з іноземців, які визначалися у кожному окремому випадку відповідним законодавчим актом. Навіть після завершення пільгових років колоністи не зливалися із масою податного населення імперії, а зберігали значні особливості в оподаткуванні. Ті з них, котрі жили на казенних землях, не підлягали подушному оподаткуванню, на подушній основі вони лише сплачували збори – накладні до подушного, зокрема на утримання водних і сухопутних шляхів сполучення та на утримання “присутственных” місць. Проте колоністи, які мешкали на власних чи поміщицьких землях, обкладалися подушними податями так само, як поміщицькі селяни. Після підвищення податкових ставок у грудні 1861 р. податкові платежі на рівні державних селян (1 руб.) були лише в частини іноземних переселенців.

9. Найбільш вагомим у фіскальному відношенні серед непрямих податей і зборів в імперії Романових був так званий питний дохід, тобто оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем, а гуральництво було чи не найрозвинутішою галуззю промисловості. Якщо в російських губерніях існувала відкупна система стягнення податей з алкоголю, то в українських був хоча б частковий вільний продаж спиртних напоїв, із специфічною системою його оподаткування, що створювало для владних структур значні труднощі в її адмініструванні. Саме через це українські терени, разом із губерніями Білорусії та Прибалтики, протягом усього дореформеного періоду зберігали назву “привілейованих губерній”. Наявність в українських регіонах навіть обмеженої відкупної системи мало негативні наслідки як для населення, так і для держави, адже

споювання і, як наслідок, розорення перших провокувало накопичення недоїмок прямих податей. Відкупна система породжувала значні зловживання відкупників, податкові заборгованості декого з них перед державою ставали хронічними, відтак відкупи стають одним із найбільших джерел накопичення первісного капіталу. Проте найбільшим фіскальним недоліком відкупів було те, що держава отримувала значно менше від того, що визискували у населення відкупники. Тому відкупи були приреченими, а оподаткування виробництва й продажу алкоголю стане одними із перших об'єктів реформ Олександра II.

10. У дореформений період місцеве оподаткування, незважаючи на всі спроби влади, було найменш упорядкованою складовою податкової системи держави Романових і слугувало цариною різноманітних зловживань чиновників місцевих імперських та виборних адміністрацій. У кінці XVIII – на початку XIX ст. земські й міські повинності перебували в аналогічному стані, не було уніфікації ні в їх обліку, ні в звітності по них, як у Російській імперії в цілому, так і в українських губерніях зокрема. Питання системного перегляду земських повинностей виникло лише внаслідок підготовки й проведення селянської реформи 1861 р., адже вони перебували в непорушному зв'язку із кріпосним правом. Якщо законодавець встановлював ставки подушного й оброку, а земські повинності регулювалися спеціальними кошторисами, то мирські збори формально призначалися мирськими сходами й затверджувалися казенними палатами. Усі спроби владних структур впорядкувати цей місцевий фіскальний інститут виявилися не дієвими, а мирські збори навіть у пореформений період залишалися цариною різноманітних зловживань місцевих адміністрацій, особливо сільських. У містах і містечках українських та білоруських губерній, навіть у 40-х рр. XIX ст., продовжували існувати податі й збори часів Речі Посполитої, а міське оподаткування в імперії Романових і надалі залишалося не лише не уніфікованим, а й не впорядкованим, зберігаючи традиційні підходи до формування міських доходів, зміна яких була пов'язана із приходом до влади

Олександра II й розпочатим ним курсом реформування держави. Незважаючи на феодальний характер податкової, системи Російської імперії, міські податі й збори все ж віддзеркалювали формування буржуазних відносин у міському середовищі й відхід від станових принципів оподаткування, коли нобілітет, у даному випадку російське дворянство й представники української старшини й польської шляхти мали платити збори із своєї міської нерухомості, а найбідніші мешканці міста, нерухоме майно яких коштувало менше 100 руб., звільнялися від цих повинностей. Оподаткування міської нерухомості спочатку в Санкт-Петербурзі, Одесі й Києві, а згодом і в інших губернських містах, було досить прогресивним заходом у податковій політиці Російської імперії першої половини XIX ст. Найголовнішим у цій податковій новелі було те, що розмір збору залежав від майнового стану платника – вартості його нерухомості чи торгових або промислових оборотів, на противагу архаїчному подушному, сплаті якого підлягали лише податні стани.

11. Усі складові російської фіскальної політики, як в українських губерніях, так і в цілому по імперії, діяли не скоординовано, не синхронно, тобто у цій сфері не було єдиної системи державних заходів. Часткові й переважно локальні заходи центральних та місцевих владних структур, щодо оптимізації податкової політики Російської імперії не могли вирішити всього комплексу цих проблем, податкова система потребувала нагального комплексного реформування, яке можна було розпочати лише після ліквідації основ феодального ладу – кріпацтва – та відмови від подушної податкової системи, яка лежала в основі як загальнодержавного, так і місцевого оподаткування. Існує теза, що податки є платою за користування плодами цивілізації. Проведений аналіз податкової політики Російської імперії у дореформений період свідчить, що такою платою були місцеві податі й збори, адже саме земським, міським і мирським коштом проводилося будівництво й ремонт громадських споруд, благоустрій населених пунктів, утримувалися лікарні й

школи. Російські загальнодержавні податі – подушне, гільдійські (процентні збори) й оброчна подать у першій половині XIX ст. не створювали й, тим більше, не підтримували блага цивілізації, – вони утримували двір Романових, бюрократичний апарат, військове й морське відомства та фінансували мілітарну політику російського самодержавства.

ДОДАТКИ

Додаток А

Штати митних установ Новоросійської і Азовської губерній

Посади	Таганрозька	Кагальницька	Микитинська	Олександрівська	Кінбурнська	Мирградська	Криловська	Єнікольська	Платня (рублі) одному
Директор*	1	–	1	–	–	1	–	–	500
Інспектор	–	–	–	–	1	–	–	–	200
Цолнер**	1	1	1	1	1	1	1	1	300
Унтер-Цолнер***	–	1	1	1	1	1	2****	1	200
Контролер	–	–	–	–	–	1	–	–	200
Перекладач	–	–	–	–	1	1	1	–	100
Касир	1	–	1	–	1	1	–	–	150
Гафепмейстер	2	–	–	–	1	–	–	–	100
Енкер	1	–	1	–	1	1	–	–	150
Товмач	–	1	–	1	–	–	–	–	80

* Мав чин восьмого класу.

** Мав чин дев'ятого класу.

*** Мав чин десятого класу.

**** Один із них повинен був перебувати на заставі в п'яти верстах від Крилова по Дніпру, де здійснювалося вантаження солі на судна.

Пакгаузні управителі: інспектор	1	–	1	–	–	–	–	–	150
У товарів, що відправлялися	1	1	1	1	1	1	1	–	150 120
Канцеляристів	1	1	1	1	1	1	1	1	130 100
Підканцеляристів	1	–	–	–	–	1	–	–	100
Копіїстів	3	1	2	1	2	2	2	1	60
Наглядачів з статті	22*	4	3	3	3	2	2	2	50
Обер- об'їждчиків	–	–	1	–	–	1	–	–	150
Об'їждчиків	12**	–	50	–	–	50	–	–	70 60
Унтер-офіцерів	1	–	1	–	–	1	–	–	30
Капралів	–	1	–	1	1	–	1	1	24
Солдат	6	3	6	3	3	6	3	3	18
Сторожів	–	2	2	2	2	2	2	–	18
На митних ямаках гребців	18 2	–	–	–	6 1	–	–	–	30 40

Джерело: [984, с.182].

* 6 пакгаузних і 16 корабельних, у зимовий час використовувались у роз'їздах.

** Дозволялось використовувати у роз'їздах по Тагальській митниці та Петровській заставі.

Додаток Б

Штати застав Новоросійської і Азовської губерній

	Керченська	Петровська	Самарська	При Катериненському шанці	Платня (рублі) одному
Цолнер	–	–	–	1	300
Перекладач	–	–	–	1	100
Канцеляристів	1	–	–	1	130 100
Копіїстів	1	1	1	2	60
Наглядачів 3 статті	2	2	2	2	50
Капралів	1	–	–	1	24
Солдат	3	2	2	3	18
Сторожів	–	–	–	2	18

Джерело: [985, с.183]

Додаток В

Штати митниць українських губерній

Чини	Херсонська	Миколаївська	Хаджибейська	Дубо-сарська	Овідіопольська	На кордоні з Молдавією та Австрією	Гусятинська	Платня (рублі) одному
Директор	—	—	1	1	—	1	—	500
Інспектор	1	1	—	—	—	—	—	300 200
Пакгаузний	—	—	1	1	1	1	1	150
Цолнер	11	1	1	1	1	1	1	300 400
Контролер і обчислювач мит	—	—	1	1	—	1	—	200
Перевіряльник мит	—	—	1	1	—	1	—	150
Перекладачів	—	—	1	1*	—	3 1**	1	150 300
Ваг і стемпель-	—	—	1	1	—	1	—	120

* Із знанням російської, турецької, вірменської та молдавської мов.

** Із знанням російської, турецької, вірменської, молдавської, німецької та польської мов.

мейстер								
Екер	–	–		–	–	2	–	150***
			1			1		150
Доглядач	6	3	–	–	3	–	–	75
Пакгаузний доглядач	–	–	6	2	–	3	2	50
Корабель- ний доглядач	–	–	6	–	–	–	–	50
Канцелярист		1			1		1	100
	1							150
			1	1		1		130
Підканцеля- рист	–	–	1	–	–	–	–	100
Копіїст	–	–	–	2	1	–	–	60
Копіїст для російських справ		1	3	–	–	2	1	60
	1							180
Сторож	1	1	2	2	1	2	1	18
Унтер- офіцер	–	–	1	–	–	–	–	30
Рядовий	–	–	6	–	–	–	–	18

*** ефимок

При шлюпках квартирміс- терів	—	—	2	—	2	—	—	40
Гребців	—	—	18	—	18	—	—	30

Джерело: [985, с.183-184].

Додаток Д

**Штат митниць та митного нагляду Волинської та Подільської губерній
станом на березень 1800 р.**

Чини	Волинська губернія		Подільська губернія			Платня (рублі) одному
	Радзиви- лівська митниця	Митний нагляд	Могилів- ська митниця	Ісакове- цька митниця	Митний нагляд	
Директор	1		1	1		500
Цолнер	1		1	1		300
Унтер- цолнер	1*					275
Бухгалтер	1		1	1		150
Перекладач	1		1	1		300
Канцелярист	1		1	1		130
Копійст	4		3	2		60
Сторож	2		2	2		36
Пакгаузний інспектор	1		1	1		150
Контролер	1		1	1		200
Ваг і стемпель-	1		1	1		120

* відряджався до Преборів для пропуску скоту.

мейстер						
Екер	1		1			150
Пакгаузний доглядач при митниці	5		5	2		50
Інспектор		1			1	800
При них писців		1			1	120
Наглядач		6			10	250
Об'їждчиків		83			156	100

Джерело: [985, с.186].

Додаток Ж

**Склад міських органів влади в містах Київської губернії в яких 1798 р.
були магістрати**

Міста	Установи	Посади*	Особи котрі їх обіймали	
Київ	магістрат	бургомістри	Федір Неводавський	
			Аким Барський	
			ратмани	Іван Долинний
				Іван Карамалея
				Петро Борщевський
				Микола Скачочка
			секретар	Василь Оробиович
				міська дума
			гласні	4 особи
				Радомишль
Йосип Дикторський				
		ратмани	Кирило Ремезовський	
			Мошко Лейбович	
			Мошко Шебалевиц	
			Берко Шмулієвиц	
		секретар	Семен Адамович	
			міська дума	
		гласні	4 особи	
			Сквир	
Яків Кондратенко				

* Усі інші, передбачені законодавством, посадові особи на той час, не були затверджені у встановленому порядку.

		ратмани	Михайло Мельник
			Микола Цимбал
			Янкель Гершкович
		секретар	Петро Твердянський
	міська дума	голова	Федір Закутний
		гласні	4 особи
Богуслав	магістрат	війт	Максим Балановський
		лавники	Андрій Церела
			Гаврило Марчевський
			Григорій Фаринниченко
			Василь Козаченко
			Мендель Лейзерович
			Сруль Підпович
		писар	Андрій Вишневецький

Джерело: [36, арк.109-110].

Додаток 3.

Порівняльна таблиця податкових ставок для козацтва й державних селян

Роки	Сумарна ставка державних податків із однієї ревізької душі козака (в рублях)	Сумарна ставка державних податків із однієї ревізької душі державного селянина (в рублях)
1797	2,81	5,26
1810	4	8
1812	4	11
1816	4	11,25
1818	4	11,3
1820	10,3	11,3
1824	12,3	11,3
1827	9,3	11,3
1828	11,3	11,3
1831	7,3	11,3
1832*	2,55 (з червня 1832 р. 2 руб.**)	3,1
1840*	2**	3,24
1851*	1,45	3,24
1862*	1,52	3,53

Джерело: [114, 126, 232, 241, 262, 340, 376, 421, 429, 596, 609, 621, 682, 789].

* У срібних рублях.

** У тому числі 55 коп. за право винокуріння.

Додаток К.

Кількість винокурних заводів Російської імперії у 1860 р. та їх виробничі потужності у відрах

Губернії	Кількість заводів	Середня потужність
Столичні (С.-Петербурзька, Московська)	42	11 000
Північні (Архангельська, Вологодська, Новгородська, Олонецька, Псковська)	39	20 000
Центральні промислові (В'ятська, Казанська, Оренбурзька, Пермська, Самарська)	182	103 000
Східні (Владимирська, Калузька, Костромська, Нижегородська, Смоленська, Тверська, Ярославська)	72	149 000
Центральні чорноземні (Воронезька, Курська, Орловська, Пензенська, Рязанська, Саратовська, Симбірська, Тамбовська, Тульська)	388	208 000
Північно-західні (Віленська, Вітебська, Гродненська, Ковенська, Мінська, Могилівська)	1998	6000
Малоросійські (Полтавська, Харківська, Чернігівська)	1065	15 000
Південно-західні (Волинська, Київська, Подільська)	967	19 000
Південні (Бессарабська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська)	407	16 000

Джерело: [1034, с.47, 49].

Додаток Л.

**Такси коробкових зборів, встановлені в листопаді 1852 р. для
Сімферопольського єврейського першокласного товариства
на період 1853–1857 рр.**

Предмети збору	такса	
	руб.	коп.
<i>1. По загальному збору</i>		
Від забою худоби на кошер, зокрема:		
бика чи корови	–	30 ³ / ₄
теляти, барана, вівці й баранця	–	8 ¹ / ₄
Від забою птиці на кошер, зокрема з кожної одиниці:		
гусей, індиків	–	4
качок, курей, курчат і голубів	–	1 ¹ / ₂
З продажу кошерного м'яса: яловичини, баранини, телятини й сала з кожного фунту		1 ¹ / ₃
<i>2. По допоміжному збору</i>		
З доходів євреїв із зданих в оренду власних будинків, крамниць і комор, з кожного рубля	–	1
З грошових капіталів, які залишаються після померлих євреїв, з кожного рубля	–	1

Джерело: [96, арк.75].

Додаток М

Суми від коробкових зборів у Таврійській губернії 1860 р.

Назви єврейських товариств	Зібрано 1860 р. коробкових коштів	Витрачено 1860 р.	На 1861 р. залишилося	
			Недоїмок попередніх років	Капіталів
По містам Сімферополю, Бахчисараю, Ялті та Євпаторії	15 322,98 ³ / ₄	4198,75	1283,00 ¹ / ₄	11 124,23
По містам Перекопу й Олешках	2331,93	389,50	235,90	1942,43
По містам Бердянську, Мелітополю, Оріхову й Ногайську	1878,99	30,98	265,32	1848,01
По містам Карабазару й Феодосії	3685,39	1091,81	399,34	2593,58
Разом по Таврійській губернії	23 219,29 ³/₄	5711,04	2183,56 ¹/₄	17 508,25

Джерело: [45, арк.34зв.–36].

Додаток Н

Коробкові й свічні збори з євреїв 1850 р.

Губернії й градоначальства	Кількість ревізьких душ євреїв	Кількість	На одну	Кількість	На одну
		коробкових доходів руб.	ревізьку душу руб.	свічного збору руб.	ревізьку душу руб.
Бессарабська обл.	32 597	54 959	1,69	14 832,26	0,46
Віленська	29 920	44 197	1,48	11 927,83	0,40
Вітебська	26 642	36 280	1,36	9891,20	0,37
Волинська	70 060	153 150	2,19	41 331,90	0,59
Гродненська	37 487	85 553	2,28	23 088,93	0,62
Катеринославська	4464	4775	1,07	1288,67	0,29
Київська	70 600	112 853	1,60	30 456,61	0,43
Ковенська	35 289	57 615	1,63	15 549,05	0,44
Курляндська	11 599	20 538	1,77	5542,76	0,48
Мінська	34 865	56 731	1,63	15 310,49	0,45
Могилівська	37 549	47 234	1,26	12 747,45	0,34
Подільська	80 726	10 3460	1,28	27 921,64	0,35
Полтавська	9063	10 376	1,14	2800,26	0,31
Таврійська	2182	2153	0,99	581,05	0,27
Херсонська	15218	12975	0,85	3501,68	0,23
Чернігівська	12 500	10 553	0,84	2848,03	0,23
Одеське градоначальство	5009	37 983	7,58	10 250,80	2,05
Керч-Єнікольське градоначальство	68	408	6,00	110,11	1,62
Таганрозьке	233	442	1,90	119,28	0,51

градоначальство					
<i>Разом:</i>	516 071	852 235	–	230 000	

Джерело: [211, с.26–27].

Додаток II

Фіскальні зобов'язання кримських татар 1836–1844 рр.

Види податей і зборів	Роки (у срібних рублях)								
	1836	1837	1838	1839	1840	1841	1842	1843	1844
подушне	0,43	0,43	0,43	0,43	0,72	0,72	0,72	0,72	0,72
оброчних	–	–	–	–	–	–	–	–	–
на шляхи сполучення	–	–	–	–	–	–	–	–	–
на земську поліцію	0,09	0,09	0,09	0,09	0,09	0,09	0,09	0,09	0,09
продовольчі	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,06	0,06
на земські повинності	0,37	0,36	0,36	0,15	0,15	0,15	0,36	0,37	0,37
на татарський ескадрон	0,12	0,13	0,13	0,12	0,15	0,15	0,125	0,125	0,125
на опалення військ	0,72	0,73	0,73	0,90	0,90	0,90	1,0	1,0	1,0
на волосне правління, із 1842 р. громадські збори	0,05	0,05	0,05	0,10	0,10	0,10	0,545	0,67	0,695
на влаштування міст	0,43	0,43	0,43	0,43	0,43	0,43	0,43	0,43	0,43
Разом	2,24	2,25	2,25	2,25	2,54	2,54	3,30	3,465	3,49

Джерело: [48, арк. 6 зв. –7; 49, арк.2; 49, арк.2, 5; 51, арк. 18 зв.–19 зв.]

Додаток Р
Відомість про ставки податей
у 1841 р. в Катеринославській губернії

№	База оподаткування	Ставка		Загальна сума по губернії	
		руб.	коп.	руб.	коп.
1.	Державні селяни (з ревізької душі)	3	50	643 822	58
2.	Міщани цехові (з ревізької душі)	2	38	33 897	1
3.	Селяни поміщицькі й однодвірці, дворові люди (з ревізької душі)	–	95	145 770	84
4.	Міщани м. Таганрога, які податкову мають пільгу (з ревізької душі)	1	19	1342	32
5.	Міщани (греки та вірмени) (з ревізької душі)	1	52	8977	12
6.	Вільні землероби (з ревізької душі)	–	95	181	45
7.	Купці та міщани, які мешкають у державних селах, за користування поселянськими вигодами (з ревізької душі)	3	53	91	78
8.	Меноніти, колоністи й поселяни, які мають пільги (з ревізької душі)	–	14	1658	59
9.	Земля у володінні менонітами та пруськими колоністами (з десятини)	–	5 5/7	2084	57 1/7
10.	Меноніти й колоністи на утримання колоніального управління (з ревізької душі)	–	14 1/7	911	59 1/7
11.	Поселяни вірмени (подушний податок та оброк)	2	38	5514	46
12.	Поселяни греки Маріупольського округу (поземельний та ін.)	1	–	14 489	–

13.	Греки-купці, що мешкали в грецьких поселеннях і користувалися їх перевагами (з ревізької душі)	1	–	3	–
14.	Землі таганрозьких жителів (з десятини)	–	2 6/7	242	15
15.	Селяни удільні (подушні, оброчні та ін. збори)	3	52	6152	79
16.	Селяни й майстри колишньої Катеринославської казенної суконної фабрики (з ревізької душі)	–	95	648	85
17.	Поміщики з незаселених земель (з десятини)	–	1 3/7	9651	4 2/7
Разом				875 439	15

Джерело: [984, с.46.]

Додаток С:

**Ставки щорічних земських зборів у Катеринославській, Херсонській
і Таврійській губерніях у 1821–1826 рр.**

База оподаткування	Ставка за одиницю бази оподаткування (в руб.)	
	1821–1823 рр.	1824–1826 рр.
З ревізьких душ:		
Міщани, які перебували в окладі (47 822 души)	≈2,5	1,96
Міщани, які мали податкові пільги	Немає даних	2,94
Селяни і колоністи (487 717 душ)	1,25 – 1,53	0,98
Меноніти, для яких термін дії пільг закінчився (2657 душ)	Немає даних	0,74
З десятини землі у власності:		
Колоністів і поселян	0,015 – 0,025	0,01
Купців	0,07	0,03
Лісових поміщицьких дач	0,60	0,01

Джерело: [110, арк. 65, 72, 82–84]

Додаток Т

Порівняльна відомість сум загальних земських повинностей у триріччя, що були в 1827 і 1837 рр., за виключенням додаткового й 30-копійчаного на утримання земських поліцій, яких 1827 р. не існувало (в рублях)

Губернії	Поч. триріччя	На утримання поштових коней	На різні військові потреби	На інші загальні земські повинності й одноразові видатки	На влаштування шосе	На будівництво будинків, мостів і утримання переправ	Разом
	1827	1827	1827	1827	1827	1827	1827
	1837	1837	1837	1837	1837	1837	1837
Архангельська	01.01.26	153 282	4743	3225	–	–	161 250
	01.01.35	142 151	5143	14 406	–	2130	163 830
Віленська	01.07.27	174 659	256 485	72 751	–	–	503 895
	01.07.36	320 982	439 856	184 834	235 875	6045	1 187 593
Вітебська	01.01.27	273 609	47 560	23 700	–	–	344 869
	01.01.35	288 235	79 186	71 205	–	8963	447 588
Волинська	01.01.27	309 236	367 958	191 122	–	–	868 316
	01.07.35	288 240	199 716	64 060	–	50 000	602 016
Гродненська	01.07.27	208 444	120 302	50 556	–	–	379 302
	01.07.36	203 712	184 533	91 089	14 530	–	493 864
Катеринославська	01.01.27	100 235	27 214	52 433	–	–	179 882
	01.01.36	85 513	30 386	133 991	–	31 118	281008
Київська	01.01.27	374 000	277 783	30 910	–	–	682 693

	01.01.36	189 854	331 927	42 480	–	12 858	577 119
Курляндська	01.01.26	20 629	91 158	4793	–	–	116 580
	01.01.35	86 563	97 805	44 116	–	–	228 484
Мінська	01.01.27	217 298	100 942	51 825	–	–	370 065
	01.01.36	226 788	113 655	139 554	–	27 660	507 657
Могилівська	01.01.25	255 231	83 140	42 618	–	–	380 989
	01.01.37	226 303	37 999	43 915	–	10 900	319 117
Пензенська	01.01.26	73 142	–	25 186	–	–	98 328
	01.01.37	73 179	10 817	51 289	–	6671	141 955
Подільська	01.05.27	185 869	237 600	113 139	–	–	536 608
	01.05.36	147 686	195 606	61 715	–	4221	409 228
Полтавська	01.01.27	178 827	125 729	43 802	–	–	348 358
	01.01.36	250 000	97 125	11 410	–	–	358 535
Санкт-Петербурзька	01.01.25	440 000	170 000	208 731	–	–	818 731
	01.01.37	354 133	285 780	134 429	5573	101 328	881 243
Таврійська	01.01.27	219 733	4352	53 831	–	–	277 916
	01.01.36	272 658	69 276	111 143	–	23 000	476 077*
Тверська	01.01.27	30 185	37 899	4054	–	–	72 138
	01.01.36	41 650	49 937	153 413	–	15210	260 210
Тулська	01.01.26	163 020	31 758	16 337	–	–	211 115
	01.01.35	108 903	25 375	14 926	4500	13 250	166 954
Харківська (С.-Українська)	01.01.26	151 900	62 777	12 662	–	–	227 339
	01.01.35	176 435	50 990	42 358	–	68 085	337 868
Херсонська	01.01.27	201 666	160 379	64 349	–	–	426 394

* Окрім них, ще було 245669 руб. земських зборів із кримських татар.

	01.01.36	209 232	91 904	206 027	–	58 775	565 938
Чернігівська	01.01.27	143 913	98 070	41 900	–	–	283 383
	01.01.36	150 000	72 351	59 511	–	10 000	291 862
Ярославська	01.01.27	68 413	22 793	6432	–	–	97 638
	01.01.36	73 868	90 799	54 772	13 500	–	232 939
Сер. показ. по імперії	1827 р.	176 998	80 864	59 774	–	–	317 637
	1837 р.	168 492	87 349	98 965	7692	20 137	382 635

Джерело: [214, с.162] (Для порівняння з українськими губерніями взяті білоруські й прибалтійські та російські, котрі мали найбільші й найменші показники; усі підрахунки наші, дані округлено до рубля).

Додаток У

**Сумарні ставки земських зборів з міщан і різних категорій селян в Україні
1838 р.***

Губернії	Категорії населення							
	Ставки для міщани		Ставки для селян					
			удільних		казенних		поміщицьких	
	руб.	коп.	руб.	коп.	руб.	коп.	руб.	коп.
Волинська	1	45	–	–	1	6	1	23
Катеринославська	1	16	1	3 ³ / ₄	1	34 ³ / ₄	1	22 ¹ / ₂
	1	77						
Київська	0	52	–	–	0	92 ¹ / ₂	0	91 ¹ / ₄
	0	82						
Подільська	0	85	–	–	0	91	0	98
Полтавська	1	25	0	85	1	2 ³ / ₄	0	74 ¹ / ₄
Таврійська	1	16	1	3 ³ / ₄	1	18	1	45 ¹ / ₂
	1	77			1	54		
Харківська	0	71	1	1	1	26 ¹ / ₂	1	9
	0	76	1	6	1	31 ¹ / ₂	1	14
Херсонська	1	16	–	–	1	80 ¹ / ₄	1	14 ³ / ₄
	1	77						

* У Катеринославській, Київській, Таврійській, Харківській губерніях указується нижня і верхня межа зборів

Чернігівська	0	51	0	64	0	87 ½	0	82 ½
--------------	---	----	---	----	---	------	---	------

Джерело: [214, с. 152–161]

Додаток Ф

Доходи повітових міст Київської губернії за 1804 р.

Місто й статті його доходів	руб.	коп.
<i>Васильків</i>		
Від винного відкupu	5220	–
З ятки, в котрій продавався хліб	35	50
З гостинного будинку	146	–
З рибного ставу	75	10
З вимочування селітри	40	–
З млину	415	28
З процентного капіталу	837	–
З ярмаркових місць	30	25
Разом	6799	13
<i>Радомишль</i>		
Від винного відкupu	1655	–
З млину	100	–
Із сіножатень	50	–
За право пивоваріння	40	–
З рибного озера	8	25
З міщанських лавок	54	–
За викурювання смоли	25	–
Разом	1932	25
<i>Чигирин</i>		
Від винного відкupu	2000	–
З млинів	1000	–
З міських будинків	24	–
З процентного капіталу	240	–

З ярмаркових місць	38	60
Разом	3302	60
<i>Сквира</i>		
Від винного відкupu	4450	–
З млинів	500	–
З рибних ставків	100	-
З процентного капіталу	186	90
З міщанських лавок	25	–
Штрафних	25	–
Разом	5286	90
<i>Черкаси</i>		
Від винного відкupu	2265	–
З поромів	100	–
З міського будинку	25	–
З ярмаркових місць	27	52
З млинів	7	30
Разом	2424	82
<i>Тараща</i>		
Від винного відкupu	1130	–
З пивоварного броваря	400	–
З рибного ставу	34	
З млинів	906	
З міського степу	148	
З процентного капіталу	260	75
Разом	2878	75
<i>Звенигородка</i>		
Від винного відкupu	2264	–

3 млинів	850	–
3 процентного капіталу	24	–
Разом	3138	–

Джерело: [34, арк. 10–11 зв.]

Додаток X
Доходи м. Києва 1832 р.

Статті доходів	Надходження	
	руб.	коп.
<i>а) з обивательського нерухомого майна:</i>		
запис в міську обивательську книгу	12 935	–
місць, відведених приватним особам для будівництва	397	8
обивательських торгівельних бань (лазень) до проведення оцінки	200	–
<i>б) із промислових закладів</i>		
з готелів	950	–
ресторанів	300	–
трактирів	921	25
винарень і кондитерських лавок	2175	–
хуторів, садків, млинів, цегляних та інших заводів, розташованих на міській землі	985	88
місць, відведених під час ярмарок під спорудження балаганів	1117	–
місць, відведених для дрібного торгу і для будівництва тимчасових лавочок	3422	44 ½
міських ваг і мір митних грошей	1632	26
клеймування ваг і мір митних грошей у готелях, на базарах, в магазинах і лавках	607	–
<i>в) з промисловців</i>		
з купецьких капіталів ¼ коп. процентних	2155	–
надійшло на наступний 1833 р.	1930	
із селян, які постійно перебували в м. Києві	101	

з маркітантів, хлібників, калашників, збитників та ін.	244	
із візників	5004	
з еквілібристів та ін. штукмейстерів	160	
<i>г) із громадського майна і наданих від казни</i>		
з посполитих селян	1750	
із міського лісу	250	
із міського дніпровського мосту й перевозу	12 100	
від заміни доходу із винного, пивного й медового продажу	110 370	
від міських сіножатей	2081	25
від міських будинків	3200	
від міських торгових лавок	4425	
<i>д) з актів та угод</i>		
з протесту векселів і явки позикових листів	479	58 ¼
запису контрактів і договорів, які пред'являлися у міських маклерів	561	
<i>є) випадкові</i>		
за зухвалі слова, сказані в присутственних місцях, за самовільну рубку лісу, за самозахоплення міської землі для хліборобства, повернуті з Київської казенної палати за облаштування міської фаянсової фабрики та ін.	22 488	54 ½
Разом	192 942	29 ¼

Джерело: [17, арк.156–172]

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Актор (від лат. *actor* - діяч) – суб'єкт політики.

Акциз (від лат. *accido* – обрізую) – вид непрямого податку, включається у ціну товарів масового споживання чи послуг, що оплачується покупцями або споживачами.

Бобиль (коморник, кутник, підсусідок) — безземельний селянин, який не мав власної хати.

Волока — міра виміру землі, що відповідає лану.

Волосний голова – до 1838 р. обирався на два роки виборчими сходами й затверджувався казенною палатою.,

Волочне господарство — господарство, що обробляло 1 волоку землі.

Гаряче вино – горілка.

Герберги - так до 1812 р. називалися ресторани.

Голова земського суду, посада була виборною від дворянства й уособлювала вищу поліцейську владу в повіті.

Городничий – у XIX ст. призначався в повітові міста як начальник виконавчої поліції. Звання городничого ліквідується 1862 р. під час реформування поліції.

Городовий – поліцейські стражі у губернських та повітових містах Європейської частини Російської імперії, були також і в інших містах, посадах і містечках, які мали свою власну окрему від повітової поліцію.

Господарство триденне – селянське господарство, що відпрацьовувало панщину 3 дні в тиждень.

Губернський секретар – цивільний чин XII класу згідно з “Табелем про ранги”, відповідав чинам поручика, сотника та мічмана.

Даремщини — ненормовані примусові роботи з обробітку городів, садів (та ін., які не зараховувалися в рахунок днів панщини; до даремщини інколи зараховувалися й дрібні ненормовані види ренти продуктами.

Диспашери - посадові особи, котрі складали диспаші, перебували по дві особи в Санкт-Петербурзькому й Одеському портах, підпорядковувалися місцевій митниці.

Диспозитор — економ.

Дідичне помістя — спадкове помістя (двір).

Дійсний статський радник – цивільний чин IV класу за “Табелем про ранги”. Відповідав чинам генерал-майора і контр-адмірала

Злотий – грошова одиниця Речі Посполитої, 1649-1663 рр. відповідав номінальній вартості 30 грошей.

Кадастр земельний — детальний, геометрично обґрунтований опис земель із їхньою господарчою характеристикою.

Камерир – так у XVIII ст. в Росії називали посаду, що відповідає сучасному бухгалтеру. Камерири були начальниками рахункових кантор у колегіях, також перебували в комерційному банку, в експедиції про державні доходи. Востаннє термін згадується 1804 р.

Колезький асесор – цивільний чин VIII класу згідно з “Табелем про ранги”, відповідав чину майора.

Колезький радник - цивільний чин VI класу за “Табелем про ранги”. Відповідав чинам полковника і капітана першого рангу.

Колезький секретар – цивільний чин X класу згідно з “Табелем про ранги”, відповідав чинам капітан-поручика, штабс-капітана, штабс-ротмістра, лейтенанта флоту.

Корчемство – так історично в Російській імперії називалися будь-які незаконні операції із спиртними напоями, зокрема виготовлення, перевезення й продаж.

Куфа (кух, кухва) – німецька міра об'єму рідини дорівнювала 30 квартам (приблизно 4,5 літра).

Ласт – корабельна міра, дорівнювала 2 тонам.

Лікар (рос. лікар) – нижчий вчено-практичний медичний ступінь у Російській імперії, на відміну від доктора медицини й доктора хірургії.

Малоросійська губернія – створена 1796 р. із 3 намісництв, а 1802 р. на її основі були створені – Чернігівська й Полтавська губернії.

Маркітант – дрібний торговець їстівними припасами (булками, калачами, млинцями, квасом, збитнем та ін.).

Надвірний радник – цивільний чин VII класу за “Табелем про ранги”. Відповідав чинам підполковника, військового старшини і капітана 2-го рангу

Оброчна подать – земельний податок для державних селян введений 1724 р. під назвою оброку. Оброчна подать розглядалася російським урядом, як плата державних селян за користування казенною землею.

Пакгауз – складське приміщення для товарів.

Повітові стряпчі – згідно з “Учреждением о губерниях 1775 г.” стряпчі були помічниками прокурорів і захисниками казенних інтересів, посада скасовується Павлом I і відновлюється Олександром I.

Подать від сохи – У Московії, ще в період монголо-татарського панування з'явилася й одержала розвиток посошна подать, яка включала в себе і поземельний податок. У кінці XVI ст. проводиться перепис земельних угідь Московського князівства і визначається число окладних одиниць “сох”.,

Подимне – чини з кожного селянського двору.

Поединок – селянин, котрий мав 1 вола.

Посзуїтські селяни – селяни маєтків, які раніше належали ордену єзуїтів. У зв'язку з ліквідацією ордену 1773 р. його маєтності були роздані шляхті із зобов'язанням сплачувати державі щорічно 4,5% доходів маєтків. У перелікових відомостях розрізнялися перші – відомчі й другі – державні.

Полушка - $\frac{1}{4}$ копійки

Помонастирські селяни – селяни секуляризованих раніше монастирських маєтків.

Порто-франко (*porto franco, port franc, Freihafen*) – історична назва вільних митних зон у портах, аналог сучасних митних складів, користувалися митною екстериторіальністю, на нього не поширювалися правила зовнішньої торгівлі й обміну валют. Такий режим дозволяє створювати справжні міжнародні ринки товарів, що знаходяться в розпорядженні можливих покупців і тимчасово перебуваючих у стані "апатриду", що звільняє їх від національної регламентації. Таким чином, вони дуже швидко можуть бути реекспортовані у будь-якому напрямку.

Посессор - орендар маєтку.

Привілейовані губернії: Віленська, Гродненська, Мінська, Ковенська, Вітебська, Могилівська, Київська, Подільська, Волинська, Бессарабська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Таврійська та Херсонська губернії.

Присутствіє – 1) засідання якої-небудь урядової установи; 2) назва деяких установ (селянські, податні та ін.); 3) присутствінна кімната.

Присутствінна кімната – кімната, в якій збирається присутствіє, відповідно до законодавства Російської імперії вона застелялася килимами й комплектувалася стільцями, столом із суконним покриттям для членів присутствія, столами для секретаря та протоколіста. Обов'язковим атрибутом присутствінної кімнати, відповідно до Ст. 39, т. II, Зв. Зак., вид. 1892 р.), була трикутна призма (зерцало), яка ставилася на столі. На трьох

сторонах зеркала були наклеєні друковані екземпляри указів Петра I від 17 квітня 1722 р. про збереження прав цивільних, від 21 січня 1724 р. про поступки у судових місцях і від 22 січня 1724 р. про державні статuti й їх важливість. Зазначені укази повинні нагадувати присутствующим, що “всеу законы писать, когда их не хранитъ или ими играть как в карты, прибирая масть к масти, чего нигде в свете так нет, как у нас было, а от части и еще есть, и зело тщатся всякия мины чинить под фортецию правды”; що їм належить “чинно поступать, понеже суд Божий есть: проклят всяк, творяй дело Божие с небрежением”; а також “ведать все уставы государственные и важность их, яко первое и главное дело, понеже в том зависит правое и неззорное управление всех дел, и каждому для содержания чести своей и убежания от впадения неведнием в погрешение и в наказание должно”.

Пропінаційне право (від лат. *propinare*) – виключне право виробництва й продажу алкогольних напоїв на землях того чи іншого власника.

Пуд дорівнював 40 фунтів.

Рахмістр - рахівник.

Ревізія – перепис населення.

Скарбник (рос. *казначей*) – особа, що завідувала казначейством, підпорядковувався безпосередньо казенній палаті.

Справник – вища поліцейська влада у повіті після 1889 р. – одноосібна. Посада введена під час правління Катерини II, до 1862 р. була виборною від дворянства, згодом призначався губернатором.

Становий пристав – поліцейська посада введена Положенням 1837 р. замість засідателів, станові пристави очолювали поліцейський стан – частину повіту.

Статський радник – цивільний чин V класу за “Табелем про ранги”. Відповідав чинам бригадира в армії і капітан-командора флоту.

Таємний радник – цивільний чин III класу за “Табелем про ранги”. Відповідав чинам генерал-лейтенанта і віце-адмірала.

Таляр (іоакімсталер, талер) – велика срібна монета, в середині XVII ст. відповідала 3 злотим у срібній монеті.

Титулярний радник – цивільний чин IX класу згідно з “Табелем про ранги”, відповідав чинам капітана, ротмістра, осавула, капітан-лейтенанта флоту.

Торгові бані - громадські лазні.

Фунт російський = 409,512 грам.

Халупник – селянин без наділу, який мав лише хату в селі, інколи город.

Четверть – хлібна міра, відповідала 8 пудам.

Чинш – грошовий оброк.

Чиншове господарство – господарство, що сплачувало грошовий оброк.

ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА

Джерела

ЦДІА

Ф.293. “Киевский цензурный комитет”, оп.1

1. Спр.393. “Министерские постановления за 1857 г.” – 18 арк.

Ф.1336 “Малоросійське губернське правління”, оп.1.

2. Спр.39. “Статистические сведения о количестве населения и хозяйственном состоянии за 1797 г.”. – 233 арк.
3. Спр.91. “Прошение еврейского старосты Абрамовича об оказании ему содействия во взыскании с евреев податей. (1797 г.)”. – 2 арк.
4. Спр.108. “По указу Сената об учреждении государственного вспомогательного банка для дворян. (1798 г.)”. – 33 арк.

Оп.4.

5. Спр.3294. “Дело по рапорту Зеньковского нижнего земского суда о числящихся по Зеньковскому повіту не надлежаще на козаках казенных недоимок (1799 г.)”. – 6 арк.

Ф.1710 “Слобідсько-українська губернська канцелярія”, оп.1.

6. Спр.1228. “Ведомости о государственных доходах по губернии (1772 г.)”. – 6 арк.

Ф.1958 “Слобідсько-український губернатор”, оп.1,

7. Спр.23. “Сообщение и ведомости Харьковской казенной палаты о взыскании недоимок за 1797 г. с казенных палат Новороссийской,

Воронежской губерний и городов отошедших к Слободско-Украинской губерний”. – 3 арк.

Ф.2219 “”, оп.1,

8. Спр.104. “Указы, приписи, квитанції та ін. про оплату Михайловськими подушного та ін. податків і недоїмок, відбування селянами державних повинностей, поставку фуража і провіанту з маєтків у с.Соловіївка Радомишльського пов. та с.с. Вербів і Турбівка Сквирського пов., про Михайловських губернським казначейством в порушеннях при сплаті податків. (1811-1858 рр.)”

Ф.442 “Канцелярія Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора”, оп.1

9. Спр.1363. “Отчеты Киевского, Подольского и Волынского гражданских губернаторов за 1833 г. (1834 г.)”. – 234 арк.
- 10.Спр.1803. “Отчеты Киевского, Подольского и Волынского гражданских губернаторов за 1835 г. (1836 г.)”. – 246 арк.
- 11.Спр.1804. “Рапорты подольского и волынского гражданских губернаторов Николаю I (копии), представления, ведомости и др. материалы о состоянии Подольской и Волынской губернии. 1835-1836 гг”. – 303 арк.
- 12.Спр.1807. “Бумаги не принадлежащие к делам. 1835 г.” – 314 арк.

Оп.43

- 13.Спр.145. “По отчетности гражданских губернаторов о состоянии Киевской, Подольской и Волынской губерний в 1863 г. и по Киевской казенной палате о состоянии деловодства.”. – 28 арк.

Оп.64

- 14.Спр.34. “По отношению управляющего министерством внутренних дел о доставлении сведений против просьбы коллежского советника

Александровича с жалобой на Киевский приказ общественного призрения по части Левицкой 5350 рублей. (1832 г.)”. – 23 арк.

- 15.Спр.108. “По отношению министра финансов об ограждении казенных крестьян от излишних отягощений при раскладках повинностей (1832 г.)”. – 25 арк.

Оп.65,

- 16.Спр.62. “По просьбам разных лиц о рассрочке платежа казенных податей (1833 г.)”. – 47 арк.
- 17.Спр.221. “О доставлении Киевскою городскою комиссиею ведомостей о приходе и расходе городских сумм”. – 541 арк.
- 18.Спр.228. “По обревизированию киевским вице-губернатором уездных казначейств, конфискованных имений и прочее (1833 г.)”. – 13 арк.
- 19.Спр.341. “О сметах доходов и расходов по казенным городам утверждаемых на 1834 год”. – 165 арк.

Оп.67

- 20.Спр.34. “О взыскании недоимок вообще по 3-м губерниям в течении 1835 года (1836–1840 гг.)”. – 328 арк.

Оп.76

- 21.Спр.156. “Дело о пересмотре суммы сборов с хуторов в предместьях г.Киева (1843–1856 гг.)”. – 278 арк.

Оп.71

- 22.Спр.323. “По предложению генерал-губернатора о доставлении Киевским, Волынским и Подольским гражданским губернатором смет о доходах и расходах по казенным городам на будущий 1839 год” – 212 арк.

Оп.74

23.Спр.306. “Дело по рапорту Черкасского уездного стряпчего о непринятии мер членами городской думы к увеличению суммы городских доходов. (1841 г.)” – 7 арк.

Оп.78

24.Спр.366. “Переписка с министерством внутренних дел и волынским губернатором о выдаче процентов с капитала г. Луцка Волынской губернии для покрытия расходов, намеченных сметой (1845–1847 гг.)”. – 19 арк.

Оп.84

25.Спр.345. “О сметах земских повинностей на трехлетие с 1853 по 1856 год по Подольской губернии”. – 448 арк.

26.Спр.346. “Прошение евреев г. Млынова о разрешении рассрочки податей и рекрутской недоимки (1851 г.)”. – 1 арк.

Оп.85

27.Спр.644. “По предложению генерал-губернатора о росписях доходов и расходов по городам Подольской губернии (1854–1856 гг.)”. – 33 арк.

Оп.86

28.Спр.244. “По предложению г. генерал-губернатора о скорейшем доставлении сметы земских повинностей по Подольской губернии на трехлетие с 1856 года”.

Оп.90

29.Спр.301. “По представлению Волынского губернского правления о введении по г. Житомиру в городской доход сборов с заведений и промыслов (1859 г.)”. – 2 арк.

Оп.149

30.Спр.333 б. “Дело о рассмотрении установленных правил о сборах, существующих в городах и местечках Российской империи. (1840–1842 гг.)”. – 27 арк.

Оп.189

31.Спр.217. “О разрешении производства процентной прибавки чиновникам министерства финансов по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. 1875 г.”. – 30 арк.

Оп.789 а

32.Спр.177. “Донесения чиновников особых поручений при генерал-губернаторе о настроении польского населения и помещиков в пограничных с Галицией районах, политической благонадежности служащих учреждений, о количестве и сборе урожая в Волынской губ. и по другим вопросам (1839–1840 гг.)”. – 109 арк.

Ф.533 “Київський військовий губернатор”, оп.1

33.Спр.728. “Дело по отношению министра внутренних дел графа Кочубея в содействии гражданским губернаторам в требуемых от них отчетах (1804 г.)”. – 26 арк.

34.Спр.890. “Дело по отношению министра внутренних дел о представлении ему сведений о городских доходах (1805 г.)”. – 22 арк.

35.Спр.928. “Дело по прошению иностранцев, проживающих в г. Махновка Розлера с товарищами об отягощении их городскими повинностями”. – 2 арк.

Оп.1а

36.Спр. 51. “О состоянии городов и уездов Киевской губернии (1798 г.)”. – 122 арк.

Оп.2

37.Спр.624. “Переписка с Киевским губернским правлением о предоставлении сведений о состоянии губернии для доклада Николаю I во время проезда через Киевскую губернию и статистическая ведомость о количестве населения, войск, промышленных предприятий, учебных заведений и др. по Киевской губернии”. – 22 арк.

Оп.3

38.Спр.86. “Дело об устройстве г. Киева (1827–1829 гг.)”. – 320 арк.

39.Спр.401. “Дело о недоимках по Звенигородскому повету (1828–1829 гг.)”. – 98 арк.

40.Спр.472. “По предписанию министра внутренних дел о городских доходах и расходах (1830 г.)”. – 24 арк.

Оп.4

41.Спр.25. “По отношению министра финансов о внезапном освидетельствовании Киевского поветового казначейства (1827 г.)”. – 10 арк.

Ф.1247 “Золотоніське окружне управління державних селян”, оп.1

42.Спр. 43. “Податная тетрадь села Лицовки, Золотоношского уезда, Полтавской губернии. 1838 г.” – 12 арк.

ДАВАРК**Ф.23 “Следственная комиссия по искоренению злоупотреблений в Таврической губернии”, оп.1**

43.Спр.11. “Об ограничении татар в покупках земель во время существования крымских ханов; письмо переведенное с татарского языка на русский о злоупотреблениях чинимых в Евпаторийском уезде начальниками и помещиками. Ведомости о магометанском духовенстве

Симферопольского уезда, о землях, пустошах, фруктовых и виноградных садах, о собранных деньгах разного сбора по Таврической губернии и др. 1816–1817 гг.” – 640 арк.

Ф.27. “Таврическое губернское правление”, оп.1

- 44.Спр.6668. “По отношению межевой канцелярии. 1857 г.” – 457 арк.
 45.Спр.6925. “По отношению хозяйственного департамента министерства внутренних дел о доставлении сведений об оборотах коробочных сумм за 1860 г.” – 39 арк.

**Ф.400 “Алуштинское волостное правление Ялтинского уезда
 Таврической губернии”, оп.2**

- 46.Спр.24. “Мирские приговоры о взыскании сборов с поселян. 1840–1841 гг.” – 33 арк.
 47.Спр.157. “Книга земских повинностей, податей и разных взысканий. 1842 г.” – 21 арк.
 48.Спр.158. “Окладной счет по денежным сборам. 1842 г.” – 2 арк.
 49.Спр.191. “Окладные листы по денежным сборам и приговоры Алуштинской волости Алуштинского сельского управления. 1844 г.” – 24 арк.
 50.Спр.194. “Книга 1844 года на записку земских повинностей и разным взысканий с поселян.” – 37 арк.
 51.Спр.211. “Ведомости о натуральных повинностях в денежных. 1845–1846 гг.” – 14 арк.

Ф.68 “Таврическая казенная палата”, оп.1

- 52.Спр. 674. “Ведомости о государственных доходах. 1803 г.” – 997 арк.

- 53.Спр.677. “Генеральная выписка из книг Симферопольского уездного казначейства о приходе, расходе и остатке окладных, неокладных и других государственных сборов. 1803 г.” – 389 арк.
- 54.Спр. 696. “О подушных налогах. 1803–1810 гг.” – 12 арк.
- 55.Спр. 1628. “О доставлении военному губернатору и кавалеру Дюку сведений о доходах с 1803 по 1812 гг.” – 27 арк.
- 56.Спр.2012. “По предложению здешнего г. гражданского губернатора о собираемой добровольных пожертвований в пользу раненых татар вышедших в отставку. 1817 г.” – 128 арк.
- 57.Спр. 2015. “Окладная книга сколько в Таврической губернии считалось и какого звания народа в 1814 году, сколько в течении того прибыло и убыло и сколько на 1815 год в каких именно местах считается и с них денежных сборов следует.” – 94 арк.

Ф.792 “Областная Таврическая казенная палата”, оп.1

- 58.Спр.567. “По указу правительствующего Сената о взыскании с купцов и мещан евреев не довысканных в прошлом году накладных денег. 1797 г.” – 45 арк.
- 59.Спр. 571. “Копия журнала казенной палаты по указу правительствующего Сената об уничтожении хлебного сбора с поселян и о взыскании вместо него за каждый четверик ржи и с крупой по 15 только копеек. 1797 г.” – 4 арк.

Ф.81 “Таврійська палата державних маєтностей”, оп.1

- 60.Спр.75. “Книга с циркулярными предписаниями министерства государственных имуществ. 1839–1853 гг.” – 40 арк.

ДАЖО**Ф.118 “Волинська казенна палата”, оп.13**

61. Спр.87. “Указы правительствующего сената о введении сметы и раскладок земского сбора в трехлетие с 1860 г.” – 685 арк.
62. Спр.296 “Книги с указами Првительствующего Сената и предписаниями министра финансов и департамента для сведения и руководства. 1839 г.” – 215 арк.

Оп.15

63. Спр.4. “Указы Правительствующего Сената. 1821–1833 гг.” – 251 арк.
64. Спр.24. “Распоряжения Министерства финансов. 1847 г.” – 261 арк.

Оп.20

65. Спр.1074. “Ведомость о недоимках по содержанию чарочных откупов с 1835 г. по 1855 г. по городам Житомиру, Кременцу и Овручу. 1854–1855 гг.” – 13 арк.

ДАКіО**Ф.18 “Елисаветградская городская дума”, оп.1**

66. Спр.2. “Постановления Елисаветградской городской Думы. 1792 г.” – 192 арк.
67. Спр.55. “Журналы заседаний Елисаветградской городской думы. 1807 г.” – 170 арк.
68. Спр.61. “Журнал заседания городской думы. 1808 г.” – 312 арк.
69. Спр.62. “Окладная книга присяжных кладчиков сбора на рекрутский набор и других общественных надобностей. 1808 г.” – 30 арк.
70. Спр.65. “Окладная книга на 1809 г.” – 12 арк.
71. Спр.96. “Сведения по приходу-расходу городских сумм. 1818 г.” – 6 арк.
72. Спр.131. “Жупналы заседаний городской думы. 1824 г.” – 63 арк.
73. Спр.132. “Книга по учету взимания с елисаветградских мещан-христиан, ремесленников и рабочих казенных податей. 1824 – 1826 гг.” – 74 арк.

- 74.Спр.190. “Книга по учету сборов с мещан христиан земской повинности 1827 г.” – 147 арк.
- 75.Спр.191. “Список жителей г. Елисаветграда, не доплативших земских повинностей за 1827 год.” – 182 арк.
- 76.Спр.193. “Журналы заседаний Елисаветградской городской думы. 1828–1829 гг.” – 494 арк.
- 77.Спр.215. “Журналы заседаний Елисаветградской городской думы. 1829 г.” – 600 арк.
- 78.Спр.269. “Окладная книга по взысканию податей. 1833 г.” – 11 арк.
- 79.Спр.363. “Книга для сбора с мещан христиан податей. 1836 г.” – 224 арк.
- 80.Спр.426. “Отчетность, распоряжения и переписка о сборе казенных податей. 1844–1861 гг.” – 21 арк.
- 81.Спр.444. “Предписание начальника штаба резервного кавалерийского корпуса о доставлении сведений по сбору денег во время ярмарок в г. Елисаветграде. 1846–1849 гг.” – 4 арк.

**Ф.76 “Єлисаветградський міський магістрат, м. Єлисаветград
Єлисаветградського повіту Херсонської губернії”, оп.1**

- 82.Спр.15. “О подаче в год о прописанных душах, ведомостей на основании ревизских сказок. 1808 г.” – 38 арк.
- 83.Спр.16. “Окладная книга по сбору с мещан казенных податей. 1808 г.” 34 арк.

**Ф.460 “Єлисаветградський єврейський кагал, м. Єлисаветград
Єлисаветградського повіту Херсонської губернії”, оп.1**

- 84.Спр.3. “Приговоры мещанского общества г. Елисаветграда о выборе сборщиков податей. 1827 г.” – 9 арк.
- 85.Спр.6. “Книга сбора податей с еврейского населения г. Елисаветграда. 1828 г.” – 110 арк.

86.Спр.8. “Книга сбора податей с еврейского населения г. Елисаветграда. 1829 г.” – 68 арк.

87.Спр.32 “Книга сбора податей с еврейского населения. 1844 г.” – 34 арк.

ДАКиО

Ф.2 “Канцелярия Киевского губернатора”, оп.1

88.Спр.2213. “Дело о взыскании недоимок в 1821 г. 1822 г.” – 369 арк.

Ф.280 “Киевская Казенная Палата”, оп.1.

89.Спр.688. “Предписания разных департаментов по канцелярии Палаты. 1831 г.” – 357 арк.

90.Спр.1038. “По предписанию Департамента государственного Казначейства относительно действий Казенных Палат и уездных Казначейств по предметам оного Департамента. 1838 г.” – 9 арк.

Оп.166

91.Спр.4368. “Дело о штатном расписании служащих в государственных учреждениях, об ассигновании денежных сумм на канцелярские нужды по Киевской губернии в 1795 году”. – 7 арк.

Оп.169

92.Спр.7. “Ведомости уездных казначейств о вырученных деньгах за железные аршины. 1824 г.” – 21 арк.

Оп.175

93.Спр.283. “Журнал заседаний Киевской казенной палаты за 1801 год по поводу зачисления разных лиц к мещанскому и другим сословиям. 1801 г.” – 751 арк.

Ф.297 “Переяславское уездное казначейство”, оп.1

94.Спр.23. “Указы Киевской казенной палаты за 1795 г.” – 677 арк.

ДАОО**Ф.1 “Канцелярія Новоросійського і Бессарабського Генерал-Губернатора”,****оп.151.**

95. Спр.118. “О количестве государственных доходов Новороссийских губерний и Юессарабской области в 1823; 1840 1841 годах и народонаселении. 1821–1841 гг.” – 144 арк.

Оп.193

96. Спр.127. “О коробочном сборе с евреев. 1855 г.” – 123 арк.

Оп.200

97. Спр.13. “Переписка с Министерством финансов и рапорта градоначальников об удалении от границ уволенных таможенных служащих. 1824–1825 гг.” – 60 арк.

Ф.32 “Одеське повітове казначейство”, оп.1

98. Спр.1. “Об открытии Уездного казначества с 1 июля сего года и о состоянии Херсонской Казенной Палаты противу форм при указе препровожденных литерами А, В, Д, Е, Ч, К, I и о доходах и расходах государственных и прочих сумах. 1827 г.” – 119 арк.

Ф.40 “Канцелярія начальника Одеського Митного округу”, оп.1

99. Спр.21. “Циркуляры 1831 г.” – 10 арк.

100. Спр.24. “Узаконения 1838 г.” – 32 арк.

101. Спр.47. “Об уничтожении Херсонской и Тираспольской застав и об организации новых таможенных постов. 1812 г.” – 31 арк.

102. Спр.287. “Переписка об организации ярмарки под Одессою. 1834 г.” – 28 арк.

103. Спр.292. “О доставлении сведений об успехе продажи опиума, высланного из Марсея купцом Цициани в Одессу для отправления в Семипалатинск. 1835 г.” – 4 арк.

Оп.2

104. Спр.4. “Об устройстве таможенной стражи и о присылке для того 78-ми гусар. 1822-1823 гг.” – 37 арк.

Ф.41 “Одеська митниця”, оп.7

105. Спр.1. “Указы Сената, распоряжения и првила министерства внешней торговли. 1814 г.” – 75 арк.

Ф.6 “Попечительный комитет об инстранных поселенцах Южного края России”, оп.1

106. Спр.150. “О доставлении объяснения по каждому случаю когда Контора делала запросы уезным Казначействам Елисаветградскому и Херсонскому. Сколько на Данцигских и Шведских колонистах почитается недоимки. 1804 г.” – 22 арк.
107. Спр.1744 “О податях и повинностях взысканных с колонистов Новороссийского края. 1824 г.” – 30 арк.
108. Спр.1748. “О деньгах, вносимых колонистами Одесского водворения в разную подать и уплату казенного долга, и об отсылке онных в казначество. 1824-1825 гг.” – 26 арк.
109. Спр.1750 “Дело с ведомостями о податях и повинностях за 1824 г., следующих с новороссийских колонистов. 1824-1825 гг.” – 116 арк.
110. Спр.1854. “Об отправленных Одесскою конторою в казну деньгах, взысканных с колонистов в разную подать и уплату казенного долга. 1825-1826 гг.” – 65 арк.
111. Спр.2216. “По предложению Г. управляющего Министерством внутренних дел от 12 июля о введении податных листов. 1827 г.” – 81 арк.
- Ф.88 “Архивные материалы Одесской портовой таможни”, оп.1**
112. Спр.56. “Предписания о взимании пошлин с разных ввозимых товаров. 1820–1821 гг.” – 174 арк.

ДАПО

Ф.83 “Канцелярія Полтавського цивільного губернатора”, оп.3

113. Спр.4. “Донесения Полтавского гражданского губернатора императору Александру I, рапорта маршалов, городничих и земских судов о появлении саранчи в Полтавской губенрнии и мерах борьбы с ней. 1802–1803 гг.” – 270 арк.
114. Спр.21 “Указы царя Александра I об объявлении ряда губерний на военном положении и взимании в связи с этим различного рода налогов и помсты; о рекрутских наборах; об отбытии наказаний уголовными преступниками; формы донесений гражданскими губернаторами о земских повинностях. 1813 г.” – 5+77 арк.
115. Спр.24. “Указы царя Александра I из Правительствующего Сената о заключении мирного договора с Францией, о роспуске народного ополчения, участвовавшего в войне с Наполеоном, о наказании купцов и мещан укрывавших беглых и других вопросах. Проект формы ведомости о ценах, утверждённых на водяные и сухопутные перевозки. Условия для содержания питейных сборов. 1814 г.” – 149 арк.
116. Спр.26. “Циркуляры Министерства полиции и предписания Министерства внутренних дел о помещении врачебных управ, о состоянии озимых и яровых хлебов, о пресечении обманов в подмеси к китайскому чаю, о продолжении срока сбора рекрут, о выходцах их Польского царства и другим вопросам. 1816–1817 гг.” – 738 арк.
117. Спр.45. “Донесения земских судов о наличии винокуренных заводов в уездах Полтавской губернии. 1827 г.” – 67 арк.
118. Спр.78. “Рапорта Полтавской городской полиции о таксах на продаваемых товары в г. Полтаве. 1827 г.” – 36 арк.

Оп.4

119. Спр.151. “О числе ратников а также о суммах на провиант, фуража и обмундирование и непредвиденные расходы, определенного по раскладке на ополчение Полтавской губернии. 1855-1857 гг.” – 9 арк.
120. Спр.152. “Сведения о собранных податях и недоимках за 2-ю половину 1854 года. 1856 г.” – 9 арк.

Ф.222 “Скаржинська Катерина Миколаївна (1852–1932) – краєзнавець, член етнографічного, археологічного і антропологічного товариств, с. Круглик Лубенського повіту Полтавського губернії”, оп.1

121. Спр. 264. “Указ Екатерины II об увеличении подушного сбора с государственных, экономических и дворцовых крестьян. 1783 г.” – 1 арк.
122. Спр. 673. “Платёжная книжка об уплате государственных податей, земских сборов и других налогов, принадлежавшая казаку Тимофею Ивановичу Щербаню, жителю села Новаков, Лубенского уезда, Полтавской губернии. 1859–1875 гг.” – 8 арк.

Ф.1039 “Правління Полтавського архієрейського будинку, м. Полтава Полтавської губернії”, оп.1

123. Спр. 6. “О наложении штрафа на казенного крестьянина Чухнейко Емельяна за продажу хмельных напитков. 1836 г.” – 9 арк.

ДАХО**Ф.31 “Харківська казенна палата”, оп.142**

124. Спр.27. “Доклады казенной палаты. 1805 г.” – 784 арк.
125. Спр.728. “Доклады казенной палаты. 1806 г.” – 651 арк.
126. Спр.784. “Указная книга.” – 546 арк.
127. Спр.1806. “Предписания министра финансов. 1862 г.” – 324 арк.

ДАХеО

Ф.300 “Херсонская палата государственных имуществ министерства государственных имуществ.”, оп.1

128. Спр.52. “О взыскании недоимки вспомогательного капитала с бывших государственных крестьян казенного селения Гандебург, причисленных к Ананьевским мещанам. 1841–1859 гг.” – 21 арк.
129. Спр.55. “Рапорты об экономическом состоянии окружных управлений волостных правлений и сельских обществ государственных имуществ Херсонской губернии. 1842–1845 гг. ” – 144 арк.
130. Спр.66. “Приговоры сходок крестьян казенных селений Херсонского уезда о назначении наемных десятских в сельские общества из местных казенных крестьян. 1843 г.” – 17 арк.
131. Спр.217. “О награждении почетными кафтанами служащих волостного и сельского управления Министерством Государственных имуществ. 1851 г.” – 9 арк.
132. Спр.321. “Дело об увольнении сборщиков податей сельских обществ Пасицельской волости, Ананьевского уезда за растрату казенных денег. 1856–1862 гг.” – 40 арк.

Ф.7 “Херсонская таможенная застава”, оп.2

133. Спр.1. “Указы императора Павла 1 о прекращении свободных переходов крестьян в Екатеринославской, Вознесенской, Кавказской губерниях и Таврической области, выступления крестьян против помещиков и др. 1797 г. ” – 111 арк.

ДАЧО

Ф.128 “Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора”, оп.1

134. Спр.42. “Рапорты городских магистратов и уездных дворянских маршалов о составлении и высылке ведомостей и раскладке сборов и повинностей на общественные нужды. 1803 – 1805 гг.” – 203 арк.

135. Спр.1188. “По прошению жен казаков, отданных на военную службу у с. Красного, черниговского уезда, Запорозчихи и Кулешихи об освобождению их от платежа податей и др. повинностей. 1813 г.” – 3 арк.
136. Спр.2346. “Сборник документов: ведомости начисления, переписка с Черниговской казенной палатой, Черниговским комитетом, учрежденным для составления сметы и раскладки на земские повинности и другие о составлении сметы и сборе земских повинностей по Черниговской губернии на трехлетия с 1818, 1824 и 1827гг. 1820–1829 гг.” – 497 арк.
137. Спр.5160. “О недостатке в уездных казначействах сумм земских сборов для выплаты расходов по ним. 1837 г.” – 19 арк.
138. Спр.5217. “По передписанию министра финансов о сборе податей и недоимок за 1836год с Малороссийских казаков Черниговской губернии. 1837 г.” – 8 арк.
139. Спр.5319. “Предписание Черниговской городской думе о разборе жалобы мещанина Соколова на Черниговское мещанское общество о назначении его сборщиком государственных податей. 1837 г.” – 1 арк.
140. Спр.7210. “Переписка с 1 Департаментом Министерства Государственных имуществ о взыскании с мещан местечка Понорницы разных сборов по недоимке прошлых лет. 1839 г.” – 2 арк.
141. Спр.7249. “Об утверждении приговоров Стродубского мещанского общества о распределении земских и городских сборов. 1839 г.” – 4 арк.
142. Спр.8297. “Переписка с Черниговской Палатой Государственных имуществ об оказании пособия пострадавшим от пожара казакам с. Колпаков. 1840. г.” – 2 арк.
143. Спр.9943. “О нанесенных побоях казачьим старшиной села Кранополья Олещенком казачке Екатерине Клименковой при взыскании с нее податей. 1845 г.” – 14 арк.

144. Спр.10012. “Распоряжение губернатора о неисполнении Добрянской посадской ратушей общественной раскладки на взимание податей. 1845–1846 г.” – 29 арк.
145. Спр.13864. “Табеля городских доходов и городских повинностей по Черниговской Губернии за 1814–1816 гг. 1817 г.” – 41 арк.

Оп.2

146. Спр.1. “Сборник документов о взыскании казенных недоимок. 1801–1830 гг.” – 20 арк.
147. Спр.194. “Предписание временным отделениям земских судов о взыскании недоимок и податей по Черниговской губернии. 1851 г.” – 3 арк.

Ф.366 “Козелецьке повітове казначейство”, оп.4

148. Спр.2. “Указы Киевской Казенной палаты о порядке взыскания оброчных податей с казенных крестьян, о перечислении окладных сборов в государственный доход, о неокладных – в ведение Комиссариата; ведомость о поступлении и расходовании средств на покупку провианта за апрель 1785 года.” – 83 арк.

РДІА

Ф.559 “Департамент министерства финансов”, оп.2

149. Спр.616. “О переселении казаков и государственных крестьян с Миклашевки Полтавской губернии в с. Троицкое Екатеринославской губернии. 1806”. – 7 арк.

Ф.560 “Общая канцелярия министра финансов”, оп.1

150. Спр.1072. “О передаче государственных имуществ Екатеринославской губернии в новое управление. 1838-1839 гг.” – 94 арк.

151. Спр.1089. “О передаче государственных имуществ Херсонской губернии в новое управление. 1838-1839 гг.” – 37 арк.
152. Спр.1104. “О передаче государственных имуществ Киевской губернии в новое управление. 1839-1840 гг.” – 79 арк.
153. Спр.1107. “О командировании коллежского асессора Кременецкого в Комиссию для передачи государственных имуществ Волынской губернии в новое управление 1839-1840 гг.” – 62 арк.

Оп.4

154. Спр.54. “О мерах к прекращению злоупотреблений в таможах Волынской губернии (по записке генерал-фельдмаршала гр. Барклая де Толли). 1815.” – 17 арк.

Оп.6

155. Спр.36. “О землях мариупольских греков и о платимых ими податях. 1817 г.” – 119 арк.
156. Спр. 189. “По представлению Херсонского военного губернатора о недоимках по тамошней губернии. 1821 г.”. – 2 арк.
157. Спр.191. “О земских повинностях по Екатеринославской и Херсонской губерниям на 3-летие с 1821 г.” – 5 арк.
158. Спр.214. “О произведении в Сенате торгов для отдачи на откуп с 1823 по 1827 г. питейных сборов по 3-м губерниям Сибирским, 3-м Новороссийским, 2-м Малороссийским и 7 Западным. 1822 г.” – 235 арк.
159. Спр.497. “По всеподданнейшей просьбе предводителей и депутатов дворянства Слободско-Украинской губернии по разным вопросам (о льготах по винным откупам, винокурению и платежу податей). 1827.” – 15 арк.

Оп.38

160. Спр.95 “Всеподданнейшие докладные записки министра финансов за 1808 г.”. – 38 арк.

161. Спр.97. “Всепопданнейшие докладные записки министра финансов за 1810 г.”. – 65 арк.
162. Спр.102. “Всепопданнейшие докладные записки министра финансов за 1815 г.”. – 23 арк.
163. Спр.107. “Всепопданнейшие докладные записки министра финансов за 1820 г.”. – 208 арк.
164. Спр.108. “Всепопданнейшие докладные записки министра финансов за 1821 г.”. – 245 арк.
165. Спр.109. “Всепопданнейшие докладные записки министра финансов за 1822 г.”. – 103 арк.
166. Спр.110. “Всепопданнейшие докладные записки министра финансов за 1823 г.”. – 135 арк.
167. Спр.114. “Всепопданнейшие докладные записки министра финансов за 1827 г.”. – 100 арк.
168. Спр.117. “Всепопданнейшие докладные записки министра финансов за 1830 г.”. – 112 арк.
169. Спр.122. “Всепопданнейшие докладные записки министра финансов за 1835 г.”. – 143 арк.
170. Спр.127. “Всепопданнейшие докладные записки министра финансов за 1840 г.”. – 34 арк.
171. Спр.132. “Всепопданнейшие докладные записки министра финансов за 1845 г.”. – 38 арк.
172. Спр.137. “Всепопданнейшие докладные записки министра финансов за 1850 г.”. – 50 арк.
173. Спр.142. “Всепопданнейшие докладные записки министра финансов за 1855 г.”. – 44 арк.
174. Спр.147. “Всепопданнейшие докладные записки министра финансов за 1860 г.”. – 103 арк.

Газети

175. Коммерческая газета. – 1833 г.
 176. Одесский вестник. – 1830–1862 гг.

Опубліковані джерела

177. А.А. [Андрієвський О.] Табачная контрабанда среди киевских мещан // Киевская старина. – 1891. – №11. – С.259–266.
178. Акты царствования Екатерины II: Учреждения для управления губерний и Жалованныя грамоты дворянству и городам /Под ред. Г.Н. Шмелева. – М.: Издание московских высших женских курсов, 1907. – 160 с.
179. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.10. – Ч.1-3; Т.11. – Ч.1-4; Т.12. – Ч.1-3. – СПб.: Тип. Департамента Генерального Штаба, 1849-1852.
180. Военно-статистическое обозрение Подольской губернии, составленное Генерального Штаба капитаном Тверниковым: Сведения общие // Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.10. – Ч.2. – СПб.: Тип. Департамента Генерального Штаба, 1849. – 159 с.
181. Впровадження та розвиток митної мережі на півдні України (остання чверть XVIII – перша половина XIX століття). Збірник документів та матеріалів. (Матеріали до курсу “Історія митної справи та митної політики в Україні”). – Дніпропетровськ: “АМСУ”, 2002. – 465 с.
182. Высочайше утвержденное наставление о свидетельствах уездных казначейств, 10 декабря 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.12. – О.1. – №10793. – С.1002–1006.
183. Высочайше утвержденное наставление палатам государственных имуществ и казенным, о порядке ревизии тетрадей сельских сборщиков и шнуровых книг волостных правлений, по части денежных сборов с

- государственных крестьян, 30 апреля 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.1. – №18973. – С.373–378.
184. Высочайше утвержденное Положение о доходах и расходах города Одессы, 28 ноября 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – О.2. – № 7589. – С.201–208.
185. Высочайше утвержденное Положение о доходах и расходах губернского города Киева, о управлении оными, и о квартирной повинности, 17 сентября 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.2. – № 4803. – С.30–45.
186. Высочайше утвержденное положение о доходах и расходах губернского города Харькова, 9 июля 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.1. – № 8293. – С.791–800.
187. Высочайше утвержденное Положение о евреях, распубликованное 31 мая, 13 апреля 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.1. – № 8054. – С.308–319.
188. Высочайше утвержденное положение о коробочном сборе с евреев, 19 декабря 1844 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.19. – О.1. – №18545. – С.876–887.
189. Высочайше утвержденное положение о коробочном сборе с евреев, 25 октября 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №12808. – С.786–793.
190. Высочайше утвержденное положение о люстрации государственных имуществ Западных губерний и Белостокской области, 28 декабря 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №13036. – С.1150–1183.
191. Высочайше утвержденное Положение о Малороссийских конных казачьих полках: Именной указ, данный Правительствующему Сенату, 7

- мая 1855 г., опубликованный 13 мая // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.30. – О.1. – №29288. – С.320–324.
192. Высочайше утвержденное положение о подчинении евреев в городах и уездах общему управлению, с уничтожением еврейских кагалов, 19 декабря 1844 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.19. – О.1. – №18546. – С.887–890.
193. Высочайше утвержденное Положение об устройстве пограничной Таможенной стражи, 2 августа 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.2. – № 1282. – С.645–648.
194. Высочайше утвержденное учреждение Контрольного таможенного управления по сухопутной западной границе, с приложением штата онаго, 17 июня 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25146. – С. 357–362.
195. Высочайше утвержденное Учреждение министерства государственных имуществ, 26 декабря 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.12. – О.1. – №10834. – С.1039–1053.
196. Высочайше утвержденное учреждение о управлении государственными имуществами в Западных губерниях и Белостокской области, 28 декабря 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №13035. – С.989–1150.
197. Высочайше утвержденные правила нового устройства земских повинностей, 13 июля 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.26. – О.1. – №25398. – С.483–531.
198. Высочайше утвержденный Наказ министерству государственных имуществ: именной указ, данный Сенату, 30 марта 1855 г., опубликованный 20 апреля // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.30. – О.1. – №29180. – С.234–242.

199. Высочайше утвержденный Наказ чинам и служителям земской полиции, О суммах на отопливание домов, занимаемых начальниками губерний и областей: Сенатский, по Высочайшему повелению, 3 июня 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.12. – О.1. – №10306. – С.484–497.
200. Высочайше утвержденный общий наказ гражданским губернаторам, 3 июня 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.12. – О.1. – №10303. – С.361–439.
201. Высочайше утвержденный проект правил о порядке взимания денежных сборов с государственных крестьян, 12 декабря 1844 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.19. – О.1. – №18519. – С.836–842.
202. Высочайше утвержденный проект учреждения о управлении государственными имуществами в губерниях, 30 апреля 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №11189. – С.405–654.
203. Высочайше утвержденный Устав о производстве десятой народной переписи, 3 июня 1857 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.32. – О.1. – №31918. – С.435–470.
204. Высочайше утвержденное учреждение губернских правлений, 2 января 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.1. – №18580. – С.16–19.
205. Гаврилов Д.П. Сведения о существующем порядке и способах отправления натуральных земских повинностей в центральных губерниях империи // Труды комиссии Высочайше утвержденной для улучшения системы податей и пошлин. – Т.4. – Ч.1. – СПб.: Издание Комиссии для улучшения системы податей и пошлин, 1862. – 104 с.

206. Дополнительные распоряжения, касательно удаления евреев от границы на 50 верст: Сенатский, по Высочайше утвержденному Положению Комитета министров, 30 июня 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – №30520. – С.344-346.
207. Журнал Министерства государственных имуществ. – №1. – 1841.
208. Записки Селецкого П.Д. // Киевская старина – 1884 – №2. – С.247-296; №3. – С.443-464; №4. – С.609-643; №5. – С.77-87; №6. – С.239-266; №7. – С.485-504; №8. – С.609-626; №9. – С.82-103.
209. Иконников. В.С. Прощение “граждан” города Нежина о запрещении евреям розничной торговли // Киевская старина – 1898. – №6. – Отд.2. – С.86-89.
210. Инвентарные положения Западных губерний. – Б.м.: Издание Комиссии для составления Положения о крестьянах, 1859. – 227 с.
211. Инструкция для раскладки и взимания свечного сбора с евреев. Утверждена 23 августа 1852 г. – Б.м., б.г. – 59 с.
212. Казин В.Х. Казачьи войска: Справочная книга Императорской Главной Квартиры / Под ред. В.К. Шенк. Репринтное издание. – Б.м., 1912. – 465 с.
213. Канкрин Е.Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года. – СПб., 1880. – 162 с.
214. Канкрин Е.Ф. О новом устройстве государственной кредитной системы // Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы российского министерства иностранных дел. Серия вторая. – Т.15. – М.: Наука, 1982. – С.454–460.
215. Каразін В. Лист одного поміщика ...ської губернії до свого губернатора // Українська економічна думка. – К.: Знання, 1998. – С.50–58.

216. Кеппен П.И. Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. – СПб., 1861. – 395 с.
217. Керівники митних установ Слобожанщини: 1660–1870–1992–2000 / Держ. мит. служба України. Східна регіон. митниця; Ред. рада: О.Н.Ярмиш, О.М.Головко, П.В.Пашко та ін. – Х.: Каравела, 2000. – 208 с.
218. Конвенция между Россией и Пруссией о втором разделе Польши; Декларация России и Австрии о третьем разделе Польши // Под стягом России: Сборник архивных документов. – М.: Русская книга, 1992. – С.140–148.
219. Ламанский Е.И. Воспоминания. 1840-1890 гг. – Пенза: Земство, 1995. – 133 [1] с.
220. Листовский И.С. Князь Николай Григорьевич Репнин. Его всеподданнейшее представление государю Николаю Павловичу о рассрочке недоимки помещичьим крестьянам малороссийских губерний // Киевская старина. – 1889. – №1. – С.217-221.
221. Мердер А. Мелочи из архивов Юго-Западного края // Киевская старина – 1901. – №10. – Отд.2. – С.12-14.; 1902. – №2. – Отд.2. – С.92.
222. Мешков И.И. Записки И.И. Мешкова // Русский архив – 1905. – Кн.2. – №6. – С.177-243.
223. Мирон [Франко І.] Записка о состоянии Подолии в 1843 г. // Киевская старина – 1896. – №3. – С.90-94.
224. Митниці Слобожанщини: Збірник архівних документів і матеріалів: 1660–1870–1992–2000. / Державна митна служба України, Східна регіональна митниця. – Х.: Каравела, 2000. – 496 с.
225. Н.С. [Стороженко М.] Угроза генерал-губернатора кн. Я.И. Лобанова-Ростовского жителям м. Смелого (роменск. у.) за послушание

- 1811 г. Численность податных сословий в губерниях Полтавской и Черниговской в 1835 г. // Киевская старина – 1895. – №3. – С.97–99.
226. О введении в Екатеринославской губернии с 1852 года новой податной системы: Именной, объявленный Сенату министром государственных имуществ, 17 декабря 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.26. – О.2. – №25831. – С.173.
227. О введении в Империи нового порядка в сборе податей: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 11 декабря 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 29680. – С. 1297–1299.
228. О введении в Курской губернии новой податной системы: Именной, объявленный Сенату министром государственных имуществ, 5 января 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.24. – О.1. – №22883. – С.2.
229. О введении в оклад лиц бывшей шляхты: Сенатский, по Высочайшему повелению, 25 сентября 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – О.2. – № 7404. – С.31.
230. О введении в С.-Петербургской губернии нового податного порядка: Именной, объявленный Сенату министром государственных имуществ, 12 декабря 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.2. – №36387. – С.433.
231. О введении в Харьковской губернии новой податной системы: Именной, объявленный Сенату министром государственных имуществ, 10 ноября 1852 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.27. – О.1. – №26757. – С.657.
232. О введении малороссийских казаков в рекрутскую повинность: Именной, данный малороссийскому военному губернатору, 25 августа

- 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – №27505. – С. 544.
233. О введении новой податной системы в Московской губернии: Именной, объявленный Сенату министром государственных имуществ, 3 марта 1852 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.27. – О.1. – №26032. – С.130.
234. О введении новой системы акцизного питейного сбора в губерниях Могилёвской и Гродненской: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 2 декабря 1858 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.33. – О.2. – №33840. – С.432.
235. О взимании в пользу городских доходов по полупроценту с суммы, написанной в контрактах, заключаемых на простой бумаге содержателями почт с вольнопромышленниками на отдачу им в содержание некоторых станций: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 25 Мая, 9 апреля 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.26. – О.1. – №25104. – С.263–264.
236. О взимании во всех губерниях подушных и оброчных податей за вторую половину 1816 года по последней 7-й ревизии: Манифест, 4 апреля 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.33. – № 26384. – С. 973.
237. О взимании двухрублевой винной пошлины за жительствующих во владельческих городах Западных губерний граждан из бывшей шляхты: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 23 Февраля, 7 февраля 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №12001. – С.131–132.

238. О взимании евреями поземельного оброка с поселяемых ими на собственных землях единоверцев: Высочайше утвержденное положение еврейского комитета, 18 января 1857 г., опубликованное 18 февраля // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.32. – О.1. – №31424. – С.57–58.
239. О взимании земских сборов и производстве из них расходов на государственные, губернские и частные повинности в 1853 году: Сенатский, по мнению Государственного совета, Высочайше утвержденному 29 января, 5 марта 1853 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.28. – О.1. – №27079. – С.101–103.
240. О взимании земского сбора с граждан и Западных однодворцев: Сенатский, по высочайшему повелению, 27 мая 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 6231. – С.302.
241. О взимании оброчного оклада с малороссийских казаков наравне с казенными поселянами, в одних с ними губерниях обитающими: Именной, данный Сенату, 18 декабря 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 29696. – С. 1323.
242. О взимании податей: подушной, за право винокурения и оброчной в малороссийских губерниях, вместо ассигнаций, серебряною: Именной, данный Министру Финансов, 23 марта 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5246. – С.130.
243. О взимании полупроцентного в пользу городских доходов сбора, при явке актов на составление торгового товарищества, писанных на известную сумму, без означения в них ежегодных платежей: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 23 ноября 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.2. – №35156. – С.277–278.

244. О взимании сборов с купцов на земские повинности: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 24 декабря, 4 декабря 1852 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.27. – О.1. – №26836. – С.750.
245. О взносе податей и всяких сборов в казну ассигнациями и медною монетою: Именной, объявленный генерал-прокурором государственному казначею, 3 июля 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19472. – С.196.
246. О взыскании с владельцев за оставленные им казенные земли недоимок: Сенатский, 19 января 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.1. – № 7776. – С.57–59.
247. О взыскании винокуренной пошлины определенной в штраф за прописных по 8-й народной переписи граждан и однодворцев Западных губерний: Сенатский, 18 июня 1840 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.15. – О.1. – №13563. – С.407–410.
248. О взыскании земских повинностей: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенатом, 22 декабря 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – О.2. – № 7694. – С.286–287.
249. О взыскании казенного долга с Хортицких Менонистов и Иозефстальских колонистов, и о платеже ими поземельных денег: Высочайше утвержденный доклад Министра Внутренних Дел, 9 сентября 1805 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21909. – С.1241–1243.
250. О взыскании казенной недоимочной подати: Сенатский, 14 июня 1799 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 19001. – С.680–681.

251. О взыскании недоимок в губерниях: Белорусских, Литовских, Минской, Киевской, Волынской, Подольской и Белостокской Области: Высочайше утвержденные правила, 11 октября 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – №28778. – С.881–884.
252. О взыскании недоимок с мещан таким же образом, как взыскиваются оныя с казенных крестьян: Сенатский, 7 августа 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.33. – № 26395. – С. 986–987.
253. О взыскании недоимок с помещичьих крестьян и дворовых людей: Сенатский, 16 июля 1840 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.15. – О.1. – №13672. – С.502–511.
254. О взыскании с Новороссийских колонистов казенного долга: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 9 марта 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – №30281. – С. 131–136.
255. О взыскании с купцов недоимки, по земским повинностям числящейся: Сенатский, 2 июля 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.3. – № 2124. – С.660.
256. О власти казенных палат утверждать поселян, избираемых в волостные и сельские должности: Сенатский, 8 октября 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 3221. – С.706–708.
257. О возвращении Херсонской пристани в ведение тамошней городской думы, и о возобновлении существовавшего сбора с причала судов в оной пристани и с выгрузки товаров: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 6 октября 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.2. – № 4853. – С.110–111.

258. О возвышении денежного сбора, установленного с таврических татар: Именной, данный Сенату, 14 января 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5073. – С.10.
259. О возвышении податей, платимых колониями, поселенными в разных губерниях: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 12 марта 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25031. – С. 219.
260. О возложении возки почт по Полтавской, Черниговской и Киевской губерниям на счет земских повинностей, и о обращении находившихся при сей обязанности письмовозных почталионов в прежнее их звание: Именной, данный Сенату, 13 ноября 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.3. – № 2427. – С.995–996.
261. О возможном сокращении расходов по всем частям государственного управления: Именной, объявленный военному министру министром финансов, 1 июня 1857 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.32. – О.1. – №31898. – С.421.
262. О возобновлении с 1 января 1820 года сбора оброчного оклада с Малороссийских казаков, и о распространении на них учрежденных податей по части путей сообщения: Именной, данный Сенату, 10 декабря 1819 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.36. – №28021. – С.410.
263. О восстановлении Волочинской Таможни: Высочайше утвержденный доклад министра коммерции, 22 июля 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20338. – С.198–199.
264. О восстановлении городского положения и грамоты данной городам: Манифест, 2 апреля 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – №19811. – С.602.

265. О восстановлении жалованной дворянству грамоты: Манифест, 2 апреля 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – №19811. – С.601–602.
266. О восстановлении комитета для земских повинностей: Именной, объявленный Сенату управляющим министерством полиции, 29 июля 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.33. – № 26377. – С. 968–969.
267. О восстановлении поветовых судов в городах Киевской губернии: Богуславе, Чигирине, Умане, Липовце и Махновке: Высочайше утвержденный доклад Сената, 6 сентября 1804 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21440. – С.500–504.
268. О восстановлении статей городского положения, отмененных состоявшимися после того указами: Высочайше утвержденный доклад Сената, 3 июня 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19901. – С.667–670.
269. О восстановлении Таможен и застав на Таврическом полуострове: Высочайше утвержденный доклад президента Комерц-Коллегии, 22 декабря 1799 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.44. – № 19228. – С. 353–355. (Штати. – Т.44. – Ч.2. – Приложение к №19228.).
270. О временном сборе с помещичьих доходов: Сенатский в следствие положения Комитета министров, 8 октября 1814 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25703. – С. 1019–1020.
271. О временных правилах Таможенным обрядам, предписываемым к наблюдению в Керченском и Азовских портах, по объявлении Азовского моря практическим: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенатом 12 июля, 9 июня 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 6253. – С.327–330.

272. О всемилостивейше дарованных милостях и облегчениях по случаю бракосочетания Его Императорского Высочества, Государя Наследника, Цесаревича и Великого Князя Александра Николаевича: Манифест, 16 апреля 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.16. – О.1. – №14460. – С.308–313.
273. О Всемилостивейшем даровании народу милостей и облегчений: Манифест, 27 марта 1855 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.30. – О.1. – №29165. – С.222–227.
274. О вспомогательном земском сборе на 1848 год: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 10 декабря, 10 ноября 1847 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.22. – О.1. – №21691. – С.843–844.
275. О выборе чиновников и урядников в губерниях: Малороссийской, Литовской, Минской, Волынской, Подольской, Киевской и Белорусской по тамошним правам: Именной, данный Сенату, 9 сентября 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19839. – С.613–614.
276. О вызове желающих ко взятию на откуп с 1823 года питейного сбора в трех сибирских, на особых правах состоящих губерниях и городах: Сенатский, с прописанием Высочайше утвержденного положения Комитета министров 14 ноября, 30 ноября 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – № 28824. – С. 935–937.
277. О даровании г. Ялте десятилетней льготы от платежа гильдейских повинностей и подушных податей: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 22 января 1854 года, 28 декабря 1853 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.28. – О.1. – №27808. – С.682.

278. О даровании городу Николаеву новых льгот: Именной, данный Сенату, 17 февраля 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.1. – № 4361. – С.166.
279. О даровании купцам и мещанам города Оренбурга льгот в платеже гильдейских повинностей и подушной подати: Именной, данный Сенату, опубликованный 6 Февраля, 15 января 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.12. – О.1. – №9864. – С.44–45.
280. О даровании льготы в платеже гильдейских повинностей и податей купцам, которые выстроят в г. Бердянске здания, или купят таковые: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное министром финансов, 19 марта 1846 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.21. – О.1. – №19846. – С.368.
281. О даровании малороссийским казакам Полтавской и Черниговской губерний облегчения в исполнении повинности, по набору с них людей в военную службу: Именной, данный Сенату, опубликованный 10 Февраля, 11 января 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.16. – О.1. – №14178. – С.49–50.
282. О даровании местечку Чуфут-Кале льготы от городских и земских повинностей и об отнесении на татарский сбор исправление дороги и содержание в оном местечке караимского училища: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное управляющим министерством внутренних дел, 15 мая 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.26. – О.1. – №25211. – С.352–353.
283. О даровании народу разных облегчений: Манифест, 1 генваря 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 29. – С. 40.

284. О дарованной купцам и ремесленникам городов Николаева и Севастополя льгот в платеже гильдейских повинностей и податей: Именной, данный Сенату, опубликованный 26 Января, 7 января 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №10864. – С.9–10.
285. О дозволении ввоза вина из великороссийских губерний в Новороссийский край: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 12 августа 1855 г., опубликованное 2 сентября // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.30. – О.1. – №29587. – С.545–546.
286. О дозволении малороссийским казакам переходить в другие податные состояния: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 22 Декабря, 23 ноября 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.2. – №11763. – С.331.
287. О дозволении малороссийским казакам переходить наравне с государственными крестьянами в неподатные состояния: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 18 Января 1840, 26 декабря 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №13025. – С.959.
288. О дозволении министерству финансов разрешать отсрочки недоимок обществам и лицам, получившим уже прежде подобное облегчение: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 17 января 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 5908. – С.30.
289. О дозволении начальникам губерний вводить военную экзекуцию в упорствующие в платеже податей казенные селения: Высочайше утвержденная докладная записка Министра Финансов, 24 января 1836 г. //

Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.11. – О.1. – №8813. – С.82–83.

290. О дозволении помещикам Екатеринославской губернии поставлять в военное ведомство хлеб на пополнение податных недоимок, накопившихся на крестьянах их до 1 января 1850 года: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное товарищем министра внутренних дел, 19 августа 1852 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.27. – О.1. – №26535. – С.529.
291. О дозволении сельским обществам государственных крестьян отдавать неплательщиков податей на работы вне своих губерний: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 25 января 1855 года, 27 декабря 1854 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.29. – О.2. – №28870. – С.136–137.
292. О дозволении сельским обществам государственных крестьян Петербургской, Черниговской, Полтавской, Екатеринославской и Гродненской губерний учредить мирские капиталы: Именной, объявленный Министром Государственных Имуществ, 5 декабря 1843 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.18. – О.1. – №17381. – С.792–794.
293. О дозволении чарочным откупщикам в 16 привилегированных губерниях продавать вино оптом не только владельцам имений, но и прочим лицам, имеющим право на раздробительную продажу: Сенатский, 12 октября 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.2. – №24531. – С.12–13.
294. О дополнительной раскладке общественного сбора с государственных крестьян Западных губерний: Сенатский, 12 августа

1852 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.27. – О.1. – №26516. – С.507.

295. О допускании к заключению контрактов на содержание еврейских кружек не иначе, как по предъявлении соответственных сумме откупа торговые свидетельства: Сенатский, 17 февраля 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 155. – С.224–225.
296. О допущении иностранцев к розничной торговле в льготных городах Новороссийского края: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 30 сентября 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – №30520. – С.510–511.
297. О допущении некоторых облегчений по части гильдейских повинностей: Именной, данный Сенату, 11 июля 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 458. – С.685–686.
298. О доставлении ведомостей в экспедицию государственных доходов о недоимках и прочих казенных взысканиях, по приложенным при сем формам: Сенатский, 25 января 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – №17298. – С.619–621.
299. О доставлении гражданским губернаторам смет и раскладок земских повинностей заблаговременно: Сенатский, 11 августа 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.39. – №30020. – С.478–479.
300. О доставлении от гражданских губернаторов в министерство финансов вместо ежемесячных, полугодичных ведомостей о недоимках: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенатом 16 июня, 9 мая 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 6191. – С.261.

301. О доставлении отдельно министерству государственных имуществ смет и раскладок о земских повинностях государственных крестьян: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 4 Июля, 3 мая 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №11207. – С.685.
302. О доходах городов Бессарабской области: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное министром внутренних дел, 25 мая 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.11. – О.1. – №9216. – С.599–600.
303. О доходах и расходах города Одессы, и о управлении оными: Высочайше утвержденное положение, 3 марта 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.39. – № 29826. – С. 192–195.
304. О единообразном исполнении Высочайше утвержденного в 1824 году генваря 30 мнения Государственного совета о правилах на заведение помещиками винокурен, корчем и шинков: Сенатский, 7 ноября 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.2. – № 1517. – С.952.
305. О задерживании при градской полиции, за невнесение казенными селениями недоимки волосных старшин, кои имеют медали или донаты ордена святого Иоанна Иерусалимскаго: Сенатский, по Высочайшему повелению, 24 июня 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25164. – С. 374.
306. О закрытии в некоторых губернских городах окружных управлений: Именной, объявленный Сенату министром государственных имуществ, 5 марта 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.1. – №35516. – С.183.
307. О закрытии Комитета по делам Западных губерний: Именной, объявленный Комитету министров председательствующим в оном, 20

- января 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №21908. – С.53.
308. О закрытии окружных управлений в некоторых губернских и уездных городах: Именной, объявленный Сенату министром государственных имуществ, 19 сентября 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.2. – №36156. – С.120.
309. О закрытии особого Комитета, учрежденного для изыскания способов к улучшению состояния городов: Сенатский, по Высочайшему повелению, 28 января 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.1. – № 4302. – С.82–83.
310. О закрытии с 1 января 1852 г. комитета о земских повинностях и упразднении канцелярии оного: Именной, объявленный Сенату министром юстиции, 21 декабря 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.26. – О.2. – №25840. – С.175.
311. О замене Магдебургского права в Малороссии Литовским Статутом и общими Российскими узаконениями: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 3 февраля 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.1. – № 4319. – С.119–122.
312. О записке крестьян в купеческое звание; о переписке купцов из города в город; о даче купцам паспортов на случай отлучек их по коммерции и о взыскании недоимок: Сенатский, 19 августа 1820 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – №28389. – С.420–423.
313. О земских повинностях тех губерний, где учреждены военные поселения: Положение Комитета министров, 19 февраля 1829 г. // Полное

собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 2689. – С.122–125.

314. О изъявлении сердечной Монаршей признательности всем сословиям Екатеринославской губернии за доблестные деяния, совершенные ими в минуты бранной тревоги: Высочайшая грамота всем сословиям Екатеринославской губернии, 26 августа 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №30879. – С.802.
315. О имени гражданским губернаторам неослабного надзора за доходами и расходами по градским думам: Сенатский, 16 мая 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.2. – № 1096. – С.438–440.
316. О исключении евреев, принявших христианскую веру, из еврейских обществ, и из тех окладов, в коих они до принятия христианской веры состояли: Сенатский, 13 августа 1820 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – №28377. – С.410–411.
317. О исключении из недоимки суммы, числящейся на городах по перебранному магистратскими членами жалованью: Сенатский, с изяснением Высочайшего повеления, 14 апреля 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19837. – С.612.
318. О исключении поселенных в Малороссии Беловежских колонистов из подушного оклада, с тем однако ж, что они в почтовых и полицейских повинностях обязаны участвовать наравне со всеми Российскими подданными и о обложении их поземельною податью: Высочайше утвержденный доклад министра внутренних дел, 1 августа 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20879. – С.812–813.

319. О количестве пошлин, взыскиваемых за гильдейское свидетельство с евреев купцов 1 гильдии: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 15 сентября 1859 г., опубликованное 6 октября // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.2. – №34905. – С.80.
320. О личной ответственности в податях приписываемых к городам людей без согласия общества: Высочайше утвержденное Положение Комитета министров, 16 января 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – Отд.1. – № 6723. – С. 45.
321. О льготах купечеству города Киева: Именной данный Сенату, 8 марта 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.1. – № 7931. – С.211.
322. О льготах купцам городов Севастополя, Евпатории и Ялты: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату министром финансов, 8 февраля 1855 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.30. – О.1. – №29029. – С.152.
323. О льготе дарованной жителям трех Новороссийских губерний: Именной, данный Сенату, 27 октября 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.2. – № 4038. – С.227.
324. О льготе иностранцам, торгующим в Одессе: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 19 мая 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – №30346. – С.274–276.
325. О льготе Керчь-Еникальских греков: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату министром финансов, 4 февраля 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3463. – С.115–116.

326. О льготе купцам и мещанам Западных губерний: Именной, данный Сенату, 24 декабря 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.16. – О.2. – №15145. – С.132–133.
327. О льготе Новороссийским городам дарованной: Высочайше утвержденное Положение Комитета министров, 3 июня 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.39. – № 29938. – С. 347–353.
328. О льготе по земским сборам людям, причисляемым в мещане и государственные крестьяне: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 10 января 1846, 26 ноября 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.2. – №19469. – С.132–133.
329. О льготных летах грекам Таганрогским и о сложении с них недоимки за прошедшее время: Именной, данный Таганрогскому градоначальнику, 27 марта 1808 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.30. – № 22922. – С. 150–151.
330. О менонистах, поселенных в Киевской губернии на землях графа Протопотоцкого: Высочайше утвержденный доклад Министра внутренних дел, 11 июля 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20843. – С.731–734.
331. О мерах взыскания недоимок с селений казенных и помещичьих: Манифест, 16 мая 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – № 24633. – С. 649–651.
332. О мерах для предупреждения злоупотреблений в продаже крепких напитков: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 13 января 1848, 16 декабря 1847 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.22. – О.1. – №21801. – С.910–911.

333. О мерах исполнения Высочайшего повеления относительно распределения на разряды местностей Новороссийского края для оказания льгот и облегчений тамошним жителям, пострадавшим от бывших военных действий: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 1 мая 1857 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.32. – О.1. – №31780. – С.347–348.
334. О мерах к водворению Румелийских выходцев в Бессарабских и Одесских колониях: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 14 октября 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.2. – № 3993. – С.131–138.
335. О мерах к возвращению ссуд и взысканию недоимок по Губерниям, потерпевшим от неурожая: Именной, 1 декабря 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – О.2. – № 7599. – С.221–224.
336. О мерах к допущению льготной уплаты недоимок хлебом, с обращением оного в запасы и на продовольствие войск действующей армии: Именной, данный черниговскому, полтавскому и харьковскому генерал-губернатору, 30 марта 1846 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.21. – О.1. – №19895. – С.416–417.
337. О мерах к переселению евреев из Севастополя и Николаева: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, прописанное в указе Сената Июля 31, 10 июня 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3703. – С.500–503.
338. О мерах к прекращению кормчества вином в губерниях, смежных с привилегированными: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 17 Августа, 5 июля 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.24. – О.1. – №23376. – С.375–376.

339. О мерах к прекращению кормчества вином из привилегированных губерний: О учреждении по Харьковской, Полтавской и Курской губерниям хлебных сборов в уплату недоимок: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 22 Мая, 17 апреля 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.1. – №18935. – С.333–336.
340. О мерах к уменьшению государственных долгов; о прекращении выпуска в оборот новых сумм ассигнациями, и о возвышении некоторых податей и пошлин: Манифест, 2 февраля 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – № 24116. – С. 53–60.
341. О мерах к устройству свечного сбора с евреев: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 31 декабря 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.26. – О.2. – №25865. – С.209.
342. О мерах ко взысканию накопившихся по Государству недоимок: Сенатский, с изъяснением Комитета министров, 7 ноября 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – №27572. – С. 608–609.
343. О мерах ко взысканию податных недоимок: Именной, данный Сенату, 15 июня 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5436. – С.383–386.
344. О мерах побуждения Московских мещан к платежу податей: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 19 декабря 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.3. – № 2533. – С.1206–1207.
345. О мерах сокращения государственных расходов: Именной, объявленный главнокомандующему вторым отделением собственной Его Императорского Величества канцелярии министром финансов, 9 марта

- 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.1. – №35536. – С.194–195.
346. О наблюдении губернским правлением, чтобы сборы процентных денег с купеческих капиталов поступали в казну в свое время бездоимочно: Сенатский, 10 декабря 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19683. – С.432–433.
347. О наблюдении казенным палатам за исправным верным сбором податей и доставлении оных, куда следует; о скорейшем взыскании недоимок и о свидетельстве денежной казны: Сенатский, 30 апреля 1806 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.29. – № 22112. – С.229–243.
348. О наблюдении казенным палатам и гражданским губернаторам за исправным и своевременным взносом от содержателей питейных сборов, как откупных сумм, так и истинных за вино денег, и о поступании за невыбор в свое время казенного вина, по предписанным от Сената правилам: Сенатский, 23 сентября 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25233. – С. 428–429.
349. О назначении контрольной таможенной черты по сухопутной западной границе: Сенатский, 23 сентября 1813 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25457. – С. 634–638.
350. О назначении пограничной стражи в Литовской, Волынской и Подольской губерниях для надзора за провозом товаров, по случаю уничтожения там некоторых Таможен: Высочайше утвержденный доклад Сената, 16 мая 1799 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18969. – С. 652–655.
351. О назначении пяти-летней льготы от платежа податей и повинностей, переселяющимся из Турецких владений Российским подданным: Высочайше утвержденное положение Комитета министров,

- 30 апреля 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.1. – № 8097. – С.381–382.
352. О назначении суммы на содержание волостных и становых правлений в Черниговской губернии: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Временным Советом для управления департаментом государственных имуществ, 6 апреля 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.12. – О.1. – №10102. – С.216.
353. О наказании за неоднократное кормчество: Сенатский, 17 февраля 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – № 30246. – С. 97.
354. О начатии торгов на питейные с 1827 года в привилегированных губерниях, не ожидая окончательного утверждения кондиций: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 31 августа 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 562. – С.909–910.
355. О не обложении сборов на земские повинности земель, занятых состоящими на льготе переселенцами: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 26 марта 1856 г., опубликованное 2 мая // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №30303. – С.153–155.
356. О не пропуске никого чрез границу, без таможенного досмотра: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 10 января 1820 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – № 28091. – С. 11–12.
357. О невзыскании окладных податей с жителей вновь присоединенных областей в частях бывшего Волынского, Хелмского, Бельского и

- Русского воеводств: Манифест, 13 июля 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – №17356. – С.730.
358. О невзыскании податей с помещиков за людей, получивших свободу по решению судебного места: Сенатский, 24 апреля 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 2843. – С.279–280.
359. О невзыскании с обитающих в Таврической губернии поселян магометанского исповедания, подымной подати: Именной, данный министру финансов, 8 апреля 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25078. – С. 280.
360. О невозвращении в крепостное состояние людей, кои окажутся между возвратившимися в подданство России запорожцами, и об исключении из ревизии тех из них, кои поступят в казачье войско: Сенатский, с прописанием Именного, 15 марта 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 2736. – С.161.
361. О недозволении откупщикам передавать пивные и медовые сборы особо от продажи вина и водок: Сенатский, 12 августа 1819 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.36. – № 27916. – С. 327–328.
362. О недоимке, накопившейся по питейным откупам минувшего 4-х летия в Херсонской Губернии от бывшей там заразы: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 7 ноября 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.34. – № 27133. – С. 863–864.
363. О незаключении впредь подрядов на исправление земских повинностей и об отправлении оных натурою: Именной, данный министру внутренних дел, 18 февраля 1808 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.30. – № 22829. – С. 81–82.

364. О некоторых дополнениях и изменениях в положении о пограничной таможенной страже: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 4 февраля 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.16. – О.1. – №14244. – С.95–96.
365. О некоторых изменениях в существующих о евреях постановлениях: Сенатский, по Высочайшему повелению, 5 марта 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №22057. – С.162–163.
366. О некоторых облегчениях по гильдейским повинностям: Именной, данный Сенату, 21 декабря 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.2. – № 1631. – С.1088–1090.
367. О некоторых переменах в таможенном управлении: Именной, объявленный Сенату министром финансов, 27 ноября 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.2. – №35163. – С.284–285.
368. О некоторых расходах, оставленных временно на земстве: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Сенату товарищем министра финансов, 2 января 1861 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.36. – О.1. – №36500. – С.5.
369. О немедленном взносе недоимок и податей: Именной, данный Сенату, 1 мая 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.1. – № 4529. – С.534.
370. О немедленном взыскании казенных недоимок: Сенатский, 20 мая 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19888. – С.651-653.
371. О немедленном взыскании недоимок земского сбора за текущее трехлетие: Высочайше утвержденное положение Комитета министров,

- распубликованное 1 мая, 19 марта 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.1. – № 7974. – С.253.
372. О Немецких колонистах, изъявивших желание переселиться из Царства Польского в Россию: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 2 июня 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.1. – № 4617. – С.425–427.
373. О нераспространении земской давности на казенные взыскания недоимок в податях, пошлинах и других сборах: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 16 марта 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – Отд.1. – № 6908. – С. 218–219.
374. О неупотреблении в губерниях, от Польши присоединенных, других весов и мер, кроме тех, которые установлены для всего Государства: Сенатский, по Высочайше утвержденному положению Комитета министров, 30 марта 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – №30310. – С.189–191.
375. О новой медной монете на серебро: Именной, данный Сенату, распубликованный 9 октября 1840 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.15. – О.1. – №13757. – С.550.
376. О новом образовании малороссийских казаков, и об освобождении их от разных податей: Именной, данный Черниговскому гражданскому губернатору, 11 июня 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.33. – № 26309. – С. 887–888.
377. О новом расписании команд Пограничной стражи и об окладах содержания офицеров сей стражи: Именной, объявленный Сенату министром финансов, 8 сентября 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.2. – №34885. – С.68–69.

378. О новых правилах для Порто-Франко в городе Одессе: Именной, данный Сенату, 9 июня 1822 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 29068. – С. 227–230.
379. О облегчении евреев Подольской губернии в платеже недоимок: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 11 апреля 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – №30318. – С.198–200.
380. О облегчении еврейских поселенцев в казенных податях: Положение Комитета министров, 12 января 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 52. – С.74–95.
381. О облегчении торгующих в Новороссийском крае и о прекращении повсеместно поверки торговли и промыслов до 1826 года: Положение Комитета министров, 2 июня 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – №30371. – С.303–305.
382. О обложении денежным сбором владельцев домов и земель в Москве, на содержание и ремонтирование шоссе: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное управляющим Министерством Внутренних Дел, 21 мая 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.26. – О.1. – №25224. – С.358–359.
383. О обложении жителей Бессарабской области теми же самыми податями, какия взимались с них при Турецком правительстве: Положение Комитета министров, 4 сентября 1815 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.33. – № 25935. – С. 274–275.
384. О обложении земским сбором Нахичеванских армян и Мариупольских греков наравне с прочими жителями Екатеринославской губернии: Сенатский, по мнению Государственного совета, Высочайше

- утвержденному 11 октября, 5 декабря, 1852 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.27. – О.1. – №26838. – С.751–752.
385. О обложении крепостных дворовых людей в Бессарабии сбором на земские повинности наравне с прочими состояниями: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное министром финансов, 20 июня 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.16. – О.1. – №14673. – С.644–645.
386. О обложении крестьян или дворовых людей за Кавказском полуторных окладом подымной подати вместо двойной подушной: Сенатский, по Высочайшему повелению, 10 января 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №30041. – С.22–23.
387. О обложении малороссийских казаков, уволенных из военной службы и поступивших в первобытное состояние, пошлиною за право продажи вина: Сенатский, 18 января 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 5916. – С.34–35.
388. О обложении оброком в пользу города Житомира занимающихся в оном извозничеством: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, прописанное в указе Сената 17 июля, 22 июня 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 2947. – С.443–445.
389. О обложении окладом состоящих в Новороссийской губернии разного звания людей, неплатящих податей и не несущих рекрутской повинности: Сенатский, 10 декабря 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19682. – С.429–432.
390. О обложении податями всех холостых людей в Бессарабской области, известных под названием бурлак: Высочайше утвержденное

- положение Комитета министров, 22 января 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 2612. – С.44–46.
391. О обложении поселянским окладом водворившихся в старостинских имениях мещан: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, прописанное в указе Сената 26 октября, 22 сентября 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.2. – № 4817. – С.63–65.
392. О обложении постоянною в пользу коробочного сбора податью евреев, желающих носить ермолки: Сенатский, 13 февраля 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №21989. – С.105–107.
393. О обложении постоянною в пользу коробочного сбора податью евреев, желающих носить ермолки: Сенатский, по Высочайшему повелению, 11 февраля 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №21985. – С.100.
394. О обложении славяно-сербов, поселенных в Новороссийском краю, податями и повинностями: Положение Комитета министров, 13 октября 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.34. – № 27092. – С.800–801.
395. О образовании в палатах государственных имуществ Западных губерний люстрационных отделений: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное министром государственных имуществ, 31 марта 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.1. – №24038. – С.204–205.
396. О обращении взыскания за злоупотребления или упущения в причислении купцов и мещан на льготу, не только на Магистраты и Думы, но и на те места, коими таковое причисление утверждено будет: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 19 мая 1825 г.

- // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – №30345. – С.273–274.
397. О обращении следующих городам от казны однопроцентных с продажи питей денег на пополнение недоимок: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 2 Июля, 1 июня 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.1. – №19063. – С.435–436.
398. О общественном сборе с государственных крестьян на трехлетие с 1844 года: Сенатский, по Высочайшему повелению, 14 февраля 1844 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.19. – О.1. – №17610. – С.88.
399. О объявлении всем сословиям Таврической губернии Монаршей искренней признательности за подвиги и терпение и за жертвы святому делу Отечества: Высочайшая грамота, данная всем сословиям Таврической губернии, 26 августа 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №30881. – С.803.
400. О объявлении всем сословиям Херсонской губернии Монаршей искренней признательности за доблестные деяния, совершенные ими в минуты бранной тревоги: Высочайшая грамота, данная всем сословиям Херсонской губернии, 26 августа 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №30880. – С.803.
401. О объявлении помещикам привилегированных губерний с подписками 34§ откупных условий, на каком основании должны они провозить вино для свободной продажи в дозволенных местах: Сенатский, 28 июля 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.1. – № 4727. – С.704.
402. О обязанности казначеев и всех вообще сборщиков вносить в казну следующие от них суммы, непременно в той самой монете, в какой

- суммы сии к ним поступили: Сенатский, по Высочайшему повелению, 1 февраля 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №30119. – С.65.
403. О обязанности малороссийских казаков относительно военной службы и прочих повинностей: Именной, данный Сенату, 25 июня 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5458. – С.398–401.
404. О обязанности чиновников питейного сбора, при поимке корчемников, чинить им допросы на месте, при сельском начальнике ближайшего селения: Сенатский, 14 марта 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – № 28584. – С. 654–655.
405. О оплачивании акцизом запасов без акцизного вина в состоящих на особом положении губерниях: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 16 июля 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.26. – О.1. – №25416. – С.543–544.
406. О освобождении нижних воинских чинов евреев от платежа коробочного сбора с каширного мяса и птицы: Сенатский, по Высочайшему повелению, 21 января 1847 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.22. – О.1. – №20834. – С.70.
407. О освобождении состоящих на льготе мещан города Керчи от рекрутской повинности до истечения полного льготного времени: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 2 ноября 1843 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.18. – О.1. – №17287. – С.735-737.
408. О ответственности чарочных откупщиков за провоз питей из одного своего откупа в другой без ерлыков и печатей пошлинного откупа: Сенатский, 10 мая 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.24. – О.1. – №23237. – С.267-268.

409. О отдаче на откуп вольной продажи вина в селениях Полтавской, Черниговской и Харьковской губерний: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Министром Государственных Имуществ, 26 октября 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.17. – О.2. – №16130. – С.56.
410. О отмене сбора, установленного в пользу г. Киева с представлений, даваемых на тамошнем театре: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 5 декабря 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.2. – №24703. – С.271-272.
411. О отнесении издержек по содержанию арестантов на земские сборы: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 26 марта, 23 февраля 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.17. – О.1. – №15320. – С.109.
412. О отнесении на счет общественного сбора с государственных крестьян излишних расходов, по производству содержания чиновников управления государственными имуществами: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 31 января, 7 января 1846 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.21. – О.1. – №19592. – С.19–20.
413. О переведении, по присоединении к Российской империи части Галиции, прежней таможенной цепи, и о расположении оной по новой границе; о учреждении бывшей в Волочиске таможни в местечке Цебров, противу Австрийского местечка Езерны: Именной, данный Сенату, 12 ноября 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 31. – № 24416. – С. 433–434.

414. О переводе Балаклавской таможенной заставы в Севастополь, а Севастопольского таможенного надзора в Балаклаву: Именной, объявленный Сенату товарищем министра финансов, 18 марта 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.1. – №35570. – С.243.
415. О переводе Днестровской таможенной линии в Бессарабию: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 30 сентября 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.2. – № 3968. – С.85–90.
416. О переводе откупной суммы за продажу питей в казенных Херсонской губернии селениях, поступивших в округ военного поселения 1-го украинского уланского полка, в пользу того округа: Именной, данный министру финансов, 21 марта 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – № 28592. – С. 674–675.
417. О переводе таможен в губерниях Подольской и Волынской: Именной, данный Президенту коммерц-коллегии Соймонову, 25 октября 1797 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.24. – № 18219. – С. 779.
418. О передаче в таможенное ведомство двух малороссийских казачьих полков: О распространении силы указа 15 июня 1832 года, касательно рассрочки недоимок, на крестьян Слободско-Украинской губернии: Высочайше утвержденная докладная записка министра финансов, 14 сентября 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5602. – С.601–606.
419. О передаче из военного ведомства в ведение Министерства Государственных Имуществ дел по конфискованным в Киевской и Подольской губерниях имениям: Высочайше утвержденное положение комитета западных губерний, объявленное министром государственных

- Имуществ, 12 декабря 1840 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.15. – О.1. – №14043. – С.830–831.
420. О переименовании Тираспольской заставы в таможенную, и о прибавке к штату ее двух чиновников: Сенатский, с прописанием Высочайше утвержденного положения Комитета министров, 16 мая 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.3. – № 2031. – С.550–551.
421. О переложении на серебро разных податей сборов: Именной, данный Сенату, опубликованный 19 ноября, 9 ноября 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №12867. – С.839–840.
422. О переложении на серебро с 1840 года разных платежей по питейной части: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 8 ноября, 20 октября 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №12791. – С.772–778.
423. О переменах в образовании управления питейных сборов по отдаче в откупное содержание: Сенатский, 13 августа 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.2. – № 1295. – С.664–669.
424. О перенесении черты Одесского порто-франко: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 12 января 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 46. – С.57–62.
425. О переписи вольных людей по Волынской губернии: Сенатский, по Высочайше утвержденному докладу, 18 апреля 1804 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21268. – С.138–140

426. О переписи евреев и о включении всех их в оклад по званию каждого: Сенатский, 24 февраля 1808 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.30. – № 22837. – С. 89–90.
427. О переселении 124 семейств Черниговских колонистов в Екатеринославскую губернию: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 2 июня 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.1. – № 4616. – С.421–425.
428. О переселении менонистов с земли графа Румянцева на казенную землю в Малороссийской губернии и о предоставлении им прав пожалованным Новороссийским менонистам: Именной, данный Сенату, 23 мая 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19887. – С.656.
429. О перечислении некоторых губерний из класса в класс для взимания с 1 января будущего 1824 года оброчной с земель подати: Именной, данный Сенату, 18 декабря 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 29697. – С. 1323.
430. О питейных сборах в привилегированных губерниях: Сенатский, 20 марта 1806 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.29. – №22068. – С. 148–149.
431. О платеже земских повинностей обывателями города Одессы беспрекословно; о употреблении присвоенных городу доходов на расширение порта и общественных устроений; о производстве оных Комитету, для сего учрежденному; об отсылке отчетов о суммах в Государственное Казначейство, и о назначении членов и казначея для Комитета: Именной, данный Одескому военному губернатору Дюку де-Ришелье, 19 февраля 1804 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21161. – С.100.

432. О платеже купцам и мещанам, пользующимися крестьянскими землями, податей по обоим состояниям: Сенатский, 19 декабря 1796 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.24. – № 17667. – С. 245–246.
433. О платеже податей казенными поселянами, записавшимися по городам в купечество и мещанство, по обоим состояниям: Сенатский, 28 февраля 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – № 24136. – С. 74–76.
434. О платеже податей, на точном основании Высочайшего Манифеста 9 апреля 1812 года, ассигнациями и медною монетою: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 25 февраля 1819 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.36. – №27693. – С. 74.
435. О платеже суконным фабрикам гильдейских податей по количеству поставки: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 16 января 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 69. – С.99–101.
436. О повсеместном введении в пользу городских доходов сбора с протеста векселей, засвидетельствования и явки заемных писем: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 4 Марта, 2 февраля 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №10942. – С.70–72.
437. О податях и повинностях иностранных выходцев, принадлежащих к состоянию крестьян: Сенатский, по Высочайше утвержденному положению Комитета министров, 23 декабря 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.39. – №30172. – С.666–671.
438. О податях с купечества, мещан, крестьян и других обывателей губерний Киевской, Черниговской, Новгородско-Северской, Харьковской, Могилёвской, Полоцкой, Рижской, Ревельской и

Выборгской; о сборе пошлин с дел и с продаваемых недвижимых имений в губерниях Малороссийских и о распространении на оныя губернии права выкупать недвижимые имения ближайшим родственникам, по общим государственным узаконениям: Именной, данный Сенату, 3 мая 1783 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.21. – №15724. – С.907–911.

439. О податях, положенных на поселян разных наименований и мещан, в разных губерниях находящихся: Именной, данный Сенату, 20 февраля 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 24999. – С. 195–196.
440. О подтверждении казенным палатам, дабы в представлениях своих, об утверждении евреев в податном состоянии, означали время прибытия их из-за границы и приведения к присяге на подданство России: Сенатский, 18 мая 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 347. – С.466–468.
441. О позволении помещикам и владельцам земель принимать и выписывать иностранных колонистов для поселения их на своих землях: Именной, данный Сенату, 25 сентября 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.34. – № 27022. – С.501–504.
442. О позволении принимать в залог по винным откупам и поставкам каменные строения, состоящие в портовых городах: Сенатский, с изъяснением Высочайше утвержденного положения Комитета министров, 20 июля 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – № 27425. – С. 351.
443. О попечении казенных палат касательно взыскания запущенных недоимок по подрядам и откупам: Сенатский, 27 февраля 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19297. – С.54–55.

444. О порядке введения в города Белостокской области акцизного сбора на будущее с 1843 года четырехлетие и установление по уездам оных винной пошлины: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 17 марта 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.17. – О.1. – №15393. – С.187–194.
445. О порядке взимания денежных сборов с жителей города Одессы: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное министром финансов, 6 апреля 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.1. – № 8036. – С.300.
446. О порядке взимания податей в Ярославской и Костромской губерниях в 1859 году, и об увеличении душевого оклада оброчной подати с государственных крестьян сих губерний: Именной, объявленный Сенату министром государственных имуществ, 20 апреля 1859 г., опубликованное 3 июня // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.1. – №34392. – С.372.
447. О порядке взимания с городских обывателей денежных сборов: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 20 августа, 28 июня 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №11366. – С.1019–1027.
448. О порядке взимания с казенных поселян денежных сборов на государственные подати, земские повинности и мирские расходы: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Сенатом 15 января, 28 ноября 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 6592. – С.698–707.
449. О порядке взыскания и сложения городских недоимок: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 15

- Декабря, 20 ноября 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.2. – №24660. – С.230–231.
450. О порядке дворянских выборов в губерниях, от Польши присоединенных: Именной, данный Сенату, 3 марта 1805 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21646. – С.883–884.
451. О порядке денежных сборов с мещан и цеховых: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 23 января 1847, 16 декабря 1846 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.21. – О.2. – №20714. – С.684–688.
452. О порядке записки в гильдии в льготных городах: Севастополе, Керчи, Евпатории и местечке Балаклаве вообще всех членов иногородних купеческих семейств: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату Товарищем Министра Финансов, 23 июня 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.1. – №34665. – С.624.
453. О порядке наблюдения за поступлением в казну денег, присуждаемых ко взысканию с государственных крестьян: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 27 Августа, 11 июля 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.1. – №19183. – С.516–517.
454. О порядке обложения оброчною податью выходящих из льготы колонистов: Об утверждении сметы и раскладки общественного сбора с государственных крестьян: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 2 марта 1853 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.28. – О.1. – №27068. – С.89–90.
455. О порядке отдачи на откуп еврейских коробочных сборов в Могилёвской губернии: Высочайше утвержденное положение Комитета

- министров, 22 декабря 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.11. – О.2. – №9799. – С.306-309.
456. О порядке оценки имений, дающих права пользоваться в городах: Севастополе, Керчи, Евпатории и местечке Балаклаве льготой от платежа в казну гильдейских повинностей: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату товарищем министра финансов, 16 июня 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.1. – №34631. – С.583.
457. О порядке передачи в привилегированных губерниях чарочных питейных откупов: Сенатский по Высочайшему повелению, 11 июля 1858 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.33. – О.2. – №33391. – С.32.
458. О порядке перечисления евреев в земледельцы и сложении с них недоимок: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 13 июня 1855 г., опубликованное 13 июля // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.30. – О.1. – №29409. – С.420.
459. О порядке приведения в известность питей, могущих остаться к 1851 году в привилегированных губерниях: Сенатский, 7 ноября 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.2. – №24610. – С.183–184.
460. О порядке производства дел в Казенных Палатах: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 29 сентября 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.2. – № 4832. – С.70–71.
461. О порядке производства дел: Высочайше утвержденная инструкция казенным палатам, 29 сентября 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.2. – № 4833. – С.71–89.

462. О порядке производства денежных взысканий с государственных крестьян, следующих в доход казны: Сенатский, 5 мая 1843 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.18. – О.1. – №16818. – С.298–299.
463. О порядке производства и решения дел о корчемстве в Новороссийских и Западных губерниях: Сенатский, 5 декабря 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №12950. – С.912–913.
464. О порядке производства корчемных дел в малороссийских и западных губерниях: Сенатский, 12 декабря 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.2. – № 8671. – С.1178.
465. О порядке разрешения дел о виновных в провозе корчемного вина: Сенатский, мнению государственного совета, Высочайше утвержденному 19 октября 1859 г., 25 января 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.1. – №35379. – С.69–70.
466. О порядке ревизии книг волостных старшин и сельских обществ за прежнее по 1840 год время по Западным губерниям и Белостокской области: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Министром Государственных Имуществ, 18 февраля 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.16. – О.1. – №14288. – С.128.
467. О порядке свидетельства Уездных Казначейств: Сенатский, 28 января 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №21949. – С.84–87.
468. О порядке сложения безнадежных недоимок из сумм городских доходов: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 21 Декабря, 1 ноября 1838 г. // Полное собрание

- законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.2. – №11704. – С.281.
469. О порядке сложения недоимок земского сбора за убылые по десятой ревизии души: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 26 октября 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.2. – №35029. – С.185–186.
470. О порядке счетоводства существующего в Новороссийском крае поземельного сбора на земские повинности: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Министром Финансов, 13 октября 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.17. – О.2. – №16081. – С.15–16.
471. О порядке удовлетворения расходов по содержанию волостных правлений и станов малороссийских казаков в Полтавской губернии: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 28 июля 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.11. – О.1. – №9426. – С.838–839.
472. О построении шоссе по дороге от Киева до Бровар: Именной, данный Сенату, 16 декабря 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5831. – С.909.
473. О постройке во вверенных ему губерниях на станциях почтовых домов из нежженого кирпича и о сборе на сие построение с обывателей, платящих в казну подати, по 15 коп.: Именной, данный Малороссийскому генерал-губернатору, 2 апреля 1804 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21234. – С.239.
474. О пояснении вопроса, возникшего, по случаю издания правил о переложении на серебро разных платежей по питейным сборам на счет цены трехпробному вину в привилегированных губерниях: Сенатский, 11

- декабря 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №12971. – С.923–924.
475. О пояснении некоторых §§ Акцизного Положения и откупных условий: Сенатский, 16 ноября 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.2. – №24653. – С.213–221.
476. О пояснении некоторых §§ Положения об акцизе с хлебного вина в 16 привилегированных губерниях: Сенатский, 14 июня 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.1. – №24334. – С.636–637.
477. О пояснении некоторых §§ Положения об акцизе с хлебного вина в 16 привилегированных губерниях: Сенатский, 22 июля 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.1. – №24346. – С.647–651.
478. О пояснении указов о льготах: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 7 февраля, 5 января 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №21864. – С.13–14.
479. О пояснении, что в губерниях, в которых существует вольная питьям продажа, оптовою продажей вина должно считаться количество не менее бочки, полагая оную в 40 ведер: Сенатский, 22 июля 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.17. – О.1. – №15881. – С.786.
480. О правах порто-франко, дарованных городу Одессе: Именной, данный Сенату, 13 июня 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.24. – О.1. – №23310. – С.323.
481. О праве великороссийских откупщиков на понизительную продажу вина в местах, прилегающих к границам привилегированных Губерний,

- 12 сентября 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.2. – № 1372. – С.778–779.
482. О правилах взимания с евреев свечного сбора в пользу устройства еврейских училищ: Сенатский, 1 сентября 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.2. – №19304. – С.1.
483. О правилах взыскания пени за неисправный платеж государственных податей и недоимок: Высочайше утвержденное мнение государственного совета, 27 марта 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25057. – С. 243–244.
484. О правилах для порто-франко в Одессе: Высочайше утвержденный доклад Министра Финансов, 1 июня 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – № 28633. – С. 714–719.
485. О правилах для принятия и водворение иностранных колонистов: Высочайше утвержденный доклад Министра внутренних дел, 20 февраля 1804 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21163. – С.137–138.
486. О правилах к скорейшему взысканию казенных недоимок, с приложением циркулярного предписания, данного министром финансов казенным палатам и экспедициям по сему ж предмету: Сенатский, 14 марта 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.33. – № 26195. – С. 551–555.
487. О правилах к скорейшему обревизованию губернских счетов казенной палаты: Сенатский, 23 мая 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19888. – С.656–659.
488. О правилах на продажу вина помещиками Новороссийских губерний: Именной, данный Херсонскому военному губернатору, 16 мая

- 1808 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.30. – № 23024. – С. 259–261.
489. О правилах продажи вина в городах Малороссийской губернии в окрестностях городских земель, в заведывании городничего состоящих: Высочайше утвержденный доклад Сената, 23 июня 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20814. – С.692–694.
490. О правилах, составленных министром финансов, относительно торговли из Одессы к границе Молдавии, и о предоставлении Измаильской таможне права отправлять привозимые к оной иностранные товары на складку в другие Таможни: Сенатский, 7 марта 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.1. – № 4409. – С.215–217.
491. О предоставлении Бердянской таможенной заставе на пять лет всех прав первоклассных таможен 2 разряда, с переименованием оной в таможню: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 28 февраля, 27 января 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №21942. – С.81–82.
492. О предоставлении в пользу города Керчи на 25 лет части таможенного дохода: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 15 декабря 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.3. – № 2515. – С.1139–1140.
493. О предоставлении в пользу города Чугуева всей собираемой в оном откупной суммы: Положение Комитета министров, 15 января 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.33. – № 26077. – С. 441.
494. О предоставлении в пользу городов Елисаветграда и Ольвиополя четверти процентного сбора с купеческих капиталов и подати за

излишнее у купцов противу свидетельств число лавок и за самые свидетельства: Именной, данный Министру Финансов, 29 декабря 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.3. – № 2560. – С.1229–1230.

495. О предоставлении в распоряжение министерства народного просвещения сбора, учрежденного в пользу Ришельевского лицея с вывозимого из Одессы за границу хлеба: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 23 мая 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 6224. – С.298–299.
496. О предоставлении власти министру финансов, при возобновлении винных откупов на будущее 4-летие, принять в соображение предполагаемые средства к восстановлению в Таврической губернии свободной продажи Крымских виноградных вин мелочными мерами: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 5 августа 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.2. – № 1283. – С.648–651.
497. О предоставлении власти начальникам губерний утверждать на счет городских доходов постройки, не превышающие тысячи рублей ассигнациями: Именной, последовавший на положение Комитета министров и прописанный в указе Сената 30 Января 1830 года, 30 ноября 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 3312. – С.820–821.
498. О предоставлении выходцам из-за границы, поступившим в податное состояние, льготы, установленной Манифестом 1779 года: Сенатский, 29 сентября 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.33. – № 26446. – С. 1033–1034.
499. О предоставлении греческим подданным права записываться на 1859 год во 2-ю и 3-ю гильдии купечества в Одессе и других южных

- портах России: Именной, объявленный Сенату Министром Финансов, 27 февраля 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.1. – №34190. – С.135.
500. О предоставлении евреям, принимающим христианскую веру, трёхлетней льготы от платежа податей: Сенатский, 25 сентября 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.2. – № 3951. – С.70–72.
501. О предоставлении казенным палатам права давать дозволения держателям питейных сборов иметь мелкие меры для продажи вина, водок и наливок: Сенатский, 27 марта 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – №24571. – С. 600–601.
502. О предоставлении министру внутренних дел разрешать отпуск остатков от коробочного сбора на уплату податей за целые общества: Именной, объявленный министром внутренних дел, 27 декабря 1847 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.22. – О.1. – №21823. – С.927.
503. О предоставлении права на денежное пособие евреям, принявшим христианскую веру какого бы то ни было исповедания: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 23 ноября 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.2. – №35150. – С.273–274.
504. О предоставлении продажи вина в розницу одним на казенных землях и целыми обществами водворившимся в Новороссийском крае менонистам: Именной, данный Сенату, 7 мая 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – №24222. – С. 176–177.
505. О предписании всем губернским и наместническим правлениям, чтобы они поселянам казенного ведомства позволили записываться в купечество или мещанство не прежде, как с будущего 1796 года:

- Сенатский, 13 июля 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – №17357. – С.730–731.
506. О предписании всем казенным палатам, чтобы купцы и причисленные к семейным капиталам родственники, после смерти их, не были исключаемы в мещанство и чтобы мещане, переписывающиеся в купечество, платили подушную подать за умерших их родственников по числу душ, а не по раскладке: Сенатский, 8 июня 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 396. – С.542.
507. О предписании гражданским губернаторам, дабы сметы о земских повинностях предварительно вносимы были к главным начальникам губерний: Сенатский, 3 мая 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 308. – С.425–426.
508. О предполагаемых средствах к поправлению состояния Новороссийских иностранных поселенцев, и об учреждении под ведомством экспедиции государственного хозяйства, конторы опекунства Новороссийских иностранных поселенцев: Высочайше утвержденный доклад Сената, 6 апреля 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19372. – С.115–128.
509. О преимуществах водворяющихся в Новороссийской губернии вышедших из Турции греков и болгар: Высочайше утвержденный доклад Сената, 5 января 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20103. – С.5–7.
510. О прекращении выдачи денежной ссуды колонистам: Именной, данный министру внутренних дел, с приложением журнала Комитета, учрежденного для сокращения издержек на 1810 год, 25 февраля 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – № 24131. – С.68–69.

511. О прекращении по г. Елисаветграду частного коробочного сбора: Именной, объявленный Департаменту Военных Поселений Военным Министром, 12 декабря 1844 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.19. – О.1. – №18517. – С.836.
512. О преобразовании Комиссии погашения долгов: Манифест, 11 февраля 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 24992. – С. 181–193.
513. О преобразовании экспедиции о государственных доходах: Высочайше утвержденный доклад государственного казначея Голубцова, 15 августа 1808 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.30. – № 23221. – С. 516–521.
514. О прибавке пошлин с вина, продаваемого в губерниях, на особых правах состоящих, по одному рублю с каждого ведра: Именной, данный Сенату, 28 января 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – №28533. – С.570.
515. О приведении в надлежащее исполнение всех мер, постановленных в 10 пунктах Манифеста 2 февраля о возвышении податей и налогов: Именной, данный Сенату, 26 февраля 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – № 24132. – С. 69–71.
516. О привилегиях Киевского магистрата, и о подтверждении тамошнему губернскому правлению, не налагать на оный штрафов и пеней в случае упущения по делам, а представлять о том Сенату: Сенатский, 31 мая 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.2. – № 1144. – С.481–490.
517. О приеме от дворян объявлений о доходах с их имений: Именной, данный предводителю дворянства Санкт-Петербургской губернии, 20 февраля 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25001. – С. 196–197.

518. О приеме от держателей питейных с 1839 по 1843 год откупов в казну серебряной, золотой, платиновой и медной монеты: Сенатский, 17 июня 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №11343. – С.913–914.
519. О призрении и устройстве выходящих в Россию болгар и других единоверцев: Высочайше утвержденная записка Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора, 7 июня 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3697. – С.492–493.
520. О прилежании земской полиции к пресечению корчемства: Сенатский, 11 января 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 24949. – С. 8–10.
521. О принятии выходящих на поселение из Турции болгар и греков: Именной, данный экспедиции государственного хозяйства, опекунства иностранных и сельского домоводства, 24 июля 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20343. – С.200–202.
522. О принятии присяги от жителей вновь присоединенных к России от Польши, при последнем ее разделении, областей; об устройстве оных на основании Учреждения о губерниях и об установлении Таможен, также пограничной цепи и стражи на новой границе: Именной, данный правящему должность генерал-губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского, генерал-поручику Тутолмину, 1 мая 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – № 17323. – С. 691–692.
523. О принятии таможенными чиновниками на свой счет товаров, объявляемых купечеством низкою ценою: Высочайше утвержденный доклад Сената, 8 декабря 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18777. – С. 465–471.

524. О присвоении евреям, переселившимся из Николаева и Севастополя в город Измаил 25-летней льготы: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Министром Финансов, 18 февраля 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.11. – О.1. – №8886. – С.144.
525. О причислении в оклад непоказанных в ревизию душ и после оной объявленных, и о взыскании за них в казну двойной подати: Сенатский, 19 августа 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25206. – С. 409–410.
526. О причислении солдатских детей в то податное состояние, в котором они родились по причислении отцов их по отставке из военной службы: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 3 июня 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.2. – № 1149. – С.499–500.
527. О причислении таможенных застав Маяжской к Дубосарскому, а Овидиопольской к Одесскому округам: Именной, данный министру финансов Гурьеву, 10 февраля 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 24990. – С.181.
528. О провозе в Новороссийский край вина не иначе, как большими трактовыми дорогами, об измерении сего вина посредством рундштуков, и порядке представления ярлыков: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 3 ноября, 23 сентября 1852 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.27. – О.1. – №26589. – С.554.
529. О продаже в г. Одессе виноградных вин Новороссийского производства: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 24 Июля, 12 июня 1844 г. // Полное собрание

- законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.19. – О.1. – №17990. – С.380–383.
530. О продаже вина в Полтавской и Черниговской губерниях: Сенатский, 16 января 1840 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.15. – О.1. – №13084. – С.23-24.
531. О продаже горячих напитков в губерниях и областях, где существует вольная оным продажа: Именной, данный Сенату, опубликованный 17 июня, 4 июня 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.17. – О.1. – №15715. – С.411–419.
532. О продаже горячих напитков во владельческих городах и местечках привилегированных губерний: Сенатский, 28 мая 1846 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.21. – О.1. – №20063. – С.565–568.
533. О продолжении выдачи государственным крестьянам Екатеринославской губернии видов на отлучки на простой бумаге: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Министром Государственных Имуществ, 13 декабря 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.24. – О.2. – №23727. – С.309.
534. О продолжении дарованного городу Ревелю права получать 10% из таможенного дохода по Ревельской таможне: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату Товарищем Министра Финансов, 3 мая 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.1. – №35754. – С.518.
535. О продолжении дарованной городу Мелитополю льготы: Именной, данный Сенату, опубликованный 11 Марта, 18 февраля 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №22004. – С.116–117.

536. О продолжении действия смет и раскладок земских повинностей текущего с 1853 года трехлетия на 1856 год: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 27 июня 1855 г., опубликованное 8 августа // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.30. – О.1. – №29464. – С.455–456.
537. О продолжении еще на десять лет льготы от платежа казенных податей, дарованной жителям Тираспольского уезда, с распространением оной и на обывателей городов: Тирасполя, Очакова, Овидиополя и Дубоссар: Именной, данный Сенату, 5 декабря 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20540. – С.383.
538. О продолжении еще на три года отпуска откупных однопроцентных денег в пользу некоторых городов Подольской губернии: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 14 мая 1857 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.32. – О.1. – №31857. – С.384.
539. О продолжении еще на три года права Одесского порто-франко: Именной, объявленный Сенату Министром Финансов, 9 июля 1854 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.29. – О.1. – №28408. – С.708.
540. О продолжении льготы в платеже податей лицам, водворившимся в г. Бердянске, еще на десять лет: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Министром Внутренних Дел, 8 августа 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.1. – №24388. – С.677–678.
541. О продолжении льготы городам Новороссийского края: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, изъясненное в указе Сената, 16 сентября 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – №30486. – С.471–473.

542. О продолжении льготы, дарованной жителям Подольской губернии, потерпевшим от заразной болезни и об исключении умерших от оной из подушного оклада: Именной, данный Сенату, 8 февраля 1799 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18851. – С.554.
543. О продолжении на 1857 год ныне действующих правил о взимании с евреев свечного сбора на устройство еврейских училищ: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 30 октября 1856 г., опубликованное 23 ноября // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №31076. – С.955–956.
544. О продолжении на 25 лет дарованной городу Одессе льготы; об освобождении сего города навсегда от постоя, и об употреблении десятой части таможенных сборов для содержания гавани в Одессе: Именной, данный Сенату, 24 января 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20121. – С.25–27.
545. О продолжении на десять лет отпуска денежной суммы на устройство Таврического полуострова: Именной, данный Сенату, 9 марта 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.24. – О.1. – №23075. – С.141.
546. О продолжении на шесть лет льготы, дарованной купцам 3-й гильдии уездных городов губерний: Белорусских, Литовских, Новороссийских, Минской, Волынской, Подольской и Киевской: Именной, данный Сенату, 3 августа 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – О.1. – № 7324. – С. 809.
547. О продолжении производства некоторых расходов из сборов на земские повинности: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 25 января 1856 г., опубликованное 14 марта // Полное собрание

- законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №30088. – С.46–48.
548. О продолжении срока контрактам, заключенным на содержание питейных заведений в местах вольной продажи: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 31 Октября, 27 сентября 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.24. – О.2. – №23530. – С.69.
549. О продолжении срока контрактов заключенным помещиками на содержание в имениях их питейной продажи, по 1 Января 1851 года: Сенатский, 18 октября 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.24. – О.2. – №23587. – С.111–112.
550. О продолжении существующего в городе Бердянске пятикопеечного сбора с привозимых и отвозимых товаров: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Сенату министром внутренних дел, 16 декабря 1857 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.32. – О.1. – №32556. – С.1008–1009.
551. О продолжении, еще за три года, отпуска из казны следующим городам Подольской губернии откупных однопроцентных денег: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 23 февраля 1854 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.29. – О.1. – №27962. – С.223.
552. О произведении на особенных правилах новой переписи малороссийских казаков: Именной, данный Малороссийскому военному губернатору, 21 июня 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 6277. – С.367–368.
553. О производстве взыскания недоимок по подушной и оброчной подати по силе указа 23 февраля: Сенатский, в следствие Именного

- апреля 18, 22 апреля 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.33. – № 26236. – С. 612.
554. О производстве по всей империи новой народной переписи: Манифест, 16 июня 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 6265. – С.344–360.
555. О производстве следствий в селениях Каменке и Старых Кайдаках при Днепровских порогах, в случае замеченного откупщиками корчемства: Сенатский, 23 ноября 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.2. – № 4130. – С.420–421.
556. О производстве торгов на откупа привилегированных губерний: Именной, объявленный Министром Финансов, 11 марта 1846 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.21. – О.1. – №19812. – С.320–321.
557. О произвождении предварительных торгов на исправление земских повинностей в уездных городах, под руководством дворянских предводителей обще с земскими судами: Именной, данный Сенату, 25 марта 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – №22167. – С.101.
558. О пропуске из Бессарабии в Россию Бессарабского виноградного вина чрез все Таможенные пункты Новороссийского края: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 16 марта 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 195. – С.294–296.
559. О просьбах, каковые могут быть принимаемы Сенаторами, назначаемыми для взыскания недоимок, или по другому какому либо частному делу: Сенатский, с прописанием Высочайше утвержденного положения Комитета министров Февраля 21, 9 марта 1820 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – №28192. – С. 109.

560. О разборах законности учреждения существующих винокуренных заводов в 16 привилегированных губерниях: Сенатский, 11 мая 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.1. – №24150. – С.435–436.
561. О разделении казенных селений на волости и о порядке внутреннего их управления: Высочайше утвержденный доклад экспедиции государственного хозяйства, 7 августа 1797 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.24. – №18082. – С.672–677.
562. О разных суммах и платежах, определенных ассигнациями по таможенному ведомству, с переложением оных на серебро: Сенатский, 18 декабря 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №12997. – С.940.
563. О разрешении встречных недоумений при исполнении Всемиловейшего Манифеста 22 августа 1826 года, касательно сложения разных денежных взысканий: Сенатский, 2 июня 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.2. – № 1145. – С.490-494.
564. О разрешении недоразумений по надзору над питейным сбором: Сенатский, 14 июля 1819 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.36. – № 27884. – С. 289–290.
565. О разрешении некоторых недоразумений, втретившихся при исполнении Манифеста 11 февраля об усилении кредитной системы: Высочайше утвержденной мнение Государственного совета, 27 февраля 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25011. – С. 203–204.
566. О разрешении с 1 сентября сего года привоза на Радзивиловскую таможенную всех товаров, дозволенных по тарифу 1816 года: Именной,

данный Сенату, 14 августа 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – № 27477. – С.449.

567. О разрешении, что недоимки на прописанных душах числящиеся по сбору, на составление капитала для обеспечения народного продовольствия, не могут слагаемы быть по манифесту 22 Августа 1826 года: Сенатский, 21 мая 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3673. – С.464–465.
568. О раскладке земских повинностей в Киевской губернии: Именной, данный киевскому военному губернатору Торماسову, 23 марта 1806 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.29. – №22072. – С.151.
569. О распорядке Государственных доходов на 1811 год: Манифест, 25 января 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – № 24494. – С. 341.
570. О распорядке постоя в домах Воронежских обывателей и об учреждении поземельного сбора на составление городских доходов: Именной, данный Воронежскому Гражданскому Губернатору, 31 мая 1804 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21314. – С.352–354.
571. О распространении Всемилостивейшего Манифеста 22 августа 1826 года на подавших о прописанных душах объявление после 1 июля 1827 года: Сенатский, 22 января 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 2614. – С.46–48.
572. О распространении вспомогательного коробочного сбора на евреев, содержащих оброчные статьи в казенных имениях: Высочайше утвержденное положение Комитета об устройстве евреев, опубликованное 23 февраля, 11 января 1854 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.29. – О.1. – №27852. – С.19–20.

573. О распространении льготы, дарованной жителям Подольской губернии, потерпевшим от заразной болезни, на селения Волынской губернии: Именной, данный Сенату, 23 февраля 1799 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18869. – С.573.
574. О распространении Манифеста 16 Мая 1811 года, на заложенные в кредитных установлениях недвижимые имения, в случае неплатежа оными податей: Сенатский, 27 января 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3448. – С.99.
575. О распространении на Закавказский край постановлений касательно: а) дозволения жительствовавшим в империи и Царстве Польском евреям купцам 1 гильдии приписываться вне черты их нынешней оседлости в купечество 1 же гильдии по всем вообще городам Российской империи и б) разрешения приезжающим в Россию из-за границы евреям иностранным подданным производить в империи торговлю и учреждать банкирские конторы: Сенатский, по Высочайшему повелению, 26 июля 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.1. – №36043. – С.934.
576. О распространении на иностранных купцов в Одессе льготы, Всемилостивейше дарованной коренным жителям сего города: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 7 сентября 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 577. – С.934–937.
577. О распространении на охотников бывшего стрелкового полка Императорской фамилии Всемилостивейшей льготы от платежа земских сборов: Сенатский, по Высочайшему повелению, 19 декабря 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №31273. – С.1068.

578. О распространении порядка управления удельными крестьянами на казенных: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 24 июня 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 423. – С.631–636.
579. О распространении прибавочного рубля на подать, с земли взимаемую: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 29 августа 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – №27032. – С. 753.
580. О распространении продолженной указом 5 декабря 1802 жителям Тираспольского уезда еще на десять лет льготы на весь край между Бугом и Днестром лежащей и заключающий в себе, сверх Тираспольского, часть Ольвиопольского и Херсонского уездов: Именной, данный Сенату, 27 января 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20596. – С.437.
581. О распространении силы указа 15 июня 1832 года, касательно рассрочки недоимок, на крестьян Слободско-Украинской губернии: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 23 августа 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5574. – С.565.
582. О распространении силы указа 15 июня 1832 года, о рассрочке податных недоимок на Малороссийские губернии: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 27 декабря 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5864. – С.940.
583. О распространении указа 1794 июня 23 о собрании с купечества, в гильдиях записанного, единовременно по одному проценту со ста с объявленных капиталов, и на купцов евреев, и о взыскании с них податей вдвое против христианского исповедания: Сенатский, 29 декабря 1796 г.

// Полное собрание законов Российской империи. – Т.24. – № 17694. – С. 256–257.

584. О распространении, шестилетней льготы от платежа податей на всех выходцев из-за границы: Сенатский, 20 февраля 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20621. – С.463–464.
585. О опубликовании главных оснований об устройстве питейных с 1855 года сборов в шестнадцати привилегированных губерниях: Сенатский, 7 августа 1853 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.28. – О.1. – №27500. – С.399–401.
586. О опубликовании составленной на трехлетие с 1856 года сметы и раскладки общественного сбора с государственных крестьян: Сенатский, по Высочайшему повелению, 29 марта 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №30318. – С.161.
587. О рассрочке государственным поселянам Таврической губернии: Евпаторийского, Симферопольского и Феодосийского округов, платежа недоимок по земским повинностям: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату министром государственных имуществ, 1 декабря 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.2. – №35183. – С.298–299.
588. О рассрочке на три года платежа недоимки, накопившейся на купцах городов Ялты, Феодосии и Бердянска: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату товарищем министра финансов, 11 марта 1858 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.33. – О.1. – №32854. – С.307.
589. О рассылке смет и раскладок общественного сбора с государственных крестьян на трехлетие с 1847 года: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 12

марта, 3 февраля 1847 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.22. – О.1. – №20881. – С.111–112.

590. О расходах, входящих по особым предписаниям в состав земских повинностей после утверждения смет: Сенатский, по Высочайше утвержденному мнению Государственного совета, 30 июня 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – №30401. – С.343–344.
591. О расширении границ пошлинного в Новороссийских губерниях откупа: Именной, данный Сенату, 29 апреля 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3629. – С.367–368.
592. О расширении прав некоторым Таможням по очистку товаров пошлиною, с росписью товарам, воспрещенным к очистке в некоторых таможнях: Именной, данный Сенату, 11 ноября 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.2. – № 4935. – С.197–198.
593. О ревизии книг еврейских коробочных сборов: Сенатский, 12 мая 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 334. – С.457.
594. О решении дел о корчемстве, без очереди и о правилах отдачи под суд чиновников, в преступлении должности: Сенатский, по Высочайше утвержденному положению Комитета министров, 3 декабря 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.39. – № 30138. – С.641.
595. О сбирании в Литовской губернии с мещан, також казенных и помещичьих крестьян, подушных денег, наравне с Минскою и Белорусскою губерниями: Именной, данный Сенату, 18 декабря 1797 г. //

Полное собрание законов Российской империи. – Т.24. – №18277. – С.845–846.

596. О сбирании с дворянских имений особых сумм на содержание по губерниям Судебных мест; о содержании на счет городов городских полиций; о возвышении подушного оклада; о прибавке на купеческие капиталы по $\frac{1}{4}$ процента, а на мещан по 50 копеек; о оброчной накладке на казенных крестьян; о возвышении цены за гербовую бумагу и паспорта; о восстановлении гербовой для векселей бумаги и особой бумаги для пересылки документов в чужие края и о писании вообще всех актов, кои в судное место представлены быть могут, на гербовой бумаге; о печатных пошлинах в Таможнях и о сложении недоимок по 1797 год: Именной, данный Сенату, 18 декабря 1797 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.24. – №18278. – С.846–850.
597. О сборах за отвод городских мест под торговые помещения в городах Черниговской и Полтавской губерний: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 21 февраля 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.24. – О.1. – №23028. – С.109.
598. О сборах, установленных в городе Кременчуг и посаде Крюков с судопромышленников и торговцев: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Сенату министром внутренних дел, 4 ноября 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.2. – № 8542. – С.1079.
599. О сборе государственных податей в губерниях: Лифляндской, Курляндской, обеих Литовских, Минской, Подольской, Киевской и Области Белостокской, вместо денег, хлебом: Манифест, 17 ноября 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – № 24875. – С. 902–903.

600. О сборе на содержание присутственных мест и чинов по всем губерниям, как с помещичьих, так и со всех казенных поселян по 18 коп. с души: Сенатский по Высочайше утвержденному докладу, 10 декабря 1806 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.29. – №22392. – С. 923–925.
601. О сборе по полупроценту в пользу городских доходов с контрактов и условий, в коих не означено договорной суммы: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 20 февраля 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.1. – №23931. – С.125–126.
602. О сборе с евреев, записавшихся по городам в мещанство и купечество, установленных податей вдвое противу положенных с мещан и купцов христианского закона разных вероисповеданий: именной данный Сенату 23 июня 1794 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – №17224. – С. 532.
603. О сборе с купечества единовременно в казну с объявленных ими капиталов по одному проценту со ста; о возвышении капиталов, объявляемых для вступления в гильдии и взыскании в доход казны с купеческих капиталов, переходящих к наследникам, единовременно по одному проценту: именной данный Сенату 23 июня 1794 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – №17223. – С.531–532.
604. О сложении безнадежных ко взысканию недоимок земского сбора: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 29 октября 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.26. – О.2. – №25692. – С.72–73.
605. О сложении казенных недоимок: Сенатский, 30 апреля 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18512. – С. 231–233.

606. О сложении недоимки податей, расположенных на 20 лет и по поземельному сбору: Сенатский, 19 августа 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18632. – С.348–349.
607. О сложении недоимки, числящейся по земскому сбору на поселенных и пахотных солдатах за прежнее время, до возобновления с них сбора податей: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенатом 20 Октября, 27 сентября 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5622. – С.625.
608. О сложении недоимок, числящихся на евреях-земледельцах Екатеринославской губернии, и о продолжении, на пять лет, дарованной им льготы в платеж податей и других денежных сборов: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 26 января 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.1. – №35383. – С.71-72.
609. О сложении оброчной подати с казаков Полтавской и Черниговской губернии, возвышенной по указу 18 декабря 1823 года: Именной, данный Министру Финансов, 18 марта 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.2. – № 970. – С.262.
610. О сложении повсеместно пеней за недоимки, накопившиеся по некоторым податям и о взыскании самых недоимок с рассрочкою: Именной, данный Сенату, 9 июня 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 29504. – С. 1031–1033.
611. О сметах и раскладках земских сборов и расходов на трехлетие с 1 января 1860 года: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 9 июня 1860 г., опубликованное 8 августа // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.1. – №35901. – С.752.

612. О сметах и раскладке земских сборов на трехлетие с 1853 года: Сенатский, по мнению Государственного совета, Высочайше утвержденному 25 декабря 1853 года, 16 февраля 1854 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.29. – О.1. – №27933. – С.183-185.
613. О сметах и раскладке общественного сбора с государственных крестьян на трехлетие с 1850 года: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 16 Марта, 15 февраля 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.1. – №23920. – С.115.
614. О смете и раскладке земского сбора на трехлетие с 1857 года: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 29 декабря 1857 г., опубликованное 12 марта 1858 года // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.32. – О.1. – №32612. – С.1056–1057.
615. О смете и раскладке общественного сбора с государственных крестьян на трехлетие с 1859 года: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 6 апреля 1859 г., опубликованное 14 мая // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.1. – №34334. – С.273–274.
616. О сметной раскладке земских повинностей на 1852 год: Сенатский, по Высочайшему повелению, 14 апреля 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.26. – О.1. – №25120. – С.269–270.
617. О совершении священного коронования Его Императорского Величества, и о дарованных по сему случаю милостях и облегчениях разным состояниям: Манифест, 22 августа 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 540. – С.891–896.

618. О содержании с 1851 по 1855 г. чарочных откупов в привилегированных губерниях: Сенатский, по Высочайшему повелению, 6 апреля 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.25. – О.1. – №24059. – С.314–348.
619. О составлении особенного Комитета для рассмотрения счетов Киевского магистрата: Именной, данный Киевскому Военному Губернатору Феншу, 19 декабря 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20558. – С.404–405.
620. О сохранении системы особенного покровительства Новороссийскому краю, с распространением онаго и на все прочие страны Империи, которыя подобно сему не имеют еще надлежащаго усовершенствования: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 17 июня 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25149. – С. 363–364.
621. О сравнении панцирных бояр в повинностях с малороссийскими казаками: Высочайше утвержденный доклад Сената, 8 сентября 1807 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.29. – № 22615. – С.1278–1280.
622. О считании серебряного рубля, в 1824 году, при взимании таможенных пошлин в 3 руб. 60 коп. ассигнациями: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 18 декабря 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 29695. – С. 1323.
623. О транзитном торге от Европейской границы в Одессу: Высочайше утвержденное Положение, 14 августа 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – № 27479. – С. 449–455.

624. О транзитном торге чрез Одессу: Именной, данный Сенату, 24 марта 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 31. – № 24565. – С. 592.
625. О увольнении обитающих в Крыму народов от неуставленных по их привилегиям повинностей: Сенатский, 6 октября 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20445 а. – Прилож.
626. О уменьшении в Измаильском и Одесском таможенном округах 192 лошадей пограничной стражи: Высочайше утвержденная докладная записка Министра Финансов, 5 марта 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №22055. – С.161–162.
627. О употреблении еврейских коробочных сборов: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 29 июня 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 433. – С.642–643.
628. О упразднении состоящей в Одесском таможенном округе Овидиопольской таможенной заставы: Именной, данный Сенату, 26 декабря 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.2. – № 8714. – С.1258.
629. О упразднении таможенных заседателей в Летичевском и Ущицком поветах Подольской губернии, и о прибавке на место их двух таковых заседателей в Кременецкий повет Волынской губернии: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 29 января 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 2637. – С.80.
630. О усилении средств Комитета, для устройства земских повинностей в государстве: Именной, объявленный Министром Внутренних Дел, 6 марта 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.23. – О.1. – №22059. – С.165.

631. О условиях на винный откуп в Новороссийских губерниях: Именной, данный Сенату, 18 июля 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – №24299. – С. 262–276.
632. О условиях на откупа питейного сбора с 1827 по 1831 год по губерниям: Малороссийским, Западным, Новороссийских, Сибирским и Омской области, также по городу Одессе и по округам военных поселений: Сенатский, 30 октября 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – №641. – С.1079–1161.
633. О установлении на полуострове Таврическом порто-франко на 30 лет и о даровании разных выгод жителям сего острова и приезжающим туда иностранцам: Манифест, 13 февраля 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18373. – С. 64–68.
634. О установлении с обывателей Волынской губернии сбора, на устройство помещений для присутственных мест и тюрем сей губернии: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное министром внутренних дел, 23 сентября 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.2. – №19344. – С.43–44.
635. О установлении с обывателей Киевской губернии сбора, на устройство помещений для присутственных мест и тюрем сей губернии: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Министром Внутренних Дел, 23 сентября 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.2. – №19345. – С.44.
636. О установлении с обывателей Подольской губернии сбора, на устройство помещений для присутственных мест и тюрем сей губернии: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное министром внутренних дел, 23 сентября 1845 г. // Полное собрание

- законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.2. – №19343. – С.43.
637. О устройстве евреев: Высочайше утвержденной Положение, 9 декабря 1804 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21547. – С.731–737.
638. О устройстве земских повинностей в губерниях, надзору Его Высочества Государя Цесаревича вверенных: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, с приложением дополнительных правил, 11 марта 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.3. – № 1863. – С.228–236.
639. О устройстве пограничной стражи по Европейской границе: Высочайше утвержденная докладная записка министра финансов, 24 ноября 1846 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.21. – О.2. – №20636. – С.437–439.
640. О участии евреев в Западных губерниях в городских выборах наравне с христианами: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 17 августа, 29 июня 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №12486. – С.594–595.
641. О учинении казенным палатам уравнильной разверстки земель между казенными поселянами вообще по губернии и о представлении Сенату ведомостей о сей разверстке с положениями палатскими, не отдавая земель во владение крестьянам: Сенатский, 19 августа 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18633. – С.349–350.
642. О учреждении в городе Евпатории, Таврической губернии, уездного казначейства: Высочайше утвержденное мнение Государственного

- совета, 3 ноября 1843 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.18. – О.1. – №17291. – С.738.
643. О учреждении в Каменце-Подольском комитета для уравниения городских повинностей: Именной, объявленный подольскому военному губернатору министром внутренних дел, 14 февраля 1805 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. Приложения – №21622 а. – С.36.
644. О учреждении комитета для уравниения земских повинностей: Именной, объявленный министром внутренних дел, 9 марта 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.17. – О.1. – №15364. – С.162.
645. О учреждении крестьянских мирских капиталов: Именной, объявленный главноуправляющему вторым отделением собственной Его Величества Канцелярии министром государственных имуществ, 15 декабря 1847 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.22. – О.1. – №21790. – С.899–900.
646. О учреждении новой наблюдательной линии для преграждения тайного провоза товаров и о прибавке к Радзивилловский и Либавский округи 140 конных объездчиков: 11 августа 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 40. – № 30446. – С. 417–419.
647. О учреждении по Харьковской, Полтавской и Курской губерниям хлебных сборов в уплату недоимок: Высочайше утвержденное положение особого Комитета, учрежденного для рассмотрения предположений о пополнении податных недоимок, опубликованное 20 апреля, 12 марта 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.20. – О.1. – №18825. – С.268–274.
648. О учреждении таможенной стражи по границе Литовской губернии, начиная от того пункта, где она смежна с губерниею Волынской до

- Балтийского моря: Именной, данный Сенату, 14 декабря 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – № 17419. – С. 846–848. (Додаток. – Т.44. – Ч.2. – №17419. – С.239.)
649. О формах ведомостей, каковые должны присылать казенные палаты о питейном доходе: Сенатский, 22 мая 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – №17337. – С.701–702.
650. О форме присяги для членов еврейского кагала: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное министром внутренних дел, 17 января 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №10895. – С.31–33.
651. О форменных кафтанах и медалях для награждения государственных крестьян: Именной, данный министру государственных имуществ, 27 января 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.16. – О.1. – №14222. – С.70.
652. О штатах для казенных палат и уездных казначейств: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета 18 декабря 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 29694. – С. 1322–1323.
653. Об акцизе в пользу Санкт-Петербурга с торгующих крестьян: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 24 июня 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 422. – С.626–631.
654. Об акцизе с содержателей в Одессе ренсковых погребов и трактирных заведений: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 21 мая 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 2881. – С.334.

655. Об избрании волостных голов и писарей из среды поселян той же волости: Сенатский, 23 сентября 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 3180. – С.671–672.
656. Об изменении порядка в расходовании сумм земского сбора: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 30 мая 1860 г., опубликованное 28 июня // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.35. – О.1. – №35842. – С.640–642.
657. Об изменении сроков сметам земских повинностей по губерниям: Виленской, Гродненской, Волынской, Подольской и области Белостокской: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 31 мая 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.1. – № 8196. – С.672–673.
658. Об изменении установленных в 1852 году правил, касательно взимания акциза с провозимого в Новороссийский край вина и способа измерения количества оного: Сенатский, по положению Комитета министров, Высочайше утвержденному 27 октября сего года, 15 декабря 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.2. – №35241. – С.354–355.
659. Об исключении из оклада детей нижних чинов поселенных полков, долженствующих поступить в округа военного поселения: Сенатский, по Именному, 31 мая 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 379. – С.512–513.
660. Об исключении из податного звания поступающих на службу по учебной части или в университеты малороссийских казаков: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 22 ноября, 16 октября 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №12769. – С.761–762.

661. Об искоренении незаконных с крестьян сборов: Именной, объявленный Сенату санкт-петербургским военным генерал-губернатором, 30 апреля 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – №26819. – С. 229–232.
662. Об исполнении гражданскими губернаторами требований комитета о земских повинностях: Сенатский, 31 августа 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.34. – № 27035. – С. 757–758.
663. Об облегчении мещан и ремесленников в платеже недоимок: Именной, данный Сенату, 14 ноября 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.39. – № 30114. – С. 587–588.
664. Об обложении винною пошлиною проживающих в Западных губерниях однодворцев: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Министром Финансов, 23 марта 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №11083. – С.197–198.
665. Об обложении холостых жителей Бессарабской области, под названием бурлаков, сбором на земские повинности: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 4 марта 1840 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.15. – О.1. – №13231. – С.107–108.
666. Об обращении состоящего на колонистах казенного долга, на устройство собственного их благосостояния: Именной, данный Сенату, 21 апреля 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18490. – С.214.
667. Об общественном сборе с государственных крестьян: Именной, данный Сенату, опубликованный 8 апреля, 20 марта 1840 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.15. – О.1. – №13275. – С.162–165.

668. Об означении в свидетельствах, выдаваемых на провоз водок, количества оных и полученного с них акциза: Сенатский, 4 ноября 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – № 27569. – С. 606–607.
669. Об оказании жителям Новороссийского края и соседственных с оным губерний облегчения в платеже податей и недоимок: Именной, данный Сенату, 6 декабря 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 3321. – С.831–833.
670. Об оказывании законных пособий содержателям питейных сборов по откупным их делам: Сенатский, 3 декабря 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – № 30600. – С. 631.
671. Об окончании прав порто-франко в Одессе 15 августа сего 1857 года, о некоторых распоряжениях по сему случаю, и о распространении на Одессу Общего Таможенного Тарифа: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату Министром Финансов, 4 июня 1857 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.32. – О.1. – №31923. – С.494.
672. Об определении в земские суды Екатеринославской губернии по одному заседателю, для пресечения кормчества: Высочайше утвержденное мнение Комитета министров, 29 сентября 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – № 30508. – С. 494–495.
673. Об определении в земские суды некоторых губерний особых заседателей для прекращения корчемства и контрабанды: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 17 июня 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.39. – № 29953. – С. 388–390.
674. Об определении в казенные палаты особых чиновников для наблюдения за откупами, состоящими в казенном надзоре: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 21 января 1841 г. //

Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.16. – О.1. – №14204. – С.62–63.

675. Об определении волостных писарей из грамотных крестьян и о недопущении произвольных с крестьян поборов: Сенатский, по Высочайше утвержденному положению Комитета министров, 29 декабря 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.39. – №30177. – С.675–676.
676. Об определении переселяющимся в Новороссийский край казенным крестьянам и казакам льготы, с дачею им пособия; о возобновлении силы указа 1781 июля 6, о платеже оставшимся на прежних жительствовах крестьянам за переселенцов подати, и об остановлении переселения в прочия губернии: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 17 июня 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25150. – С. 364.
677. Об освобождении водворенных в Новороссийском краю колонистов от общей почтовой повинности, и о содержании им дорог, мостов и переправ в их селениях в исправности: Именной, данный николаевскому военному губернатору Беклешеву, 6 февраля 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20610. – С.457.
678. Об освобождении жителей Подольской губернии, потерпевших расстройство в экономике по случаю свирепствовавшей там моровой заразы, от платежа податей на два года, снабдя их годовым посевом: Именной, данный Сенату, 12 апреля 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18480. – С. 199.
679. Об освобождении некоторых еврейских обществ, на основании Всемиловейшего манифеста 27 марта 1855 года, от поставки рекрут в штраф за накопившуюся податную недоимку: Сенатский, 16 мая 1856 г. //

Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.31. – О.1. – №30496. – С.298–299.

680. Об освобождении от платежа винной пошлины казаков, вошедших в откупные пределы: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату, Министром Финансов, 21 февраля 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 5996. – С.100.
681. Об освобождении от платежа гильдейских податей неженских греков, торгующих в Черниговской губернии: Сенатский, 15 апреля 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 270. – С.370–374.
682. Об оставлении взимания податей с малороссийских казаков в настоящем положении: Именной, объявленный Комитету министров графом Аракчеевым, 8 февраля 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.33. – № 26130. – С. 490.
683. Об оставлении доходов с винного откупа в Новороссийских колониях собираемых на будущее 4-х летие в пользу тех колоний: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 14 января 1819 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.36. – № 27635. – С. 23–24.
684. Об оставлении питейных домов в округах военного поселения только в тех местах и в таком числе, как означено в прилагаемой у сего ведомости: Именной, объявленный министру финансов генералом от артиллерии Графом Аракчеевым, 8 декабря 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 29670. – С. 1288–1289.
685. Об оставлении поселенных в Екатеринославской, Таврической, Иркутской и Томской губерниях отставных пахотных солдат в звании казенных крестьян, с увольнением их от всех податей и повинностей на

- 15 лет: Именной, объявленный Комитету министров на положение онаго, 28 февраля 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – №30269. – С.122.
686. Об оставлении права помещиков и казаков Киевской и Малороссийских губерний курить и продавать вино в прежнем положении; о продаже откупщикам питей не выше цены, установленных в Великороссийских губерниях и о не стеснении казенных и помещичьих крестьян откупщиками и поверенными их: Сенатский, данный министру финансов, 26 октября 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – №24832. – С. 880–881.
687. Об оставлении при градских думах и ратушах обязанности в выдаче свидетельств содержателям трактирных заведений: Сенатский, 16 мая 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.3. – № 2032. – С.551–553.
688. Об оставлении с 1819 года настоящего числа трактиров, кухмистерских столов, кофейных домов и гостиниц, и об отдаче их на откуп: Сенатский, 4 ноября 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – № 27570. – С. 607.
689. Об оставлении свечного с евреев сбора в настоящем положении еще на один, 1858 год: Сенатский, по Высочайшему повелению, 7 января 1858 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.33. – О.1. – №32648. – С.10.
690. Об отводе Мариупольским переселенцам, на наличное число душ, по 30 десятин земли; об оставлении излишней земли для новых переселенцев и для скотоводства, получая за сию землю ежегодно оброчных денег по 5 коп. за десятину: Высочайшее повеление, объявленное Комитету министров графом Аракчеевым, 15 мая 1817 г. //

Полное собрание законов Российской империи. – Т.34. – № 26863. – С.307–312.

691. Об отвращении тайного провоза в Россию запрещенных и пошлинами обложенных товаров, и о назначении от сухопутной границы, где учреждены Таможни и Таможенные присмотры, больших дорог до первых городов, по которым купечество с иностранными товарами внутрь России ездить долженствует: Именной, данный Сенату, 29 июня 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19464. – С.189–191.
692. Об отдаче на откуп сбора доходов в Бессарабии: Положение Комитета министров, 21 апреля 1815 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.33. – № 25825. – С. 70–71.
693. Об отдаче на откуп винной продажи в Новороссийских губерниях: Высочайше утвержденный доклад Комитета для рассмотрения условий с винными откупщиками учрежденного, 20 июня 1806 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.29. – №22184. – С. 381-395.
694. Об отдаче на откуп питейного сбора в Сибирских, Новороссийских, Малороссийских и Западных губерниях: Именной данный Сенату, 22 августа 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.34. – № 27008. – С. 489–491.
695. Об отказе в просьбах некоторым содержателям питейных сборов, относительно воспреещения городским жителям выходить за город в вольные шинки пить вино: Сенатский, 28 июля 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.1. – № 4728. – С.704–706.
696. Об открытии в некоторых губерниях палат государственных имуществ, именной, данный Сенату, 21 ноября 1838 г. // Полное собрание

- законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.2. – №11754. – С.326.
697. Об открытии в Одессе порто-франко: Именной, данный Сенату, 4 июля 1819 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.36. – № 27866. – С. 257–258.
698. Об открытии действий главной хозяйственной конторы для малороссийских казаков: Сенатский, 2 августа 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – Отд.1. – № 7323. – С. 809.
699. Об открытии министерства государственных имуществ: Сенатский, 19 января 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №10907. – С.38.
700. Об отмежевании малороссийским колонистам потребного количества земли, Высочайшая резолюция на доклад Сената, 21 августа 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – №19523. – С. 268–272.
701. Об отмене взимания в казну чоповой подати по тем из старостинских казенных имений, кои очистились уже от прежних арендных прав: Сенатский, данный министру финансов, 26 апреля 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 6151. – С.234–235.
702. Об отмене подати, собираемой с поселян хлебом, и о собирании, вместо оной, в казну деньгами по 15 коп. за каждый: Именной, данный Сенату, 10 декабря 1796 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.24. – №17628. – С.226–227.
703. Об отмене торгов на откупа в привилегированных губерниях: Сенатский, по Высочайшему повелению, 9 сентября 1854 г. // Полное

собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.29. – О.1. – №28531. – С.758–759.

704. Об отмене шилингового сбора, взимаемого в некоторых присоединенных от Польши губерниях с владельцев старостинских имений: Сенатский, 21 марта 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 2760. – С.187–189.
705. Об отнесении на земский сбор выдачи в летние и зимние месяцы суточных денег нижним чинам, содержащим в Киеве караулы: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 28 мая 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.1. – № 8173. – С.645–646.
706. Об отношениях, в каких находиться должен начальник Одесского таможенного округа к градоначальнику и военному губернатору, по возложении обязанности начальников Феодосийского и Таганрогского таможенных округов на тамошних градоначальников: Именной, данный Министру Финансов, 31 марта 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25068. – С. 262–263.
707. Об отправлении евреев за неплатеж трехгодичной подати, так же и бродяг из иностранных, на казенные рудокопные заводы: Именной, объявленный Сенату генерал-прокурором, 1 мая 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19409. – С.150.
708. Об отсрочке земских сборов на воинские постройки и на почтовые станции: Именной, данный Киевскому гражданскому губернатору, 30 июля 1807 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.29. – № 22575. – С. 1227–1228.
709. Об отсрочке торгующим крестьянам следующих с них податей по манифесту 11 февраля: Положение Комитета министров, 22 мая 1812 г. //

Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25113. – С. 322–323.

710. Об отсылке в приказы общественного призрения взысканных штрафных за кормчество денег: Сенатский, 9 июля 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – № 30417. – С. 369–370.
711. Об охране питейных откупов в двух Малороссийских, семи Западных и трех Новороссийских губерниях от подрыва, происходящего от подвоза вина на судах: Сенатский, 15 июля 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.39. – № 29984. – С. 438–439.
712. Об очищении черты границы с Австриею: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 13 ноября 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 666. – С.1202–1203.
713. Об увольнении в Екатеринославской губернии состоящих на льготе колонистов и менонистов от платежа 18 копеечной подати: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 9 августа 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – № 27462. – С.425–426.
714. Об увольнении задунайских переселенцев навсегда за границу и об уменьшении подати, взимаемой с остающихся на месте водворения: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 9 апреля 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5281. – С.189–191.
715. Об увольнении польских жителей от хлебной подати и о сборе с них вместо того деньгами: Именной, данный правящему должность генерал-губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского, генерал-поручику Тутолмину, 12 апреля 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – №17316. – С.661.

716. Об удалении евреев, которые содержат корчмы, мельницы и тому подобные заведения в аренде, от границы на 50 верстное расстояние, по истечении срока контрактам: Сенатский, 14 ноября 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – №30581. – С.598.
717. Об удержании в казенных палатах части из следующих в отпуск в градские доходы однопроцентных с винной продажи денег, в уплату состоящих на купцах и мещанах казенных недоимок: Сенатский, 10 мая 1806 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.29. – №22121. – С. 257–259.
718. Об уничтожении акцизного сбора в Курлянской губернии с привозимых в города на продажу продуктов: Высочайше утвержденный доклад Сената, 15 марта 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.26. – № 19329. – С.79–81.
719. Об умножении менонистов платежа долговой суммы и о сравнении старых Новороссийских колонистов с казенными крестьянами: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 19 ноября 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.34. – №27149. – С. 879–881.
720. Об уничтожении некоторых таможен и застав в Литовской, Волынской и Подольской губерниях: Именной, данный Сенату, 19 марта 1799 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18896. – С. 590.
721. Об уничтожении откупной монополии по продаже питей казенных имений пяти Западных губерний: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 2 декабря 1858 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.33. – О.2. – №33839. – С.431–432.
722. Об употреблении городских доходов Полтавской губернии на Богоугодные заведения: Именной, данный Малороссийскому генерал-

- губернатору князю Куракину, 20 июня 183 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – № 20808. – С.686–687.
723. Об упразднении канцелярии бывшего при Сенате комитета для уравниения земских повинностей: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 5 апреля 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №11115. – С.269–270.
724. Об уравниении армян Астраханской, Херсонской, Таврической и Екатеринославской губерний и Кавказской области, в платеже государственных податей с прочими Российскими подданными: Именной, данный Сенату, опубликованный 9 Июня, 21 мая 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.11. – О.1. – №9196. – С.533.
725. Об уравниении доходов и расходов города Одессы и о пособии сему городу от казны: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 22 июня 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.34. – О.1. – №34656. – С.602-605.
726. Об уравниении евреев в тех губерниях, где им жить дозволено в общественных повинностях с прочими обывателями: Высочайше утвержденный доклад Сената, 30 мая 1805 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21766. – С.1050–1053.
727. Об усилении таможенной стражи в Новороссийских и Бессарабских округах и об именовании оной пограничною: Высочайше утвержденная докладная записка Министра Финансов, 29 марта 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.1. – № 8008. – С.283–286.
728. Об условиях на питейный откуп с 1823 года в губерниях и городах, на особых правах состоящих: Именной, данный Сенату, 23 июня 1822 г. //

- Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 29075. – С. 236.
729. Об установлении в пользу города Керчи денежного сбора с кораблей и каботажных судов, за погрузку и выгрузку товаров: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 25 мая, 9 апреля 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.1. – № 8041. – С.303.
730. Об установлении однопроцентного сбора с имуществ жителей города Сум, не потерпевших от бывших там в 1839 и 1840 годах пожаров: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 21 января 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.16. – О.1. – №14203. – С.61–62.
731. Об установлении пошлины с вина в привилегированных губерниях: Манифест, 29 сентября 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – №24361. – С. 364–366.
732. Об установлении сбора в городской доход за клеймение меры четырех-четвериковой: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 21 Мая, 27 марта 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.11. – О.1. – №9033. – С.244.
733. Об установлении сбора в пользу города Летичева за ломку на городской земле камня: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Министром Внутренних Дел, 6 июня 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.11. – О.1. – №9272. – С.665.
734. Об устройстве в Киеве городских доходов и расходов: Именной, данный киевскому гражданскому губернатору, с приложением расписания Киевских городских доходов и расходов, содержания

- киевской полиции, Киевского магистрата, словесного суда и разных заведений, 7 августа 1806 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.29. – № 22231. – С. 674–684; Т.44. – О.2. – Прилож. к №22231. – С.266.
735. Об устройстве винной продажи по городам привилегированных Губерний: Сенатский, 24 октября 1814 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25716. – С. 1045–1049.
736. Об устройстве винных сборов в городе Киеве: Именной, данный киевскому военному губернатору, 11 февраля 1805 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21619. – С.816–817.
737. Об устройстве гильдий и о торговле прочих состояний: Дополнительное постановление, 14 ноября 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.39. – №30115. – С.588–609.
738. Об устройстве городских управлений в Подольской и Волынской губерниях: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 7 Февраля, 17 января 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №10892. – С.29–31.
739. Об устройстве денежной системы: Манифест, 1 июля 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.14. – О.1. – №12497. – С.600–603.
740. Об устройстве доходов и расходов в Губернском городе Херсоне: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 13 октября 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.8. – № 6487. – С.571–584.
741. Об устройстве еврейских коробочных сборов: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 4 марта 1835 г. // Полное

- собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.10. – О.1. – № 7919. – С.191–193.
742. Об устройстве земских повинностей: Именной, данный Сенату, 24 июля 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. – №20344. – С.202–204.
743. Об устройстве таможенной стражи по сухопутной Европейской границе: Высочайше утвержденная записка министра финансов, 9 июня 1822 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 29067. – С. 225–227.
744. Об утверждении мнения графа Зубова, касательно прошения греков, живущих в Керчи и Еникале: именной, данный Екатеринославскому, Вознесенскому и Таврическому генерал-губернатору графу Зубову, 30 июня 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – №17348. – С. 719–724.
745. Об утверждении сбора за клеймение весов и мер в городах, где оно не существует: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Сенатом 28 января, 29 декабря 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – О.2. – № 7707. – С.294–296.
746. Об утверждении сметы и раскладки общественного сбора с государственных крестьян: О порядке отбывания квартирной повинности во владельческих городах и местечках Западных губерний: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 4 марта, 9 февраля 1853 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.28. – О.1. – №27000. – С.46.
747. Об утверждении ярмарочных сборов по городам Малороссийских Губерний: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Сенату Управляющим Министерством Внутренних дел, 29

- сентября 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.2. – № 3961. – С.77-79.
748. Об участии купцов евреев в платеже подати за неимущих мещан: Сенатский, 22 октября 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.6. – О.2. – № 4876. – С.141–142.
749. Об учинении выговора Волынской казенной палате за медленность в исполнении предписания Сената по делу о спорных землях Свиныхского староства с помещичьими селениями, и о поставлении произшедших со стороны ея беспорядков на вид казенным палатам и губернским правлениям, на особых правах состоящим: Сенатский, 30 апреля 1822 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 29023. – С. 173–177.
750. Об учинении поверки прописных евреев по всем тем Губерниям, где им жить: Именной, данный Сенату, 19 апреля 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.34. – № 26805. – С.221–222.
751. Об учреждении в городе Воронеже Комитета для уравниения городских повинностей: Именной, данный воронежскому гражданскому губернатору, 13 декабря 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.27. Приложение – №20552а. – С.22–23.
752. Об учреждении в Подольской губернии Комитета для приведения в ясность всех оборотов: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 22 мая 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.1. – № 356. – С.477–480.
753. Об учреждении в пользу городских доходов г. Екатеринослава сбора с проживающих там иногородних мастеров и ремесленников: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Сенату Министром Внутренних дел, 6 июля 1853 г. // Полное собрание

законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.28. – О.1. – №27418. – С.346–347.

754. Об учреждении в Сенате из Гг. Сенаторов Комитета для уравниения земских повинностей по всему Государству, и о должности его: Именной, объявленный Министром Юстиции, 1 мая 1805 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21736. – С.1011.
755. Об учреждении в Таврической губернии города Ногайска; о поселении в оном ногайцев и о даче им льготы на десять лет от всех податей: Именной, данный Сенату, 18 генваря 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.37. – №28523. – С.564–566.
756. Об учреждении в Удельных имениях поземельного сбора и о сосредоточении оных посредством обмена удельных селений на казенные: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 16 января 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3427. – С.29–31.
757. Об учреждении вспомогательного земского капитала: Именной, данный Сенату, 25 июля 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – Отд.1. – № 7297. – С. 744–746.
758. Об учреждении из всех Слободских полков особой губернии и о сборе податей на содержание и учреждение Слободских легких войск: Высочайше утвержденный доклад сенаторов князя Шаховского, генерал-аншефа Панина и тайного советника Олсуфьева, 16 декабря 1764 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.16. – №12295. – С.1003–1006.
759. Об учреждении Инспекторов питейного сбора: Высочайше утвержденная записка министра финансов, 20 июля 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.40. – № 30426. – С. 378–379.

760. Об учреждении Комитета для погашения государственных долгов и утверждения государственного кредита: Именной, данный Сенату, 8 мая 1796 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – № 17455. – С. 880.
761. Об учреждении особого поземельного сбора в пользу Гольдингенской Латыской церкви: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Министром Внутренних Дел, 3 ноября 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.12. – О.1. – №10667. – С.852.
762. Об учреждении особого полицейского управления в заштатных городах Слободско-Украинской губернии: Высочайше утвержденное Положение Комитета министров, объявленное Сенату Министром Внутренних Дел, 13 марта 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – Отд.1. – № 6903. – С. 215–216.
763. Об учреждении особого сбора с татар, в Таврической губернии обитающих, на устройство Таврического полуострова: Именной, данный Сенату, 6 февраля 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.4. – № 2658. – С.100–101.
764. Об учреждении по губерниям особых Комиссий для исследования причин недоимки по винным откупам; и о способах поддержания и управления питейных сборов: Мнение Государственного совета, 29 апреля 1814 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.32. – № 25578. – С. 779–783.
765. Об учреждении Порто-франко в Одессе: Манифест, 16 апреля 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.34. – № 26792. – С. 208.
766. Об учреждении при некоторых казенных палатах особых столов для дел о земских повинностях: Высочайше утвержденное мнение

Государственного совета, 9 декабря 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5814. – С.895–896.

767. Об учреждении таможен в Брацлавском наместничестве в городах Ямполе, в Подольском в местечках Жванце, Волочиске и Радзивилове, и в Волынской губернии в городе Владимире и между ими двух таможенных застав, в городе Могилеве и селе Гусятин и об устройении при таможах Ямпольской и Жванцкой двух карантинных: Именной, данный Сенату, 8 августа 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – № 17373. – С. 758–759. (Штати – Т.44. – Ч.2. – № 17373.).
768. Об учреждении таможен и карантинных во вверенных ему губерниях: Именной, данный правящему должность генерал-губернатора минского, изяславского и брацлавского, генерал-поручику Тутолмину, 8 августа 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.23. – № 17372. – С. 757–758.
769. Об учреждении управления казенных старостинских имений в губерниях, от Польши возвращенных: Сенатский, 31 марта 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.7. – № 5271. – С.183.
770. Об учреждении форпостов по Перекопской линии и по берегам Гнилого моря, для удержания привоза и вывоза запрещенных товаров: Именной, данный Сенату, 13 февраля 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.25. – № 18374. – С. 68.
771. Об учреждении экспедиции заготовления государственных бумаг: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 21 августа 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – №27496. – С. 531–534.

772. Общее учреждение министерств: Манифест, 25 июня 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – №24688. – С. 687–756.
773. Общий тариф для всех портовых пограничных таможен Российской империи, кроме состоящих в губерниях: Астраханской, Оренбургской, Тобольской, Иркутской и в Грузии. Правила для взимания пошлин с цены привозимых товаров, 12 марта 1822 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.38. – № 28965. – С. 105–108.
774. Орлик В., Маренець Л. До питання фіскальної політики нацистів в окупованій Україні // Архіви України. – 2005. – №1-3. – С.233-240.
775. Орлик В.М. Єгор Канкрін і фіскальна політика Російської імперії в правобережній Україні в другій чверті XIX ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наукових праць: У 2-х частинах / Відп. ред. М.Ф.Дмитрієнко. – К.: НАН України, Інститут історії України. – 2006. – Число 13. – Част.2. – С.97–110.
776. Павлович В. Екатеринославская губерния // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. – Т. XI. – СПб., 1862. – 293 с.
777. Плакат о сборе подушном и протчем // Российское законодательство X–XX вв.: в 9 т. – Т.4. – М.: Юридическая литература, 1986. – С.202-212.
778. Положение об акцизе с хлебного вина и о питейном сборе с мест раздробительной продажи питей в губерниях: Виленской, Гродненской, Минской, Ковенской, Витебской, Могилёвской, Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской, Полтавской, Харьковской, Екатеринославской, Таврической, Херсонской и в области Бессарабской. – СПб., 1849. – 51 с.

779. Пояснительная записка о работах по соглашению оценок государственных имуществ между губерниями // Комиссия высочайше учрежденная для улучшения системы податей и пошлин. – СПб., 1860. – 112 с.: табл.
780. Правила приема в казну серебряной и медной монеты от держателей питейных сборов с 1831 по 1835 год по привилегированным и Сибирским Губерниям, по городу Одессе и с земель Черноморских казаков: Сенатский, 24 июня 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3747. – С.664–665.
781. Предварительное положение о земских повинностях // Полное собрание законов Российской империи. – Т.28. – №21737. – С.1011–1016.
782. Прошение нежинских купцов и мещан о воспрещении польским и австрийским евреям розничной торговли на ярмарках в Малороссии. 1797 г. в июле // Киевская старина. – №7/8. – 1902. – С.12-15.
783. Репнин Н. Краткая записка о малороссийских козаках // ЧОИДР. – Т.2. – 1864. – С.85–135.
784. Российское законодательство X – XX веков. В девяти томах. Т.7. Документы крестьянской реформы. – М.: Юрид. лит., 1989. – 816 с.
785. Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В.П. Семёнова. – Т.7. Малороссия. – СПб.: Издание А.Ф. Девриена, 1903. – 518 с.
786. Сборник законодательных актов о государственных наградах СССР. – М.: Известия, 1984. – 304 с.
787. Сборник постановлений по управлению государственных имуществ. – Т.2. – СПб., 1850. – 786 с.

788. Свод законов. – Т.2. Общее губернское учреждение – СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857.
789. Свод законов. – 5. Уставы о податях, о пошлинах, и о сборах с питей, с свеклосахарного производства, и с табаку – СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857.
790. Свод уставов о повинностях // Свод законов Российской империи, повелением Государя Императора Николая Павловича составленный. – Т.4. – СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1842. – 403 с.
791. Селецкий П.Д. Записки Селецкого П.Д. // Киевская старина. – 1884. – №2. – С.247–296; №3. – С.443–464; №4. – С.609–643; №5. – С.77–87; №6. – С.239–266; №7. – С.485–504; №8. – С.609–629; №9. – С.82–103.
792. Селянський рух на Україні 1850–1861 рр: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1988. – 448 с.
793. Семевский М.И. Записка о финансах, политике и торговли Российского государства в 1810 году. – М.: Университетская типография, 1869. – 23 с.
794. Систематический сборник узаконений (2500 статей) для чинов городской полиции, составленный из 15 томов «Свода законов...», по изданиям и продолжениям 1857 – 1887 годов. / Сост. Ив.Чулков. – М.: Тип. Снегеревых, 1889. – 280 с.
795. Собрание законов о купцах, мещанах, посадских и цеховых с 1766 по 1823 гг / Сост. П. Хавским/. – СПб, 1823. – 359 с.
796. Сперанский М.М. План финансов // У истоков финансового права. – М.: Статут, 1998. – С.19–106.

797. Сперанский М.М. Проекты и записки. Под ред. С.Н.Валка. – М., 1961
798. Сперанский М.М. Руководство к познанию законов. – СПб., 1845.
799. Ст. Фон-Нос [Ніс С.] Письмо кн. Н.Г. Репнина к императору Николаю Павловичу (По делу сложения недоимок с помещичьих крестьян Полтавской и Черниговской губернии) // Киевская старина. – 1882. – №12. – С.557-563.
800. Труды комиссии высочайше утвержденной для пересмотра системы податей и сборов. В 23 т. – СПб., 1860–1877.
801. Условия на питейный откуп с 1-го января 1819 по 1823 год в двух Малороссийских и семи Западных губерниях, 1 января 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.35. – № 27212. – С. 37-47.
802. Условия на питейный откуп с 1-го января 1831 по 1835 год в двух Малороссийских и семи Западных Губерниях, 16 июня 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.5. – О.1. – № 3664. – С.589–607.
803. Условия на питейный откуп с 1-го января 1835 по 1839 год в двух Малороссийских и семи Западных губерниях, 21 июня 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – Отд.1. – № 7210. – С. 622–649.
804. Условия на новый с 1811 по 1815 год питейных откуп по городам, в губерниях: Полтавской, Черниговской, Слободско-Украинской, Виленской, Гродненской, Волынской, Минской, Витебской, Могилёвской, Киевской и Подольской, да по отчисленным от Слободско-Украинской к Воронежской губернии, 8 декабря 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.31. – №24455. – С. 476–481.
805. Условия питейный откуп с 1 января 1839 по 1843 год в двух малороссийских и семи западных губерниях, 10 июня 1838 г. // Полное

- собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.13. – О.1. – №11314. – С.865-895.
806. Устав государственной комиссии погашения долгов: Манифест, 16 апреля 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.34. – №26791. – С.192.
807. Устав о питейном сборе и учреждение для управления питейного сбора в 29 великороссийских губерниях, на основании устава: Манифест, 2 апреля 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.34. – № 26764. – С. 134–172.
808. Устав об управлении малороссийскими казаками: Высочайше утвержденный, 17 января 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.9. – Отд.1. – № 6727. – С. 46–52.
809. Учреждение таможенного управления по Европейской торговле, 24 июня 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 31. – № 24684. – С. 681–685.
810. Формування митної мережі Південної України (1775-1819) // Джерела з історії Південної України. – Т.8. – Запоріжжя: РА “Тандем У”, 2007. – 608 с.
811. Шандра В.С. “...Настоящее положение малороссийских казаков” Всепідданійша доповідь 1836 р. генерал-губернатора В.В. Левашова Миколі І. //Архіви України. – 2003. – №1-3. – С.29–42.
812. Шмидт А. Херсонская губерния. – Ч.1. // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. – Т.23. – СПб.: Тип. Калиновского, 1863. – 601 с.
813. Шмидт А. Херсонская губерния. – Ч.2. // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. – Т.23. – СПб.: Тип. Калиновского, 1863. – 874 с.

Література

814. Алексеенко М. Общая теория переложения налогов. – Х., 1870. – 17 с.
815. Алексеенко М.М. Конспект финансового права. – Х.: Литогр. А.И.Степанова, 1894. – 565 с.
816. Алексеенко М.М. О налогах. – Б.м., б.г. – 208 с.
817. Алексеенко М.М. Действующее законодательство о прямых налогах. – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1879. – 250 с.
818. Алексеенко М.М. О подушной подати в России. – Х.: Университетская типография, 1870. – 29 с.
819. Аммон Г.А. Финансисты в истории России. // Финансы. – №2. – 1994. – С.63–65.
820. Ананьич Н.И. К истории отмены подушной подати в России // Исторические записки. – 1974. – №94. – С.197–201.
821. Ананьич Н.И. Податные реформы первой половины 80-х годов XIX в.: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. – Ленинград, 1978. – 19 с.
822. Анучин Е. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России, с Учреждения о губерниях 1775 г. до последнего времени. – СПб.: Тип. МВД, 1872. – 239 с.
823. Астырев Н.М. В волостных писарях: Очерки крестьянского самоуправления. – М.: Тип. В.В. Исленьева, 1886. – 351 с.
824. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Х.: Дельта, 1993. – 255 с.
825. Барихин А.Б. Большой юридический энциклопедический словарь. – М.: Книжный мир, 2002. – 720 с.
826. Бармак М.В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – Тернопіль: АСТОН, 2007. – 512 с.

827. Басалаева Е.В., Носова Г.В. Налоги, частный бизнес и реформы Е.Ф. Канкрина // Финансы. – №2. – 2002. – С.71.
828. Белокопский И. Родина – Мать: Губернские, уездные и волостные учреждения Российского государства. – СПб.: Типо-Литография “Альтшулера”, 1901. – 74 с.
829. Белоусова Л.Г., Малинова П.Г. Одесской таможне 200 лет. – Одесса: ОКФА, 1995. – 99 с.
830. Бельский К.С. Финансовое право: Наука. История. Библиография. – М.: Юрист, 1994. – 208 с.
831. Берковський В. Основні тенденції дослідження історії економіки ранньомодерної Європи // Український історичний збірник. – 2006. – Вип.9. – С.347-360.
832. Бернар И., Колли Ж.–К. Толковый экономический и финансовый словарь: французская, русская, английская, немецкая, испанская терминология: В 2-х тт. – Т.1: Пер. с фр. – М.: Междунар. отношения, 1997. – 784 с.
833. Блѣх И. Устройство финансового управления и контроля в России в историческом их развитии. – СПб.: Типография Муллер и Богельман, 1895. – 211 с.
834. Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: История – статистика. – Т.1. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1882. – 292 с.
835. Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: История – статистика. – Т.2. – СПб.: Тип. Тов-ва “Общественная польза”, 1882. – 295 с.
836. Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: История – статистика. – Т.3. – СПб.: Тип. Тов-ва “Общественная польза”, 1882. – 232 с.
837. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – К.: ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.

838. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 128 с.
839. Борисевич С.О. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793-1861: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровск: ДДУ, 1992. – 18 с.
840. Брадке Е.Ф. Автобиографические записки // Русский архив. – 1875. – Кн.1. – №1. – С.13-53; №2. – С.187-208; №3. С.257-294.
841. Бржеский Н. Недоимочность и круговая порука сельских обществ: Историко–критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела. – СПб.: Типография В.Киршбаума, 1897. – 427 с.
842. Бржеский Н.К. Государственные долги России: Историко-статистическое исследование. – СПб.: Типо-лит. А.М. Вольфа, 1884. – 376 с.
843. Бржеский Н.К. Круговая порука в суждениях редакционной комиссии и главного комитета. – Б.м., б.г. – 131 с.
844. Бржеский Н.К. Натуральные повинности крестьян и мирские сборы. – СПб., 1906. – 175 с.
845. Бутков Д.А. История финансов СССР (Финансы российской империи в XVIII и первой половине XIX ст.). – М.: Госфиниздат, 1944. – 48 с.
846. Бутич М.І. До історії створення та діяльності генерал-губернаторств і військових губернаторств на Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) //Історичні дослідження. – К., 1985. – Вип. II. – С.45-50.
847. Вагнер А. Русские бумажные деньги. Исследование народно-экономическое и финансовое: С приложением Проекта восстановления металлического обращения /Пер. с нем. Н. Бунге. С дополнениями и

- примечаниями переводчика. – К.: Университетская типография, 1871. – 416 с.
848. Варадинов Н. История министерства внутренних дел. – Ч.2. – Кн.1. – СПб.: Тип. Министерства внутренних дел, 1859. – 632 с.
849. Василенко Н. Подушная подать в России // Энциклопедический словарь Ф.Брокгауза и И.Ефрона – Т.ХХIV (47) – СПб., 1898. – С.125.
850. Василик О.Д., Павлюк К.В. Державні фінанси України: Підручник. – К.: НІОС, 2002. – 608 с.
851. Васильев И. Новейшее руководство к познанию российских законов. – М.: Университетская типография, 1826. – 430 с.
852. Васильев И. О духе законов, ныне существующих в Российском государстве. – М.: Университетская типография, 1824. – 57 с.
853. Васильчиков А. Земская повинность в России. Исторический очерк // Вестник Европы – 1871. – Т.1. – С.628-666.
854. Васильчиков А.И. О самоуправлении. – Т.1. – СПб.: Тип. Г. Мюллера, 1869. – 352 с.
855. Васильчиков А.И. О самоуправлении. – Т.2. – СПб.: Тип. Эдуарда Праца, 1870. – 477 с.
856. Величенко С. Царський уряд в українських губерніях 1800-1914 рр. – всемогутність чи слабкість?: Деякі зауваження до методології й інтерпретації // Україна модерна. – Львів, 1998. – №2-3. – С.219-224.
857. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.
858. Вернадский Г.В. История права. – Серия “Мир культуры, истории и философии”. – СПб.: Издательство “Лань”, 1999. – 176 с.
859. Витте С.Ю. Избранные воспоминания, 1849-1911 гг. – М.: Мысль, 1991. – 708 с.

860. Витте С.Ю. Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве, читанных его императорскому высочеству великому князю Михаилу Александровичу в 1900-1902 годах. – М.: Фонд экономической книги “Начала”, 1997. – 487 с.
861. Владимиров М.М. Первое столетие г. Екатеринослава 1787 – 9 мая 1887 г.: Материалы для исторического очерка. – Екатеринослав, 1887. – 275 с.
862. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. – М.: Мысль, 1992. – 446 с.
863. Войнович И.А. Питейный вопрос. Исследование в экономическом и финансовом отношении. – СПб, 1876. – 249 с.
864. Воротіна Н.В. Акциз //Юридична енциклопедія: У 6-и т. /редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т.1. – К.: Українська енциклопедія, 1998. – С.89.
865. Галь Б.О. Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії у XVIII – першій третині XIX ст.: Дис. ... канд. істор. наук. – Дніпропетровськ: НГА, 2000. – 195 с.
866. Ге Г. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790-1890). Николаев: Русская типография, 1890. – 122 с.
867. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР: дожовтневий період. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.
868. Гончарук В.Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук. – Х.: НУВС, 2001. – С.19 с.

869. Гончарук В.Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX ст. – Харків: НУВС, 2002. – 234 с.
870. Горлов И.Я. Теория налогов. – СПб, 1840. – 191 с.
871. Горлов И.Я. Теория финансов. – Казань, 1841. – 277 с.
872. Горлов И.Я. Теория финансов. – СПб.: Тип. И. Глазунова и К°, 1845 – 280 с.
873. Горлов И.Я. Начало политической экономии. – СПб, 1859. – 320 с.
874. Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.). – Львів: Афіша, 2002. – 255 с..
875. Градовский А. Начала русского государственного права. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1883. – Т.3. – 384 с.
876. Гребёнка Е. Приключения синей ассигнации // Гулак-Артемовський П. Поетичні твори. Гребінка Є. Поетичні твори, повісті та оповідання. – К.: Наукова думка, 1984. – С.411-536.
877. Гребцова И.С. Периодическая печать в общественном развитии южного степного региона Российской империи (1820-1865). Дис. ... доктора исторических наук. – Одесса: ОНУ им. И.И. Мечникова, 2002. – 403 с.
878. Гредингер М. Основы питейной монополии в России. – Рига: Тип. А.И. Липинского, 1895. – 80 с.
879. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 451 с.
880. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. – К.: Наукова думка, 1968. – 191 с.
881. Гурьев А.Н. Питейная монополия. – СПб.: Тип. А.В. Суворина, 1893 – 81 с.

882. Дитятин И.И. Городское самоуправление в настоящее столетие. – Т.2. – Ярославль: Тип. Фольк, 1877. – 51 с.
883. Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. – СПб.: Тип. Меркульева, 1875. – 109 с.
884. Дмитриев А.Л. Винные налоги и винная монополия в России в XIX – начале XX в. // История финансовой политики в России: Сборник статей. – СПб.:СПб. гос. ун-т, 2000. – С.126-139
885. Дмитриев С.С. Пограничная служба в России в первой половине XIX века // Пограничник. – №7–8. – 1944. – С.40–46.
886. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. – Т.1. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – 632 с.
887. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева. – Т.2. Реализация и последствия реформы. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 657 с.
888. Дружинин Н.П. Необходимые для всех сведения о податях, пошлинах, сборах и о воинской повинности. – СПб., 1894. – 79 с.
889. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825 – 1860 гг. – М.: Наука, 1981. – 215 с.
890. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 259 с.
891. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. – М.: Наука, 1970. – 383 с.
892. Дюгамель К. Опыт государственного права Российской империи. – СПб.: Тип. Российской академии, 1833. – 431 с.
893. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Высшая школа, 1983. – 352 с.

894. Ерошкин Н.П. Крепостническое самодержавие и его политические институты: (Первая половина XIX века). – М.: Мысль, 1981. – 252 с.
895. Ерошкин Н.П. Местные государственные учреждения дореволюционной России (1800-1861). – М.: Московский гос. ист.-арх. ин-т, 1985. – 98 с.
896. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності: Монографія / За наук. ред. проф. О.Н.Ярмиша. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.
897. Жуковский В.А. Полное собрание сочинений в 12-ти томах. – Т.12. – СПб.: Издание А.Ф. Маркса, 1902. – 168 с.
898. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М.: Мысль, 1978. – 288 с.
899. Западные окраины Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с.
900. Захаров В.Н., Петров Ю.А., Шацилло М.К. История налогов в России. IX – начало XX в. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2006. – 296 с.
901. Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в период первой половины XIX в. – Ростов н/Д.: Изд-во Ростовского гос. ун-та, 1963. – 208 с.
902. Ігнат'єва Т.В. Торгівельно-економічні зв'язки Правобережної України наприкінці XVIII – 50-ті роки XIX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Чернівці: ЧНУ ім. Ю.Федьковича, 2005. – 20 с.
903. Игнатович И.И. Помещичье крестьяне накануне освобождения. – М., 1925. – 280 с.
904. Иловайский С.И. Учебник финансового права. – Одесса: Типография Штаба округа, 1899. – 385 с.

905. Инсарский В.А. Записки // Русский архив. – 1884. – Т.81. – №1. – С.3-61; №2. – С.3-45; №3. – С.3-38; №4. – С.36-59; №5. – 3-28; №6. – С.33-62; Т.82. – №11. – С.27-57; №12. – С.29-52.
906. Инсарский В.А. Половодье: Картины провинциальной жизни прошлого времени. – СПб., 1875. – 390 с.
907. Исторический обзор деятельности Комитета министров. 1802-1902. – Т.1-3. – СПб., 1902.
908. История Правительствующего Сената за двести лет. – Т.1-5. – СПб., 1911.
909. История финансового законодательства России: Учебное пособие / Серия «Экономика и управление». – М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов-на-Дону: Издательский центр «МарТ», 2003. – 256 с.
910. История финансовой политики в России: Сборник статей. – СПб.: СПб. гос. университет, 2000. – 352 с.
911. Історія господарства: Україна і світ. – К.: Вища школа, 1995. – 480 с.
912. Кабанов Н. Как собираются налоги. – Ростов-на-Дону: Донская речь, б.г. – 16 с.
913. Кавелин К.Д. Собрание сочинений. – Т.1. Монографии по русской истории. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1897. – 563 с.
914. Каманин И. Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // Киевская старина. – 1888. – №5. – С.140–168; №8. – С.157–195; №9. – С.597–622.
915. Казьмирчук Г. Д., Соловйова Т. М. Соціально-економічний розвиток правобережної України в першій чверті ХІХ ст. – К.: ТОВ «Міжнар. фін. Агенція», 1998. – 174 с.
916. Карамзин Н.М. Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях. – М.: Наука, 1991. – 127 с.

917. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб. Тип. В.В. Нусвальта, 1869. – 455 с.
918. Клаус А. Сектаторы-колонисты // Вестник Европы. – 1868. – Т. 1. – С. 256-300; Т. 2. – С. 277-326; Т. 6. – С. 42-742.
919. Ключевский В.О. Подушная подать и отмена холопства в России // Сочинения. В 9 т. Т.VIII. – М.: Мысль, 1990. – С.194–270.
920. Ковальський В.К. Становлення та розвиток митної справи на Півдні України з давніх часів до 1917 року (на матеріалах Миколаївської митниці). – Одеса: ОНЮА, 2004. – 230 с.
921. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
922. Козловский Я.И. Казенные палаты и подведомственные им учреждения в России: История и современное устройство их. – Рига, 1901. – 853 с.
923. Коняев А.И. Финансовый контроль в дореволюционной России. (Очерки истории). – М., 1959. – 164 с.
924. Коркунов Н.М. Русское государственное право. – Т. 2. – СПб.: Типография М.М. Сталюевича, 1897. – 527 с.
925. Корнилов А.А. Курс истории России XIX века. – М.: ООО «Издательство Астрель»; ООО «Издательство АСТ», 2004. – 862 с.
926. Короленко Б.А. Інкорпорація Криму Російською імперією у 1783-1796 рр. : політичний та етносоціальний аспекти: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К.: КНУ імені Тараса Шевченка, 2005. – 16 с.
927. Коробочный сбор // <http://www.eleven.co.il/article/12196>
928. Кочаков Б.М. Русский законодательный документ XIX – XX вв. // Вспомогательные исторические дисциплины. – М-Л., 1937. – С.319–371.

929. Кропотов М. Еще о круговой поруке, крестьянских платежах и податных порядках в крестьянских обществах. – Б.м., б. г. – Разд. паг.
930. Кулишер И.М. История русского народного хозяйства. 2-е изд. – Челябинск: Социум, 2004. – 743. + XIV с.
931. Куницын А. Изображение взаимной связи государственных сведений. – СПб.: Тип. И. Ионнесова, 1817. – 143 с.
932. Куприц Н.Я. Из истории государственно-правовой мысли дореволюционной России. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 168 с.
933. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / АН УССР. Ин-т истории / Отв. ред. Е.И. Луговая. – К.: Наук. думка, 1989. – 116 с.
934. Лебедев В. О поземельном налоге. – СПб., 1868. – 254 с.
935. Лебедев В.А. Земские повинности и местные налоги / Сб. государственных знаний. Под ред. В. П. Безобразова. – Т. 2. – СПб.: Изд. Д.Е. Кожанчикова, 1875. – С.125-180.
936. Лебедев В.А. Питейное дело. – СПб.: Тип. Правит. Сената, 1898. – 106 с.
937. Лебедев В.А. Финансовое право. Учебник. – М.: Статут (в серии «Золотые страницы финансового права России»), 2000. – 461 с.
938. Левицкий О. Положение крестьян Юго-Западного края во 2-й четверти XIX ст. / Оттиск из Киевской Старины. – К.: Типо-литография Т-ва Н.А. Гирич, 1906. – 46 с.
939. Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900). – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – 300 с.
940. Леонгардт А. Несколько слов о наших финансовых учреждениях. – СПб, 1869. – 47 с.

941. Лодыженский К. История русского таможенного тарифа. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1886. – 311 с.
942. Локоть Т.В. Бюджетная и податная политика России – М.: Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1908. – 240 с.
943. Лохвицкий А. Губерния и ее земские и правительственные учреждения. – Ч.1. – СПб.: Тип. Бочкарева, 1864. – 228 с.
944. Львов Д. Недоимочность и круговая порука сельских обществ. – Казань: Типолитогр. ун-та, 1897. – 12 с.
945. Майер Ф. Опыт сельского благоустройства, или полиции. – М.: Тип. С.Селивановскаго, 1835. – 371 с.
946. Максимов Е.Д. Городские общественные управления в деле помощи бедным. – СПб.: Госуд. тип., 1905. – 223 с.
947. Максимов М.И. Об откупной системе //Южный сборник. Учено-литературный журнал, издаваемый Н. Максимовым. – Одесса, 1859. – №1. – С.91-125; №2. – С.103-142.
948. Марков Л.Н. Очерки по истории таможенной службы. – Иркутск: Издательство Иркутского университета, 1987 – 157 с.
949. Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині ХІХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Одеса: ОДУ ім. І.І.Мечникова, 1997. – 180 с.
950. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 248 с.
951. Мильгаузен Ф.Б. Финансовое право. Лекции, читанные в 1865/66 акад. году в Московском университете. М., Литогр. Волкова, б.г., – 364 с.

952. Милюков П.Н. Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого. – СПб.: Тип. Балашова, 1892. – XII, 736, 156 с.
953. Министерство финансов: 1802-1902. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. – Ч.1. – 639 с.
954. Министерство финансов: 1802-1902. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. – Ч.2. – 692 с.
955. Молчановский Н. Киевское городское управление в 1786 г. // Киевская старина. – №5-6. – 1889. – С.380–399; №7. – С.47–63.
956. Мордвинов Н.С. Избранные произведения. – М.: ОГИЗ, Госполитиздат, 1945. – 255 с.
957. Морякова О.В. Провинциальное чиновничество в России второй четверти XIX века. Социальный портрет, быт и нравы // Вестник Московского университета. Серия 8: История. – 1993. – № 6. – С. 11–23.
958. Морякова О.В. Система местного управления России при Николае I. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. – 272 с.
959. Н.С. [Стороженко М.] Угроза генерал-губернатора кн. Я.И. Лобанова-Ростовского жителям м. Смелого (роменск. у.) за ослушание 1811 г. // Киевская старина. – 1895. – №3. – С.97–98.
960. На варті митних рубежів. Митна справа на Слобожанщині: 1660-1870-1992-2000. – Харків: Каравела, 2000. – 208 с.
961. На митних кордонах України: Дніпровський регіон. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2001. – 128 с.
962. Надлер В.К. К изучению истории города Одессы. – Одесса: Тип. В.В. Кирхнера, 1893. – 11 с.

963. Нариси історії Росії: Пер. з рос. / Б.В. Ананьїч, І.Л. Андреев, Є.В. Анісімов та ін.; за заг. ред. О.О. Чубар'яна. – К.: Ніка-Центр, 2007. – 800 с.
964. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине. – К.: Наукова думка, 1975. – 276 с.
965. Неупокоев В.И. Позиция П.Д.Киселева в вопросе создания майоратов в западных губерниях // Из истории экономической и общественной жизни России. – М.: Наука, 1976. – С.61–83.
966. Неупокоев В. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX в. / Отв. ред. П.Г. Рындзюнский, АН СССР. – М.: “Наука”, 1987. – 286 [2] с.
967. Нечай Н.В. Нариси з історії оподаткування. – К.: Вісник податкової служби України, 2002. – 144 с.
968. Новікова Л.В. Внесок А.О. Скальковського (1808-1898) у дослідження Південної України: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса: ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2004. – 22 с.
969. Нольде Э.Ф. Настоящее положение питейно-акцизного дела в России. – СПб.: Обществ. польза, 1884. – 171 с.
970. Нольде Э.Ф. Питейное дело и акцизная система. – СПб.: Тип. М.Н. Стасюлевича, 1882. – 40 с.
971. Нусинов И. Н. Менделе-Мойхер-Сфорим // Литературная энциклопедия – Т. 7. – М.: ОГИЗ РСФСР, гос. словарно-энцикл. изд-во "Сов. Энцикл.", 1934. – С.153.
972. О.Л. [Левицкий О.] К истории винокурения и винной торговли в Малороссии в XVIII в. // Киевская старина. – 1903. – №11. – С.60.
973. Оболенский Л. К истории организации финансовых учреждений // Вестник финансов. – 1927. – №11. – С.53-61.

974. Огарев Н. П. Избранные социально-политические и философские произведения. – Т.1. – 1952. – 478 с.
975. Оглобин О. Українська історіографія 1917-1956. – К., 2003. – 251 с.
976. Одесса 1794-1894. – Одесса: Издательство Одесской городской думы, 1895. – 836 с.
977. Озеров И.Х. Как расходуются в России народные деньги?: Критика русского расходного бюджета и государственный контроль: (По неизданным документам). – 2-е изд. – М.: Тип. А.П. Поплавского, 1907. – 320 с.
978. Озеров И.Х. Основы финансовой науки: Курс лекций. – Вып.1. Учение об обыкновенных доходах. – М.: Тип-фия И.Сытина, 1911. – 544 с.
979. Озеров И.Х. Основы финансовой науки: Курс лекций. – Вып.2. – М.: Тип-фия И.Сытина, 1914. – 364 с.
980. Озеров И.Х. Финансовое право. – Вып.2-й. – М.: Типо-Литография Г.И. Простакова, 1905. – 207 с.
981. Озеров И.Х. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века. – М.: Д.С. Горшков, 1905. – 273 с.
982. Орлик В.М. Державні селяни у податковій політиці Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. (на матеріалах українських губерній) // Український історичний журнал, 2007. – №1 (472). – С.94–104.
983. Орлик В.М. До питання фінансового стану українських губерній у другій чверті XIX ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – Вип.2. – Ч.ІІ. – С.45–48.

984. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / Відпов. ред. член-кореспондент НАН України О.П. Реєнт. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.
985. Орлик В.М. Митні органи Російської імперії в українських губерніях (1795–1800 рр.) // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2005. – Вип.1.(29) – С.181-187.
986. Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 г., составленный по документам, хранящимся в Московском Архиве Министерства юстиции. – Одесса: Тип. Шульце, 1885. – 144 с.
987. Осипов Н.О. Винная монополия, ее основные начала, организация и некоторые последствия. – СПб.: Тип. П.П. Сойкина, 1899. – 126 с.
988. Осокин Е.Г. О понятии промыслового налога и об историческом его развитии в России – Казань, 1856. – 147 с.
989. Павловский И.Ф. Из прошлого Полтавщины. Комитет о земских повинностях // Украина, 1907. – №11-12. – С.275-278.
990. Павловский И.Ф. Малороссийское козацье ополчение в 1812 году по архивным данным // Киевская старина. – 1906. – №9. – С.1–20; №10. – С.137–154.
991. Павловский И.Ф. Полтава в начале XIX века // Киевская старина. – 1902. – №7-8. – С.111–164; №9. – С.293–318.
992. Пайпс Р. Россия при старом режиме. – М.: Независимая газета, 1993. – 414 с.
993. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. – Елисаветград: Лито-Типография Бр. Шполянских, 1897. – 311 с.
994. Підпригора О.А. Музиченко П.П. Магістрат // Юридична енциклопедія: У 6-и т. /редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т.3. – К.: Українська енциклопедія, 2001. – С.545–546.

995. Погребинский А.П. Государственные финансы царской России в эпоху империализма. – М.: Финансы, 1968. – 167 с.
996. Погребинский А.П. Очерк истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.). – М.: Госфиниздат, 1954. – 268 с.
997. Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук: Нарис історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 415 с.
998. Поляков В.Л. Таможенная политика царского правительства и ее влияние на развитие отечественной промышленности в период разложения феодальной системы (конец XVIII – первая четверть XIX века). – Л., 1976. – 177 с.
999. Правилова Е.А. Финансы империи: Деньги и власть в политике Росси на национальных окраинах, 1801-1917. – М.: Новое издательство, 2006. – 456 с.
1000. Приклонский С.А. Очерки самоуправления земского, городского и сельского. – СПб.: Изд. Ф.Павленкова, 1886. – 380 с.
1001. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. (Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития.) – К.: Выща школа, 1988. – 142 с.
1002. Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов. – М.: ИНФРА–М, 1996. – 192 с.
1003. Пушкин А.С. Сочинения в 3-х т. – Т.2. – М., 1986. – 527 с.
1004. Рау К.Г. Основные начала финансовой науки / Пер. с нем. Под ред. Лебедева В.Л.: В 2-х т. Т. I. – СПб.: Тип. Майкова, 1867. – 212 с.
1005. Рау К.Г. Основные начала финансовой науки / Пер. с нем. Под ред. Лебедева В.Л.: В 2-х т. Т. II. – СПб.: Тип. Майкова, 1868. – 318 с.
1006. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Український історичний журнал. – 1999. – №3. – С.3–22.

1007. Рєєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Інститут історії України НАН України. – К., 2003. – 340 с.
1008. Ровинский Н.Н. Местные бюджеты дореволюционной России //Советские финансы. – 1946. – №6. – С.33–38.
1009. Россия. Финансовое хозяйство // Энциклопедический словарь Ф.Брокгауза и И.Ефрона. – Т. XXVII^a (54). – СПб., 1899. – С.198.
1010. Рыбаков Ю.Я. Промышленное законодательство России первой половины XIX века (источниковедческие очерки). – М.: Наука, 1986. – 214 с.
1011. Рындрюнский П.Г. Гильдейская реформа Канкринна 1824 г. // Исторические записки. – 1952. – №10. – С.110–139.
1012. С[тороженко] Н. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. – 1897. – №4. – С.124–156; №6. – С.460–483; №10. – С.115–131; №11. – С.143–156; №12. – С.332–350.
1013. Савченко І.В. Адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775-1822): Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя: ЗДУ 2004. – 199 с.
1014. Саксонов В.Б. Організаційно-правове забезпечення фіскальної політики Російської імперії на території Південної України (остання третина XVIII століття): Дис. ... канд. юрид. наук. – Харків: НУВС, 2004. – 201 с.
1015. Самойленко О.О., Нагребельний В.П. Фіск // Юридична енциклопедія: У 6-и т. /редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т.6. – К.: Українська енциклопедія, 2004. – С.285.
1016. Сапилов Е.В. Государственные органы управления финансами России. / Ин-т экономки РАН. Центр информации. – М., 2000. – 162 с.

1017. Семенкова Т.Г. Е.Ф. Канкрин и финансы России // Финансы СССР. – 1991. – №10. – С.40–44.
1018. Скалон В. Земские финансы // Энциклопедический словарь Ф.Брокгауза и И.Ефрона – Т.12а. – СПб., 1894 – С.514.
1019. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. I. – Одесса, 1850. – 364 с.
1020. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч.II. – Одесса, 1853. – 552 с.
1021. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793-1823. – Одесса, 1837. – 296 с.
1022. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение Новороссийского края. 1731-1823. – Ч.І. – Одесса, 1836. – 288с.
1023. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение Новороссийского края. 1731-1823. – Ч.ІІ. – Одесса, 1838.– 349 с.
1024. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст. – Т.1. – Одеса: Державне видавництво, 1925. – 318 с.
1025. Снежинский В.С. Заметки о подготовительных работах по введению казенной продажи питей. – СПб., 1896. – 121 с.
1026. Соколов Н. Как собираются крестьянские недоимки и почему они накапливаются? // Жизнь. – 1897. – №24. – С.33–40.
1027. Соловьев Я.В. Министерство финансов Российской империи в 1858-1903 гг.: организация и функционирование: Дис. ... канд. ист. наук. – М.: Моск. гос. обл. ун-т, 2003. – 393 с.
1028. Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. – М.: Наука, 1968. – 483 с.

1029. Стрельський В.І. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року: Стенограма публічної лекції. – К.: Товариство для поширення політичних та наукових знань Української РСР, 1953. – 32 с.
1030. Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России и СССР. – М.: Наука, 1966. – 514 с.
1031. Суворина Н.Г. Материально-финансовая база органов крестьянского самоуправления. По материалам ревизий западносибирских волостей первой половины XIX в. // Электронный журнал “Сибирская заимка” 2001. – №8.,
[//http://zaimka.ru/power/suvorova1/shtml](http://zaimka.ru/power/suvorova1/shtml)
1032. Сухонин П.П. Листки из далекого прошлого // Колосья. – №3. – 1885. – С.63-97.
1033. Тарасов И.Т. Очерк науки финансового права // Финансы и налоги: очерки теории и практики. – М.: Статут (в серии «Золотые страницы финансового права России»), 2004. – С.47–376.
1034. Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. – СПб.: Типография В.Киршбаума, 1890. – 252 с.
1035. Толкушкин А.В. История налогов в России. – М.: Юристь, 2001. – 433 с.
1036. Троицкий С.М. Финансовая политика русского абсолютизма в XVIII веке. – М.: Наука, 1966. – 275 с.
1037. Финансовое право: Учебник / Отв. ред. Н.И. Химичева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристь, 1999. – 600 с.
1038. Фінансове право: Підручник. / Керівник авт. колективу і відп. ред. Л.К. Воронова. – Х.: Фірма “Консум”, 1998. – 496 с.

1039. Франко І. Сила податкова Галичини // Зібрання творів. – Т.44. – Кн.1. – С.139.
1040. Фридман М.И. Винная монополия в России. – М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. – 560 с. (Серия: Экономическая история России).
1041. Хаеш А. Мертвые души из Сатанова. Генеалогические сведения в документах о холере 1830-1831 годов // <http://www.jewish-heritage.org/prep27.htm>
1042. Хижняков В. Черниговская старина (1765-1810 гг.): По архивным бумагам городской думы // Киевская старина. – №6. – 1899. – С.367-407.
1043. Хок С.Л. Мальтус: рост населения и уровень жизни в России. 1861-1914 годы // Отечественная история. – 1996. – №2. – С.28–54.
1044. Циппеліус Райнгольд. Юридична методологія. Переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів – Р. Корнута. – К.: Видавництво «Реферат», 2004. – 176 с.
1045. Черникова Н.В. Религиозная жизнь Российской империи глазами чиновника министерства внутренних дел // <http://www.sedmitza.ru/index.html?did=39657>.
1046. Чорний В.Б. Україна і митна справа. – К.: КВІЦ, 2000. – 349 с.
1047. Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 1998. – 75 с.
1048. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2005. – 427 с.
1049. Шванебах П.Х. Наше податное дело. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1903. – 203 с.

1050. Шмелев К.Ф. Финансовая политика дореволюционной России и Советского Союза: Историко-экономический очерк. – М., 1926. – 127 с.
1051. Шолом-Алехем. Неунывающие. Рассказы. – М.: Художественная литература, 1965. – 382 с.
1052. Щербак Н. Політика царизму щодо євреїв України в ХІХ столітті // Проблеми міграцій. – 1999. – №1. – С.19–27.
1053. Эренбург И.Г. Люди, годы, жизнь: Воспоминания. – Т.1. – М.: Советский писатель, 1990. – 480 с.
1054. Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. – М.: «Статут», 2002. – 555 с.
1055. Янсон Ю.Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. 2-е изд. – СПб., 1881. – 102 с.
1056. Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования. – Ч.1.– К.: Тип. Императорского Университ. св. Владимира, 1890. – 236 с.
1057. Alef G. Aristocratic Politics and Royal Policy in Muscovy in the Late Fifteenth and Early Sixteenth Centuries // Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte. – Berlin, 1980. – P.18-26.
1058. Amburger E. Geschichte der Behördenorganisation Russlands, von Peter der Grossen bis 1917. – Leiden, 1966. – 419 s.
1059. Brower D.R., Lazzerini E.J. Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917. – Bloomington: Indiana University Press, 1997. – 341 p.
1060. Herlihy P. Odessa: a history, 1794-1914. – Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1986. – 411 p.
1061. Hildermeier M. Bürgertum und Stadt in Russland. 1760-1870. Rechtliche Lage und soziale Struktur. – Köln – Wien, 1986. – 271 p.

1062. Hosking G. *Russia. People and Empire. 1552-1917.* – Glasgow: Fontana Press, 1998. – XXVIII+548 p.
1063. Pintner W.M. *The Social Characteristics the Early Nineteenth Centri Russian Burearacy.* // *Slawic Reviw. American Quarterly of Soviet and East European Studies.* – Vol.29, 1970. – P.429–443.
1064. Raeff M. *Understanding imperial Russia: State and society in the old regime.* – N.Y., 1984. – 248 p.
1065. Saunders D. *Russia in the Age of Reaction and Reforms, 1801-1881.* – Longman, 1992. – XII+386 p.
1066. Seton-Watson H. *The Russian Empire, 1801-1917.* – Oxford.: Oxford University Press, 1967. – 813 p.
1067. Szwagrzyk J. A. *Pieniądz na ziemiach Polskich X-XX w.* – Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdańsk: Zarząd Narodowy imienia Ossolińskich wydawnictwo, 1973. – 360 s.
1068. Torke H.-J. *Des russische Beamtentum in der erste des 19 Jahrhunderts.* // *Sonderdruck aus Forschungen zur Ostenropäischen Geschichte.* – Bd. 13. – Berlin, 1967. – S.7–345.
1069. Thaden E. *Russian's Western Borderland. 1710-1870.* – Princeton, 1984. – 278 s.
1070. Velychenko S. *Identities, Loyalties and Service in Imperial Russia. Who Administered the Borderlands?* // *Russian Review.* – 1995. – №2. – P.188–208.
1071. Yaney G.L. *Law, Society and the Domestic Regime in Russia in Historical Perspective* // *The American Political Science Review.* 1965. – Vol. 59. – № 2. – P.379-390.
1072. Yaney G.L. *The systematization of Rassium government: Social Evolution in the Aimastic administration of imperial Russia, 1711-1905.* – Jlli., 1973. – 412 p.